

Marian Pacholak

Zabrali nam Polskę!

**Materiały źródłowe z lat 1942-1950
dotyczące losów polskich dzieci w Ugandzie**

Wrocław 2019

Marian Pacholak

Zabrali nam Polskę!

**Materiały źródłowe z lat 1942-1950
dotyczące losów polskich dzieci w Ugandzie
(w świetle zasobów Instytutu Polskiego
i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie)**

Honorowy Patronat:

Klub Muzyki i Literatury (Wrocław)

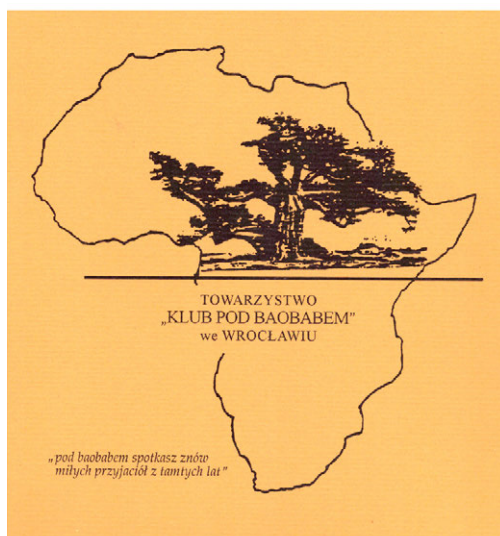
FRIENDS of POLISH–AFRICAN HERITAGE (Ontario, Canada)

Fundacja Armenian Foundation (Warszawa)

Towarzystwo Przyjaciół Grodna i Wilna (Wrocław)

Towarzystwo „Klub Pod Baobabem” (Wrocław)

Fundacja im. Cichociemnych Spadochroniarzy Armii Krajowej (Warszawa)

FUNDACJA IM.
CICHOCIEMNYCH
SPADOCHRONIARZY
ARMII KRAJOWEJ

„Któż z was, gdy ma sto owiec, a zgubi jedną z nich,
nie zostawia dziewięćdziesięciu dziewięciu na pustyni
i nie idzie za zagubioną, aż ją znajdzie?”

(Łk 15,4)

Marian Pacholak

Zabrali nam Polskę!

**Materiały źródłowe z lat 1942-1950
dotyczące losów polskich dzieci w Ugandzie
(w świetle zasobów Instytutu Polskiego
i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie)**

© Copyright by Marian Pacholak

Korekta: *Mariola Pacholak*

Projekt i wykonanie okładki: *Andrzej Malenda*

Skład i opracowanie techniczne: *Sławomir Kowalik, Tomasz Kalota*

ISBN 978-83-65653-49-9 (druk)

ISBN 978-83-65653-50-5 (online)

Dostęp online: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/102832>

Wydawnictwo eBooki.com.pl

email: biuro@ebooki.com.pl

WWW: <http://www.ebooki.com.pl>

Spis treści

1. Uwagi wstępne	9
2. Kilka wciąż niepełnych zestawień	11
2.1. W śmiertelnej pułapce	12
2.2. Z „imperium zła” do kraju ocalenia	15
3. W państwie szacha	19
4. Afryka Wschodnia i polskie osiedla w Ugandzie	23
4.1. Pielgrzymi z dalekiej Polski	25
4.2. Koja i Masindi w krótkim opisie	27
5. Osiedle Koja w londyńskich archiwaliach	33
5.1. Szkoły dla dzieci i młodzieży	33
5.2. Stan zdrowia polskiej społeczności	43
5.3. Osiedlowa „Komisja Porządkowa”	54
5.4. Działalność „Referatu Kulturalno-Oświatowego”	58
6. Osiedle Masindi w dokumentalnych opisach	73
6.1. „Referat Kulturalno-Oświatowy”	75
6.2. Szkolnictwo	78
6.3. Powstanie i rozwój gimnazjum	84
6.4. Szkolne wypracowania	98
7. W miejsce zakończenia	121
7.1. Likwidacja polskich osiedli w Ugandzie	121
7.2. Koja i Masindi w internetowych wspomnieniach	127
Aneks 1. Kwerenda w londyńskim archiwum IPMS	149
Aneks 2. Spis uchodźców	165
Wykaz źródeł i literatury (w wyborze)	245
Spis tabel i wykresów	285
Wykaz fotografii	287

1. Uwagi wstępne

W latach 1939-1945 Rzeczpospolita Polska poniosła największe straty osobowe i materialne spośród wszystkich państw koalicji antyfaszystowskiej: 22% ogółu ludności oraz 40% majątku narodowego. Mimo zaangażowania wszelkich dostępnych nam sił i środków, od pierwszego do ostatniego dnia militarnych zmagających, Polacy II wojnę światową przegrali i do 1989 roku pozostawaliśmy pod obcą i narzuconą formą władzy, legitymizowaną przez jałtański układ mocarstw¹.

Do niedawna brak było więc możliwości korzystania z publikacji wydawanych poza krajem, szczególnie z emigracyjnych relacji i wspomnień dotyczących wschodnich obszarów II Rzeczypospolitej, rozpoznania archiwalnych zasobów źródłowych czy weryfikacji dotychczasowych ustaleń naukowych, dokumentujących również ówczesne i późniejsze losy najmłodszych bohaterów ostatniej wojny².

Dziś temat rozwinięty poniżej, odnoszący się do niewiarygodnej wręcz tułaczki i szczęśliwego ocalenia polskich dzieci w Afryce, ma już zainicjowaną literaturę przedmiotu i wytyczone pola naukowych poszukiwań, nadal daleki jest jednak od monograficznego zamknięcia. W przedłożonym opracowaniu chciałem przedstawić jedynie – na podstawie kwerendy i badań źródłowych w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie – niewielki jego fragment, składający się na życie

¹ Szereg inspiracji, jak i określony tytułem zakres badań, autor zawdzięcza życzliwości oraz licznym rozmowom z wieloletnią prezes wrocławskiego Towarzystwa *Klub pod Baobabem* panią mgr Marią Dutkiewicz. Serdeczne podziękowania chciałbym również złożyć na ręce pani mgr Jadwigi Kowalskiej oraz pana dra Andrzeja Suchcitz, kierownika Archiwum IPMS, za wyjątkową przychylność i umożliwienie wykonania wszelkich niezbędnych kwerend, podczas mojego stypendialnego pobytu we wrześniu 2010 i w sierpniu 2012 r., pani Barbarze Murzynowskiej za gościnność i poranne spacerowanie po Ealingu.

² Końcowy „Aneks” (*Kwerenda w londyńskim archiwum IPMS*) zbiera i porządkuje wszystkie przestudiowane materiały, dotyczące osiedli Koj i Masindi, które zachowały się w londyńskim IPMS, w przypisach wskazuje na uzupełniające archiwalia i kolejne kręgi badań źródłowych. Z podobnych względów wyodrębniono opracowany przez PCK z Nairobi *Spis uchodźców polskich przebywających na terenach Afryki Wschodniej i Rodezji* (ok. 1944 r.), których oryginalny druk wypełnił wówczas 33 jednostronne arkusze dając, jak wyliczyłem, alfabetyczny wykaz 18685 osób. Przygotowany na użytek niniejszego opracowania i zakładanych przyszłych analiz statystycznych *Spis uchodźców polskich...*, dotyczy wyłącznie, choć niejednokrotnie też się przemieszczających (choćby ze względów zdrowotnych czy rodzinnych), mieszkańców osiedli Koj i Masindi; zawiera analogicznie uporządkowaną listę, zbierając na kilkunastu stronach 2541 i 3646 nazwisk. „Wykaz źródeł i literatury” zamieszczony został w ostatniej części tekstu: jako towarzysząca eksploracjom „Bibliografia” zawiera podstawowe informacje i niezbędne lektury dotyczące dalszych poszukiwań tematycznych.

codzienne polskich uchodźców, zwłaszcza dzieci i młodzieży, w dwóch ugandyjskich osiedlach położonych w brytyjskich terytoriach zależnych w Afryce Wschodniej³.

Tekst zbiera zatem, najczęściej po raz pierwszy, materiały i dokumenty (przekazy źródłowe, świadectwa zdarzeń, autorskie opisy i opracowania) o jednej z wygranych przez nas bitew, choć nie militarnych, lecz nie mniej istotnych. Dotyczy ocalałych i co wydaje się szczególnie ważne przypominanych tu imiennie – z górą sześciu tysięcy mieszkańców osiedli Koja i Masindi – pochodzących głównie Kresów Wschodnich, przede wszystkim kobiet i dzieci: uratowanych dzięki zapobiegliwości władz polskich, materialnej pomocy aliantów zachodnich oraz pracy setek osób wrażliwych na cierpienia ofiar najmniej w tej i w każdej wojnie winnych⁴.

³ Wszystkie materiały ikonograficzne zamieszczono za wiedzą i przyzwoleniem właścicieli lub z podaniem internetowego adresu i źródła ich pochodzenia, dalsze rozpowszechnianie wymaga tym samym bezpośredniej zgody niżej wymienionych. Szczególne słowa wdzięczności kieruję przy tej okazji do pana Mieczysława Greczyło z Kanady, autora w zdecydowanej większości nigdy nie publikowanych dotąd afrykańskich fotografii. W terminologii administracji brytyjskiej polskie ośrodki nazywano „refugees camps” lub „settlements” czyli „obozami”: tu, według zwyczaju powszechnie przyjętego wśród Polaków w Afryce, stosować się będzie wymiennie określeń „osiedle” lub „wioska”. Ugandyjska „Koja” w odmianie i w zapisach współczesnych to forma: „w Koji”, dziś w zgodzie z ortografią nazwę osady należałoby deklinować: w Koi, do Koi, z Koją, jednak w tekstach drukowanych, podobnie jak „Masindi”, podawana jest na ogół nieodmienne i takż poniżej („Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej” ostatecznej wersji jeszcze nie ustaliła); nazwa w języku suahili, czyta się „Kodża”.

⁴ Czasy „skradzionego dzieciństwa” przedstawiają „obowiązkowe” już dziś lektury: I. Wasilewskiej, *Za winy niepopelnione* (Rzym 1945), H. Ordonówny, *Tulacze dzieci* (Bejrut 1948), J. Czapskiego, *Na nie-ludzkiej ziemi* (Paryż 1949) czy W. Andersa, *Bez ostatniego rozdziału* (Londyn 1949). W Polsce dopiero po 1989 r. zaczęły ukazywać się, dokumentujące szerzej ten dramatyczny okres, serie wydawnicze: „Biblioteki Zesłańca” (w Polskim Towarzystwie Ludoznawczym), „Wspomnienia Sybiraków” (red. przez Komisję Historyczną Zarządu Głównego Związku Sybiraków), „Tak było... Sybiracy” (Oddział Sybiraków w Krakowie), „Wrocławskie Studia Wschodnie” (Ośrodek Badań Wschodnich Uniwersytetu Wrocławskiego), czasopisma „My Sybiracy” (Oddział Związku Sybiraków w Łodzi) czy równie bezcenne źródłowo „Relacje z zesłania”, także w cyfrowej wersji „Zesłańca” (kwartalnika Rady Naukowej ZGZS) – <http://zeslaniec.pl/> – jak wszystkie inne pozostałe adresy internetowe z datą dostępu: 10.10.2018 r.

2. Kilka wciąż niepełnych zestawień

Według wcześniejszych, szacunkowych danych statystycznych w 1939 roku terytorium wielonarodowej i wielokulturowej II Rzeczypospolitej zamieszkiwało około 35,1 mln obywateli, żyjących na powierzchni ponad 389 tys. km² (ziemie wschodnie blisko 13 mln, w tym 5,2 mln osób posługujących się językiem polskim).

W liczbie tej Polacy (osoby polskojęzyczne) stanowili blisko 23,3 mln, Ukraińcy i Białorusini 8 mln, Żydzi 3 mln, Niemcy 0,8 mln, dalsze miejsca to pozostałe mniejszości narodowe (by wymienić przykładowo tylko polskich Ormian czy Tatarów) oraz ludność miejscowa określająca się jako „tutejsi”. Przedwojenne prognozy demograficzne zakładały też, że w granicach naszego państwa w przedziale kilku najbliższych lat będzie mogło pracować, uczyć się i po prostu żyć przeszło 38 mln osób⁵.

Według sumarycznych obliczeń powojennych w 1946 roku ludność Polski wynosiła niespełna 23,9 mln obywateli. Ogólna liczba mieszkańców państwa polskiego zmniejszyła się zatem o 11,2 mln osób (ubytek faktyczny według przewidywań zaludnienia na rok 1945 wynosił 14,2 mln). Do wyjątkowo trudnych problemów, nie tylko statystycznych, należy kwestia danych osobowych dla Kresów Wschodnich: bowiem losy blisko 2 mln polskich obywateli, setek tysięcy rodzin, stanowią od lat wielką niewiadomą.

Do dziś nie sposób określić strat osobowych II Rzeczypospolitej na terenach zagarniętych przez ZSRR (Związek Socjalistycznych Republik Rad) w 1939 roku, tym bardziej w latach następnych, oraz wyjaśnić ogromną dysproporcję pomiędzy liczbą obywateli utraconych przez Polskę (11,2 mln osób), a przyjętymi „a priori” w 1947 roku zestawieniami i danymi o 6,028 mln zabitych i zmarłych w czasie II wojny światowej⁶.

⁵ *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, Warszawa 1939; BIH PAN – <http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=17198> oraz T. K. Kozłowski, D. Błahut-Biegańska, *Świat Kresów*, Warszawa 2011. Przede wszystkim należy jednak sięgnąć po studia J. Tomaszewskiego, *Stosunki narodowościowe w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska Niepodległa 1918-1939*, pod red. J. Żarnowskiego, Wrocław 1984, s. 139-161; tegoż autora, *Ojczyzna nie tylko Polaków: mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1985 oraz *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985 i *Mniejszości narodowe w Polsce XX wieku*, Warszawa 1991. W wyniku decyzji wielkich mocarstw Rzeczpospolita Polska utraciła połowę obszaru wraz z całym wielowiekowym dziedzictwem, „odzyskując prastare ziemie” na północy i zachodzie: zatem w końcowym rezultacie ze stratą piątej części swojego poprzedniego terytorium. Por.: W. Grabowski, *Straty ludzkie poniesione przez Polskę w latach 1939-1945*, „Nasz Dziennik” 2009 nr 204; tekst dostępny także w Internecie na stronach niezależnego pisma „Bibula” – <http://www.bibula.com/?p=13530>

⁶ Liczba mieszkańców II Rzeczypospolitej, którzy zginęli z rąk Niemców zapewne nie ulegnie już poważniejszym zmianom: ok. 5,5 mln obywateli – 2 mln to rdzenni Polacy, natomiast 2,7 mln to polscy Żydzi. Zob.: *Polska 1939-1945: straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, pod red. W. Materskiego

Do 1989 roku komunistyczna propaganda, zawyżając liczbę strat bezwzględnych pod okupacją niemiecką, ukrywała poległych, zamęczonych i deportowanych na Wschód. Na całe dziesięciolecia przemilczano męczenników ukraińskich czystek etnicznych na Wołyniu i w Galicji Wschodniej. Najmniej wiemy do dziś o najmłodszych ofiarach tej zbrodniczej agresji i niejednokrotnie trudnej do zrozumienia nienawiści⁷.

W czasie ostatniej wojny w Polsce zginęło 1,8 mln dzieci i młodzieży do lat 16, przed osiągnięciem pełnoletności blisko 250 tys., osieroconych zostało około 1 miliona. Polskie szkolnictwo poniosło 60% straty materialne: zniszczono 17 szkół wyższych, 271 szkół średnich i 216 zawodowych, 4880 powszechnych oraz 768 innych placówek pedagogicznych.

W roku szkolnym 1938/1939 w naszym kraju funkcjonowało 28881 szkół powszechnych, do których uczęszczało ponad 5 mln uczniów (dzieci w Polsce w wieku od 7 do 14 lat to liczba 5,3 mln). We wrześniu 1939 do kolejnego roku nauki w województwie białostockim przygotowywało się około 208 tys. uczniów, wileńskim 182 tys., nowogrodzkim 170 tys., poleskim 195 tys., wołyńskim 295 tys., natomiast we lwowskim, stanisławowskim i tarnopolskim analogicznie: 426 tys., 189 tys. oraz 204 tys. podopiecznych.

Ogółem w pięciu województwach wschodnich i trzech południowych, o powierzchni ponad 214 tys. km² i zamieszkałych przez 1/3 ogółu ludności Rzeczypospolitej, we wszystkich klasach szkół powszechnych przebywało blisko 1,9 mln najmłodszych wychowanków. Niebawem i dla nich miał zabrznieć ostatni już dzwonek⁸.

2.1. W śmiertelnej pułapce

W wyniku paktu Ribbentrop-Mołotow z 23 sierpnia 1939 roku, sowieckiej inwazji 17 września oraz późniejszego układu o granicy i przyjaźni tychże sojuszników, ziemie

i T. Szaroty, Warszawa 2009 i P. P. Wiczorkiewicz, *Bandera we krwi: polityka, wojsko, sovietica* (wybór M. Jastrzębski), Łomianki 2015 (wraz z wyjaśnieniem na s. 403-404 używanego skrótowca: ZSRS – Związek Socjalistycznych Republik Sowietkich) oraz tak dyskusyjne *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939-1945*, Warszawa 1947; ostatnia publikacja dostępna w Internecie na stronach serwisu „Federacji Bibliotek Cyfrowych” [FBC] – <http://www.wbc.poznan.pl/Content/68987/directory.djvu>

⁷ Ośrodek „KARTA” od 2002 r. opracowuje imienne wykazy osób represjonowanych na Wschodzie – „Indeks Represjonowanych”. Projekt ten doprowadził do ustalenia, udokumentowanej w dotychczasowych badaniach liczby, ponad 320 tys. deportowanych w latach 1940-1941 oraz bazy danych osobowych liczącej ok. 980 tys. biogramów; wspomniana wielkość jest jednak zdecydowanie podważana przez część historyków, głównie emigracyjnych, piszących o 700 tys. do ponad 1,5 mln represjonowanych; informacje dostępne w Internecie – <http://www.indeks.karta.org.pl/pl/>

⁸ W tymże roku szkolnym w Polsce funkcjonowało też 789 szkół średnich, do których uczęszczało blisko 234 tys. młodzieży; uczniowie według deklarowanego wyznania: rzymskokatolickie (obrzędki łacińskiego 74,5%, greckokatolickiego 3,8%), prawosławne (2,2%), ewangelickie (2,5%), mojżeszowe (16,5%), inne (0,5%). Zob. też.: M. Falski, *Wyniki spisu dzieci z czerwca 1926 roku w zastosowaniu do badania potrzeb szkolnictwa powszechnego*, Warszawa 1928; dalsze informacje bibliograficzne dotyczące szkolnictwa międzywojennego można znaleźć w ostatniej części mojego artykułu *O szkole powiatowej w Kownie [...] na stronach portalu internetowego* – <http://doczz.pl/doc/257362/o-szkole-powiatowej-w-kownie-w-1820-i-1920-roku>

polskie o łącznej powierzchni 202 tys. km² (52% obszaru zamieszkałego przez 38% ludności) znalazły się pod okupacją wschodniego agresora. Trzecia Rzesza zajęła ostatecznie 48% obszaru Polski zamieszkałego przez 62% ludności.

W pierwszych dniach listopada nowo wybrane Zgromadzenia Ludowe ZSRR zdecydowały o włączeniu zagarniętych ziem do republik Ukrainy i Białorusi, okręg wileński wraz z Wilnem został „przekazany” Litwie. 29 listopada 1939 roku ogłoszono dekret Rady Najwyższej nakazujący traktowanie ludności zajętych terenów jako obywateli sowieckich, a wprowadzony obowiązek posiadania tzw. „paszportów” (równoznaczny z przyjęciem nowej przynależności państwowej) posłużył planom natychmiastowych represji i akcji masowych wysiedleń.

Zaplanowaną i gruntownie przygotowaną akcję deportacyjną przeprowadzono w miesiącach lutym, kwietniu i czerwcu 1940 oraz w czerwcu 1941 roku. Jej podstawę „prawną” stanowiło zarządzenie NKWD z 11 października 1939 roku wraz z „Instrukcją o trybie przeprowadzania deportacji antysowieckiego elementu”, którym mógł zostać każdy mieszkaniec okupowanych terenów Rzeczypospolitej, spisy rejestracyjne objęły ponad 3 mln osób.

Jedynie z danych szacunkowych, popartych bardzo wątpliwym materiałem źródłowym, i badań historyków emigracyjnych, wnosić można, że w latach 1939-1941 w głąb ZSRR wywieziono łącznie ok. 1,8 mln obywateli polskich. Wśród represjonowanych blisko 60% stanowili Polacy, 30% Ukraińcy i Białorusini, niecałe 10% Żydzi. W większości zesłańcy trafiali na Syberię, do Kazachstanu oraz sowieckiej części Azji Środkowej⁹.

Natomiast tylko w latach 1940-1941, w wyniku czterech masowych akcji przesiedleńczych, ze wschodnich terenów deportowano ponad 1 mln obywateli Rzeczypospolitej. W liczbie tej mieści się pół miliona kobiet i 385 tysięcy dzieci. W czasie kilkutygodniowego transportu i później na miejscu „osiedlenia” wskutek katorżniczej pracy, głodu, chorób i wycieńczenia do października 1942 roku zginęło przypuszczalnie około 500 tysięcy zesłańców¹⁰.

Pierwsza i najbardziej dotkliwa, obejmująca całe rodziny, operacja wywózki rozpoczęła się 10 lutego 1940 roku. Objęła blisko 220 tys. osób, głównie kresowych osadników, wśród nich największą grupę stanowili Polacy (82%). Byli to wojskowi, leśnicy

⁹ Terenami przymusowego osiedlenia były głównie północna i środkowo-wschodnia część Rosji europejskiej, Ural, Syberia, północny Kazachstan i jeden południowy obwód teżę republiki. Zob.: *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939-1959* [...], Warszawa 2009 oraz S. Ciesielski, *Masowe deportacje w ZSRR – charakterystyka wybranych aspektów zjawiska*, „Dzieje Najnowsze” (Studia i artykuły) 2001 z. 3, s. 29-56; tekst dostępny w Internecie (FBC) – <http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=46684>

¹⁰ Por.: S. Kalbarczyk, *Wykaz łagrów sowieckich, miejsc przymusowej pracy obywateli polskich w latach 1939-1943* (cz. 1-2), Warszawa 1993-1997 (Syberia i Sybir) oraz R. Wnuk, *Za pierwszego Sowietu* [...], Warszawa 2007; recenzja ostatniej publikacji (K. Sacewicz, „Echa Przeszłości” 2008 (t. 9), s. 372-376) dostępna w Internecie – <http://bazhum.muzhp.pl/>

i urzędnicy państwowi, których rozmieszczono w 116 tzw. „osiedlach specjalnych”, rozrzuconych w tajgach republiki rosyjskiej i kazachskiej.

W dniach 13-14 kwietnia 1940 roku deportowano do Kazachstanu, środkowej i wschodniej Syberii ponad 320 tys. osób, w przeważającej części były to kobiety z dziećmi i osoby starsze. Wysiedleniu „w trybie decyzji administracyjnej” podlegały pozostałe rodziny „wrogów ustroju” i mieszkańcy małych miast. Tym razem odsetek kobiet i dzieci był wyjątkowo duży – wynosił bowiem 80% całości transportów.

Pod koniec czerwca 1940 roku przeprowadzono akcję wywózki uchodźców z Polski centralnej, tzw. „bieżeńców” w liczbie około 240 tys. (inteligencja zawodowa, rodziny urzędnicze, kupcy), którzy osiedleni zostali w czternastu obwodach, dwóch krajach i czterech republikach autonomicznych Rosyjskiej FSRR.

Czwartą deportację rozpoczęto w nocy 21/22 maja 1941 roku, przerwano 22 czerwca, łącznie objęła ponad 300 tys. osób. Na wschód pojechała ludność określana jako „element antysowiecki i społecznie obcy”. Tym razem zesłańców przypisano do kategorii „wolnych przesiedleńców”, określając czas trwania zsyłki na 20 lat. Rozmieszczeni zostali w Ałtajskim i Krasnojarskim Kraju, Kazachskiej FSRR oraz w obwodzie nowosybirskim.

Przesiedlone wraz z rodzicami dzieci, z chwilą ukończenia 12 lat, pracować musiały na równi z dorosłymi, niejednokrotnie dzieląc głodowe przydziały żywności z młodszym rodzeństwem. Za wszelkie wykroczenia obejmowała je pełna odpowiedzialność karna. Osadzonych w wychowawczych koloniach karnych obowiązywała praca na dwie zmiany, po 10 godzin dziennie. Dzieci osierocone trafiały do „dietdomów”, gdzie rozmawiać mogły wyłącznie po rosyjsku¹¹.

Do chwili podpisania w lipcu 1941 roku umowy Sikorski-Majski i tzw. „amnestii”, najprawdopodobniej ponad 10% osadzonych i zesłanych zmarło z głodu, zimna, chorób, wyczerpania i masowych rozstrzeliwań. Śmiertelność wśród dzieci i osób starszych była przynajmniej dwukrotnie wyższa.

Prace historyków emigracyjnych podają jedynie szacunkowe dane o 1,2 do 1,8 mln obywateli Rzeczypospolitej skazanych na deportację w latach 1939-1941, włączając do grupy tej 385 tys. dzieci. W historiografii krajowej niejednokrotnie przyjmowano zbliżone liczby, choć ostatnie publikacje IPN zdają się zdecydowanie wskazywać, że łączna liczba deportowanych, udokumentowana w dotychczasowych badaniach źródłowych, mogła nie przekroczyć 800 tysięcy. Problem ten będzie zatem jeszcze badany przez lata,

¹¹ Zob.: A. Lewin, *Dom na Uralu: losy dzieci polskich z Monetnej*, Warszawa 1987; H. Gałęziewska-Stefanowska, *Pobyt w dziecięcym łagrze w Kazachstanie*, [w:] *Sybiracy: martyrologia Polaków na Wschodzie*, Koszalin 2000, s. 199-200; E. Treła-Mazur, *Losy Polaków i dzieci polskich w ZSRR w latach 1941-1946*, [w:] *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, red. H. Kubiak, Wrocław 1992, s. 280 i nast.; *Ci, o których powinniśmy pamiętać...*, Warszawa 2011-2012 oraz S. Ciesielski, *Polacy w Kazachstanie 1940-1946*, „Zesłaniec” 2007 nr 30, s. 85-99, tekst ostatniego artykułu dostępny w Internecie – <http://zeslaniec.pl/30/Ciesielski.pdf>

a na ostateczną weryfikację powyższych, nadal ukrytych w rosyjskich archiwach, danych przyjdzie nam jeszcze długo poczekać¹².

Do dziś, mimo wielokierunkowych poszukiwań historycznych i ponawianych kwerend, nie udało się ustalić liczby ofiar najmłodszych więźniów „niehumanitarnej ziemi”.

2.2. Z „imperium zła” do kraju ocalenia

30 lipca 1941 roku zawarty został polsko-sowiecki układ (Sikorski-Majski) o przywróceniu stosunków dyplomatycznych i wzajemnej pomocy w wojnie z hitlerowskimi Niemcami. Uchwała rządu ZSRR, będąca aktem wykonawczym do dekretu Prezydium Rady Najwyższej z 12 sierpnia 1941 roku, nakazywała zwolnić z obozów pracy, więzień, osiedli specjalnych i innych miejsc zesłania wszystkich obywateli polskich.

Wcześniej, 23 czerwca 1941 roku premier i Naczelnny Wódz PSZ gen. Władysław Sikorski wygłosił przez londyńskie radio znamienne (i jak się miało niebawem okazać bardziej życzeniowe) przemówienie, w którym m. in. zaznaczał: „W tej chwili możemy chyba przypuszczać, że Rosja Sowiecka uzna za niebyły pakt z Niemcami z 1939 roku. Logicznie wprowadza nas to z powrotem na grunt traktatu zawartego w Rydze przez Rosję z Polską w dniu 18 marca 1921 roku”¹³.

14 sierpnia 1941 roku została podpisana umowa w sprawie utworzenia oddziałów Wojska Polskiego podporządkowanego rządowi Rzeczypospolitej na emigracji. Dowód-

¹² Zob.: A. Głowacki, *O deportacji osadników wojskowych w głąb ZSSR (w świetle materiałów NKWD)*, „Mars. Problematyka i Historia Wojskowości” 1994 (t. 2), s. 111-144 (kwerenda dokumentacji sowieckiej); *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941*, Łódź 1997; *Przemieszczanie i przesiedlenia ludności polskiej w ZSRR w latach 1940-1946*, „My, Sybiracy” 2007 nr 18, s. 13-28; *Ogólne założenia sowieckiej polityki okupacyjnej w Polsce*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008 nr 1(12), s. 61-78 oraz tegoż autora, *Deportacje dzieci i młodzieży w głąb Związku Sowieckiego w latach 1940-1941*, [w:] *Polskie dzieci na tułaczach szlakach 1939-1950*, pod red. J. Wróbla i J. Żelazko, Warszawa 2008, s. 25-41. Por.: S. Ciesielski [i in.], *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2002; D. Boćkowski, *Deportacje ludności polskiej w głąb ZSRR (1939-1941)*, „Biuletyn IPN” 2011 nr 1-2, s. 151-164 oraz J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939-1945*, Londyn 1987; Z. S. Siemaszko, *W sowieckim osaczeniu 1939-1943*, Londyn 1991; K. Wróbel-Lipowa, *Dzieci polskie w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2005 (t. 2), s. 369-383, tekst ostatni dostępny w Internecie – http://wrh.edu.pl/wp-content/uploads/2017/07/19_krystyna_wrobel_2005.pdf

¹³ Podpisanie powyższego układu otworzyło bramy więzień i łagrów dla tysięcy polskich obywateli, jednak administracja rosyjska rozpoczęła niebawem akcję likwidowania polskich placówek opiekuńczych wyjaśniając, że zadania ich zostały już wykonane. Przeważał sowiecki punkt widzenia kwestionujący prawo do ewakuacji osobom pochodzącym z Polski wschodniej, żądający też dokumentarnego potwierdzenia pokrewieństwa dla pozostałych rodzin żołnierzy. Działalność ambasady skończyła się wiosną 1943 r. z chwilą zerwania stosunków dyplomatycznych po odkryciu grobów polskich oficerów w Katyniu. Zob.: S. Kot, *Rozmowy z Kreml*, Londyn 1959, s. 42-44; P. Żaroń, *Kierunek wschodni w strategii wojskowo-politycznej gen. Władysława Sikorskiego 1940-1943*, Warszawa 1988; E. Duraczyński, *Układ Sikorski-Majski [...]*, Warszawa 1990; G. Jonkajtys-Luba, „...was na to zdes' privedzie, szto wy podochli”: *Kazachstan 1940-1946*, Lublin 2012 (wyd. 3); W. Wasilewski, *Żołnierze, których zabrakło*, „Biuletyn IPN” 2007 nr 10-11, s. 55-60 – <https://ipn.gov.pl/publikacje/biuletyn-ipn/9639,nr-10-112007.html>

cą armii został gen. dyw. Władysław Anders. We wrześniu w Moskwie otwarto polską Ambasadę, która poprzez delegatury terenowe miała się zająć natychmiastową poprawą egzystencji i życia deportowanej ludności.

W następnych miesiącach z łagrów i miejsc uwięzienia zwolniono blisko 389 tys. polskich obywateli (w tym 90 tys. narodowości żydowskiej). Nastąpił masowy, spontaniczny ruch ludności, w większości pozbawionej jakichkolwiek środków do życia, z dalekiej północy na południe, do ośrodków mobilizacji wojska: głównie w okolice Kujbyszewa (w Buzułuku mieścił się sztab Armii Polskiej), Orenburga, Saratowa, a następnie Uzbekistanu i pozostałych republik Azji Środkowej. Wędrujące, często osierocone i samotne dzieci, by przeżyć każdy kolejny dzień, musiały niejednokrotnie kraść, żebrać i oszukiwać.

Znaczna część ludności cywilnej, która przebywała już w pobliżu miejsc stacjonowania polskiego wojska, utrzymywała się, wbrew ponawianym sprzeciwom strony sowieckiej, z racji żywnościowych przeznaczonych dla organizowanej armii. Przy wojskowych obozach zaczęły powstawać też pierwsze ochronki i sierocińce (dla dzieci do lat 14), natomiast dla młodzieży (do 18 roku życia) szkoły junaków i junaczek.

Zesłańców, po długotrwałej wyczerpującej wędrówce, dziesiątkowała epidemia tyfusu plamistego i brzuszego, wszystkim zagrażała malaria i kurza ślepotą. Największa śmiertelność i tym razem była wśród dzieci. W rezultacie kategorycznych postulatów, rząd sowiecki wyraził zgodę na tworzenie kolejnych ośrodków opiekuńczych, domów dziecka i przedszkoli. Do lipca 1942 roku zorganizowano 139 sierocińców i ochronek, 175 przedszkoli i 43 szkoły. Jednakże spośród blisko 160 tys. dzieci, zarejestrowanych wówczas na terytorium ZSRR, powyższą pomocą zdołano wówczas objąć zaledwie 15,5 tys. najmłodszych Polaków.

Poprzez miejscową polską prasę i wszelkiego rodzaju ogłoszenia trwały uporczywe próby odnalezienia swoich najbliższych: ojców, matek, dzieci. Przejmującym dziś materiałem dokumentarnym był prowadzony przez „Gazetę Polską” dział *Poszukiwanie Rodzin* oraz specjalny dodatek „Polski Walczącej”: *Osoby wyewakuowane z ZSRR* oraz ówczesne spisy i listy najmłodszych przesiedleńców z charakterystyczną, powtarzającą się „informacją” o miejscu lub dacie urodzenia malucha – „nie wie”¹⁴.

¹⁴ „Gazeta Polska”: dziennik informacyjny [...], Jerozolima 1941-1948 (dział *Poszukiwanie Rodzin*), „Polska Walcząca”: „Żołnierz Polski na Obczyźnie”, Lille; Londyn 1940-1947 (w 1943 r. dodatek do nr 14-30: *Osoby wyewakuowane z ZSRR*, Listy nr 1-16, dwie ostatnie zawierają uzupełnienia; łącznie, jak wyliczyłem, zbierają 30313 nazwisk) oraz spisy ewakuowanych dzieci (*Spis uchodźców polskich na terenie Indii* (wg stanu z 15 listopada 1943), Bombaj: nakł. Delegatury MPiOS, 1943; 41 s.). Fotokopie ostatniego czasopisma dostępne na portalu internetowym „Kresy-Siberia Memorial Gallery” (*List of Polish evacuees from the USSR to Iran in 1942*) – <http://kresy-siberia.org/hom/element/evacuation-from-ussr-to-persiairan-in-1942/?lang=pl>; W zbiorach IPMS znajduje się (Kol. 138/283-287) *Spis rodzin wojskowych wywiezionych do ZSRR* (Londyn: MON [et al.], 1944); mps powiel., ogłoszony w sierpniu 1944 r. (tytuł notują również katalogi: The British Library, Library of Congress i University of Toronto Libraries). Całość, stan na dzień 01.01.1943 r., opracował ppłk.

W marcu 1942 roku gen. Władysław Anders wydał rozkaz (pierwsze decyzje w tej sprawie zapadły podczas wizyty gen. Sikorskiego w Moskwie) wyprowadzenia polskiego wojska wraz z ludnością cywilną, z tzw. „rodzin wojskowych”, z granic sowieckich. W dniach od 24 marca do 4 kwietnia ewakuowano statkami z Krasnowodzka nad Morzem Kaspijskim 33069 żołnierzy oraz 10789 osób cywilnych, w tym 3100 dzieci. Po całodobowej podróży, pierwszym przystankiem małych uchodźców był Iran (dawna Persja), gdzie zakwaterowani zostali w kilku obozach i podobozach przejściowych: Pahlevi (Bandar-e Anzali), Meszhedzie i w Teheranie.

Pogarszające się stosunki polsko-sowieckie (zdaniem władz sowieckich obywatele Polski wschodniej byli już mieszkańcami ZSRR) przyspieszyły drugą ewakuację żołnierzy i ich rodzin. Rozpoczęła się 9 sierpnia, trwała do 1 września 1942 roku. Tak jak poprzednio, transport odbywał się koleją (czasem marszem) do miejsca zbornego, stamtąd przez Morze Kaspijskie przepelnionymi do granic możliwości statkami do Pahlevi; częściowo ewakuacja odbyła się też drogą lądową przez Aszhabad. Do Iranu dotarło wówczas 43746 żołnierzy oraz 25501 osób z wojskiem związanych (przykładowo, byli to: nauczyciele, technicy i specjaliści wszelkich dziedzin), w tym także 9633 dzieci.

Obie ewakuacje na Bliski Wschód w miesiącach marcu-sierpniu 1942 roku, wliczając 2637 grupę przewiezioną z Meszhedu do Indii, objęły blisko 116 tys. obywateli polskich (wśród nich było 10% ludności niepolskiej), w tym 78 tys. żołnierzy i ponad 37 tys. osób cywilnych wraz z 13 tys. dziećmi. Do sumy tej należy dodać ok. 3 tys. zmarłych z głodu i wycieńczenia, bezbronnych, często również anonimowych, najmłodszych bohaterów tej ostatniej wędrówki do wolności.

Ogółem powyższa liczba 116 tysięcy, w zależności do uzyskanych danych, stanowiła 7-10% wszystkich obywateli polskich znajdujących się wówczas na terenie ZSRR. Pozostała tam zatem przynajmniej milionowa rzesza byłych mieszkańców II Rzeczypospolitej, głównie kobiet, dzieci i starców zdanych już tylko na nadzór i rządową „opiekę” NKWD¹⁵.

dypl. Klemens Rudnicki, attaché wojskowy RP w ZSRR. Spis ułożony został alfabetycznie w czterech teczkach, piąta z uzupełnieniami; na końcu każdej uzupełnienie do liter objętych w danej tezcze: Z. 1 (litery A-G) – poz. 1-3656 (wykaz uzup. 14068-14339), s. 3 nlb., 1-296; Z. 2 (H-Ł) – poz. 3657-7048 (uzup. 14340-14594), s. 3 nlb., 301-582; Z. 3 (M-R) – poz. 7049-10248 (uzup. 14595-14823), s. 3 nlb., 601-853; Z. 4 (S-Ż) – poz. 10249-14067 (uzup. 14824-15125), s. 3 nlb., 901-1215; Z. 5 (A-Ż) – poz. 1-2296 (nazwiska osób, których adresy nie zostały ustalone), s. 3 nlb., 1-152; Z. 6 (drugi wykaz uzupełniający); łącznie 1215 s. i 152 s. Natomiast Kol. 138/296-297 to *Lista ewakuowanych z ZSRR rodzin polskich w sierpniu 1942* (Litery A-E oraz F-M), Budapeszt, nakł. „Więści Polskich” (Biuro Dokumentacji Armii Polskiej na Wschodzie), 1942; mps powiel., s. 1-43 i 1-99; dwa wydania, brak tomu (N do Ż), który prawdopodobnie nie został opublikowany; po digitalizacji mps dostępny na internetowej stronie Instytutu w dziale „Kolekcje” – <http://pism.co.uk/archiwum/Kolekcje-archiwum.html>

¹⁵ Zestawienia, także osobowe, dotyczące polskich szkół i domów dziecka zawierają publikacje: T. Bugaj, *Dzieci polskie w ZSRR i ich repatriacja 1939-1953* (Jelenia Góra 1982); E. Trela-Mazur, *Edukacja dzieci polskich w Związku Radzieckim w latach 1941-1946* (Warszawa 1983); P. Żaroń, *Ludność polska*

W 1943 roku w Teheranie, nakładem wydawnictwa „Polak w Iranie”, wyszedł spod pras drukarskich (bez polskich znaków diakrytycznych) liczący kilkadziesiąt stron niewielki tomik wierszy „*Na wędrownym szlaku*”.

Pośród znanych i mniej znanych nazwisk znalazł się również tekst 37 letniego porucznika rezerwy Ewarysta Leopolda Hoładanowicza (tarnopolskie, z ostatnim przydziałem obrony Lwowa) zatytułowany „*Polskie dzieci...*”:

Wśród pyłu ziemi możnego Kserksesa,
A w cieniu dachów z krainy Gangesu,
Stoją w szeregu Leszek i Teresa
Przybrani w dary dalekich Jankesów,
Lecz w sercu Polska śmieje się daleka
Kraina świątków i miodu i mleka...
Bo chociaż w obcym znachodzą się kraju
Wśród ludzi innych nie takich jak w Wilnie
To mimo to tu słyszą szum ruczaju
I głosy ciche łowią sercem pilnie,
Jakie przez góry, drogi, stepy, morza
Niesie im z Polski ręka święta Boża...
Już sztandar w górze trzepoce się dumnie,
Już Kazek, Jurek, Bogusia, Terenia
Serce w modlitwie, rozum topią w hymnie,
Co jest symbolem polskiego plemienia...
Bo „nie zginęła” póki żyją dzieci,
Bo „szablą weźmiem” wróg w pył się rozleci.
Więc, baczność Leszku! Pręż ciało, mój synu!
Polska tam czeka z rozbitą Warszawą,
Ziemia piastowska czeka twego czynu,
Abyś ją podniósł, abyś okrył sławą
I w rzędzie wolnych, zwycięskich narodów
Umocnił hartem lechickiego rodu...

w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej (Warszawa 1990); D. Boćkowski, *Jak piskłęta z gniazd: dzieci polskie w ZSRR w okresie II wojny światowej* (Wrocław 1995); K. Wróbel-Lipowa, *Edukacja dzieci polskich w Związku Radzieckim w okresie drugiej wojny światowej*, [w:] *Edukacja w warunkach zniewolenia i autonomii* (Kraków 2010, s. 15-28) oraz B. Patlewicz, *Ludność cywilna i sieroty polskie po „amnestii” 12 sierpnia 1941 roku*, „Zesłaniec” 2007 nr 32, s. 71-84; tekst ostatni dostępny w Internecie – <http://zeslaniec.pl/32/Patlewicz.pdf>

3. W państwie szacha

Pobyt uchodźców polskich w Iranie nie mógł trwać długo, zarówno z powodu wrogiego nastawienia wojsk sowieckich, okupujących północną część kraju, jak i zagrożenia ze strony armii niemieckiej, która osiągnęła już Kaukaz (polskich żołnierzy wkrótce przeniesiono do Iraku i Palestyny), a nade wszystko z braku stabilnych i godziwych warunków do dalszej ich egzystencji.

Brytyjskie władze wojskowe, choć całkowicie kontrolujące południową część Iranu, nie były przygotowane, podobnie jak polskie, na przyjęcie tak dużej, wyczerpanej do granic możliwości i zdziesiątkowanej chorobami, liczby osób cywilnych.

Po krótkim pobycie w Pahlevi, gdzie dzieci i młodzież w wieku szkolnym odbywały pierwszą kwarantannę (rejon „brudny” i „czysty”), młodzi uchodźcy kierowani byli następnie do jednego z czterech perskich ośrodków ewakuacyjnych: w Teheranie i Isfahanie (dawnej stolicy) oraz w Meszhedzie lub Ahwazie (nieopodal Basry).

Jednakże mimo natychmiastowej pomocy sanitarnej i powszechnej troski o zdrowie, nadal zastraszająco szybko zapełniały się miejscowe cmentarze. Dopiero z upływem czasu sytuacja zaczęła się stopniowo normalizować. Dzieci na bieżąco otrzymywały pomoc lekarską oraz codzienne, z doborem witamin, pożywienie: owoce, mleko, masło, a nade wszystko, jak same zapisywały: „wyśniony chleb”, zaś z PCK niezbędne środki higieny osobistej, obuwie i odzież¹⁶.

W celu zapewnienia możliwie skutecznej, prawnej i socjalnej, opieki nad ludnością cywilną, szczególnie najmłodszymi zesłańcami, 4 kwietnia 1942 roku w stolicy Iranu, Teheranie, utworzona została, zwana początkowo cywilną, delegatura „londyńskiego” Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej (MPiOS; urząd ministra tegoż resortu w stolicy

¹⁶ Zob.: J. Zając, *Dwie wojny*, t. 2: *W Szkocji i na Środkowym Wschodzie*, London 1967, s. 98 i 114; *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 4: *Grudzień 1941-sierpień 1942* (red. nauk. M. Zgórnjak), Kraków 1998, s. 195-197; A. Lelińska, *Uchodźcy polscy w Iranie w latach 1942-1945*, „Przegląd Polonijny” 1993 z. 1, s. 69-92; K. Wróbel-Lipowa, *Śladami polskich dzieci-tulaczy w czasie II wojny światowej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” (Sectio F, Historia) 2005 (vol. 60), s. 229-243; artykuł dostępny w Internecie – <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/plain-content?id=3614>; M. Gabiniewicz, *W stronę domu ojczystego* [...], Warszawa 2000 oraz M. Allbrook, H. Cattalini, *The General Langfitt Story: Polish Refugees Recount Their Experiences of Exile, Dispersal and Resettlement*, Canberra 1995; publikacja dostępna w Internecie – <http://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupid?key=olbp10476>; O wpływach niemieckich w Iranie: J. Sobczak, *Polska w propagandzie i polityce III Rzeszy* [...], Poznań 1988; istotnym byłoby opracowanie dotyczące propagandy sowieckiej w ówczesnej prasie irańskiej i informacjach jakoby Polacy, którzy tam dotarli uciekali przed... Niemcami, zob.: K. Walaszczyk, *Poselstwo RP w Teheranie 1939-1945*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2008 nr 4, s. 107-124.

Wielkiej Brytanii pełnił Jan Stańczyk). W maju poprzez podlegającą jej Komisję Szkolną uporządkowano pracę wszystkich powstających tam szkół i ośrodków opiekuńczych, zarówno pod względem organizacyjnym, jak i programowym.

Rada Ministrów RP na posiedzeniu 31 marca 1942 roku podjęła już kilka istotnych uchwał w tej sprawie: m. in. Ministerstwo Skarbu przeznaczyło 50 tys. funtów na pokrycie kosztów utrzymania uchodźców w Iranie oraz na ich potrzeby przeznaczono wszystkie zapasy towarów będące w dyspozycji polskiego rządu na Środkowym Wschodzie, kierownictwo akcji pomocy powierzono delegatowi Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej Wiktorowi Styburskiemu i gen. Józefowi Zającowi.

Pierwszy okres pracy Delegatury należał do najtrudniejszych, gdy 24 lipca do Pahlevi przyjechało 75 osób pod kierownictwem Józefa Antoszkiewicza. Dwa tygodnie później przybyła kompania wartownicza i 41 ochotniczek Pomocniczej Służby Wojskowej Kobiet z Teheranu. Przysłano też kilkanaście samochodów ciężarowych i ponad 2 tys. namiotów, zaś aprowizacją, korzystając z pomocy polskich żołnierzy, zajmowali się Brytyjczycy. Personel powstających szpitali uzupełniano na bieżąco lekarzami napływającymi ze Związku Sowieckiego.

W końcu 1942 roku nauką objęto już ponad 12 tysięcy dzieci, powołując następujące placówki wychowawcze i oświatowe: Teheran – utworzono 3 przedszkola, 16 szkół powszechnych, 6 szkół gimnazjalnych i 1 liceum (łącznie 9256 dzieci i 258 nauczycieli), Isfahan i Ahwaz – zorganizowano 15 szkół powszechnych i 2 klasy gimnazjum (w sumie 2936 dzieci i 87 nauczycieli). W życiu dzieci i młodzieży polskiej zawsze ważną funkcję wychowawczą, sportową i rekreacyjną wypełniało harcerstwo, w Iranie w swych szeregach zbierało do 50% ogólnej liczby młodych i najmłodszych wygnańców¹⁷.

Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP; w Londynie ks. Zygmunt Kaczyński) powstała 1 lipca 1943 roku, w miejsce dotychczasowego Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych. Kierowała już całością polskiego systemu edukacyjnego, na który złożyły się wszystkie wspomniane przedszkola, szkoły powszechne, gimnazja oraz licea ogólnokształcące i szkoły zawodowe.

Wkrótce, w odpowiedzi na starania rządu Rzeczypospolitej poczynione pod koniec kwietnia 1942 roku, zgodę na osiedlenie polskich dzieci wyraziły: Palestyna i Liban,

¹⁷ Na ogół jednostki harcerskie powstawały spontanicznie, częściowo na podstawie zawiązanych już w Teheranie przyjacielskich więzi. Komendantka Chorągwi Harcerskiej w Afryce Zdzisława Wójcikówna pokonywała ogromne trudności, aby dotrzeć do rozsiansych w tak wielu osiedlach hufców; w Koja pracę instruktorską prowadziła Feliksa Morawska; zob.: W. Seweryn-Splawska, *Harcerki w Związku Harcerstwa Polskiego* [...], Londyn 1993, s. 183-194; Z. Wójcik, *Afryka lat czterdziestych we wspomnieniach instruktorki harcerskiej*, Warszawa 1997 oraz *Dzieci z Isfahanu* (Wiercińscy vel Wiercieńscy); tekst ostatni dostępny w Internecie – http://www.otostrona.pl/wiercinski/index.php?p=1_29_XVI i *Dzieci z Isfahanu* [Władysław Czapski i in.] reportaż wideo dostępny na portalu historycznym „dzieje.pl” – <http://dzieje.pl/wideo/dzieci-isfahanu>

Indie (ok. 6 tys. uchodźców), Nowa Zelandia (733 dzieci) i Meksyk (1568 osób); pomoc materialną zadeklarowały organizacje charytatywne¹⁸.

Rząd Wielkiej Brytanii po zawarciu porozumienia z USA (skierowano tam 25 tys. włoskich jeńców wojennych), zaproponował władzom Rzeczypospolitej przyjęcie ponad 20 tys. osób (kobiet, dzieci i mężczyzn niezdolnych do służby wojskowej) do swoich posiadłości kolonialnych w Afryce: w Ugandzie, Kenii, Tanganice oraz w Rodezji. Wbrew początkowej nieufności i obaw wobec prymitywnych warunków życia, a jeszcze bardziej tamtejszego klimatu, okazało się, że była to wyjątkowo dobrze zorganizowana, pomyślnie zaadaptowana i najliczniejsza ze wszystkich grup tułaczey wędrowni polskiej społeczności.

W lipcu i sierpniu 1942 roku w następstwie umowy pomiędzy rządem polskim i brytyjskim, współpracą z Middle East Refugee Administration (MERRA, Administracja do Spraw Pomocy i Uchodźców na Środkowym Wschodzie, zarządzający płk. Aleksander Ross), kolejne, uporządkowane pod względem wiekowym i zawodowym, kilkuset-osobowe grupy uchodźców odpłynęły w kierunku Afryki Wschodniej i Południowo-Wschodniej. Ze strony polskiej transporty były przygotowywane i organizowane przez Delegaturę MPIOS.

Ogółem z Iranu, po krótszym lub dłuższym pobycie w indyjskich obozach tranzytowych, do Afryki przetransportowano (z reguły w chronionych przez wojsko konwojach) ponad 18 tys. osób, przeważnie kobiety z dziećmi i dzieci osierocone. Dla grup kierowanych do Afryki Wschodniej portem docelowym była głównie kenijska Mombasa, rzadziej Tanga czy Dar-es-Salaam w Tanganice (obecnie Tanzania).

W Afryce polskich przybyszów zgrupowano w sześciu krajach, w 22 osiedlach docelowych i obozach przejściowych, liczących od kilkuset do kilku tysięcy mieszkańców:

¹⁸ Do końca 1943 r. Iran opuściło 23775 osób, które odpłynęły statkami z portu w Khorramshahr do obozów tranzytowych w Indiach Brytyjskich, z wojskiem drogą lądową wyjechało ponad 8 tys., na miejscu pozostało 9221 osób cywilnych; w toku dalszej ewakuacji liczba uchodźców w Iranie zmniejszyła się w końcu 1944 r. do 4531. Zob.: E. Wróbel, J. Wróbel, *Rozproszeni po świecie: obozy i osiedla uchodźców polskich ze Związku Sowieckiego 1942-1950*, Chicago 1992; J. Draus, *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939-1950*, Lublin 1993; A. Juda, *Valivade – polskie osiedle w Indiach 1943-1948* [...], *Historic@* nr 8 (wyd. specjalne) 2011, treść ostatniej publikacji dostępna na internetowej stronie Uniwersytetu Rzeszowskiego – www.ur.edu.pl/file/3556/Historic@_nr8.pdf oraz *Dzieci z Pahiataua* (733 osieroconych przez zesłańców syberyjskich dzieci) – 31.10.1944 r. na amerykańskim okręcie „General Randall” dotarły do portu w Wellington w Nowej Zelandii, 1 listopada otwarty został dla nich i ich opiekunów kampus w Pahiataua; informacje dostępne w Internecie – http://www.kul.pl/art_1327.html i http://www.polishheritage.co.nz/?page_id=52; Pośród pionierskich publikacji należałoby przypomnieć: K. Kantaka, *Dzieje uchodźstwa polskiego w Libanie 1943-1950* (Bejrut 1955), Ł. Z. Królikowskiego, *Skradzione dzieciństwo* (Buffalo 1983), prace: T. Bugaja, *Dzieci polskie w krajach pozaeuropejskich 1939-1949* (Jelenia Góra 1984), A. Jacewicza, *Santa Rosa. Osiedle polskie w Meksyku* (Londyn 1965), *Isfahan. Miasto polskich dzieci* (Londyn 1987), *Polacy w Indiach w świetle dokumentów i wspomnień* (Londyn 2000), K. Skwarko, *Osiedlenie młodzieży polskiej w Nowej Zelandii w roku 1944* (Londyn 1972) czy A. Kubajak, *Powroty z zesłań. Ekspatriacja z polskich Kresów – z książki tejże autorki, Kresy i Sybir. Losy polskich dzieci*, Krzeszowice 2009 (s. 121-129).

1. Uganda (Koja, Masindi) – 6435 (osiem osób w stolicy kraju, Kampali),
2. Kenia (Makindu, Manira, Nairobi, Nyali i Rongai) – 290,
3. Tanganika (Ifunda, Kidugala, Kigoma, Kondoa, Morogoro i Tengeru) – 6631,
4. Rodezja Płn. (Abercorn, Bwana Mkubwa, Fort Jameson, Lusaka, Livingstone) – 2894,
5. Rodezja Południowa (Digglefold, Marandellas i Rusape) – 1437,
6. Unia Południowej Afryki (Oudtshoorn) – 600 osób.

Z upływem czasu liczba przesiedleńców w poszczególnych kontyngentach zachowała tendencję spadkową. Przede wszystkim z uwagi na dorastającą młodzież, udającą się do szkół junackich na Bliskim i Środkowym Wschodzie, szkoły lotniczej i morskiej w Wielkiej Brytanii czy Pomocniczej Wojskowej Służby Kobiet. Z podobnych względów ulegała też zmianie w poszczególnych ośrodkach i osiedlach docelowych.

Ostatni transport z Karaczi (Indie, obecnie Pakistan) do Afryki Wschodniej przybył w czerwcu 1944 roku. W grudniu tegoż roku w afrykańskich osiedlach uchodźczych przebywało łącznie 18245 osób, w tym 2024 mężczyzn (11,1%) i 8297 kobiet (45,5%) oraz 7924 dzieci i młodzieży (43,4%) do 16 roku życia¹⁹.

¹⁹ Już po zakończeniu działań wojennych, w marcu 1948 r. do osiedla Koja skierowano 694 osobową grupę dzieci z Indii. W wielu krajach Afryki ilość Polaków dwukrotnie przewyższyła liczbę mieszkającej tam przed 1939 r. ludności białej, co było wydarzeniem nie tylko bezprecedensowym w historii kontynentu afrykańskiego, ale i trudnym do przewidzenia w skutkach dla samych Brytyjczyków. Zob.: *Polskie dzieci na tulaczach szlakach 1939-1950*, pod red. J. Wróbla i J. Żelazko, Warszawa 2008; H. Zins, *Polacy w Afryce Wschodniej*, Lublin 1978 oraz tegoż, *Szkice o Anglii i Afryce*, Lublin 1978; W. Korabiewicz, *Gdzie słoń a gdzie Polska*, Warszawa 1980; J. Suski, *W służbie publicznej na dwóch kontynentach*, Toronto 1982. *Karaczi Country Club*: w latach 1942-1945 zostały tam zorganizowane dwa obozy dla polskich wygnańców. Po krótkim pobycie w Pahlevi dalsze ich losy prowadziły pod Teheran i kolejne punkty etapowe: Ahwaz, Basra, Bombaj i Karaczi. W okresie od 24 sierpnia 1942 do 3 grudnia 1944 r. przez ten ostatni obóz, do stałych miejsc osiedlenia na czas wojny, przeszło ponad 21 tys. osób: do Afryki wyjechało 12642 uchodźców, do Meksyku 1403, do Palestyny 1234 i 4356 do Indii; informacje dostępne w Internecie [w:] „Wikipedia” – http://pl.wikipedia.org/wiki/Karaczi_Country_Club

4. Afryka Wschodnia i polskie osiedla w Ugandzie

Nadzór nad przygotowaniem nowych miejsc zamieszkania dla Polaków sprawowali Anglicy (Foreign Office, tj. Biuro Spraw Zagranicznych) poprzez Zarząd do Spraw Uchodźców w Afryce Wschodniej, z siedzibą w stolicy Kenii, Nairobi. Władzą koordynującą wszystkie czynności rządów kolonialnych w Afryce była Konferencja Gubernatorów (Governors Conference), na czele której stał wówczas sekretarz generalny Henry Lovell Goldsworthy Gurney.

Funkcję komisarza Wschodnio-Afrykańskiej Administracji do Spraw Uchodźców (EARA, East Africa Refugee Administration) w Nairobi pełnił Charles Lamb Bruton (później ppłk. Edward Brymer Belcher), który w poszczególnych krajach Afryki wyznaczał miejscowych dyrektorów. W stolicy Ugandy, Kampali, funkcję dyrektora do spraw uchodźców (Director of Refugees) pełnił Douglas William Robertson. Natomiast Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej (MSZ, w Londynie min. Edward Raczynski) wystąpiło do Rady Ministrów z projektem utworzenia we wszystkich krajach przewidzianych na miejsce osiedlenia Polaków, w Afryce łącznym obszarem przewyższającym powierzchnię Europy, niezbędnych placówek konsularnych²⁰.

Jako pierwszy, pod koniec sierpnia 1942 roku, otwarto Konsulat Generalny RP w Nairobi, nominację na konsula generalnego otrzymał Michał Wierusz-Kowalski (po odwołaniu, Aleksander Zawisza), pierwszym jego zastępcą został Jan Chmieleński. Wkrótce, władze rządu Rzeczypospolitej w stolicy Kenii reprezentowała też Delegatura MPiOS, kierowana od 23 września 1942 roku przez Kazimierza Kazimierzaka, z ekspozyturami pełniącymi funkcje doradcze wobec brytyjskich dyrektorów. Dualizm polskiej

²⁰ Istotną rolę w okresie budowania ugandyjskich osiedli odegrały już przedstawicielstwa MPiOS. 18.08.1942 r. do Nairobi przybył inż. Stefan Daszyński, na współpracowników wybrał inżynierów Michała Makowskiego i Jerzego Skolimowskiego. Jednocześnie zaczęły funkcjonować, utworzone przez Anglików, ośrodki przejściowe w Tanganice: Morogoro, Kigoma, Dar-es-Salaam, Iringa, Tosamaganga, a na terenie Kenii: Makindu, Mombasa, Manira, umożliwiające odpoczynek i zaopatrzenie polskich kontyngentów. Przyszłe osiedla, jak zakładano nie mogły być już tworzone według wzorów Johanna Heinricha von Thünera („zamknięte samowystarczalne państwo”), założeń Davida Ricardo i Adama Smitha („wolna wymiana”) czy wskazówek innych ekonomistów. W czasie działań wojennych wymagały bowiem znacznie dłuższego okresu funkcjonowania, zdecydowanej i troskliwej (ingerencyjnej) opieki rządu oraz aktualnych, urealnionych określoną sytuacją ekonomiczną, przedsięwzięć. Z publikacji anglojęzycznych warto wskazać na: H. P. Mitchell, *Poland in Africa and Asia*, London 1943; *The colonial office list 1946* (comprising historical and statistical information...), London 1946; J. D. Pearson, N. Matthews, *A guide to manuscripts and documents in the British Isles relating to Africa* (vol. 2), London 1994; *Poland in the British Parliament: 1939-1945* (vol. 1-3), New York 1946-1962; A. H. M. Kirk-Green, *A biographical dictionary of the British Colonial Service: 1939-1966*, London 1991.

władzy, mimo szczegółowych instrukcji, stał się niestety źródłem wielu późniejszych problemów decyzyjnych, także w zakresie oświaty.

Od 1943 roku w Nairobi urzędował również delegat MWRiOP, Seweryn Szczeपाński, oraz inni przedstawiciele rządu w Londynie, przykładowo Ministerstwa Skarbu czy Najwyższej Izby Kontroli. Rolę niezwykle ważną, choć zawsze mniej widoczną, pełnił oficer płatnik, delegat dowódcy Jednostek Wojska Polskiego na Środkowym Wschodzie. W Kampali konsulem Rzeczypospolitej Polskiej desygnowano Tadeusza Drobnika, którego niebawem zastąpił wspomniany Jan Chmieliński (pełniący swój urząd do 1948 roku). Jako wicekonsula wyznaczono Jana Matuszczaka, natomiast na szefa ekspozytury MPiOS nominowany został Mikołaj Szyszkowski.

Organizacją placówek oświatowych początkowo zajmowała się Delegatura MPiOS w Nairobi. Na przełomie lat 1943 i 1944 sprawy nauczania przejęła już Delegatura MWRiOP, na terenie Afryki podlegały jej poszczególne inspektoraty szkolne. Inspektorami na rejon ugandyjski powołano Karola Bielańskiego (Koja) oraz Karola Niementowskiego (Masindi).

W stolicy Ugandy funkcjonował także Dom Polski, służący pomocą podróżującym pomiędzy osiedlami bądź udającym się na urlop czy dalsze leczenie. Równie istotną rolę pełnił ośrodek w Fort Portal (położony u podnóża pasma górskiego Ruwenzori), do którego kierowano mieszkańców osiedli szczególnie narażonych na trudne warunki klimatyczne.

Na terenie Ugandy, podobnie jak we wszystkich innych ośrodkach, dokonano podziału obowiązków między administracją kolonialną a instytucjami polskimi. W porozumieniu z Brytyjczykami ustalono, że na czele administracji osiedlowej stać będzie komendant, mianowany przez dyrektora do spraw uchodźców. Komendantowi (z reguły był nim emerytowany oficer lub urzędnik Zjednoczonego Królestwa) podlegała cała administracja osiedla, bezpieczeństwo mieszkańców, zaopatrzenie w żywność i niezbędną odzież.

Komendant miał do dyspozycji własny aparat administracyjny oraz kierownika obozu (Polish Camp Leader) z polską administracją, mianowanego i odpowiedzialnego przed Delegaturą MPiOS w Nairobi. Początkowo kierownik osiedla spełniał jedynie rolę doradcy, dopiero z czasem prawie cały system administracyjny przejmowany był przez Polaków, coraz sprawniej zarządzającymi rozległą i dość rozbudowaną ich strukturą.

W osiedlach wyznaczono także kierowników poszczególnych referatów (szkolnictwa, wydziałów kultury i pracy), a w miarę napływu uchodźców tworzone nowe sekcje i grupy. Kierownicy referatów wchodziłi w skład, koordynującego działalność wszystkich jednostek administracji, komitetu doradczego (przewodził nim z urzędu kierownik obozu), samych mieszkańców reprezentowały natomiast kilkusobowe rady osiedlowe.

Brytyjczycy finansowali budowę i funkcjonowanie afrykańskich osiedli, w tym szpitali i warsztatów pracy, jednakże wszystkie wydatki zapisywano na konto długu państwa polskiego do powojennego rozliczenia. Rząd polski natomiast bezpośrednio pokrywał koszty związane z utrzymywaniem podlegającej nam administracji, szkolnictwa, sierot, służby zdrowia, duszpasterstwa, działalności społecznej i kulturalnej²¹.

4.1. Pielgrzymi z dalekiej Polski

Ogółem, na terenach brytyjskich posiadłości kolonialnych w Afryce Wschodniej powstało sześć, wzniesionych od podstaw, stałych polskich osiedli uchodźczych. Cztery, z których największym było Tengeru, utworzono na terenie Tanganiki, dwa kolejne, przedstawione i opisane poniżej, powstały w Ugandzie. Były to Koja, niedaleko Entebbe (siedziba rządu Protektoratu Ugandy, około 50 km od Kampali) i położone w głębi kraju, porównywalne wielkością z Tengeru, osiedle Masindi (dziś Nyabyeya, blisko 250 km od stolicy).

Klimat panujący na obszarze Ugandy, zróżnicowany i uzależniony od wysokości, określany jest powszechnie jako gorący i deszczowy (wilgotny). Oba polskie osiedla zlokalizowane zostały na terenach niżej położonych, stąd upalne dni, tropikalne deszcze i plagi komarów, roznoszących malarię, były powszechnym utrapieniem ich mieszkańców.

Pierwszy transport polskich uchodźców (tranzytem z Karaczi) do Afryki Wschodniej dotarł do portu Tanga w Tanganice 27 sierpnia 1942 roku. Na pokładzie alianckiego statku przybyło wówczas 1400 osób, przewiezionych następnie do Dar-es-Salaam, gdzie podzieleni zostali na dwie grupy. Pierwsza z nich miała zostać w Tanganice, natomiast drugą liczącą 502 przesiedleńców pod opieką konsula Jana Chmielińskiego wysłano do Ugandy.

Po krótkim odpoczynku i dalszej podróży pociągiem przez sawannę, rzeczny barkami w górę Nilu i wyeksploatowanymi do granic możliwości samochodami (tzw. lorami) po czerwonych od unoszącego się pyłu afrykańskich bezdrożach, do Masindi polscy wygnańcy dotarli 8 września. Najmłodszy wiekiem skrzętnie zapisywali w pamięć-

²¹ Przykładowo: jako pierwsza, strona ugandyjska wyliczyła, że miesięczny koszt utrzymania jednej osoby wynosi 4 funty szterlingi, co w przybliżeniu odnieść można do przeciętnego 6 funtowego żołdu podoficera w PSZ. 1 funt dzielił się tutaj na 20 szylingów wschodnioafrykańskich (w srebrze), traktowanych od 1921 r. jako podstawowa jednostka rozliczeniowa, 1 szyling (shs.) liczył 100 centów. Wszystkie wydatki, czynione po obu stronach, rozliczano niezwykle skrupulatnie. Zob.: R. Królikowski, *Polacy w Afryce Wschodniej*, „Biblioteka Kultury” Paryż 1949 z. 9 (26), s. 138-144, tegoż autora, *Operacja Polejump*, „Zeszyty Historyczne” („Biblioteka Kultury” Paryż) 1968 z. 14, s. 150-188; *Trzecia Dywizja Strzelców Karpackich: 1942-1947* (t. 1), Londyn 1978, s. 27-28 oraz artykuł *East African shilling* dostępny na internetowych stronach [w:] „Wikipedia” – http://en.wikipedia.org/wiki/East_African_shilling

ci wszelkie doznania z tej, jakże dalekiej od rodzimych widoków, trudnej lecz i pełnej niezwyklej tajemnic afrykańskiej wędrówki.

Kolejny polski kontyngent, liczący 542 osoby przybył do portu Mombasa w Kenii 19 września 1942 roku, po kilkutygodniowym odpoczynku w obozie przejściowym Ma-kindu, skierowany został również do Masindi. Od końca sierpnia do końca września 1942 roku tylko w tym ugandyjskim osiedlu umieszczono zatem 1044 polskich uchodźców (na terytorium Afryki Wschodniej znajdowało się ich już niemal 5 tys.), następne transporty dotarły tam pod koniec 1942 i w ciągu 1943 roku.

Ogółem, do początków listopada 1943 roku do Afryki wysłano ponad 11 tys. osób, z czego blisko 1 tys. mężczyzn, około 5 tys. kobiet i tyleż dzieci w wieku do 14 lat. W 1944 roku w trzech krajach dawnej Brytyjskiej Afryki Wschodniej (Kenia, Uganda, Tanganika) przebywało już blisko 13 tys. polskich obywateli. Obok Tanganiki, najwięcej polskich dzieci i młodzieży skierowano do Ugandy, tak więc w dwóch ugandyjskich osiedlach – Koją i Masindi – w grudniu 1944 roku znalazło się łącznie 6435 uchodźców, w tym 704 mężczyzn (10,9%), 2833 kobiet (44%), oraz 2906 dzieci, wśród których było około 400 sierot.

Dla polskiego rządu i wyznaczonych przezeń delegatur, kwestią niezwykle istotną stało się zatem jak najszybsze zorganizowanie sprawnie działającego systemu edukacyjnego, poczynając od przedszkoli oraz szkół powszechnych, kończąc zaś na szkolnictwie średnim i zawodowym. Wychowaniem i kształceniem należało przecieżyć objąć ponad 45,1% ogółu mieszkańców ugandyjskich osiedli²².

²² W osiedlu Koją zamieszkiwało wówczas 2800 uchodźców: 372 mężczyzn (13,3%), 1282 kobiet (45,8%), 1146 dzieci i młodzieży (40,9%), natomiast w Masindi 3646 osób: 330 mężczyzn (9,1%), 1546 kobiet (42,5%), 1760 dzieci i młodzieży do 16 roku życia (48,4%). Na terenie Afryki w czasie największej liczebności polskich dzieci i młodzieży (ok. 8 tysięcy) we wszystkich osiedlach funkcjonowało łącznie: 12 przedszkoli (dla 383 dzieci z 22 wychowawcami), 21 szkół powszechnych (5250 dzieci z 197 nauczycielami), 7 szkół średnich (ogólnokształcących i liceów humanistycznych, 1305 uczniów z 80 nauczycielami), 13 szkół zawodowych (810 uczniów z 32 nauczycielami i 20 instruktorami) oraz 4 szkoły i kursy muzyczne (dla 263 uczniów z 10 nauczycielami). Zob.: J. Wróbel, *Polacy w Afryce Wschodniej i Południowej 1941-1950*, „Zeszyty Historyczne” („Biblioteka Kultury” Paryż) 1996 z. 115, s. 73-121. Wspomniany w przyp. 2 *Spis uchodźców polskich przebywających na terenach Afryki Wschodniej i Rodezji* (Nairobi: nakł. PCK, 1944) uzupełniał *Dodatek* wydany w 1945 r., 15 s. (por.: *Literatura polska na obczyźnie: 1940-1960*, t. 2, pod red. T. Terleckiego, Londyn 1965, s. 335); zestawienie dostępne w Internecie na stronie Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna Oddział we Wrocławiu – <https://grodnowilno.loccloud.pl/files/original/1e400c7ecd5b1050b58b2ece7bc2e7e1.pdf>. Oryginał, datowany na r. 1946, obok wielu innych pomocnych wykazów i kartotek, posiada w swych zbiorach także PCK w Warszawie (sygn. 61300, kopia w Ośrodku „KARTA”: IV/W3), łącznie zbierający 20468 nazwisk. Skany dotyczące Afryki dostępne na portalu „Kresy-Siberia Memorial Gallery”: *Red Cross List of Polish refugees sent to Africa and beyond* – <http://kresy-siberia.org/hom/element/evacuation-from-ussr-to-persiairan-in-1942/red-cross-list-of-polish-refugees-sent-to-africa-and-beyond/?lang=pl>

4.2. Koja i Masindi w krótkim opisie

Znajdujące się na południe od Kampali, nad brzegami Jeziora Wiktorii, osiedle Koja posadowiono na niewielkim półwyspie. Szczupłość lokalizacji zadecydowała być może o konieczności zwartej i planowej zabudowy, z tego też względu miejsce to pozbawiono niemal wszystkich, dających zbawienny cień, drzew. Wspinające się na łagodne zbocza uliczki i domki tworzyły swego rodzaju amfiteatr skierowany ku taflowi największego jeziora w Afryce.

„Północne brzegi Jeziora Wiktorii – zapisywał autor jednego z osiedlowych sprawozdań – na przestrzeni Entebbe-miasto, poprzez przystań portową pod nazwą Port-Bell dla statków pływających po szerokich wodach jeziora, aż do miasta Jinja, u którego podnóża bierze początek swoich wód złotodajny Nil, tworząc z miejsca wypływu przepiękny wodospad, są pagórkowate, porośnięte kępami drzew liściastych i wysokimi trawami (buszem). Na powierzchni jednego z tych niezliczonych pagórków pięknie urozmaiconych zielenią, w odległości 46 mil od Kampali stolicy Ugandy, usadowiło się na obszarze około półtora kilometra kw[adratów] polskie osiedle Koja – Koja Polish Settlement”²³.

Drugie z osiedli – Masindi – o bardziej obszernej, mniej regularnej zabudowie, zorganizowano w centralnej części brytyjskiego protektoratu (Królestwo Bunyoro rządzone przez miejscowego władcę Tito Winyi IV). Pod budowę wyznaczono obszar dżungli o powierzchni blisko 5 km² pomiędzy niedalekim Jeziorem Alberta a Jeziorem Kioga. Osada położona była w dolinie między dwoma wzgórzami, które przybyli nowi mieszkańcy nazwali „Krakus” i „Wanda”. Podobnie jak w innych osiedlach, domostwa wzniesiono i tu z powszechnie dostępnych drewnianych żerdzi, gliny, trzcinowych mat i trawy słoniowej. Trwalszych materiałów użyto jedynie do budowy szpitala i dziękczynnego kościoła.

Powstałe w ciągu niespełna kilku tygodni, pośród bujnej tropikalnej roślinności i możliwie daleko od wiosek tubylczej ludności, dość duże prostokątne domki, przeznaczone były z reguły na dwie rodziny i zapewniać miały, łącznie z gospodarczym zapleczem, podstawowe warunki do dalszej, i trudnej do określenia czasowo, egzystencji ich mieszkańców.

Liczebność polskich osiedli, jak wspomniano, była bardzo zróżnicowana. W Masindi zamieszkało 3646 osób, w osiedlu Koja około 2800. Zdecydowaną większość społeczności, tak jak w innych miejscach osiedlenia, stanowiły kobiety: podczas gdy

²³ Zob. „Aneks”: Osiedle Koja (p. 19). Spółdzielnia (25 listopada 1946 r., oprac.: Leopold Gadzina; mps, na k. 1) oraz L. Kończa, *Pamiętnik: wspomnienia z Rosji, Persji i Afryki 1941-1947*, Warszawa 1994; *Polskie sybiraczki harcerki w Afryce 1942-1950*, pod red. H. Dąbkowskiego, Warszawa 2002; W. Ostrowski, *Safari przez Czarny Ląd*, Londyn 1947; W. Szymczyk, *Z pożogi w busz*, Warszawa 1982 i B. Rybałtowska, *Szkoła pod baobabem*, Warszawa 1969 (wyd. 5: Warszawa 2008).

mężczyzn w wieku powyżej 16 lat było ogółem tylko 702, to kobiet aż 2828, dzieci w przedziale od 6 do 15 lat znajdowało się tam 2905, a najmłodszych do 5 roku życia blisko 300 podopiecznych²⁴.

Drobna też dygresja: wyobraźmy sobie, na wzór Masindi, kilkutysięczną wioskę (osadę). Znajdują się w niej 3 szkoły koedukacyjne, dość spore, każda po blisko 500 uczniów, tuż obok 3 przedszkola, każde z gromadką 50 ciekawych świata malców; wniosek wydaje się oczywisty – w afrykańskich osiedlach nasze dzieci były wszędzie.

Warunki życia w Afryce nie należały do łatwych, sporo problemów stwarzał gorący, deszczowy, sprzyjający malarii klimat. Oprócz zapewnienia mieszkańcom niezbędnych środków materialnych i opieki zdrowotnej, jak najszybciej należało zająć się wychowaniem najmłodszych, jak i zorganizowaniem życia dorosłych. Przed administracją osiedli i wyznaczonymi przez poszczególne delegatury rządowe przedstawicielstwami, postawiono zatem szereg ważnych i trudnych do wypełnienia w nadchodzącej przyszłości zadań.

W miarę stabilizacji warunków bytowych, najszybciej okrzepła polska służba zdrowia. Szczególnie dobrze rozwinęła się opieka lekarska właśnie w Ugandzie, gdzie utworzono trzy szpitale: w każdym z osiedli i stołecznej Kampali. W Masindi powstał szpital na 135 łóżek, pracowało tam trzech lekarzy, korzystających z pomocy 62 siostr szpitalnych. W osiedlu Koja szpital posiadał 60 łóżek, liczył 4 lekarzy i 27 siostr. Natomiast w stolicy Ugandy, w Szpitalu Europejskim, zorganizowano odrębny oddział polski na 35 łóżek, zatrudniający angielskich lekarzy i polskie siostry szpitalne.

Początkowo we wszystkich osiedlach zajęcia szkolne odbywały się pod gołym niebem, z czasem obok glinianych domków powstały solidniejsze, dzielone na pół, szkolne pawilony. Powszechnymi były jednak trudności związane z brakiem dostatecznej

²⁴ Według danych opracowanych w afrykańskiej Delegaturze MPiOS (3.12.1944 r.) w Afryce Wschodniej i Południowej znalazło się 18245 obywateli polskich: 13364 w Afryce Wschodniej (Kenia, Tanganika, Uganda), w Afryce Południowej (Rodezja Północna, Południowa i UPA) łącznie przebywało 4881 osób. Większość stanowiły kobiety i dzieci (8297 i 7924), mężczyzn było zaledwie 2 tysiące. Mieszkańcy w 92% pochodzili z Kresów Wschodnich, najliczniej z województw wołyńskiego, tarnopolskiego i lwowskiego; dominującą pozycję wyznaniową zajmowali katolicy (90%), dalej: religii mojżeszowej (8%), greckokatolickiej i prawosławnej. Mimo zdecydowanych protestów strony sowieckiej, w marcu i sierpniu 1942 r. do Iranu przedostało się ok. 2 tys. Białorusinów (wyznania prawosławnego), w październiku 1942 r. do Afryki Wschodniej wyjechało ich ok. 900, najwięcej mieszkało w osiedlu Tengeru (ponad 400 osób). Pośród ewakuowanych w 1942 r. 14 tys. najmłodszych mieszkańców II RP, ok. tysiąc to żydowskie dzieci: większość z nich była pełnymi sierotami, kilkanaście przybyło do Teheranu z jednym rodzicem lub opiekunem. Zob.: J. Wróbel, *Uchodźcy polscy ze Związku Sowieckiego 1942-1950* (wyd. 2), Łódź 2003, s. 160; publikacja w całości dostępna na stronie Portalu Edukacyjnego IPN: „pamięć.pl” – <http://pamiec.pl/pa/biblioteka-cyfrowa/publikacje/12873,Janusz-Wrobel-quotUchodzczy-polscy-ze-Zwiazku-Sowieckiego-19421950quot-w-formatac.html> ; W. Korabiewicz, *Gdzie słoń a gdzie Polska*, Warszawa 1980, s. 175; także J. Grzybowski, *Białorusini wśród uchodźców polskich na Środkowym Wschodzie* [...], „Pamięć i Sprawiedliwość” 2005 (8) 4/2, 329-345; tekst dostępny w Internecie – <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklist-ght-f46c8010-7ef6c-4339-8968-0a821f2a5a0a> oraz H. Marcinkowska, *Dzieci Teheranu* na stronie „Forum Żydów Polskich” (z imienną listą 852 dzieci) – <http://fzp.net.pl/shoa/dzieci-teheranu>

ilości wykwalifikowanej kadry pedagogicznej, jeszcze częstszym problemem był brak podręczników i pomocy naukowych. Jednak wkrótce, także i w ugandyjskich osiedlach, znalazła się grupa dobrze wykształconych osób, których kwalifikacje mogły być z powodzeniem wykorzystane w każdej dziedzinie pracy oświatowej.

Istotną funkcję opiekuńczą i wychowawczą już od pierwszych dni spełniały przedszkola, do których w Masindi w końcu września 1943 roku uczęszczało 166 dzieci, liczba ta (wraz z ilością wychowawczyń) wzrosła w roku 1945 do ponad 300 najmłodszych podopiecznych.

Obok Tengeru, osiedla w Ugandzie były największymi ośrodkami szkolnictwa stopnia podstawowego. W każdym z nich znajdowały się bowiem po trzy szkoły koedukacyjne, skupiające łącznie blisko 3000 uczniów, co stanowiło około 58% ogółu uczniów szkół powszechnych w Afryce (w końcu 1944 roku w szkołach powszechnych na terenie Afryki naukę pobierało 5342 dzieci, a personel nauczycielski liczył 178 osób).

Bardzo ważne zadania edukacyjne i wychowawcze wypełniały szkoły średnie: gimnazja i licea ogólnokształcące. W Masindi „Państwowe Gimnazjum Ogólnokształcące i Liceum Humanistyczne” łącznie liczyło pięć klas zbierających w poszczególnych oddziałach 274 uczniów, prowadzonych przez 13 pedagogów, którymi kierował Kazimierz Arnold. W Koja zorganizowano kursy gimnazjalne dla blisko 70 osób, z możliwością kontynuacji nauki w Masindi. Rozwijało się też szkolnictwo zawodowe: przykładowo w Masindi założono „Żeńską Szkołę Przysposobienia Gospodarczego” (50 uczennic), pod kierownictwem Eustachego Kociejowskiego.

Na co dzień życie kulturalne w Afryce koncentrowało się głównie w osiedlowych świetlicach, wyjątkowym zainteresowaniem cieszyły się dobrze wyposażone w gramofony i prasę placówki Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Młodzieży Męskiej (YMCA)²⁵.

W Masindi z usług świetlicy korzystało blisko 3 tys. osób, w lokalu funkcjonowały koła literacko-odczytowe, literacko-rysunkowe i teatralne, wygłaszano referaty, pogadanki, swoje codzienne próby prowadziła orkiestra. Natomiast w Koja funkcjonowały dwie świetlice: z pierwszej ogólnej korzystało początkowo około 150 osób, druga młodzieżowa zbierała ponad 85 członków koła filatelistycznego (brytyjskie znaczki kolonialne od dawna przyciągały uwagę niejednego młodego znawcę przedmiotu), organizowała kursy szoferskie i lekcje języka angielskiego. Nie mniej atrakcyjną działalność prowadziły referaty kulturalno-oświatowe.

²⁵ Fenomenem był rozwój polskiej prasy i audycji radiowych, w tworzeniu których udział brały Delegatury MWRIOP i MPiOS w Nairobi. Do najpoczytniejszych czasopism należał „Polak w Afryce” pod red. Janusza Knake (dwutygodnik miał dwa stałe dodatki: „Płomyczek Afrykański” i „Książkę Polską”). W 1945 r. w jego miejsce zaczął ukazywać się „Głos Polski. Tygodnik Uchodźstwa Polskiego w Afryce” (wydawany przez Polski Fundusz Prasowy), na którego łamach znaczącą rolę odgrywał książę Eustachy Sapieha, delegat PCK w Afryce Wschodniej. W Nairobi ukazywał się też „Nasz Przyjaciel” (organ Duszpasterstwa Katolickiego) redagowany przez ks. prałata Władysława Słapę (delegata biskupa polowego WP ks. Józefa Gawliny).

W osiedlu Koja pracowała również świetlica Rady Osiedla, świetlica Akcji Katolickiej, Izba Harcerska i Izba Zuchów. Sporymi sukcesami mógł pochwalić się tutejszy teatr amatorski, który w początkach 1944 roku zaprezentował na scenie w Kampali spektakl „Jaś i Małgosia” (uczestniczyło w nim 69 dzieci). Natomiast do bardziej dorosłej publiczności adresowana była „Rewia Warszawska”, przygotowana pod kierownictwem dr Jadwigi Zielińskiej, zaprezentowana w Masindi w połowie 1946 roku.

W 1943 roku w Afryce Wschodniej i Południowej Związek Harcerstwa Polskiego zrzeszał już blisko 3000 przedstawicieli w 64 jednostkach organizacyjnych. Obok angażujących wielu młodych ludzi zajęć i prac świetlicowych, prowadzono w terenie (ciesząc się ogromnym zainteresowaniem) wszelkiego rodzaju ćwiczenia i zawody sprawnościowe, organizowano wycieczki i ogniska.

Szczególnie silne harcerstwo posiadały oba osiedla ugandyjskie. W Masindi w hufcu żeńskim, prowadzonym przez druhnę Wandę Swarowską, 8 drużyn zbierało 377 harcerek, hufiec męski kierowany przez druha Hieronima Szumowskiego liczył 159 harcerzy. W najmłodszych gromadach zuchowych w zajęciach uczestniczyło 197 chłopców i 134 dziewcząt. W osiedlu Koja od połowy 1944 roku harcerstwem kierowała miejscowa nauczycielka, druha Feliksa Morawska. Ogółem podlegało jej 116 harcerek i 29 harcerzy, hufcem chłopców dowodziła druha Zofia Wolańska²⁶.

W Ugandzie, podobnie jak w pozostałych polskich osiedlach, przygotowano boiska do gier zespołowych oraz lekkoatletyki. Specjalnością sportową młodzieży osiedla Koja, położonym nad rozległym Jeziorem Wiktorii, było wioślarstwo, żeglarstwo, rybołówstwo (i egzotyczne trofea, w tym sporych rozmiarów krokodyle). Natomiast w Masindi częściej wybierano piłkę nożną, siatkówkę i koszykówkę. W sąsiednim Tengeru w Tanganice utworzono nawet Międzyszkolny Klub Sportowy, skupiający 78 zespołów sportowych.

Ugandyjskie osiedla stały się także zapleczem dla baz i wielu odkrywczych wypraw w rejon masywu Ruwenzori (w języku tubylców: „Góry Księżycowe”), które chętnie podejmował wraz ze starszą młodzieżą przedwojenny taternik Jerzy Golcz. W 1943 roku ten ostatni oraz Michał Makowski i Jerzy Skolimowski odkryli dwa górskie jeziora, które nazwane zostały „Jeziorami Polskimi”, Polish Lakes²⁷.

²⁶ Polskie harcerstwo wykazało wyjątkową aktywność w zakresie osiedlowej prasy. W Masindi od lipca 1943 r. ukazywał się dwumiesięcznik „Czuj Duch” (red. I Drużyny Wędrowniczek), od 1947 r. powielaczowy „Brzask” (staraniem Kręgu Drużynowych Hufca Harcerek). W Koju w 1943 r., z inicjatywy dh. Wandy Swarowskiej, Hufiec Harcerski wydał 11 numerów „Znicza” (red. dh. Henryki Utnik). W ramach audycji szkolnych, nadawanych przez radio w Nairobi w każdy pierwszy poniedziałek miesiąca, hm. Józef Brzeziński w latach 1945-1946 wygłaszał gawędy. Zob.: W. Kukła, *Z dziejów prasy harcerskiej na obczyźnie*, [w:] *Z dziejów polskiej prasy na obczyźnie* [...], Gorzów Wielkopolski 2002, s. 189-212. Bezcenne źródłowo numery czasopism nadal czekają na digitalizację na stronach Federacji Bibliotek Cyfrowych (FBC) – <http://fbc.pionier.net.pl/owoc>

²⁷ Jeziora nazywano także *The Lakes od two Irens* („Jeziora Dwóch Iren” – żon inż. Makowskiego i inż. Skolimowskiego). Ta sama trójka w listopadzie 1944 r. dokonała pierwszego polskiego wejścia na Kilimandżaro. 25 stycznia 1946 r. na najwyższy szczyt Afryki weszła też grupa pod przewodnictwem doktora

Niezwykle ważnym problemem na terenie wszystkich osiedli, i to zarówno dla władz polskich jak i angielskich, było zorganizowanie zatrudnienia dla osób zdolnych do pracy, zwłaszcza dla kobiet. Obok poprawy warunków bytowych (budowa dróg, ujęć wody, pomieszczeń użyteczności publicznej), chodziło o zajęcie wielu tysięcy uchodźców twórczą i pożyteczną działalnością zarobkową. Tym bardziej, że w życiu społeczności polskiej (jak w każdym izolowanym i zamkniętym środowisku) zdarzały się konflikty z osobami nie respektującymi przyjętych norm prawnych lub nawet o skłonnościach przestępczych.

W osiedlu Koja, w miejscowej spółdzielni „W Jedności Siła”, prowadzono hodowlę trzody chlewnej i drobiu, uruchomiono masarnię, mleczarnię i sklep. Duże znaczenie w uzupełnianiu zaopatrzenia we własną żywność odegrały prowadzone przez Polaków farmy. Uprawiano tam najprzeróżniejsze warzywa, w tym (tak chętnie jadaną też przez hipopotamy) kapustę. W jadalni dzieci pojawiało się coraz więcej owoców, a w przydomowych ogródkach, obok europejskiej fasoli czy ziemniaków, sadzono także drzewka i pierwsze rabatki kwiatów²⁸.

Z upływem czasu powstawały kolejne warsztaty pracy (budowlane, ślusarskie, stolarskie) i punkty usługowe (krawieckie, szewskie, tkackie czy fryzjerskie), uruchomiono piekarnię, cegielnię, elektrownię i stację pomp. Z dnia na dzień ugandyjskie osiedla stawały się niemal samowystarczalne i mimo wielu zasygnalizowanych wyżej problemów, wkrótce zaczynały przypominać „skromnie zorganizowane lotniska”. Dzień-

medycyny hm. Wiktora Szyryńskiego, miesiąc później wyczyn ten powtórzyła kolejna wyprawa polskich harcerzy. Zob.: M. Makowski, *Urlop w Ruwenzori: polscy taternicy w Ugandzie*, „W Drodze” (Jerozolima) nr 12 z 16 września 1943, na s. 9, tekst dostępny w Internecie – <http://zbc.uz.zgora.pl/dlibra/doccontent?id=2628> oraz Jerzy Golcz [w:] „Wikipedia” – http://pl.wikipedia.org/wiki/Jerzy_Golcz

²⁸ Zob.: I. Walentyłowicz, *Prezydentowa Karolina Kaczorowska*, Warszawa 2012, s. 182 i nast.: „Na wzgórzu stała kapliczka z obrazem Matki Boskiej Ostrobramskiej. Obraz wykonał artysta malarz [Henryk] Froudyst [...]. W 1943 r. Karolina [zdrobniale: Linka] kontynuowała naukę w czwartej klasie szkoły powszechnej, a jej mama dostała pracę w osiedlowej szwalni. Rozalia Mariampolska, jako żona i matka polskich żołnierzy walczących pod skrzydłem Andersa, otrzymała zgodę na wyjazd z Afryki do Wielkiej Brytanii już pierwszym transportem. Osiemnastego lutego 1948 r. wraz z 1200 osobami córka i matka wchodziły na statek oczekujący już w znanym sprzed 6 lat porcie Kilindini w Mombasie” oraz *Wojenna tułaczka Aldony Piaścińskiej* (z d. Pruska), [w:] T. Lachowicz, *Echa z nieludzkiej ziemi*, Warszawa 2011, s. 333-335: „Ogródki urządzone były na zwietrzałej lawie. Z domkami sąsiadowały kopce termitów i olbrzymie baobaby, których nie mogło objąć nawet siedmiu ludzi. Przypuszczam, że Anglików stać było na oddanie nam gotowego, wybudowanego przez Murzynów osiedla i pełne zaopatrzenie nas w żywność, ubrania i inne rzeczy. Ktoś jednak mądrze pomyślał, że kobietom w osiedlu potrzebna była praca dająca zapomnienie przeżytego piekła”. Nadal sporo cennych materiałów kryją jeszcze domowe archiwa. Przykładem pozyskane dzięki uprzejmości pana Stanisława Siess-Krzyszowskiego rodzinne „Wspomnienia” Bronisławy Januszczak, nauczycielki szkoły powszechnej w Masindi (spisane 8 lutego 1989 r., rps, 29 s.) czy fotografie z osiedla Koja Marceliny Bartniczak, pamiątki wnuczki, pani Aliny Marceliny Rzepeckiej. Szereg uzupełnień i sprostowań zawdzięczam też panom Michałowi Chłopickiemu, Mieczysławowi Greczyło, Edwardowi Krajewskiemu, Arturowi Woźniakowskiemu i pani Irenie Kuś (z d. Chojnacka) oraz wielu innym mieszkańcom ugandyjskich osiedli, których ofiarność i pomoc – przywołując w tym miejscu – zachowuję w pamięci z wielką wdzięcznością.

ki nadchodzącym rządowym transportom i napływającym darom, przykładowej ofiarności Rady Polonii Amerykańskiej, zdecydowanie poprawiło się zaopatrzenie w lekarstwa, odzież i wyposażenie domostw.

Chociaż wtopione w odległą dla Europejczyka cywilizację i kulturową przestrzeń, wkrótce stały się „małymi oazami polskości”. Zesłani na „niehumanitarną ziemię” z Kresów Wschodnich uchodźcy mogli w nich na swój sposób realizować marzenia o przyszłym zwycięstwie nad złem i niegodziwością, patrzeć w rozgwieżdżone afrykańskie niebo: piękne, choć nie takie i nie tak, jak to nad Wilią i Niemnem, Lwowem czy Krzemieńcem.

5. Osiedle Koja w londyńskich archiwaliach

Przegląd zawartości „Teczki nr 3” – w której znalazły się materiały źródłowe dotyczące pierwszego z ugandyjskich osiedli – wypada rozpocząć od opracowań i zestawień dotyczących jego najmłodszych mieszkańców, dokumentów informujących o funkcjonowaniu polskich przedszkoli i szkół, stanie zdrowia dzieci i młodzieży, następnie zreferować ówczesne sprawozdania o działalności służb porządkowych i sekcji kulturalno-oświatowych; od spraw ogólnych przechodząc ku coraz bardziej szczegółowym, wątki poboczne z konieczności umieszczając w przypisach.

5.1. Szkoły dla dzieci i młodzieży

Listę wybranych archiwaliów otwiera sporządzony w 1946 roku, najprawdopodobniej przez Inspektora Szkolnego, Karola Bielańskiego, ośmiostronicowy maszynopis omawiający historię tutejszego „**Szkolnictwa**” (podkreślenia czcionką „pogrubioną” moje – MP). Uściślając przedstawioną chronologię wydarzeń należy odnotować, że pierwszy kilkusetosobowy transport polskich uchodźców przybył do Ugandy 12 listopada 1942 roku. Już pięć dni później na polecenie Pawła Owsianika, Kierownika Grupy, Jadwiga Małecka rozpoczęła kierować pierwszą, powstającą od podstaw, szkołą „pod baobabem”²⁹.

²⁹ Z opracowania „**Administracja Osiedla**” (Koja, brak daty i podpisu) dowiadujemy się, że z chwilą przybycia pierwszego transportu były już zbudowane, lecz jeszcze niewykończone, domki mieszkalne dla pierwszej (pięć sekcji: 627 mieszkańców) i drugiej grupy (cztery sekcje: 464 mieszkańców) polskich wygnańców. Domki dla trzeciej grupy (pięć sekcji: 644 mieszkańców) zostały wykończone na początku 1943 r. W ciągu następnych trzech miesięcy przybyła grupa czwarta (3 sekcje: 406 mieszkańców), jeszcze później piąta (3 sekcje: 396 mieszkańców). Łącznie rozlokowano w osiedlu pięć grup w 20 sekcjach (sektorach) przygotowanych dla 2537 uchodźców. Pierwszym Kierownikiem Osiedla był Michał Makowski, następnie Janusz Marczewski (od początku 1943 r.) oraz Izasław Modzelewski (od stycznia 1944), natomiast od 1 marca 1945 r. funkcję tę pełnił mgr Józef Sobolewski. Zadaniem osiedlowych władz było jak najszybsze przygotowanie warunków do codziennego życia i egzystencji mieszkańców, stąd (przykładowo) obowiązkowe trzy godziny prac porządkowych dla wszystkich przesiedleńców. Główną troską działań Administracji stała się służba zdrowia, szkolnictwo (Referat Inspektora Szkolnictwa) i zadania kulturalno-oświatowe. O ewolucji życia gospodarczego świadczyć też mogą dane przygotowane w **Referacie Pracy**: w sierpniu 1943 r. ukończona została budowa elektrowni, w lutym 1944 r. zbudowano zbiornik na wodę, ulepszając system wodociągowy przy pomocy stacji pomp. Od połowy 1945 r. osiedle jest samowystarczalne w produkcji jarzyn: farma rolna pod kierownictwem inż. Mariana Rogińskiego obejmuje ok. 50 arów gleby uprawnej, dającej wszelkiego rodzaju jarzyny okopowe i strączkowe. Ich przeciętna miesięczna „produkcja” wynosiła blisko

Do poszczególnych klas zostało zapisanych 112 dzieci, stworzono sześć oddziałów, w których obok wymienionej, nauczania podjęły się: Emila Brzezińska, Maria Flaszowa i Helena Zarembina, wszystkie nauczycielki kwalifikowane (mianowane).

Równocześnie z organizacją szkół powszechnych, w listopadzie 1942 roku, powstało przedszkole, początkowo liczące 38 dzieci. Jego organizatorką była Lucyna Derkacz, którą w roku następnym wspomagały Maria Jakubas i Bronisława Leszczelowska (15 marca 1945 roku objęła funkcję wychowawczyni w Masindi). W miarę przybywania kolejnych grup liczba dzieci w przedszkolach systematycznie wzrastała, w 1943 roku doszła do 126. W latach następnych liczba najmłodszych wychowanków zmniejszyła się i wynosiła:

- w 1944 roku – 82 dzieci (w tym 40 chłopców i 42 dziewcząt),
- w 1945 roku – 60 dzieci (31 chłopców i 29 dziewcząt),
- w 1946 roku – 44 dzieci (25 chłopców i 19 dziewcząt).

Pierwszy rok szkolny 1942/1943 w osiedlu Koja rozpoczął się 20 listopada. Do dyspozycji szkoły oddano trzy pawilony nad pobliskim Jeziorem Wiktorii. Otoczone wysoką trawą i zaroślami nie nastrajały optymistycznie również tych, którzy mieli w nich uczyć i wychowywać: wewnątrz „zabudowań” szczególnie widoczny był brak jakiegokolwiek sprzętu szkolnego, a dostawione łóżka służyć miały najmłodszym za ławki.

Wkrótce dzięki uczniowskim staraniom i ogólnej zapobiegliwości przykry widok mokrych ścian (pora deszczowa) przysłonięty został zielenią i pogodnymi obrazkami. Poważnym problemem pozostawał jednak niedostatek przyborów szkolnych, który zmuszał wszystkich do wzajemnego pożyczania sobie ołówków i zapisywania lekcji na pozostałych jeszcze z brytyjskiego statku skrawkach papieru. Niebawem, wzbudzając niemały entuzjazm, we wszystkich klasach rozdano 38 szkolnych tabliczek (do notowania) i pudełko tzw. rysików. W następnym miesiącu, gdy placówkę przeniesiono do wyżej położonych domków, osiedle odwiedził gubernator Ugandy wraz z małżonką. Goście zostali przywitani na obszernym boisku przedszkola, zaś pani gubernatorowa wręczyła każdemu dziecku torebkę z cukierkami, uczniowie klas starszych dodatkowo otrzymali notesy z ołówkami.

Już 9 grudnia inż. Michał Makowski, pierwszy Kierownik Osiedla, złożył na ręce kierowniczkę szkoły „najprawdziwsze” uczniowskie przybory i pomoce naukowe: 100 zeszytów w linie, tyleż w kratkę, 96 ołówków, 14 obsadek (tzw. „rączka” to uchwyt do stalówki), 8 kałamarzy, linijki centymetrowe, kilkanaście cieszących się ogromnym powodzeniem gumek do ścierania i 4 atlasy geograficzne. W klasach pojawiły się pierwsze

70000 funtów (1 lb to około 0,45 kg, zapotrzebowanie na racje żywnościowe 30000 lb); dzienny wypiek chleba dawał 1190 lb pieczywa.

tablice, a część oddziałów otrzymała po kilka stołów i ławek, sporo dzieci nadal uczyło się jednak siedząc wyłącznie na słomianych matach³⁰.

13 grudnia 1942 roku do osiedla przyjechał drugi transport uchodźców. I tym razem przybyła ponad setka dzieci i kilku nowych pedagogów: Władysława Korczakowa, Karol Niementowski, w którego ręce przeszło kierowanie szkołą, oraz Maria Królowa i Kazimiera Haciska (jako siły niekwalifikowane). Trzeci kontyngent z 15 grudnia zasilili szkołę liczbą blisko 120 dzieci i kolejnymi nauczycielami (kwalifikowanymi), były to: Stefania Jurkowska, Stefania Fencowa, Maria Sadowy-Sobolewska oraz Jadwiga Woźniakowska³¹.

Z końcem 1942 roku pierwsza sześcioklasowa „Szkoła Powszechna w osiedlu Koja” rozpoczęła w pełni swoją pracę edukacyjną i działalność wychowawczą. Wciąż nie było jednak żadnych podręczników, nieliczne zaś pożyczano prywatnie, resztę lekcyjnej lektury zastępowano codzienną prasą i jak zwykle niezastąpioną nauczycielską pamięcią.

15 stycznia 1943 roku do osiedla przyjechał czwarty transport, dopełniając liczbę dzieci do 458 i ponownie powiększając tutejsze Grono Nauczycielskie. Przybyli wówczas: Stanisława Janukowicz, Michalina Kwiecińska (później wyjechała do Tengeru), Feliksa Morawska i Józef Sikora. Do pracy w szkole zaangażowano też Tadeusza Zdanowskiego oraz Stanisławę Gładysz, która objęła opieką uczniowski teatrzyk, prowadziła lekcje rysunków i zajęcia praktyczne.

Pod koniec stycznia 1943 roku szkoła otrzymała nowe dodatkowe budynki. W związku z przybywającymi na teren osiedla kolejnymi grupami dzieci i młodzieży, zorganizowano już dwie pełne szkoły sześcioklasowe i jedną rozwojową, której podstawowym zadaniem stała się adaptacja najmłodszych wychowanków do warunków „afry-

³⁰ **Działalność [Referatu] Opieki Społecznej w osiedlu Koja** (oprac. Tadeusz Labocha). Służba ta podlegała Kierownikowi Osiedla, jej potrzeby były ogromne. Pomocą obejmowała wszystkich mieszkańców, szczególnie inwalidów, starców, dzieci i osoby samotne, które nawet przy najlepszych chęciach nie mogły same sobie gotować. Przykładowo: w tym celu utworzona została Messa Kawalerska (54 osoby), później trzy następne: Nauczycielska, Sióstr Sanitarnych i Reprezentacyjna. Dom Starców i Dom Dzieci (dla najmłodszych w czasie choroby matki) powstał w wyniku współpracy ks. Stefana Myszkowskiego, Naczelnego Lekarza Osiedla oraz Referenta Opieki Społecznej (19 starców, 40 dzieci), zaś dla sierot i półsierot zostali wyznaczeni opiekunowie prawni. Od 1942 do 1945 r. wydano m. in., jak skrupulatnie odnotowano – 5306 korkowych hełmów tropikalnych, 2255 bluzek, 2344 spódniczek, 1162 koszul i 1529 męskich spodni, obuwia (firmy Bata) – dzieciinne 2835 par, damskie 2887+194, męskie 692+146, 3148 poduszek, 2016 prześcieradeł, 1728 sztuk pasty do zębów, 5780 ręczników, czajników 1397 i 812 dzbanków; dalej: krzesła 519, kociołki 340, lampy (naftowe) 627, łóżka 2924, materace 2839, miednice 864, stoły 780, szafki żywnościowe 646, wiadra 515 i żelazka 176.

³¹ Zob.: *Teraz Stalin będzie waszym dobrodziejem* (z W. Haciskim rozm. J. Wiszniewska, „Nasz Dziennik” 24 września 2009, artykuł dostępny na portalu „Radio Maryja” – <http://www.radiomaryja.pl/bez-kategorii/teraz-stalin-bedzie-waszym-dobrodziejem/>; *Wspomnienie Stefanii Fenc mieszkającej we Wrocławiu* (spisał E. Kruk, k. 5), „Ośrodek Pamięć i Przyszłość” – <http://opip.megiteam.pl/files/0001/8203/S30C-107072012011.pdf> oraz [Artur Woźniakowski:] *Zapiski naszej Mamy...*, według relacji syna p. Jadwiga pracowała jako nauczycielka niekwalifikowana; tekst dostępny w serwisie społecznościowym „Google Plus” (skany) – <https://plus.google.com/> lub – <http://wspomnienia-s-a.blogspot.com/2016/09/wspomnienia-naszej-mamy-jadwigi.html>

kańskiego bytowania”. Szkoły te kolejno odebrały nazwy „Szkoła Powszechna nr 1”, „Szkoła Powszechna nr 2” oraz „Szkoła Powszechna nr 3”, każda otrzymała po dwa odrębne pawilony.

Niemal samorzutnie przy powstających placówkach oświatowych odradzało się harcerstwo (drużyny męskie, żeńskie i zuchów), nie zaniedbano wcześniejszych cotygodniowych szkolnych nabożeństw. Ponieważ początkowo w osiedlu brakowało księdza, niedzielne modlitwy zorganizowano w niewielkiej kaplicy. Wyznaczeni nauczyciele zajęli się lekcjami religii oraz przygotowaniem dzieci i młodzieży do Pierwszej Komunii św., która odbyła się 2 lutego. Pierwszy rok szkolny zakończono 20 kwietnia 1943 roku³².

W związku z tym, że pewna ilość młodzieży ukończyła VI klasę szkoły powszechnej, wyłoniła się kwestia gimnazjum lub jakiejś innej szkoły średniej. Ówczesny Referent Szkolny, Karol Niementowski, kierując się radą rodziców i nauczycieli, przygotował program „Gimnazjum Zawodowego”, które niebawem zebrało 48 osób. Uczniowie, którzy uczęszczali wcześniej do szkoły ogólnokształcącej, zostali skierowani do Masindi.

Następny, powakacyjny już dzwonek zabrzmiał 1 czerwca 1943 roku. **W drugim roku nauczania** do „Szkoły Powszechnej nr 1” dołączono I klasę wspomnianego gimnazjum, a 18 lipca „Szkoła Powszechna nr 1” i „Szkoła Powszechna nr 2” przeniosły się, tym razem już na stałe, do nowych specjalnie wybudowanych pawilonów. Pojawiły się też, w dostatecznych ilościach, zeszyty i przybory szkolne z ACK („Dar Amerykańskiego Czerwonego Krzyża”) i pierwsze podręczniki. Do lekcji rysunków dla klas wyższych oraz gimnazjum zaangażowano, absolwenta Akademii Sztuk Pięknych, Ste-

³² **Duszpasterstwo Katolickie** (oprac.: ks. proboszcz Stefan Myszkowski). Początkowo duszpasterską posługę w osiedlu Koja pełnili duchowni angielscy z okolicznych misji katolickich. Pierwszym polskim proboszczem parafii został ks. Bolesław Godlewski, kapitan rezerwy. Do osiedla przybył w październiku 1943 r. i rozpoczął budowę drewnianego kościoła, którą zakończył w 1944 r. (J. E. Wikariusz Apostolski, ks. biskup John Reesinck, świątynię poświęcił i udzielił tam pierwszego Sakramentu Bierzmowania). Ks. Godlewski założył też świetlicę katolicką (War Relief Services), szpitalną, Dom Starców i miejscowe Koło Ministrantów. Prowadził Referat Duszpasterski, gdzie sporządzano metryki urodzenia, akty zgonów, ślubów i akty znania (tj. wiarygodności danych, w związku z powszechnym brakiem oryginalnych dokumentów). Drugim proboszczem osiedla, od września 1944 r., był ks. Stefan Myszkowski, także kapelan, kapitan rezerwy, kapucyn z Łomży; z końcem 1942 zwolniony ze służby wojskowej i przeniesiony do pracy duszpasterskiej wśród ludności cywilnej. Wspólnie z ks. Godlewskim był założycielem Akcji Katolickiej (w kwietniu 1946 r. zebrano 700 shs. na odbudowę III i IV Stacji Drogi Krzyżowej w Palestynie). Dzięki niemu w szpitalu urządzono kapliczkę, w której odprawiane były msze św., a sygnaturka umieszczona na małej osiedlowej wieżyczce codziennie o godz. 12.00 wzywała wiernych na Anioł Pański. Trzecim duchownym był franciszkanin o. Jerzy Gruza, przebywający w osiedlu jako wikary i opiekun młodzieży do lat 18, należącej do Sodalicii Mariańskiej i Żywego Różańca; zob.: wspomnienia Henryka Ćwikowskiego, *Sybirak, Afrykańczyk*, „Głos Afryki” (Misjonarze Afryki: Ojcowie Biali) nr 24 2009, s. 28-29, biogram o. Mściława Piekarczyka; tekst dostępny w Internecie – http://misjonarzeafryki.org/glos_afryki/glos_afryki24.pdf

fana Niewiadomskiego. Pierwsze półrocze roku szkolnego 1943/1944 zakończono 15 września.

Ponieważ liczba uczniów klasy I gimnazjalnej, przemianowanej wkrótce okólnikiem Delegatury MWRiOP na „Gimnazjum Ogólnokształcące”, znacznie się powiększyła, podzielono ją na dwa oddziały, angażując również dodatkowych, choć jeszcze niekwalifikowanych, nauczycieli w osobach: Szczepana Kędzierskiego, Stanisława Przybyszewskiego i Arkadiusza Wołyńca. 4 listopada miejscowi pedagodzy doczekali się zapowiadanych odwiedzin wizytatora Jana Inglota. Celem przyjazdu przedstawiciela Delegatury MWRiOP, obok lustracji osiedlowych szkół, było zawarcie rządowych umów o pracę i przejście nauczycieli na etat ministerstwa. Dwa dni później odbyło się ich formalne podpisanie: przez nauczycieli kwalifikowanych (mianowanych), jak i niekwalifikowanych. Pierwsi otrzymali umowy bezterminowe, drudzy sześciomiesięczne, z zastrzeżeniem ustąpienia miejsca napływającym siłom kwalifikowanym³³.

Tym samym, od 1 listopada 1943 roku także grono pedagogiczne w ugandyjskim osiedlu przeszło w struktury MWRiOP, zwiększając jednocześnie swoje stawki uposażeniowe. Nauczyciel kwalifikowany, który pobierał miesięcznie 150 szylingów, teraz otrzymywać miał ich 320, wynagrodzenie wszystkich sił niekwalifikowanych podwyższono o kwotę 140 shs.

12 grudnia do osiedla dotarł niewielki polski kontyngent z Makindu (Kenia), wraz z nim Karol Bielański i dwie nauczycielki: Stefania Gołaszewska oraz Anna Wajsowa. Dotychczasowy Referat Szkolny zniesiono, zarządzający nim Karol Niementowski został przeniesiony na stanowisko inspektora w Masindi, 28 grudnia 1943 roku Inspektorem Szkolnym MWRiOP mianowano Karola Bielańskiego.

8 stycznia zakończył się kolejny, drugi rok życia i edukacji polskich dzieci w Ugandzie, **trzeci rok szkolny rozpoczął się 1 lutego 1944 roku**: ze względu na tropikalny klimat, cykl nauczania unormowano już w ten sposób, że lekcje prowadzono od 1 lutego

³³ *Jędrzejewiczowska reforma szkolnictwa*: reforma polskiego systemu szkolnictwa, podstawowego i ponadpodstawowego, opracowana przez ministra Janusza Jędrzejewicza, wdrażana od lipca 1932 r. (jej zasady obowiązywały do 1948). Ustawa szkolna ujednoliciła w znacznym stopniu szkoły średnie, umożliwiając również wstęp na wyższe uczelnie absolwentom liceów zawodowych. Reforma ustanawiała powszechny obowiązek szkolny na szczeblu szkoły powszechnej (odpowiednik dzisiejszej szkoły podstawowej). Szkoła podstawowa, trzypięcioletnia, była szkołą siedmioletnią (ostatnia klasa była przeznaczona dla uczniów niekontynuujących dalszej nauki). Warunkiem przyjęcia do klasy pierwszej czteroletniego gimnazjum było ukończenie 12 roku życia i wykazanie się wykształceniem objętym programem sześciu klas szkoły powszechnej stopnia trzeciego (w tym celu należało zdać egzamin wstępny). Ukończenie gimnazjum dawało tzw. małą maturę i umożliwiało dalsze kształcenie w dwuletnim liceum ogólnokształcącym, liceum zawodowym lub trzyletnim liceum pedagogicznym; informacje dostępne w Internecie [w:] „Wikipedia, wolna encyklopedia” – http://pl.wikipedia.org/wiki/Reforma_J%C4%99drzejewiczowska; Obok innych ośrodków uchodźczych, także w Afryce Wschodniej działały liczne koła Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskiego: w Ugandzie (Koja, Masindi) oraz w Tanganicy (Ifunda, Tengeru, Kidugala), łącznikiem z Zarządem Głównym w Londynie został mianowany Seweryn Szczepański; zob.: T. Radzik, *Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskiego* [...], Lublin 1992, s. 43 i 52; publikacja dostępna również w Internecie – <http://dlibra.umcs.lublin.pl/publication/647>

do 30 listopada. 19 lutego osiedle Kojas wizytował Seweryn Szczepański, delegat MWRiOP, jego przyjazd spowodowany był potrzebą poznania warunków bytowania, szczególnie najmłodszych mieszkańców, oraz dotychczasowymi wynikami funkcjonowania szkolnictwa. Po licznych spotkaniach, delegat pozytywnie ocenił zarówno organizację i działalność szkół, przeprowadzoną pod okiem nowego inspektora, jak i pracę samych nauczycieli.

Wszystkie trzy szkoły powszechne oraz jedna gimnazjalna, jako samodzielne koedukacyjne placówki edukacyjne, sprawnie realizowały założone przez MWRiOP programy oświatowe i wychowawcze. W zestawieniach i liczbach w lutym 1944 roku dane te przedstawiały się następująco:

- „Szkoła Powszechna nr 1” – liczyła 6 klas w sześciu oddziałach oraz I klasę „Gimnazjum Ogólnokształcącego” w dwóch oddziałach,
- „Szkoła Powszechna nr 2” – zbierała 7 klas w ośmiu oddziałach,
- „Szkoła Powszechna nr 3” – liczyła 6 klas w jedenastu oddziałach.

We wszystkich powyższych placówkach edukacyjnych pracowało łącznie 40 nauczycieli (24 kwalifikowanych i 16 niekwalifikowanych), opiekujących się 816 uczniami.

Z początkiem tegoż roku szkolnego przybył piąty i jak się miało okazać ostatni tak spory liczebnie kontyngent polskich uchodźców. Prócz uczniów szkoły powszechnej, przywiózł też kilkunastu wychowanków II i III klasy gimnazjalnej. Ponieważ klasy takie jeszcze tu nie istniały, a młodzieży groziłaby utrata roku szkolnego, dlatego za zezwoleniem Delegatury MWRiOP zorganizowano dla niej Kursy Gimnazjalne, które umożliwiały zdanie egzaminu wstępnego do klas wyższych. Komplet klasy II gimnazjalnej liczył 12 uczniów, komplet III klasy 12 uczniów, natomiast dla młodzieży żeńskiej z ukończoną szkołą powszechną została zorganizowana jednoroczna „Żeńska Szkoła Przysposobienia Gospodarczego”, która początkowo zebrała 15 uczennic.

Czwarty rok nauki, podobnie jak poprzedni, rozpoczął się 1 lutego 1945 roku. W związku z coraz bardziej nasilającymi się wyjazdami młodzieży (wkrótce zakończeniem też działań wojennych), organizacja szkół została zmieniona w ten sposób, że „Szkoła Powszechna nr 1” funkcjonowała jako szkoła żeńska, „Szkoła Powszechna nr 2” wyłącznie jako szkoła męska, natomiast „Szkoła Powszechna nr 3” pozostała szkołą koedukacyjną:

- „Szkoła Powszechna nr 1” – obejmowała, już bez klasy I, osiem oddziałów (po jednym w klasie II i III oraz po dwa oddziały w klasie IV, V i VI), łącznie 233 uczennic,
- „Szkoła Powszechna nr 2” – liczyła osiem oddziałów (po jednym w klasie I, II, III i V oraz po dwa oddziały w klasie IV i VI), razem 260 chłopców,

- „Szkoła Powszechna nr 3” – obejmowała dziewięć oddziałów (po jednym w klasie I, II i VI oraz po dwa w klasie III, IV i V), 120 chłopców i 150 dziewcząt.

Zatem łącznie szkoły te liczyły 763 podopiecznych, wykaz zbiorczy w zamieszczonej pośród materiałów archiwalnych tabeli podaje liczbę 750 uczniów. We wszystkich szkołach powszechnych pracowało wówczas 31 nauczycieli: „Szkoła Powszechna nr 1” zatrudniała dziecięciu nauczycieli (7 kwalifikowanych i 3 niekwalifikowanych), „Szkoła Powszechna nr 2” ośmiu nauczycieli (odpowiednio 6 i 2), „Szkoła Powszechna nr 3” zatrudniała także ośmiu nauczycieli (stosownie: 7 i 1). Prócz tego na etacie pozostawali: ksiądz proboszcz (jako nauczyciel religii w klasach wyższych), nauczycielka religii w klasach niższych, nauczycielka wychowania fizycznego, nauczyciel rysunków i nauczycielka śpiewu. Czwarty rok edukacji zakończono 15 grudnia.

Piąty rok nauki tradycyjnie już rozpoczęto 1 lutego 1946 roku. Dotychczasowa organizacja szkolnictwa w osiedlu pozostała bez zmian, nadal funkcjonowała szkoła żeńska, męska i koedukacyjna:

- „Szkoła Powszechna nr 1” – liczyła 5 klas (bez klasy II) w siedmiu oddziałach: po jednym w klasie I, III i IV oraz po dwa w klasie V i VI (razem 195 dziewcząt),
- „Szkoła Powszechna nr 2” – obejmowała 6 klas w ośmiu oddziałach: po jednym w klasie I, II, III i w IV oraz po dwa oddziały w klasie V i VI (łącznie 222 chłopców),
- „Szkoła Powszechna nr 3” – liczyła 5 klas (bez klasy I) w ośmiu oddziałach: po jednym w klasie II i III oraz po dwa w klasie IV, V, i VI (225 uczniów, 93 chłopców i 123 dziewcząt).

Skład Grona Nauczycielskiego w poszczególnych szkołach przedstawiał się następująco:

„Szkoła Powszechna nr 1”:

1. Stanisława Komorowska – kierowniczka szkoły (nauczyciel kwalifikowany),
2. Maria Auszecka – nauczyciel kwalifikowany,
3. Maria Bogochwalska – nauczyciel kwalifikowany,
4. Stefania Gołaszewska – nauczyciel kwalifikowany,
5. Magdalena Konarzewska – nauczyciel niekwalifikowany,
6. Maria Medeksza – nauczyciel niekwalifikowany,
7. Feliksa Morawska – nauczyciel kwalifikowany,
8. Jadwiga Rogińska – nauczyciel niekwalifikowany.

„Szkoła Powszechna nr 2”:

1. Stefania Jurkowska – kierowniczka szkoły (nauczyciel kwalifikowany),
2. Helena Barakońska – nauczyciel niekwalifikowany,
3. Emilia Brzezińska – nauczyciel kwalifikowany,

4. Maria Flaszowa – nauczyciel kwalifikowany,
5. Stanisława Janukowicz – nauczyciel niekwalifikowany,
6. Władysława Korczakowa – nauczyciel kwalifikowany,
7. Zofia Wolańska – nauczyciel niekwalifikowany,
8. Jadwiga Woźniakowska – nauczyciel kwalifikowany,
9. Helena Zarembina – nauczyciel kwalifikowany.

„Szkoła Powszechna nr 3”:

1. Zofia Jagaciak – kierowniczka szkoły (nauczyciel kwalifikowany),
2. Stefania Fenc – nauczyciel kwalifikowany,
3. Leokadia Kozłowska – nauczyciel niekwalifikowany,
4. Elżbieta Kwaśna – nauczyciel niekwalifikowany,
5. Michalina Kwiecińska – nauczyciel kwalifikowany,
6. Wanda Paska – nauczyciel kwalifikowany,
7. Janina Popczuk – nauczyciel kwalifikowany,
8. Maria Urban – nauczyciel kwalifikowany,
9. Anna Wajs – nauczyciel kwalifikowany.

Oprócz wyżej wykazanych 26 nauczycieli, we wszystkich trzech placówkach pracowali również: ks. Stefan Myszkowski (uczący religii w klasach VI), Stefan Niewiadomski (nauczyciel rysunków w klasach V i VI) oraz Lucyna Siemienowska (nauczycielka śpiewu i języka angielskiego).

Zbierając przedstawione informacje dotyczące szkolnictwa od 1944 roku, to jest od czasu wprowadzenia Inspektoratów Szkolnych przez Delegaturę MWRiOP, autor cytowanego wyżej opracowania przedstawił powyższe dane statystyczne także w formie tabelarycznej:

Rok szkolny	Liczba uczniów w klasach szkół powszechnych							Razem
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	-
1944	75	144	174	163	137	101	22	816
1945	47	85	121	190	160	147	-	750
1946	39	43	86	119	183	172	-	642

Tabela 1. Dzieci i młodzież szkół powszechnych w osiedlu Koja w latach 1944-1946. Źródło: IPMS, Szkolnictwo (Koja, brak daty i podpisu autora opracowania).

Drugim z zachowanych dokumentów, odnoszącym się do dziejów polskiego szkolnictwa w Ugandzie, jest trzykartkowy maszynopis „**Koedukacyjne Gimnazjum Ogólnokształcące**”, datowany 13 sierpnia 1946 roku i podpisany przez ówczesną dyrektorkę gimnazjum, mgr Jadwigę Komorowską-Delawską. Sprawozdanie stanowi część materiału do kroniki „Państwowych Kursów Gimnazjalnych” i „Państwowego Gimnazjum

Koedukacyjnego”, powstałych wcześniej na terenie osiedla Koja. Zawiera zatem sporo uzupełniających informacji dotyczących szkolnictwa, jego przedstawicieli, jak i samych wychowanków.

Jak wspomniano, pierwszy rok szkolny zakończono 20 kwietnia 1943 roku. Ponieważ część młodzieży ukończyła już wcześniej VI klasę szkoły powszechnej, ówczesny kierownik Referatu Szkolnego zorganizował I klasę „Gimnazjum Zawodowego”. Naukę rozpoczęto 1 czerwca zbierając 48 osób. W II półroczu roku szkolnego 1943/44 liczba uczniów I klasy tejże placówki edukacyjnej, przemianowanej zarządzeniem Delegatury MWRiOP na „Gimnazjum Ogólnokształcące”, znacznie się zwiększyła. Wkrótce utworzono więc dwa równorzędne jej oddziały, zaś Grono Nauczycielskie zostało powiększone o trzy nowo zaangażowane osoby. Rok szkolny zakończył się 8 stycznia, kolejny zainaugurowano 1 lutego 1944.

Niebawem uczniowie, którzy ukończyli I klasę gimnazjalną wyjechali do „Państwowego Gimnazjum” w Masindi. Natomiast dla młodzieży, która przybyła do osiedla w kwietniu i lipcu 1944 roku, a powinna uczęszczać do II lub III klasy szkoły średniej, zorganizowano wspomniane „Państwowe Kursy Gimnazjalne”. Kierownictwo nad zajęciami objęła mgr Elżbieta Onyszkiewicz, skład Grona Nauczycielskiego uzupełniali: ks. Bolesław Godlewski, Stanisława Gładyszowa, mgr Jadwiga Komorowska-Delawska, inż. Bolesław Latawiec, Józefa Ogrodnik, Maria Sadowy-Sobolewska i Tadeusz Zdanowski.

Kurs trwał od 1 sierpnia do 15 grudnia 1944 roku, zakończył się egzaminem państwowym, któremu przewodniczył Kazimierz Arnold, dyrektor gimnazjum w Masindi. Następne „Państwowe Kursy Gimnazjalne” w zakresie trzech klas gimnazjalnych (w trzecim roku nauczania), rozpoczęły pracę 1 lutego 1945 roku pod kierownictwem Marii Sadowy-Sobolewskiej i zespołu nauczycielskiego w składzie: Jadwiga Buzdyganowa, Stanisława Gładyszowa, M[aria] Hubert, mgr Jadwiga Komorowska-Delawska, inż. Bolesław Latawiec, ks. Stefan Myszkowski oraz mgr Elżbieta Onyszkiewicz. Egzaminowi końcowemu przewodniczył tym razem nowy dyrektor gimnazjum w Masindi, dr Józef Ekkert.

Wcześniej, 10 lutego 1944 roku uczennice Kursów pod kierownictwem Stanisławy Gładyszowej zaprezentowały w Kampali widowisko sceniczne „Z biegiem Wisły”, natomiast 3 maja, 27 czerwca, 15 sierpnia i 11 listopada zorganizowały okolicznościowe akademie. W roku następnym młodzież gimnazjalna wystawiła „Jasełka” Lucjana Rydla. 19 grudnia 1945 roku, także w stolicy Ugandy, pod przewodnictwem delegata MWRiOP Seweryna Szczepańskiego, odbyła się konferencja, w wyniku której postanowiono przemianować dotychczas prowadzone Kursy na „Państwowe Koedukacyjne Gimnazjum Ogólnokształcące” i uruchomić je od 1 lutego 1946 roku.

Dyrektorem mianowano mgr Jadwigę Komorowską-Delawską (polonistkę), w skład Groma Nauczycielskiego weszli:

1. Jadwiga Buzdyganowa (gimnastyka),
2. Danuta Dudzikówna (sekretariat),
3. Stanisława Gładyszowa (język polski),
4. Jakub Hoffman (historia),
5. inż. Bolesław Latawiec (matematyka),
6. ks. Stefan Myszkowski (religia),
7. mgr Elżbieta Onyszkiewicz (geografia),
8. mgr praw Jan Piszczek (łacina),
9. Irena Santocka (łacina),
10. Maria Sadowy-Sobolewska (j. angielski),
11. mgr Mikołaj Szyszkowski (j. angielski),
12. Helena Zarembina (roboty ręczne),
13. Tadeusz Zdanowski (biologia),
14. inż. Marceł Żemrański (fizyka i chemia).

Gimnazjum liczyło 207 uczniów: trzy oddziały klas pierwszych, dwa oddziały klas drugich oraz po jednym w trzeciej i w czwartej klasie. Sejmik Szkolny reprezentował samorząd wszystkich gmin klasowych. Z ramienia Rady Pedagogicznej opiekę nad jego działalnością objął Jakub Hoffman. Poszczególne agendy Sejmiku tworzyły Sekcję Imprezową pod nadzorem Stanisławy Gładyszowej oraz wydającą gazetki ścienne Sekcję Redaktorską pod opieką Jana Piszczka. Sejmik z inicjatywy Jakuba Hoffmana rozpoczął także prace mające na celu zorganizowanie Spółdzielni Uczniowskiej. Po uzgodnieniu stosownych planów udano się do brytyjskiego Komendanta Osiedla, Jamesa Stensona McDonalda, który nie tylko je zaakceptował, ale wysunął też projekt utworzenia Szkolnej Kasy Pożyczkowej³⁴.

Spółdzielnia rozpoczęła pracę 10 maja 1946 roku jeszcze w lokalu prowizorycznym, lecz dzięki wspomnianej przychylności władz, niebawem na terenie gimnazjum stanął nowy budynek, który 10 sierpnia został poświęcony i oddany do użytku młodzieży. Uczniowie niejednokrotnie korzystali też z rad i pomocy miejscowej spółdzielni „W Jedności Siła”, pod przewodnictwem Władysława Studzińskiego³⁵.

³⁴ James Stenson McDonald, Esq., Commandant, Polish Refugee Settlement, Kojia (Uganda), zob.: „The Crown Colonist” (t. 17, wyd. 7-12), Londyn 1947, s. 453 oraz dostępny w Internecie „Supplement to the London Gazette” 12 June 1947 – <http://www.london-gazette.co.uk/issues/37977/supplements/2596>

³⁵ **Spółdzielnia** (oprac.: Leopold Gadzina). Na wzgórzu, symetrycznym środku osiedla Kojia, został specjalnie pobudowany domek, w którym otwarto sklep Spółdzielni „W Jedności Siła”, członków zrzeszonych liczyła 314. Zasadą spółdzielczego handlu były godziwe ceny: hurtowo nabywać artykuły spożywcze i przedmioty użytku codziennego, sprzedawać je detalicznie, możliwie tanio. Spółdzielnia stworzyła szereg własnych miejsc pracy. Miejscowa masarnia przerobiła w okresie trzech lat żywca świń w ilości 2790 sztuk, wartości 286317,16 shs. Pozyskane i sprzedane wśród mieszkańców wyroby to: słonina, kiełbasa, kaszanka, salceson,

Szkolna Sekcja Imprezowa w powyższym okresie zorganizowała: „Wieczór Kościuszkowski” (pod opieką Jadwigi Buzdyganowej), „Akademię 3 maja” (pod kierunkiem Stanisławy Gładyszowej), 12 maja „Wieczór poświęcony pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego” (wspólnie ze Związkiem Rodzin Wojskowych), 9 czerwca „Święto wsi polskiej” (pod opieką Stanisławy Gładyszowej), natomiast 27 tegoż miesiąca „Wieczór poświęcony Prezydentowi Władysławowi Raczkiewiczowi i Generałowi Władysławowi Andersowi”).

5.2. Stan zdrowia polskiej społeczności

Archiwalia dotyczące stanu zdrowia polskich uchodźców w osiedlu Koja zawierają wyjątkowo cenny materiał, przedstawiający, i to w każdym przedziale wiekowym, życie codzienne jego mieszkańców. Na marginesie terminologii i spostrzeżeń natury medycznej ukazują, jak wnikliwym obserwatorem pielgrzymującej społeczności był lekarz, który (może jedynie obok księdza) miał bezpośredni wgląd w każdą sferę ludzkiej, prywatnej egzystencji. Jak okazuje się, swoje spostrzeżenia potrafił przedstawić zarazem w sposób rzeczowy i bardzo interesujący.

„**Historia rozwoju szpitalnictwa za rok 1942-1946**” to pięciostronicowy maszynopis, z licznymi atramentowymi poprawkami, który sporządzony został w drugiej połowie 1946 roku, najprawdopodobniej przez doktora Michała Sadowskiego, Starszego Lekarza Osiedla. Do materiału dołączono wówczas „**Sprawozdanie lekarza szkolnego**” (dra Starzeckiego) oraz „**Historię ambulatorium**” (dra Wyspiańskiego) wraz ze „**Sprawozdaniem apteki**”.

W drugim tygodniu listopada 1942 roku do osiedla dotarł pierwszy kontyngent polskich przesiedleńców, wraz z doktorem Goldbergiem i siostrą Binkiewicz, w ilości 600 osób. Dwa tygodnie później przybył dr Binzer, który natychmiast zainicjował budowę tutejszego szpitala. Ambulatorium, będące miejscem pomocy doraźnej i diagnostycznej, zaopatrujące pacjentów we wszystkie niezbędne leki, otwarto już 12 listopada 1942 roku³⁶.

zeberka i inne drobne wyroby. W okresie dziewięciu miesięcy istnienia tzw. „owocarni” sprzedano wysoko-wartościowych jarzyn, owoców, jaj, kur, kukurydzy itp. na kwotę 101500 shs. Sklep zatrudniał 12 osób (z łącznym uposażeniem miesięcznym 1340 shs.), farma świń 33 osoby, masarnia 10, owocarnia 4, winiarnia 2, obora wydojowa 5. Spółdzielnia udzielała pomocy finansowej wszelkim imprezom kulturalno-oświatowym, poważne kwoty przeznaczając na cele społeczne. Przykładowo: pomoc rodakom z obozów niemieckich w Europie (23811 shs.), gwiazdkowe podarunki żołnierzom na terenie Włoch (6200), pomoc miejscowemu harcerstwu (700) czy kupno niezbędnych lekarstw dla niezamożnej ludności osiedla (1800). Po Władysławie Studzińskim, kolejno funkcję prezesa Spółdzielni pełnili: Zygmunt Sanocki, Tadeusz Straszynski, Tomasz Halka, Mieczysław Tubielewicz, S[ani]sław Niewiadomski, Jan Izela i Władysław Małaszyński.

³⁶ W dyspozycji Delegatury MPiOS na terenie Iranu w 1942 r. pozostawało 61 lekarzy (w tym 13 irańskich, jako konsultantów wobec jednostek chorobowych, z którymi nasi lekarze nie spotykali się dotąd w Polsce), 12 stomatologów i 14 farmaceutów, co pozwalało jedynie na zabezpieczenie podstawowych potrzeb medycznych. Nie wystarczało natomiast na dalsze leczenie ewakuowanych, stąd w Afryce opiekę nad polską ludnością początkowo sprawowała brytyjska służba zdrowia, później polskimi siłami zaczęto

22 grudnia przyjechał dr Fränkel z siostrami Berlińską, Nawrocką i Klausner. Praca przybyłych lekarzy i sióstr polegała głównie na udzielaniu pomocy chorym ambulatoryjnie i odwiedzaniu ich w miejscu zamieszkania; sprawozdań do roku 1943 prawie nie prowadzono.

W styczniu 1943 roku stanął pierwszy budynek szpitalny, późniejszy „I Oddział Szpitala”. Był nim parterowy pawilon, drewnianej konstrukcji obitej workowym płótnem, z dachem pokrytym papą, składający się z dwóch sal, z których każda mieściła do 20 łóżek, dyżurki dla sióstr, ubikacje i umywalki (łazienki).

Nieco później zdecydowano o wyszkoleniu dodatkowego personelu pomocniczego: sióstr i sanitariuszek. Odpowiedni kurs zorganizowany został w październiku 1943 roku, objął 28 kandydatek. Tymczasowo do pomocy siostrom w szpitalu zatrudniono siły niekwalifikowane („praktycznie szkolone”), które uczęszczając na wspomniane zajęcia, stworzyły już pierwsze kadry pracowników szpitala. Kurs odbywał się pod kierownictwem dra Fränkla i angielskiej siostry przełożonej Bell. **Ogółem w 1943 roku, według przedstawionych w sprawozdaniu danych i informacji, udzielono pomocy bądź leczono:**

1. Ambulatorium przyjęło 7995 chorych, tzw. pierwszorazowych (powtórnych było 4-5 krotnie więcej),
2. W szpitalu leczono 2096 chorych (dodatkowo 143 w „Szpitalu Brytyjskim”),
3. Ambulatorium dentystyczne przyjęło 6905 pacjentów (1/3 to ekstrakcje zębów),
4. Jaglica: stwierdzono 41 przypadków,
5. Malaria: wykryto 2967 przypadków,
6. Urodzeń: 22 (oraz 8 odbytych w szpitalu w Kampali),
7. Zgonów: stwierdzono 11 przypadków³⁷.

W styczniu 1943 roku do osiedla przybyli: dr Kałuska, dr Starczewski i dr Melzak, którzy niezwłocznie podjęli pracę w ambulatoriach. Wraz z rozbudową szpitala do po-

organizować kolejne ambulatoria i szpitale. W grudniu 1943 r. szef MON oddał 26 lekarzy i 3 farmaceutów do dyspozycji MPiOS dla zasilenia polskiej służby zdrowia w Indiach i w Afryce. Jednak dopiero zlikwidowanie szpitala teherańskiego w połowie 1944 r. umożliwiło wzmocnienie służby zdrowia w Nairobi, dokąd delegowano 49 pielęgniarek i ok. 12 lekarzy; zob.: S. K. Ehrlich, *U podstaw Armii Polskiej w ZSRR* (walka z chorobami zakaźnymi w 1942 r.), [Rzym:] 1946; T. Brzeziński, *Epidemia duru plamistego w Armii Polskiej w ZSRR*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 1997 z. 3, s. 231-241, tegoż autora, *Problemy medyczne ewakuacji polskiej ludności cywilnej* [...], „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2007 (t. 11), s. 75-97 oraz [M. Sadowski:] *Inwentarz rękopisów Biblioteki ZN im. Ossolińskich we Wrocławiu*, t. 9 (oprac. Ł. Częścik), Wrocław 1984, poz. 15595/II; Michał Sadowski: *Moje przygody wojenne w okresie II wojny światowej* (pol., ang. 1946(?)-1977. K. 32. Mf BN; m. in.: Wojna; Ewakuacja do Iranu; Masindi; Ambulatorium w Koja).

³⁷ Por. dołączony do niniejszego tekstu w „Aneksie” *Spis uchodźców* (tamże: osoby zmarłe bądź urodzone w 1942 i w 1943 r.) oraz wymagające jeszcze dodatkowych badań materiałów źródłowych, ewidencje i wykazy osób pochowanych na cmentarzach w osiedlu Koja i Masindi; informacje dostępne w Internecie: *Polskie cmentarze w Afryce Wschodniej* – <http://www.polskiecmentarzewafryce.up.krakow.pl/home>

szczególnych pawilonów doprowadzono elektryczność, powstała przyszpitalna kuchnia i inne zabudowania gospodarcze. Wzniesiono budynek administracyjny, w którym początkowo mieściła się apteka, laboratorium, ambulatorium dentystyczne, sala opatrunkowa i kancelaria szpitala. W lipcu do dyspozycji mieszkańców oddano, liczący 40 łóżek, „II Oddział Szpitala”.

W lutym 1944 roku otwarty został, posiadający już ściany z cegły, „III Oddział Szpitala”, dziecięcy, zaś w kwietniu wykończono budynek IV, mieszczący siedem separetek (po dwa łóżka w każdej izbie i salę porodową). Wybudowano również dużą kuchnię z bieżącą wodą i powiększono, stojący obok materiałowego, magazyn prowiantowy.

Po wyjeździe siostry Bell, stanowisko siostry przełożonej objęła Irena Weiman, która kilka miesięcy później, przy współpracy dra Henryka Türka i dra Maurycego Melzaka, przystąpiła do zorganizowania II „Kursu Personelu Sanitarnego”. Przeszkolono wówczas 13 nowych pracowników. Przybyły do osiedla w maju dr Türk, jako ordynator objął „III Oddział Szpitala”, otwierając dwie nowe placówki: „Przychodnię ginekologiczną” oraz „Poradnię dla ciężarnej matki i dziecka”.

W czerwcu 1944 roku nominację na Starszego Lekarza Osiedla otrzymał dr Fränkel, który poświęcił się udoskonaleniu stanu sanitarnego osady. Wspólnie z inspektorem Jerzym Berezowskim trzy razy tygodniowo przeprowadzał kontrolne obchody poszczególnych domostw. Woda bieżąca do picia nadal nie była filtrowana, stąd obowiązywał nakaz jej przegotowania w domu, natomiast dla ochrony produktów spożywczych mieszkańcy otrzymali specjalne przygotowane szafki.

Po przybyciu ostatniego transportu w lipcu 1944 roku, ponownie powiększył się miejscowy personel sanitarny. Uzgodniono podział pracy dla 4 osiedlowych lekarzy i 8 siostr. „Ambulatorium I” objęli dr Bronisław Polonis i dr Tadeusz Wyspiański (przyjęcia chorych odbywały się dwa razy dziennie), „Ambulatorium II” przejął dr Starczewski i dr Melzak. Skład personelu aptecznego został także zwiększony, kierownictwo objęła mgr Maczewska, współpracowali Szmarkowa i Uszkiewicz, w charakterze księgowej Kozakiewicz. Doskonale wyposażone „Ambulatorium dentystyczne”, pod kierownictwem lekarza dentysty Felicji Toruńczyk i Marii Kozłowskiej, przyjmowało pacjentów dwa razy dziennie. **Statystyka zachorowań w 1944 roku:**

1. Ambulatorium łącznie przyjęło 10108 chorych,
2. W szpitalu ogółem leczono 4953 pacjentów,
3. Malaria: 6654 chorych (szpital i ambulatorium),
4. Tyfus plamisty: 4 chorych,
5. Jaglica: 30 chorych,
6. Urodzeń: 41,

7. Zgonów: 10 przypadków³⁸.

W 1944 roku szpital, mieszczący się w czterech budynkach, posiadał łącznie 128 łóżek, magazyn, kuchnia i pralnia zajmowały oddzielne pawilony, nadal nie było jednak kanalizacji (ubikacje typu „basket system”). Zatrudniono też krawcową, która na bieżąco naprawiała bądź szyla bieliznę dla chorych. Apropozycja obok darów z ACK, uzupełnień ze strony władz brytyjskich i zakupów własnych określana była na ogół jako „niezła”.

Zasób apteki uzupełniano co sześć miesięcy, przez dłuższy czas problemem pozostawał natomiast brak dezynfektora (do odzieży) i autoklawu (sterylizatora). Szpital nie dysponował środkami lokomocji, jedynie brytyjski Komendant Osiedla „w razie potrzeby” oddawał lekarzom własny wóz służbowy.

W związku z wyjazdem dra Fränkla, w styczniu 1945 roku stanowisko Starszego Lekarza obejmuje dr Polionis, dr Türk przeniesiony zostaje do innego osiedla. W maju wykończono budynek V pawilonu, w którym znalazły odrębne pomieszczenia: apteka, sala chirurgiczna, ambulatorium oczne oraz kaplica szpitalna. Do dyspozycji chorych i personelu szpitalnego oddano dwie łazienki z bieżącą zimną i gorącą wodą, z początkiem 1946 roku otwarto również „Izbę Przyjęć”.

W lipcu 1945 roku w osiedlu pojawił się w kilkunastu przypadkach dur brzuszny. Natychmiast przystąpiono do szczepień ochronnych, także przeciwko paratyfusowi (inaczej: dur rzekomy). W celu nie rozwekowania infekcji polecono Inspektorowi Szkolnemu odroczenie zajęć szkolnych do 10 sierpnia. W okresie tym kierownictwo apteki przejmuje Józef Uszkiewicz, bowiem mgr Maczewska wyjeżdża na równoznaczne stanowisko do kenijskiego Rongai. We wrześniu, wydelegowany z Masindi, dr Sadowski przeprowadził badanie 2542 mieszkańców osiedla na jaglicę i dobór odpowiednich szkielek korekcyjnych. Ogółem 425 pacjentom zostały przepisane okulary, stwierdzono też 60 przypadków tej zakaźnej, mogącej prowadzić do utraty wzroku choroby, zdiagnozowano 108 przypadków conjunctivitis (to sezonowe, najczęściej alergiczne, zapalenie spojówek).

Z powodu dużej ilości zachorowań ocznych dr Sadowski zaproponował urządzenie specjalnej przychodni (znalazła miejsce w V pawilonie), założenie rejestracji i ewidencji chorych (kartoteka), okresowe badania cierpiących na jaglicę (dzieci co 3 miesiące, dorośli co 6 miesięcy) oraz podjęcie akcji profilaktycznej w domkach zamieszkałych przez osoby chore.

³⁸ „Malaria” (febra) to ostra lub przewlekła tropikalna choroba pasożytnicza, wektorem przenoszącym są samice komarów; „tyfus plamisty” (dur plamisty) należy do bakteryjnych chorób zakaźnych, będących przyczyną ciężkich epidemii; „jaglica” (łac. trachoma, egipskie zapalenie spojówek) to przewlekłe zapalenie rogówki i spojówek; „dur brzuszny” (zwany też dawniej tyfusem) jest ogólnoustrojową chorobą bakteryjną, źródłem zakażenia może być brudna woda, nieumyte owoce i nieczystości; hasła dostępne w Internecie [w:] „Wikipedia, wolna encyklopedia” – <http://pl.wikipedia.org/wiki/>

W październiku 1945 roku po raz trzeci zorganizowano „Kurs Personelu Sanitarnego”, który w lutym następnego roku zakończył się egzaminem, dostarczając 22 nowe „siły pielęgniarskie”. **Statystyka zachorowań za rok 1945** wyglądała następująco:

1. Ambulatorium ogółem przyjęło 4619 chorych pierwszorazowych,
2. Szpital: przyjęto 3470 pacjentów pierwszorazowych (do Kampali wysłano 179),
3. Malaria: 3124 chorych,
4. Jaglica: 48 chorych,
5. Dur brzuszny: 15 chorych,
6. Urodzeń: 34,
7. Zgonów: 9 przypadków.

Łączna liczba mieszkańców osiedla Koja w 1945 roku wynosiła 2658 osób. Za stan ich zdrowia odpowiadało: 5 lekarzy, 2 dentystów, 2 aptekarzy, 2 laborantów (ogólna ilość badań za rok 1945 wynosiła 5916 preparatów), 5 siostr zawodowych, 31 siostr PCK, 27 sanitariuszy i, jako pozostały pomocniczy personel sanitarny, 49 innych zatrudnionych. W miejscowym „Ambulatorium dentystycznym” ogółem przyjęto: 14162 pacjentów (wizyt: dorosłych 4445 i dzieci 9717), wykonano 15813 zabiegów, założono 2975 plomb stałych i 1245 prowizorycznych, dokonano 2248 ekstrakcji i udzielono 1616 porad.

Po ustąpieniu dr Polionisa w grudniu 1945 roku, stanowisko Starszego Lekarza objął dr Sadowski, który równocześnie prowadził „Ambulatorium oczne” oraz „Przychodnię dla matki i dziecka”. Po zapoznaniu się ze stanem sanitarnym osiedla, z początkiem 1946 roku wprowadził następujące zarządzenia: chleb z piekarni do magazynu przenoszono wyłącznie w drewnianych paczkach z płócienną wkładką, przy osiedlowym wodociągu ustawiono filtr, nawiązano ścisłą współpracę higienistek z drużyną sanitarną, uznano za obowiązkowe po godzinie 19 noszenia „stroju przeciw komarom” oraz wyznaczono tzw. dzień inspekcji sanitarnej (każdy wtorek, dorywczo w piątek).

W „II Ambulatorium” dyżurować mieli kolejno wszyscy lekarze od godziny 16 do 17. Nawiązano też kontakt z „Opieką Społeczną”, a w wyniku podjętych decyzji chorzy niezdolni (i ich rodziny) dostawali po 30 galonów mleka miesięcznie, 1 galon to ok. 4,5 litra. Przydział jarzyn otrzymało 50 osób (2 razy tygodniowo), natomiast wszystkie dzieci do 3 lat mleko i jarzyny. Osiedlowa spółdzielnia „W Jedności Siła” zaofiarowała 150 szylingów miesięcznie na zakup leków, zaś miejscowe „Koło PCK” 60 shs. na dożywianie niemowląt.

W marcu 1946 roku w osiedlu wykryto bilharcjozę, natychmiast przystąpiono do badania, leczenia i profilaktyki, do mieszkańców wydano odezwę przestrzegając przed kąpielą w jeziorze i piciem surowej wody. Jednak do 9 lipca wykryto 60 przypadków tej

niezwykle groźnej tropikalnej choroby. Za całość stosownej kuracji odpowiedzialny był wówczas dr Starzecki, lekarz oddziału dziecięcego³⁹.

W lipcu tegoż roku dr Sadowski przeprowadził badania na kategorii zdrowia osób nie pracujących. Ogółem przebadano 377 mieszkańców i zakwalifikowano: 72 osoby zdolne do pracy, 189 do pracy lekkiej oraz 116 osób niezdolnych do pracy. Z inicjatywy dr Jadwigi Zielińskiej, Naczelnego Lekarza na Ugandę, w 1946 roku zaangażowano w osiedlu pięć higienistek, które miały za zadanie kontrolowanie domków pod względem czystości i przypominanie mieszkańcom o obowiązujących przepisach sanitarnych. **Statystyka chorób za rok 1946** (do 31 lipca włącznie) przedstawiała się następująco:

1. Ambulatorium ogółem przyjęło 2963 chorych pierwszorazowych,
2. Szpital: przyjęto 1703 chorych pacjentów pierwszorazowych,
3. Malaria: 1326 (szpital i ambulatorium),
4. Bilharejoza: 61 chorych,
5. Jaglica: 2 chorych,
6. Urodzeń: 18,
7. Zgonów: 10 przypadków.

W „Ambulatorium dentystycznym” ogółem przyjęto: 6598 pacjentów (4251 dorosłych i 2347 dzieci), wykonano 7167 zabiegów, założono 1805 plomb stałych, 644 prowizorycznych, dokonano 1002 ekstrakcji i udzielono 1146 porad. W szpitalnym Laboratorium zbadano 4177 preparatów oraz przeprowadzono szczepienia ochronne przeciw: ospie (w 1943 roku), żółtej febrze (1944), durowi brzuszemu (1945) i ponowne przeciwko ospie w 1945 roku.

W okresie tych kilku lat – zdaniem autora osiedlowego sprawozdania – szpitalnictwo i warunki sanitarne uległy zdecydowanej poprawie. Jedynie pacjentów z ciężkimi przypadkami chorób wysyłano do „Szpitala Europejskiego” bądź, w razie niemożności przeprowadzenia tam leczenia, kierowano ich do Afryki Południowej lub Palestyny. Chorzy w miejscowym szpitalu, których stan wymagał indywidualnego, dietetycznego odżywiania otrzymywali je w postaci mleka i jarzyn. Pacjenci ze schorzeniami płuc przebywali natomiast w specjalnie utworzonym prewentorium w Loliondo (Tanzania), w ciągu 4 lat wysłano tam 7 osób.

W 1945 roku często zapadające na malarię dzieci przeniesiono do ośrodka w Rongai, osiedla o klimacie górzystym i zdecydowanie bardziej korzystnym dla zdrowia.

³⁹ „Schistosomatoza” (bilharejoza) to choroba panująca w Afryce i wywołana przez pasożyt, który dostaje się z żołądka do jelit, w końcu do błony śluzowej dróg moczowych, gdzie powoduje zapalenie miedniczek nerkowych; zapobiec chorobie, często nawet śmiertelnej, można tylko przez użycie wody filtrowanej do picia. Obok malarii jest najpoważniejszym do dnia dzisiejszego parazytologicznym problemem zdrowotnym; zob.: hasło „schistosomatoza” dostępne w Internecie [w:] „Wikipedia” – <http://pl.wikipedia.org/wiki/Schistosomatoza>

Podczas wakacji pod opieką siostr młodzież często korzystała też z innych pobliskich (z nazwy, bo oddalonych o setki kilometrów) osiedli i tam kwaterowała. Dzieci wymagające poważniejszej troski i opieki zdrowotnej kierowano do domów wypoczynkowych. Dla osób w podeszłym wieku i zniedołężniałych funkcjonował osiedlowy „Dom Starców”, a pod Nairobi „Manira-House”. Inwalidzi po przejściu przez „Komisję Lekarską” uzyskiwali od PCK niezbędne protezy, a ich drobne naprawy przeprowadzały miejscowe warsztaty.

Na blisko 2600 mieszkańców osiedla, śmiertelność za okres od listopada 1942 do lipca 1946 roku wynosiła 41 osób (najstarsi wiekiem przekroczyli 80 lat), stan urodzeń to 118 najmłodszych, teraz dosłownie, „Afrykańczyków”.

Szpital posiadał już autoklaw do sterylizacji materiału operacyjnego, co dawało możliwość wykonywania wielu zabiegów na miejscu, zwiększyła się też ilość narzędzi chirurgicznych. Przez dłuższy czas dawał się jednak we znaki brak wspomnianej „Izby Przyjęć”. Chorzy wprost z domków przybywali na szpitalne łóżko, niejednokrotnie we własnej bieliźnie. Po jej otwarciu w styczniu 1946 roku żaden pacjent nie mógł już być przyjęty bez uprzedniego przygotowania. Odpowiednia siostra odbierała ubranie, kąpała i czesała chorego i dopiero odprowadza na oddział. Wizyty lekarzy odbywały się dwa razy dziennie, lekarz prowadzący na każde wezwanie zawsze zjawiał się u łóżka chorego.

Schorzenia chirurgiczne od początku istnienia osiedla były prawdziwą bolączką mieszkańców. Typowe jak otwarcie ropnia, stłuczenia czy złamania, załatwiano na miejscu, inne nieliczne przypadki odsyłano do szpitala w stolicy. Przy budynku administracyjnym istniała też niewielka sala opatrunkowa, gdzie przyjmowano porody.

Zasady aseptyki (wszystko co styka się z raną musi być jałowe) i antyseptyki (postępowanie odkażające ran) były mniej znane personelowi pomocniczemu. Braki te usuwano stopniowo, a ordynatorzy poszczególnych oddziałów (dział chirurgiczny prowadził dr Melzak i dr Polionis) podczas obchodów zaznajamiali siostry z istotą tego tak ważnego zagadnienia. Wyniki pozostawały zadowolające: dawniej co drugi zastrzyk podskórny lub domięśniowy wywoływał ropień kończący się zabiegiem, po roku szkoleń źle wykonanych zastrzyków nie było.

Aptekę w początkowym okresie zaopatrywano tylko w gotowe specyfiki, bowiem recept skomplikowanych nie była zdolna wykonać. W wyniku przeprowadzonych zmian, leki sporządzane były już w myśl przepisanych recept, poza tym sterylizowano tu także środki do iniekcji dożylnych. Ilość specyfików, jak przedstawiono w dołączonym sprawozdaniu, była jednak ograniczona⁴⁰.

⁴⁰ „Wykaz statystyczny recept” zrealizowanych w miesiącach lutym i lipcu za lata 1943-1946 (zapas uzupełniano co pół roku) w tabelarycznym zestawieniu informuje, że w okresie tym wykonano: w 1943 r. 728 recept, w 1944 już 3461, w roku następnym 5013 i 5252 recept za 1946 r. Pośród przygotowywanych preparatów i środków leczniczych najczęściej pojawia się, obok „aqua sterilisata” (*aqua pro injectione*),

Zbierając dotychczasowe dane za poszczególne lata, podstawowe z nich przedstawić można następująco:

Liczba osób przyjętych w osiedlowych lecznicach, zachorowań, zgonów i urodzeń	Dane za rok			
	1943	1944	1945	1946
Ambulatorium (chorych pierwszorazowych)	7995	10108	4619	2963
Szpital	2096	4953	3470	1703
Bilharzia (przypadków)	-	-	-	61
Dur brzuszny	-	-	15	-
Jaglica	41	30	48	2
Malaria	2967	6654	3124	1326
Tyfus plamisty	-	4	-	-
Zgonów	11	10	9	10
Urodzeń	30	41	34	18

Tabela 2. Liczba osób przyjętych w osiedlowych lecznicach oraz zachorowań, zgonów i urodzeń w Koja w latach 1943-1946. Źródło: IPMS. Historia rozwoju szpitalnictwa za rok 1942-1946 (Koja, sierpień 1946 r., sygnowane pieczęcią: St. Lekarz Os. Koja).

„**Historię ambulatorium**”, zwięzły jednostronicowy maszynopis kolejnego sprawozdania z datą 1 sierpnia 1946 roku, przygotował kpt. dr Tadeusz Wyspiański, który pracę w tutejszej poradni objął z początkiem sierpnia 1944 roku. Na terenie osiedla Koja funkcjonowały wówczas dwa ambulatoria dla dorosłych. Z powodu zmniejszenia się ilości lekarzy, pierwsze wkrótce zostało zlikwidowane, do końca czynnym pozostało jedynie „Ambulatorium II”. Dr Wyspiański przyjmował w nim ok. 20 pacjentów dziennie: od godz. 9.00 do 11.30 prowadził internę, natomiast od 11.30 do 13.30 chirurgię.

Najczęstszymi przypadkami chorób wewnętrznych były malaria, anemia, bronchit, gościec i wady serca. W zakresie chirurgii stosował na długotrwałe wrzody tropikalne zabiegi leczące pacjenta w przeciągu 14-21 dni. Zdejmował brodawki wrodzone i nabyte (około 200), zastrzykami z glukozy leczył żylaki (40 przypadków), wyłuszczał lipomy i atheromy (cysty i kaszaki, 48 zabiegów), zaś osiedlowym pechowcom wyjął 57 ciał

w równie dużej ilości glukoza, dalej: nowokaina (stosowana do znieczuleń miejscowych), olej kamforowy (do wszelkiego rodzaju nacierañ), kofeinobenzoesan sodu i azotan strychniny (środki pobudzające w zaburzeniach krążenia i oddychania) oraz jako emetyk (środek wymiotny): winian antymonowo-potasowy, stosowany doustnie lub podskórnie przy bilharziozie. W miejscu powyższym serdeczne podziękowania za wszelkie konsultacje i poświęcony czas składam pani mgr farmacji klinicznej Elżbiecie Rosenkiewicz z wrocławskiej Apteki „Św. Mikołaja”.

obcych, zestawiał 23 złamania i nałożył 60 gipsów. Tak zatem wyglądała „medyczna codzienność” w Afryce.

W 1946 roku „Kancelaria ambulatorium” posiadała następujące księgi administracyjne: dziennik podawczy z książką doręczeń, książkę zaświadczeń lekarskich, książkę chorych Referatu Pracy i książkę szkolną, do której dyżurujący lekarz wpisywał zwolnienia z zajęć dla nauczycieli i młodzieży szkolnej. Sekretarka ambulatoryjna sporządzała już co miesiąc sprawozdania z ruchu chorych i wykazy wydanych leków.

W sierpniu 1946 roku ambulatorium zatrudniało 4 siostry, felczera i sanitariuszkę. Trzy siostry, w tym dwie chirurgiczne, pracowały do południa, jedna pełniła dyżur popołudniowy i w razie potrzeby wysyłała sanitarką chorych do szpitala, wyznaczona pełniła dyżur nocny. Raz w miesiącu w powstałej z inicjatywy dra Wyspiańskiego świetlicy odbywały się odprawy sióstr ambulatoryjnych. Spotkania dotyczyły zarządzeń organizacyjnych i dokształcania personelu poprzez prezentację nowych środków leczenia. Zaprowadzono księgę dyżurów nocnych, w której siostra dyżurna notowała wszystkie wydarzenia zaszłe w ciągu nocy. W świetlicy odbywała się też sterylizacja materiału zabiegowego i narzędzi chirurgicznych.

W związku z brakiem dostatecznej ilości jarzyn dr Wyspiański założył ogród warzywny. W utrzymaniu, położonego tuż przy ambulatorium warzywnika, pomagał cały personel, pracując tam dorywczo poza godzinami urzędowania. Ogród prosperował na tyle dobrze, że wkrótce wydawano z niego chorym po 1 funcie jarzyn (blisko półkilogramowa porcja), a ich odbiór kwitowano w specjalnej książce. W 1944 roku wydano łącznie 56 funtów jarzyn, rok później 188 funtów, zaś do połowy 1946 roku „Ambulatorium II” dysponowało już pulą 98 funtów świeżych, naturalnych (i darmowych) witamin.

„Rzut oka wstecz na pracę ambulatorium szkolnego” oraz **„Praca na oddziale dziecięcym szpitala”**, ostatnie ze sprawozdań „medycznych”, to dwustronicowy maszynopis opracowany 4 sierpnia 1946 roku przez dra Starzeckiego i podobnie jak poprzednie przedłożony władzom tutejszego osiedla.

W końcu lipca 1945 roku, tuż po objęciu obowiązków, dr Starzecki przystąpił do uruchomienia miejscowej przychodni szkolnej. Dotychczas młodzież korzystała dorywczo z opieki lekarskiej w obu ambulatoriach na równi z dorosłymi. Należało więc stworzyć nową placówkę, nie tylko by ułatwić pomoc leczniczą w razie choroby, ale przede wszystkim, aby móc wykonywać systematyczny nadzór nad jej stanem zdrowia. Profilaktyka tego typu możliwa była tylko poprzez stały kontakt z młodzieżą i jej obserwację w samym środowisku szkoły.

„Lekarz szkolny – podnosił dr Starzecki – który przeprowadza jedynie kwartalne przeglądy i wypełnia rubryki formularzy jest bezdusznym urzędnikiem i nie spełnia swego zadania. Musi on być przede wszystkim doradcą nauczycielstwa i mło-

dzieży, oddany jej całym sercem. Powinien nie tylko dbać o zachowanie jej zdrowia somatycznego, ale również starać się wnikać i znaleźć rozwiązania dla jej problemów psychologicznych. Z drugiej strony lekarz musi znaleźć zrozumienie wśród pedagogów, szczerą chęć współpracy z ich strony i należy mu zapewnić dogodne warunki pracy”.

Jeśli mowa o warunkach pracy to w istocie początkowo nie były zachęcające. Przychodnia mieściła się w małej komórcie między dwiema klasami, stąd „[...] trzeba było niemało dobrej woli, by w czasie osłuchiwania pacjenta cierpliwie wyczekać, aby na chwilę przycichły przemiłe głosiki dziecięce, wyciągające dwie różne melodie w obu sąsiednich klasach lub wyrażające żywiołowe owacje na cześć dzwonka na przerwę”.

Po trzech miesiącach ukończono budowę stosownego, tym razem okrągłego, budynku. Wyposażony w konieczne sprzęty, stał się wkrótce prawdziwą medyczną przychodnią szkolną. W czasie kilkumiesięcznej nieobecności dra Starzeckiego, opiekę lekarską nad młodzieżą sprawował tam również dr Polionis (jednocześnie, na co zezwalał dogodny rozkład pomieszczeń, funkcjonowała przychodnia oczna). Jednak już w lipcu 1946 roku piękny okrągłak począł ulegać przemożnej sile afrykańskiego łądu, to jest termitom. Osiedlowe władze niemal natychmiast wyraziły zgodę na wzniesienie nowego, tym razem murowanego domku.

Leczenie w ambulatorium szkolnym obejmowało głównie przypadki schorzeń gardła, nosa, uszu, przeziębień, schorzeń serca, anemii i drobnej chirurgii. Oprócz zapewnienia niezbędnej pomocy, przychodnia roztoczyła nad swoimi podopiecznymi także stały nadzór higieniczny.

Charakteryzując stan zdrowia młodych pacjentów dr Starzecki podkreślał, że 25% badanych to dzieci „[...] zdecydowanie słabe, których organizm jest wyczerpany uprzednio przebytymi chorobami, licznymi nawrotami malarii, ze znaczną niedokrwistością wtórną i niekiedy dużym wychudzeniem”. Stwierdzał, że nawet ta młodzież, która przy badaniu obiektywnym wykazuje stan normalny, nosi w sobie ślady długotrwałej wędrówki, zwłaszcza pobytu w strefie tropikalnej. Młodzież stała się bardziej wrażliwa zarówno na wysiłek fizyczny, jak i umysłowy, którym zdecydowanie trudniej może podołać, aniżeli było to w latach uprzednich.

W lipcu 1945 roku dr Starzecki objął też ordynację „Oddziału III”, osiedlowego szpitala dziecięcego, funkcjonującego nadal wzorowo dzięki ofiarnej służbie siostry Polkowskiej. „Oddana całą duszą swej pracy – zapisywał – specjalnie przeszkalała siostry w dziale pielęgniarstwa dziecięcego, całość stawiając na wysokim poziomie”. Pracę na oddziale dziecięcym ordynujący lekarz uważał za jedną z najtrudniejszych, wymagającą szczególnie wysokich kwalifikacji zawodowych i osobistych, etycznych.

Siostry, które przeszły szkołę „Oddziału III”, wyniosły więc stamtąd niezaprzeczalne wartości.

Oceniając wysiłek włożony w troskę o dobro małych pacjentów, dr Starzecki nie szczędził też bardziej przykrych spostrzeżeń, które w praktyce szpitalnej przynosiła codzienna styczność z rodzicami, dla pediatry stanowiących nierozzerwalną przeciwieństwo z chorym dzieckiem całość. „Stwierdza się – raportował przełożonym – paradoksalny objaw, że im większa dbałość o chorych, tym większy brak zrozumienia ze strony rodziców, brak poszanowania dla elementarnych przepisów szpitalnych i równocześnie bezpodstawne wygórowane wymagania. Swoją przesadną „troskliwością” wprost szkodzą własnemu dziecku i trzeba nieraz dobrze pilnować, by taka kochająca mama, w obawie przed zagłodzeniem jej skarbu, nie nakarmiła rocznego maleństwa z udarem jelit solidnym kawałkiem befsztyku z cebulką lub bigosem”.

Zaobserwował też jeszcze inne szkodliwe zjawisko pojawiające się tym razem przeważnie wśród dorosłych chorych; winowajcą była malaria. Częste nawroty malarii wprowadziły bowiem zupełne oswojenie się z „chorowaniem” w szpitalu, które stało się czymś zupełnie normalnym, podczas gdy „[...] dawniej przejście chorego przez bramę szpitalną zawierało w sobie głęboką powagę wyjątkowego wydarzenia”. Na domiar złego stereotypowy sposób leczenia malarii, który w wyjątkowych wypadkach odbiegał od schematu, sprowadził olbrzymi wyłom w dystansie dzielącym chorego od wiedzy lekarskiej. Chory bowiem uważał siebie za posiadającego w równym stopniu z lekarzem całą znajomość lecznictwa. Dochodziło do tego, że pacjent zgłaszał się z gotowym rozpoznaniem i nierzadko pragnął dyktować lekarzowi sposób leczenia.

„Jakże często – zapisywał dr Starzecki – słyszy się kategoryczne żądanie: „Mnie konieczne są zastrzyki!” i nie do pozazdroszczenia jest sytuacja lekarza, który nie spełnia tego żądania, będąc innego zdania, co do skuteczności leku, niż pacjent. [...] Następujący po zwykle krótkim okresie wysokiej ciepłoty – dodawał – długi przymusowy pobyt [w szpitalu], w czasie którego pacjent, a zwłaszcza dziecko, nie mając gorączki, czuje się zdrowym, jest tak samo zjawiskiem zupełnie nowym [dla chorych], nie dającym się nawet porównać do kwarantann po chorobach zakaźnych”.

Wśród przypadków chorobowych na oddziale dziecięcym malaria stanowiła olbrzymią większość. Przebiegała to łagodnie, to gwałtownie w różnych okresach nasilenia, nie pokrywających się na ogół z występowaniem pór deszczowych. „Powiększenie śledziony – stwierdzał lekarz – spotykało się bardzo rzadko i to tylko w ciągu pierwszych kilku dni gorączki po silnym ataku malarii. Badanie dzieci szkolnych dało wskaźnik śledzionowy równy zeru i nie może on być inny wśród społeczności, której służba zdrowia oddaje wszystkie swe siły i środki do walki z malarią”.

Zanotowano też kilka przypadków tej choroby „[...] przebiegającej wśród objawów podrażnienia opon mózgowo-rdzeniowych z utratą przytomności. Rozmazy krwi wykazały pola widzenia zasiane pasożytami, nieraz po kilka w jednej krwince”. Spośród innych poważniejszych schorzeń dr Starzecki wspominał również o przypadku neurologicznym, zaobserwowanym u siedmioletniego dziecka, który nosił cechy rozsianego uszkodzenia centralnego układu nerwowego: przebieg i objawy nie zezwalały jednak ująć go w ramy jakiegokolwiek znanej jednostki klinicznej.

W marcu 1946 roku potwierdzony został w osiedlu pierwszy przypadek bilharcjazy, ofiarą był szesnastoletni chłopiec. Natychmiast zwrócono uwagę na źródło infekcji, którym okazało się Jezioro Wiktorii. Rozpoczęto energiczną akcję uświadamiającą ludność w zakresie skutków choroby i sposobu jej zapobiegania, wydano stosowne zarządzenia ochronne. Podjęto również systematyczne badania wśród młodzieży i dzieci, bowiem te ostatnie, brodząc w przybrzeżnej wodzie, najbardziej były narażone na zakażenie⁴¹.

Kończąc charakterystykę pracy i funkcjonowania „Oddziału III” dr Starzecki zaznaczał, że wszyscy jego mali pacjenci mieli zawsze zapewnioną odpowiednią opiekę. Natomiast personelowi szpitala w zamian za poniesione trudy, zapewne jak i trzem pozostałym jego kolegom (osiedle dysponowało maksymalnie czterema medykami), nagrodą pozostawała świadomość sumiennie spełnionego lekarskiego i obywatelskiego obowiązku.

5.3. Osiedlowa „Komisja Porządkowa”

Czterostronicowy maszynopis następnego sprawozdania, w opracowaniu inż. Tadeusza Żemoytela z listopada 1946 roku, zawiera z kolei sporo ustaleń dotyczących pochodzenia dzielnicowego mieszkańców osiedla oraz obowiązujących ich w ciągu najbliższych czterech lat przepisów dyscyplinarnych.

Dokładniej, tekst odnosi się do Zarządzenia MPiOS zatytułowanego „Przepisy dla Uchodźców w osiedlach w Afryce Wschodniej” z 22 lutego 1943 roku, w nim m. in. roli Rzecznika Porządkowego w wychowaniu dzieci i młodzieży, nadzoru prawnego nad wszystkimi dorosłymi obywatelami, zharmonizowania życia zbiorowego i projektowanego Referatu Karno-Administracyjnego. Dla zilustrowania przedłożonych tez, autor

⁴¹ Badania dostępnymi wówczas sposobami były niezwykle żmudne, stwierdzono znaczną ilość przypadków „schistosoma mansonii”, jednej z kilku odmian choroby. Wśród objawów przeważały ogólne: postępujący upadek sił, wychudzenie, brak apetytu i charakterystyczne śniado-żółte zabarwienie skóry z rozsianym plackowatym, nieraz ledwie dostrzegalnym, zanikiem pigmentu. Podjęto „[...] leczenie wstrzykiwaniami dożylnymi winianu potasowo-antymonowego, w razie konieczności zastrzykami domięśniowymi emetyny”. Te ostatnie musiały być jednak stosowane indywidualnie dla poszczególnych pacjentów, gdyż w różnym stopniu reagowali na uboczne działanie leku; zob. hasło: „schistosoma mansonii” dostępne w Internecie [w:] „Wikipedia, the free encyclopedia” – http://en.wikipedia.org/wiki/Schistosoma_mansonii

opracowania wykorzystał szereg danych statystycznych, dotyczących osiedla i jego mieszkańców, szczególnie miejsca ich pochodzenia oraz przynależności społecznej.

Komisja Porządkowa w Koja działała od 1943 roku. Wyłoniona została spośród radnych Samorządu Osiedlowego Rady Osiedla. W skład tejże Komisji wchodziło, jako ważny czynnik tutejszej społeczności, trzech członków Rady, stanowiących zarazem komplet orzekający Sądu Obywatelskiego. Kolejno przewodniczącymi osiedlowej Komisji Porządkowej byli: inż. Marian Rogiński, Jan Iżela i Alojzy Kołodziej⁴².

Funkcję Rzecznika Porządkowego (oskarżyciela publicznego) pełnili pracownicy Referatu Straży Bezpieczeństwa, ostatnio inż. Tadeusz Żemoytel. W postępowaniu administracyjnym obowiązywały – wspomnieć należy – cztery instancje orzekające: Kierownik Osiedla, Komisja Porządkowa przy Radzie Osiedla, Porządkowa Komisja Kontrolna i Porządkowa Komisja Odwoławcza przy Ekspozyturze Delegatury⁴³.

W celu powiązania obowiązków Komisji Porządkowej z zadaniami szkolnictwa, w zakresie wychowania i edukacji podopiecznych, Rada Osiedla na rozprawy Komisji Porządkowej wzywała w charakterze rzeczoznawcy delegata Inspektoratu Szkolnego lub delegatów rodziców młodzieży szkolnej⁴⁴.

⁴² Kierownik Osiedla, Michał Makowski, pismem z 28.01.1943 r. zarządził pierwsze wybory do **Rady Osiedla**, funkcję radnych objęli: Zygmunt Guze (z I grupy przybyłych uchodźców), Stanisław Rojek (z II) i Łukasz Zakrzewski (z III grupy). Na członków Rady dobrano: Aleksandrę Medekszę, Jana Iżelę, Antoniego Bitofta i Mieczysława Tubielewicza, zaś w głosowaniu 29 lutego 1944 r.: Jana Fürsta, inż. Mariana Rogińskiego, Jerzego Berezowskiego i Bolesława Latawca. Rada pełniła swoje zadania od 17.02.1943 do 31.11.1944 r., dla usprawnienia działalności wyłoniła: Komisję Porządkową i Komisję Opieki Społecznej (z podkomisjami: Zdrowia Publicznego, Odzieżową, Zapomogową, Radę Opiekuńczą) oraz Komisję Kultury i Oświaty (z podkomisjami: Kultury Społecznej i Szkolnej). Zajmowała się też sprawami wykroczeń porządkowych do czasu wyłonienia 29.02.1944 r. wspomnianej Komisji Porządkowej, do której delegowała J. Iżelę (przewodniczącego), A. Bitofta i A. Medekszę. W skład nowo wybranej 6.12.1944 r. Rady Osiedla weszli: Janina Zajko-Chodźko, Stanisław Folfasiński, Jan Iżela, Stefania Jurkowska, Alojzy Kołodziej, Władysław Małaszyński, dr Maurycy Melzak, Michał Reczuch i Stanisław Rojek. Rada prowadziła działalność do 31.07.1945 r., tj. do dnia upływu kadencji i ponownych wyborów (26.02.1947 r.). Swoje funkcje objęli wówczas: Bolesław Czapski, Jan Fürst, Jan Iżela, Stefania Jurkowska, Alojzy Kołodziej, Michał Krajewski, dr Maurycy Melzak, ks. Stefan Myszkowski, dr Bronisław Polionis, Jan Plopa, inż. Marian Rogiński, Michał Reczuch, Mikołaj Stańczyk, Kazimierz Stocki i Władysław Studziński; stan osiedlowych funduszy zamykał się kwotą 3729,91 shs.

⁴³ **Organizacja Straży Bezpieczeństwa** (oprac.: Kierownik Referatu, [A.] Załucki) – to Obywatelska Straż Porządkowa, główne zadania: stworzenie harmonii współżycia osiedlowego, przestrzeganie porządku, obyczajności i higieny oraz zwalczanie drobnych wykroczeń natury kryminalnej. W lipcu 1944 r. stan funkcjonariuszy wynosił 20 na ogólną ilość uchodźców 2700 (0,74% w stosunku do liczby mieszkańców). Współpraca z samorządową Komisją Porządkową (Sąd Obywatelski) i Rzecznikiem Porządkowym przy Radzie Osiedla (Samorząd) oceniana była przez mieszkańców, nie tylko poprzez jej funkcje administracyjne, lecz jako składowa ważnych zadań dla wybranych organów Społeczno-Obywatelskich.

⁴⁴ Mimo niedostatków w egzekwowaniu prawa, podjęte środki zdecydowanie przyczyniły się do powszechnego poszanowania obowiązujących norm i poprawy stosunków między mieszkańcami osiedla. Przykładowo, w 1945 r. mandatami porządkowymi Kierownika Osiedla ukarano 319 dorosłych i 33 nieletnich, orzeczeniami Komisji Porządkowej 90 dorosłych i tylko 1 nieletniego. Według „Przepisów Porządkowych” za oddalenie się z osiedla bez przepustki odnotowano 20 wykroczeń, „złośliwe dokuczanie” 53, niepodporządkowanie się zarządzeniom Kierownika Osiedla 208, w roku następnym 114 (głównie wykroczenia dotyczące nieprzestrzegania przepisów sanitarnych i przeciwpożarowych), zaś usunięcie z osiedla „elementów

„Aby ocenić skuteczność stosowanych przepisów – zaznaczał Tadeusz Żemoytel – należy uświadomić sobie w jakim środowisku społecznym pod względem płci, wieku i pochodzenia oraz poprzedzającego osiedlenie podłoża socjalnego, miały one funkcjonować w nowej rzeczywistości i przez trudny do przewidzenia okres obowiązywać”.

Przeprowadzona przez autora opracowania analiza źródeł ewidencyjnych ludności osiedla Koja, w najbardziej charakterystycznym pod względem liczebności okresie lat 1944-1945 wskazuje, że na 2747 mieszkańców mężczyźni stanowili niespełna 14,12%, kobiety 49,48%, natomiast chłopcy (do lat 16) – 17,11% i dziewczęta – 19,29% ogółu ludności.

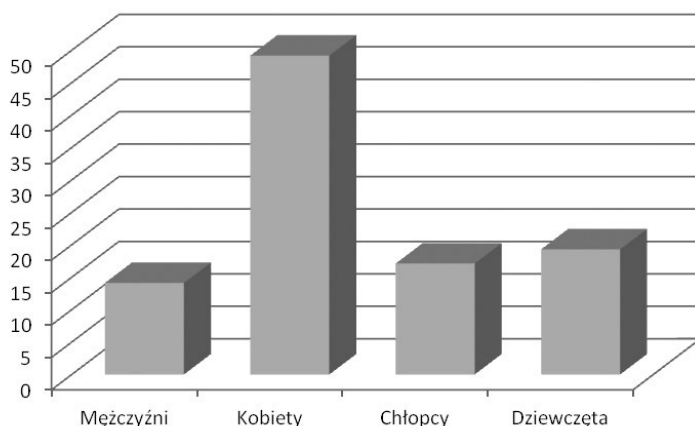

Tabela 3. Procentowy skład ludności osiedla Koja według płci i wieku w latach 1944-1945. Źródło: IPMS. Komisja Porządkowa (Koja, listopad 1946 r., oprac.: inż. T. Żemoytel).

W osiedlu w wieku 16-40 lat przebywało tylko 4% mężczyzn, wywodzących się głównie spośród inwalidów wojennych bądź osób zwolnionych ze służby ze względu na nieprzydatną kategorię zdrowotną (część z nich, ok. 100 mężczyzn, została z wojska usunięta). Ten sam przedział wiekowy w grupie kobiet stanowił już 30-32% ogółu mieszkańców. Zatem to właśnie kobiety zapełniały osiedlowe warsztaty pracy, gospodarowały na farmach i w przydomowych ogródkach, wyrokowały o dzieleniu odzieży i przydzielach żywności. Pracowały w oświacie, służbie zdrowia i administracji, jednakże nade wszystko miały decydujący wpływ na tutejsze szkolne i domowe wychowanie dorastających pociech⁴⁵.

aspołecznych” (istotne w tzw. grupach zamkniętych) dotyczyło łącznie 12 osób. Por.: B. Nowak, *Polskie osiedla (obozy) w Afryce w okresie II wojny światowej* [...], „Afryka. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Afrykanistycznego” 1998 nr 8, s. 67-86 (artykuł, choć oparty na tychże materiałach, w przedstawionych ocenach wydaje się jednak zbyt jednostronny).

⁴⁵ **Referat Pracy** (oprac.: kpt. Feliks Kański) został zorganizowany w styczniu 1943 r. Na jego czele stanął mgr Józef Sobolewski do współpracy zatrudniając: Józefę Momont, Mariana Starczewskiego (ewi-

Ta spora, licząca około 1 tys. grupa dzieci i młodzieży, blisko 36-40% ogółu za-ludnienia, objęta była w całości powszechnym obowiązkiem nauczania. Czas wolny wypełniała w świetlicach (szkolnej lub harcerskiej), uprawiała sport, współuczestniczyła w organizowaniu osiedlowych uroczystości; najmłodsze roczniki z reguły uczęszczały do przedszkola.

Jak wynika z przedstawionych przez Tadeusza Żemoytela analiz dość zróżnicowane jest też pochodzenie dzielnicowe polskich uchodźców w ugandyjskim osiedlu:

- na województwa północne (Wilno, Nowogródek, Brześć, Łuck) – składało się 50,20% ogółu ludności,
- południowo-wschodnie (Lwów, Tarnopol, Stanisławów i Kraków) – 30,68%,
- centralne (Warszawa, Białystok, Kielce i Lublin) – 16,82%,
- zachodnie (Poznań, Pomorze, Łódź i Śląsk) – 2,30% ogółu ludności osiedla.

Wyraźna przewaga mieszkańców północnych i południowo-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej musiała się przejawiać, obok wspomnianych przez autora opracowania temperamentów i antagonizmów narodowościowych, także w cechach codziennej, w tym i szkolnej, komunikacji językowej czy w sferze zwyczajów i obyczajów kulturowych. Nie bez widoczności, choć już zdecydowanie bardziej ograniczonej, pozostałych mniejszości narodowych: Ukraińców, Białorusinów czy Żydów. Podobnie interesujące wyniki zawiera analiza środowiska zawodowego (dla pełnego rachunku, łącznie z grupami pominiętymi, winniśmy dodać jeszcze 0,89%) i socjalnego:

- członkowie rodzin drobnych rolników stanowili bowiem aż – 30,90% ogółu ludności,
- członkowie rodzin folwarcznej własności rolnej – 13,90%,
- członkowie rodzin osadników wojskowych – 12,11%,
- członkowie rodzin leśniczych (gajowych) – 10,58%,
- członkowie rodzin urzędniczych – 10,00%,

dencja), Tadeusza Baltazara Kocha, Mieczysława Szostakowskiego (buchalteria) i Jana Sierko (księgowy magazynu). W 1944 r. J. Sobolewski objął funkcję Kierownika Osiedla, na jego miejsce wybrano kpt. Feliksa Kańskiego, na kierownika technicznego warsztatów przydzielono inż. Kazimierza Giżyckiego. Ogółem w osiedlowych miejscach pracy zatrudniono wówczas blisko 330 osób. Na stanowiska kierowników poszczególnych warsztatów wybrano: Jan Fürst (warsztat ślusarsko-kowalski, sekretarz August Choma), Jan Rozmarynowski (warsztat stolarski, sekretarz Stanisław Wojkowski), Benedykta Siemianow (warsztat tkacki i koszykarski, sekretarka Władysława Przybylska), Małwina Kojro (warsztat krawiecki, sekretarz Zofia Szczurek), Andrzej Pilip („Prywatny” zakład krawiecki: Franciszka Drozd), [Bronisław] Stanisławski (warsztat szewski), Marek Kądziołko (warsztat obuwia szalowego, sekretarz Emilia Kasiniak; szal, sisal to włókno ze specjalnego gatunku agawy stosowane do wyrabiania powrozów, mat i worków). W osiedlu funkcjonował zakład fryzjerski, pracownia hafciarska, wytwórnia waliz, teczek, a nawet dział rybołówstwa. Zakład stolarski w 1943 r. wykonał niezbędny dla osiedla sprzęt: stoły, ławki i szafki żywnościowe z materiału za sumę 7333,21 shs., zakład krawiecki „Standard” z materiałów za sumę 21542 shs. (drelich i perkal) ubrania męskie, kombinezony, suknie damskie i dzieciinne, bieliznę męską i damską. Osiedlowe warsztaty zatrudniały i wyszkoliły szereg rzemieślników, ich zarobki przyczyniły się do polepszenia bytu wielu uchodźców. 1 sierpnia 1945 r. Referat Pracy został przejęty przez Administrację Brytyjską, zatrudniał wówczas 419 osób.

- członkowie rodzin zawodowych podoficerów – 4,62%,
- członkowie rodzin trudniących się rzemiosłem – 3,82%,
- członkowie rodzin policyjnych – 3,64%,
- członkowie rodzin trudniących się wolnymi zawodami – 2,61%,
- członkowie rodzin wyższej administracji leśnej – 2,61%,
- członkowie rodzin zawodowych oficerów – 2,40%,
- członkowie rodzin trudniących się handlem – 0,90%,
- członkowie rodzin większej własności rolnej – 0,72%,
- członkowie rodzin robotników niekwalifikowanych stanowili – 0,30% ogółu zaludnienia.

Pierwszoplanowe miejsce wśród ludności osiedla, uwzględniając poprzednie środowisko zawodowe, zajmowali więc rolnicy, ściślej: członkowie rodzin drobnych rolników i rodzin folwarcznej własności rolnej. Stąd też przeważający patriarchalny wzorzec wychowania i postępowania, wytrwałość wszystkich członków rodziny w pracy i w podejmowanych obowiązkach, zaś wobec otoczenia i codziennej egzystencji skromne raczej wymagania.

Dla zdecydowanej większości mieszkańców, przygniecionych tragicznymi wspomnieniami i nie mniej negatywnym nastrojem tymczasowości, poszanowanie harmonii współżycia, powszechnie przyjętych zasad i norm społecznych, z pewnością miały przez te wszystkie lata znaczenie wyjątkowo ważne. Dodać należy, że pośród liczących powyżej 10% pięciu pierwszych grup zesłańców, znajdują się rodziny osadników wojskowych, leśniczych i członkowie rodzin urzędniczych. To ludność, która na Kresach Wschodnich najczęściej dopiero planowała i rozpoczynała swoje nowe życie.

Wnosić można, że powyższe uwagi dotyczą również wychowania dzieci i młodzieży szkolnej. Szczególnie w tych najliczniejszych, najbardziej reprezentatywnych, warunkujących zasady wspólnego osiedlowego bytowania grupach społecznych i środowiskowych.

5.4. Działalność „Referatu Kulturalno-Oświatowego”

Ostatnie z zaprezentowanych w niniejszym podrozdziale i najbardziej obszerne opracowanie zostało przygotowane w lipcu 1946 roku przez referentkę wydziału Irenę Voglową. Część pierwsza materiałów zawiera informacje „Od początków uchodźstwa w Afryce” do 31 lipca 1945 roku. Część druga opisuje wydarzenia od 1 sierpnia 1945 roku, to jest dnia przejścia polskiej administracji osiedla przez zarząd brytyjski, do 31 maja 1946 roku.

Po uwagach wstępnych, autorka kolejno przedstawia: funkcje i zadania osiedlowej „Świetlicy”, pracę „Biblioteki”, przebieg i organizację miejscowych uroczystości (tzw. „Imprezy”), bieżącą informację polityczną, działalność oświatowo-kulturalną („Odczyty i pogadanki”) oraz prowadzone w tym okresie wszelkiego rodzaju „Kursy, zespoły i pracownie”. W części drugiej, potraktowane już bardziej sumarycznie, ponownie znalazły się w zakresie prowadzonych przez Referat Kulturalno-Oświatowy prac i referowanych obowiązków: świetlica i biblioteka, imprezy, odczyty i pogadanki oraz cieszące się ustawicznie sporym zainteresowaniem kursy, zespoły artystyczne i pracownie tematyczne.

Referat Kulturalno-Oświatowy w osiedlu Koja utworzono, w osobnym dwupokojowym budynku (wraz z magazynowym zapleczem), 1 kwietnia 1943 roku, zatem blisko pięć miesięcy od dnia przybycia z Iranu pierwszych polskich uchodźców. Kierownictwo RKO objął wówczas por. Tadeusz Straszynski, do pomocy mający sekretarkę Stanisławę Skoczyńską, nauczycielkę języka angielskiego Dorotę Berghoer oraz Kazimierza Jażdżyka (dekoratora), Dymitra Remizo (charakteryzatora), Andrzeja Malawko (malarza) i pełniące funkcję łącznika Stanisława Kosteckiego.

W październiku tegoż roku zwierzchnictwo nad RKO przejął miejscowy proboszcz, ks. Bolesław Godlewski. Natomiast 1 sierpnia 1944 roku, po przyjeździe ostatnich kontyngentów, kierowniczką Referatu została mgr Jadwiga Komorowska-Delawska, sekretarką Irena Vogłowa, zaś kronikarzem Aleksander Milker, który niebawem ze względów zdrowotnych musiał opuścić swoje stanowisko (4 maja 1945 roku jego obowiązki przejęła Danuta Dudzik).

Cele działalności RKO, już w założeniach początkowych, były bardzo wszechstronne: rozwój czytelnictwa i kolportaż czasopism, organizowanie uroczystości, ze szczególnym uwzględnieniem obchodów państwowych, urządzenie odczytów i pogadanek. Do zakresu obowiązków Referatu należało też inicjowanie i przygotowanie kursów doszkalających, wspieranie działalności zespołów muzycznych, chóralskich i tanecznych oraz zbiórki pieniężne na cele narodowe i charytatywne. Pośród postawionych celów, zadaniem nie mniej istotnym stało się zapewnienie godziwej rozrywki, tak dla młodzieży, jak i dla pozostałych mieszkańców osiedla, podniesienie poziomu ich wiedzy i kultury.

Nade wszystko organizatorom Referatu zależało na podtrzymaniu wśród wygnańców narodowego ducha, w niezwykle trudnym okresie wspólnej afrykańskiej egzystencji: na tak odległej od Ojczyzny, chociaż dla przybyłych tu Polaków życzliwej i gościnnej ziemi.

Powstanie RKO poprzedzone było utworzeniem 16 lutego 1943 roku pierwszej świetlicy, która choć początkowo podlegała wyłącznie Kierownictwu Osiedla przeszła pod zarząd Referatu. Świetlica ulokowana w niewielkim odrębnym pawilonie (kilkanaście

foteli i cztery stoły) już po dwóch tygodniach otrzymała nie tylko nowy wygląd (głównie dzięki pracowni artystyczno-malarskiej), ale własny aparat radiowy, patefon, a niebawem blisko setkę gramofonowych płyt. Wkrótce rozpoczęto też nadawanie komunikatów i muzyki, a do świetlicy zaczęły napływać gazety, ilustrowane czasopisma, biuletyny i gry towarzyskie.

Codzienne informacje radiowe, szczegółowe mapy ścienne i atlasy umożliwiały wszystkim zainteresowanym dokładną orientację w przebiegu toczących się wówczas walk, w których niejednokrotnie przecież brali udział najbliżsi przesiedlonych, mężowie i ojcowie ich rodzin.

Wzrastająca frekwencja mieszkańców skłoniła Kierownika Osiedla (zarazem jego projektanta) inż. Michała Makowskiego oraz władze brytyjskie do budowy znacznie większego obiektu. Prace rozpoczęto w maju 1943 roku i po dwunastu miesiącach, 10 maja 1944 roku, okazały murowany budynek w znacznej części był już gotowy do użytku. Poświęcenia całości dokonano 27 września 1944 roku⁴⁶.

Nowa świetlica, posiadająca własną instalację elektryczną, składała się z dużego pokoju, w którym pomieszczono czytelnię i bibliotekę, patefony i odbiornik radiowy. W tym samym budynku mieściła się też scena i duża sala widowiskowa mogąca pomieścić nawet do 500 osób. W świetlicy pracowały Olga Letyńska i Irena Kraszewska, ostatnia od 15 grudnia 1943 roku. Regularnie zaczęto już nadawać osiedlowe komunikaty radiowe w godz. 13.15, 18.45 i 20.45. Największym zainteresowaniem cieszyła się audycja o 18.45, gdyż bezpośrednio po niej odczytywano codzienny biuletyn prasowy.

Pośród wielu wiadomości znalazła się i ta najbardziej tragiczna: „Pan Generał Władysław Sikorski nie żyje”, usłyszana w południe 5 lipca 1943 roku, następnego dnia po gibraltarskiej katastrofie. Na wszystkich domkach wywieszono wówczas narodowe barwy okryte żałobnym kirem. Młodzież szkolna zebrała moc kwiatów na wieńce, które uroczysto złożono przed polskim sztandarem.

„Staliśmy wszyscy bezradni – zapisywała autorka opracowania – doskonale wiedzieliśmy kim był dla nas śp. Generał Władysław Sikorski i co nam groziło przez jego śmierć. Zagłębieni w ponurych myślach rozeszliśmy się do swych domków, gdzie ogarnęła nas rozpacz. Chwilami zdawało się, że wszystko co nas otaczało, nie tylko zmieniło się, lecz zapadło w przepaść. Gorąco modlono się do Boga za duszę tego, który wyrwał nas z szatańskich rąk”.

⁴⁶ Budynek posiadał obszerną scenę, a przed nią rampę dla orkiestry. Wzdłuż sali po obu jej stronach biegły rzędami kolumny, na których zawieszono barwne herby województw II Rzeczypospolitej, na ścianach obrazy ilustrujące tańce ludowe poszczególnych dzielnic Polski. Prócz imprez RKO sala teatralna używana była też na uroczystości patriotyczne urządzone przez młodzież szkolną, Stowarzyszenie Akcji Katolickiej, harcerstwo, Polską YMCA, Koło Związku Ziemi Wschodnich RP i inne organizacje na terenie osiedla (tamże, s. 7).

Podobne tłumy zbierały się pod głośnikami po 1 sierpnia 1944 roku, słuchając wieści o Powstaniu Warszawskim. Z ogromnym napięciem oczekiwano na każdą informację o walkach Armii Krajowej, zaś brak pomocy aliantów wywoływał coraz powszechniejsze przygnębienie. Pogłębiające się tym bardziej, gdy padła wiadomość, że 30 września ustąpił ze stanowiska Naczelnego Wodza gen. Kazimierz Sosnkowski, a mianowany w jego miejsce gen. Tadeusz Bór-Komorowski po upadku Powstania dostał się do niewoli niemieckiej⁴⁷.

Lipiec 1945 roku przyniósł następne wstrząsające wieści: 5 dnia tegoż miesiąca rządy USA i Wielkiej Brytanii uznały za legalny Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej w Warszawie, cofając swoje dotychczasowe poparcie dla prawowitego rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie. Los całej społeczności polskiej, także w Afryce, został tym samym przesądzony.

2 sierpnia 1943 roku w nowej świetlicy została założona biblioteka. Początki były skromne, księgozbiór liczył 28 tytułów w liczbie 45 egzemplarzy. Zdając sobie sprawę z jej ważnej roli, szczególnie wśród dzieci i młodzieży, skwapliwie gromadzono wszystkie napływające tomy, w tym książki w języku angielskim oraz tak poszukiwane przez czytelników słowniki⁴⁸.

Stan bibliotecznych zbiorów na dzień 31 lipca 1945 roku wynosił już 554 dzieł (tytułów) w 2581 woluminach. W ciągu tegoż roku, przy stałej tendencji wzrostowej, łączna liczba czytelników wynosiła 3495 osób (za dwa ostatnie lata dawało to liczbę 12773 tzw. wypożyczeń). Głównym źródłem wpływów książek i czasopism były MPiOS w Londynie, Rada Polonii Amerykańskiej oraz wojskowe dary z Palestyny, Egiptu i Włoch. Rozwój miejscowej biblioteki i czytelnictwa w osiedlu przedstawiał się zatem następująco:

⁴⁷ 8 maja 1945 r. ogłoszono kapitulację Niemiec, nad całą Europą Zachodnią powiewały zwycięskie sztandary: „Tylko – jak zaznaczała referentka – nie ma wolności Naród, który pierwszy stanął do walki z pokonanym dziś wrogiem, który sześć lat bił się dosłownie na całym świecie – a teraz ze złożoną bronią stanął na obcej ziemi. I nie ma dokąd wracać! [...]. Widmo tułaczki nie odsunęło się od nas, lecz może wyraźniej niż kiedykolwiek stanęło przy naszym boku [...]. Gdy państwa, na których ziemiach walczyły i uwalniały je wojska polskie, cieszą się, organizują nowe życie – Polacy muszą patrzeć, jak z Kraju wywożą coraz to nowe transporty do Rosji sowieckiej, jak wróg znęca się nad resztkami Narodu i słuchać jak „przyjaciele” handlują naszą Ojczyzną”.

⁴⁸ Ośrodkiem działań oświatowo-dydaktycznych była też Palestyna, gdzie drukowano znaczną część podręczników, początkowo nakładem „Sekcji Wydawniczej” AP. Ogółem na Bliskim Wschodzie wydano 563350 egzemplarzy podręczników i lektur szkolnych (ponad sto tytułów), które docierały do wszystkich osiedli uchodźczych w Indiach, Afryce, Nowej Zelandii czy Meksyku; zob.: K. Barański, *W trzy strony świata. Szkolnictwo polskie poza granicami Kraju* [...], Hove 1991; M. Ney-Krwawicz, *Tułacze dzieci i ich szkoły 1939-1948*, „Niepodległość i Pamięć” 2011 nr 2 (34), s. 81-106 oraz tegoż autora, *Na pięciu kontynentach. Polskie dzieci, młodzież i szkoły* [...], Warszawa 2014. Ocalałe w bibliotekach i prywatnych zbiorach druki, nierzadko z dedykacjami, stanowią dziś bezcenne źródło do poznania codziennych czy obowiązkowych lektur tego czasu; zob.: A. Awtuszeński, *Historia proveniencji zaświadczona*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 2010 nr 2-3; tekst artykułu dostępny w Internecie – <http://zbc.ksiaznica.szczecin.pl/dlibra/docmetadata?id=21120&from=publication>

Stan zbiorów bibliotecznych na dzień	Liczba książek		Liczba wypożyczeń w ciągu roku
	tytułów	woluminów	
31 grudnia 1943	191	680	2588
31 grudnia 1944	416	2071	9278
31 lipca 1945	554	2581	12773

Tabela 4. Rozwój biblioteki i czytelnictwa w osiedlu Koja. Źródło: IPMS. Działalność Referatu Kulturalno-Oświatowego (Koja, 30 lipca 1946 r., oprac.: Irena Voglowa).

Współpracująca z biblioteką świetlica otrzymywała równie sporą ilość gazet i czasopism, zarówno polskich („Dziennik dla Wszystkich”, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, „Gazeta Polska”, „Na Szlaku Kresowej”, „Orzeł Biały”, „Parada”, „Polak w Afryce” i „Polak w Indiach”, „Polska Walcząca”, „Skrzydła”, „Sprawa”, „W Drodze”, „Robotnik”, „Wiadomości Polskie”, „W Imię Boże” czy „Wojna w Obrazach”), jak i anglojęzycznych („African Standard”, „Catholic Herald”, „Catholic Times”, „Daily Mirror” i „Daily Sketch”, „Illustrated”, „Information”, „Life”, „Post”, „Sphere” i „Uganda Herald”).

Przykładowo, prowadzony przez RKO kolportaż dwutygodnika „Polak w Afryce” wynosił od 250 do 350 egzemplarzy z każdego numeru, dla dwujęzycznej ilustrowanej „Parady” (zawierającej wspomniany wcześniej dodatek „Gdzie Jesteś?”) od 200 do 350 egzemplarzy. Bezpłatna dystrybucja czasopism za pierwsze półrocze 1945 roku to 2756 egzemplarzy, zaś 1085 numerów niesprzedanych „Parad” rozdano wśród młodzieży szkolnej.

Istotną, społecznie wychowawczą rolę odgrywały organizowane przez RKO uroczystości tzw. „imprezy”, zapoczątkowane w maju 1943 roku okolicznościową akademią z żywymi obrazami. Podobnie, w dniu śmierci Marszałka Józefa Piłsudskiego 12 maja przy wieczornym ognisku przygotowano stosowne obchody z referatami i legionowymi pieśniami, w akademii wzięło udział blisko 400 osób. Cyklicznie obchodzone uroczystości odbywały się też 27 czerwca z okazji imienin Prezydenta Rzeczypospolitej Władysława Raczkiewicza, Premiera i Naczelnego Wodza PSZ gen. Władysława Sikorskiego oraz gen. Władysława Andersa (ponad godzinne akademie gromadziły zwykle około 900 widzów).

Kalendarz osiedlowych uroczystości organizowanych przez RKO w latach 1943-1945 przedstawiał się następująco:

- **15 sierpnia 1943** roku – „Święto Żołnierza Polskiego”,
- 31 października – okolicznościowe przedstawienie z tańcami,
- 11 listopada – msza św., defilada młodzieży szkolnej i wieczorna akademia,

- 28 listopada – wigilia rocznicy Powstania Listopadowego;
- **6 stycznia 1944** roku – „Betlejem Polskie” Lucjana Rydla (zespół Witolda Kuczyńskiego),
- luty – rewia wystawiona przez osiedlową amatorską sekcję teatralną,
- 3 maja – występy chóru międzyszkolnego, dzieci wykonały tańce ludowe,
- 4 lipca – akademie żałobna w pierwszą rocznicę śmierci Premiera i Naczelnego Wodza (przemówienie ks. proboszcza Bolesława Godlewskiego),
- 27 września – w nowej sali, uroczystości poświęcone „Walczącej Warszawie” (z udziałem konsula RP Jana Chmielińskiego), chór RKO zaintonował „Warszawiankę”, przemówienie Kierownika Osiedla Izasława Modzelewskiego, Wanda Mrówkówna deklamowała „Alarm” Antoniego Słonimskiego, Jan Fürst recytował „Do sąsiadów” Mariana Hemara, zaś August Choma „Nic więcej” Władysława Broniewskiego, uroczystość zakończono „Rotą” Marii Konopnickiej,
- 16 października – występy trupy tancerzy murzyńskich (75% dochodu przeznaczili na „Pomoc Warszawie”),
- 11 listopada – „Wieczór poświęcony wspomnieniom naszych walk o niepodległość” z udziałem zastępcy Kierownika Osiedla, Alojzego Kołodzieja (w przemówieniu zaznaczał: „Każdy z nas jest ambasadorem Polski. Na nas patrzą obcy. Zachowanie nasze winno być takie, ażeby nie szkodziło honorowi polskiemu. Wykorzystać należy każdą chwilę do pracy, do nauki, żebyśmy mieli prawo przyjść do tej naszej Ojczyzny, która nas czeka, z pewnym kapitałem zdobytym w czasie naszej tułaczki”; na dalszą część programu złożyły się występy chóru, utwory Fryderyka Szopena w wykonaniu Stefanii Błahowej oraz szkolne deklamacje,
- 26 grudnia – w drugi dzień Świąt Bożego Narodzenia przygotowano „Wieczór Kolęd”, chór pod kierownictwem Janiny Janickiej, przy akompaniamencie Barbary Dulębiny, odśpiewał dwanaście najpiękniejszych kolęd polskich, które stanowiły muzyczne ilustracje do wystawionej na scenie Szopki Betlejemskiej: obok żłobka z Dzieciątkiem był tam „[...] polski lotnik i żołnierz, i gazeciarz, i dzieci z Uralu. Wszyscy oni z dalekich stron poprzez zasypane śnieżne zdążali do stóp Pana”;
- **3 lutego 1945** roku – „Wieczór poświęcony wspomnieniom Powstania Styczniowego”, odczyt przedstawiła Jadwiga Komorowska-Delawska, Irena Voglowa „Odezwe Centralnego Komitetu Narodowego”, zaś Aleksander Milker zaprezentował wyjątek z „Wiernej rzeki” Stefana Żeromskiego,
- 21 lutego – przygotowane z Polską YMCA rozważania „Znaczenie morza dla Polski”, referat Alojzego Kołodzieja, „Epopeję Orła” George’a Johnstona (za-

- pewne z antologii „Naród w walce”) odczytała Irena Voglowa, na koniec chór odśpiewał kilka marynarskich pieśni,
- 24 marca – „Wieczór pamięci Powstania Kościuszkowskiego”, odczyt o Naczelniku wygłosił Aleksander Milker, Stefania Błahowa odegrała utwory Fryderyka Szopena,
 - 2 maja – „Akademia ku uczczeniu Konstytucji 3 maja” (program powtórzono 5 maja), uroczystości rozpoczął „Polonez Wyleć Orle” Ottona Mieczysława Żukowskiego, zebranie zagał konsul RP Jan Chmieliński (odegrał też trzy mazurki Szopena), po odśpiewaniu „Bogurodzy” referat Alojzego Kołodzieja, deklamowano „Trzeci Maja” Artura Oppmana, chór zaprezentował pieśni żołnierskie, a uroczystość zakończył gawot odtańczony przez dwie uczennice Haliny Beuthowej,
 - 12 maja – wieczorem przed świetlicą w godzinę śmierci Marszałka zebrali się mieszkańcy osiedla, zapalono znicze i zawarczały werble, zapadła trzyminutowa cisza, wśród modlitw dało się wówczas słyszeć: „Wieczne odpoczywanie racz dać tym wszystkim, którzy polegli za świętą sprawę...”, po odczytaniu wybranych rozkazów i wyjątków z „Pism” Naczelnika, całość uroczystości zakończył Alojzy Kołodziej fragmentem z przemówienia wygłoszonego w dniu składaniu prochów Juliusza Słowackiego: „Są ludzie i są prace ludzkie tak silne i tak potężne, że śmierć przewartościowują i żyją, i obcują między nami”,
 - 21 maja – „Wieczornica ludowa Święto Wsi Polskiej”, okolicznościową rezolucję przedstawił inż. Tadeusz Żemoytel, który zaznaczał: „W obronie wspólnych ideałów wolności i sprawiedliwości wyciągamy bratnią dłoń do pokrewnych nam narodów Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi, Ukrainy, Czechosłowacji, Węgier i Rumunii. Wierząc w zwycięstwo idei wolnościowych, o które prowadzona jest obecna wojna i w zwycięstwo sprawiedliwości dla tzw. małych narodów [...]”, po jej przyjęciu odśpiewano „Rotę”,
 - 16 czerwca – mieszkańcy uczestniczyli w urządzonym przez RKO „I Koncercie życzeń” (dochód z imprezy w kwocie 509 szylingów przekazany został „Na pomoc rodakom wyzwolonym spod okupacji niemieckiej”),
 - 27 czerwca – „Akademia ku uczczeniu Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza i gen. Władysława Andersa”, przemówienie Tadeusza Żemoytela, Maria Stokłosianka wygłosiła wiersz „Trzeba nam wiary” Jana Kasprowicza, pieśnią „Orły do lotu” zakończono część pierwszą; w drugiej Barbara Dulębina odegrała „Marsz inwazyjny”, Stanisław Niewiadomski przedstawił życiorys Generała, chór odśpiewał pieśń „Prowadź Generale”, wysłano też okolicznościowe telegramy,

- 4 lipca – żałobny obchód w drugą rocznicę śmierci Naczelnego Wodza, wspomnienie o śp. gen. Władysławie Sikorskim wygłosił Alojzy Kołodziej, chór wykonał czterogłosową deklamację „Pogrzebu Kazimierza Wielkiego” Stanisława Wyspiańskiego, hufiec harcerski wydelegował straż honorową i doboszy z werblami.

Do zadań prowadzonych przez RKO należało także organizowanie i przygotowanie specjalistycznych, tematycznych odczytów. Tylko w okresie od 1 kwietnia do 31 lipca 1943 roku zainicjowano pięć pogadek rolniczych, osiemnaście o formach i celach składania oszczędności. Przykładowe zagadnienia omawiane w czerwcu: „Struktura organizacji Osiedla” (załatwianie spraw wynikających z codziennych potrzeb), „Zachowanie w czasie gościnnego pobytu w Afryce” (pojęcie kultury polskiej), „Dziś i niepewne jutro” (o pozytywnych cechach oszczędzania), „Funkcje sklepu spółdzielczego” (czym jest spółdzielczość).

W kolejne niedziele września tegoż roku przedstawiono referaty: „Prace Rządu”, „Ważniejsze wypadki z działań wojny” oraz „Życie w Kraju pod okupacją niemiecką”. W miesiącach października, listopadzie i w grudniu (podobnie w roku następnym) wygłaszano głównie odczyty na tematy gospodarczo-rolnicze; wybrane przykładowe tytuły: „Mała własność, wielka organizacja, wzory Zachodu”, „Hodowla drobiu”, „Uprawa i nawożenie ogródków warzywnych w Ugandzie”, „Rolnictwo w Afryce Wschodniej” (dwa ostatnie tematy przygotował inż. Marian Rogiński).

20 stycznia 1945 roku Irena Voglowa i Aleksander Milker przedstawili referat obejmujący problematykę dyskusji w Izbie Gmin nad zagadnieniami polskimi. Na przemian odczytano teksty premiera Winstona Churchilla z 28 września 1944 roku oraz teksty przemówień kilkunastu posłów brytyjskich. Wystąpienie prelegentów przyjęto z uznaniem, bowiem najbardziej oczekiwano sprawozdań przedstawiających bieżącą sytuację polityczną⁴⁹.

⁴⁹ Kalendarz spotkań: 17 lutego 1945 r. – Aleksandr Milker wygłosił odczyt na temat tzw. „linii Curzona”, Irena Voglowa „O miasto miłe” Tadeusza Wittlina i szkic walk Wilna o niepodległość; 10 marca – Aleksander Milker „Niemcy, Prusy a sprawa polska”; 18 marca – Irena Voglowa referat „Polska, Rosja i honor Anglii” (na podstawie Johna McKee, *Poland, Russia and our honour*); 31 maja – pogadanka Wiktora Szyryńskiego „Między Armią a Uchodźstwem” („Wierzmy, że Armia Polska, z którą jesteśmy spojeni więzami krwi, najtkliwszych uczuć i myśli, chlubnie broni naszych najżywniejszych interesów narodowych i obywatelskich oraz że w myśl polskiej starej tradycji historycznej „za naszą i waszą wolność” rzuci w świat hasło obrony sąsiadujących z nami bratnich małych narodów w zakresie ich bezsprzecznych praw do istnienia i samostanowienia na zasadach Karty Atlantycznej”); 1 czerwca – wieczór aktualności politycznych, prelegentki Jadwiga Komorowska-Delawska i Irena Voglowa; 7 czerwca – odczyt Stefana Niewiadomskiego „Dyktat krymski musi być unieważniony” („Uśmiercający Polskę, a grożący śmiertelnym niebezpieczeństwem innym narodom sojusznicznym niedopuszczonym na konferencję w Jaltie...”); 10 czerwca – Alojzy Kołodziej „Rola spółdzielczości w przyszłym życiu Narodu Polskiego”; 17 czerwca – referat „Polak w Wielkiej Brytanii” przedstawił inspektor oświaty pozaszkolnej Stanisław Zaremba; 1 lipca – „Przegląd wiadomości politycznych” za okres 1-30 czerwca; 15 lipca – wieczór poświęcony „Rocznicy bitwy pod Grunwaldem”; 23 i 31 lipca – „Przegląd wiadomości politycznych” za okres 1-31 lipca; 31 lipca – okólnik nr 228 podpisany przez delega-

Sporym zainteresowaniem mieszkańców osiedla cieszyły się wszelkiego rodzaju kursy doszkalające, działalność zespołów artystycznych oraz tzw. pracownie tematyczne. We wrześniu 1943 roku zostało założone „Kółko Ekonomiczno-Rolnicze”, wraz z jego rozwojem w październiku tegoż roku utworzony został Dział Rolniczo-Ekonomiczny i Sekcja Kobieta. 3 lutego 1944 roku z inspiracji tegoż Kółka zorganizowano czteromiesięczny „Kurs przysposobienia rolniczego”, uczestniczyło w nim ponad 90 osób. Przedmiotem zajęć były m. in. kwestie związane z warzywnictwem, hodowlą zwierząt i spółdzielczością.

Jeszcze w listopadzie 1943 roku podobny dwumiesięczny kurs, pod kierownictwem Marii Ciechanowskiej, uruchomiła Sekcja Kobieta, obejmował: hodowlę drobiu, jajczarstwo, mleczarstwo, sztukę kulinarną i wychowanie dziecka. Na mocy okólnika Delegatury MWRiOP z 9 października 1943 roku wszystkie osiedlowe kursy weszły w zakres prac Inspektoratów Szkolnych, wobec czego także „Kółko Ekonomiczno-Rolnicze” RKO w czerwcu 1944 roku zakończyło swoją działalność.

W sierpniu 1943 roku zorganizowano „Kurs dla kandydatek LSK”. Liczba zgłoszeń do Pomocniczej Lotniczej Służby Kobiet przekroczyła 80 ochotniczek, zajęcia trwały do czasu ich wyjazdu (8 grudnia 1943 roku). Plan nauki obejmował historię, geografie Polski i Anglii, język polski oraz angielski, śpiew i ćwiczenia wojskowe. W porozumieniu z władzami szkolnymi zorganizowany został, również przy RKO, „Kurs przysposobienia do marynarki polskiej”, odbywał się w lutym, marcu i kwietniu 1944 roku. Przeznaczony był dla chłopców, którzy w niedalekiej przyszłości chcieli wstąpić do służby morskiej⁵⁰.

Kurs dla analfabetów zorganizowano w sierpniu 1943 roku, na zajęcia uczęszczało 14 osób, następne były już prowadzone przez Inspektorat Szkolny.

Od 15 kwietnia 1943 roku RKO prowadził też kilka kursów języka angielskiego dla początkujących, w rozszerzonej formie wznowionych w październiku. Od kwietnia 1944 roku lekcje zostały przejęte przez Angielkę Elizabeth Fletcher, kontynuowane jako „Kurs Pracowników Administracji”. W listopadzie 1944 roku ponowiono zajęcia, jednak 31 lipca 1945 roku zostały ostatecznie przerwane w związku z przejściem administracji osiedla przez władze Zjednoczonego Królestwa.

W styczniu 1944 roku Stefania Błahowa, posiadająca egzamin państwowy z muzyki w Konserwatorium Lwowskim, objęła z ramienia RKO prowadzenie zajęć gry na

ta MPiOS, Mieczysława Staszewskiego, w związku z cofnięciem uznania Rządowi RP i dekretem Prezydenta RP, na mocy którego wszyscy polscy urzędnicy państwowi zostali zwolnieni z pracy 31 lipca 1945 r. („Delegatura MPiOS od dnia 1 sierpnia 1945 r. znajduje się w stanie likwidacji. Na mocy porozumienia między Rządem Brytyjskim a Rządem RP w Londynie ustalono, że całkowity koszt opieki i oświaty w Osiedlach podejmą władze brytyjskie”).

⁵⁰ W lipcu 1944 r. MON zarządził zmianę struktury organizacyjnej „Pomocniczej Służby Kobiet” (PSK, Pestki, ang. Women’s Auxiliary Service), w wyniku czego formację podzielono na trzy części: „Pomocniczą Wojskową Służbę Kobiet” (PWSK), „Pomocniczą Lotniczą Służbę Kobiet” (PLSK) oraz „Pomocniczą Morską Służbę Kobiet” (PMSK), zob.: A. Bobińska, *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet 2 Korpusu 1941-1945*, Warszawa 1999; hasła dostępne również w Internecie [w:] „Wikipedia” – <http://pl.wikipedia.org/wiki/>

fortepianie. Gdy z końcem 1943 roku pojawiło się w osiedlu pianino, ówczesny Kierownik Osiedla, Janusz Marczewski, zlecił zebranie chętnej młodzieży i rozpoczęcie lekcji. Zainteresowanych było bardzo wielu, zajęcia rozpoczynały się o godz. 8.00 i z przerwami trwały do 20.00. Z czasem mniej zdolni uczniowie odpadli, ostatecznie pozostało piętnastu (zdaniem nauczycieli połowa z nich była „wcale dobrze uzdolniona”). Niebawem osiedle otrzymało dwa dalsze pianina, dlatego też część uczniów przeszła na naukę do Barbary Dulębiny.

Istniejący od początku funkcjonowania RKO dział artystyczno-malarski prowadził prace nad wykonaniem dekoracji scen i świetlicy, ozdobił nowo wybudowany drewniany kościół i zrealizował plastyczny plan osiedla. Do świetlicy artysta-malarz Kazimierz Jażdżyk z Warszawy wykonał portrety Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza, gen. Sikorskiego i gen. Andersa, zaś malarz-dekorator Dymitr Remizo dał szereg obrazów przedstawiających polskie tańce ludowe. Ten ostatni, latach 1943-1945, zrealizował też wszystkie dekoracje sceniczne na imprezy RKO: obchody państwowe i okolicznościowe, koncerty, przedstawienia teatralne i szkolne („Królewna Śnieżka”, „Jaś i Małgosia”, „Z biegiem Wisły”), uroczystości Polskiej YMCA, miejscowego harcerstwa oraz Akcji Katolickiej. Wykonaniem osiedlowych tablic orientacyjnych i afiszy ogłoszeniowych zajmował się Andrzej Malawko⁵¹.

W 1943 i w początkach 1944 Kazimiera Haciska prowadziła trzygłosowy chór mieszany, natomiast Jadwiga Janicka we wrześniu 1944 roku objęła kierownictwo czterogłosowego chóru żeńskiego. Chór ten, składający się z kilkunastu uczestniczek, brał udział w prawie każdej uroczystości RKO, wykonując pieśni ludowe, patriotyczne i wojskowe. W połowie 1944 roku powstał, pod opieką Jadwigi Gomułkówny, kościelny chór żeński. Z początkiem następnego roku kontynuację jego działalności podjęła Stefania Blahowa, prowadząc chór Kobiet Akcji Katolickiej.

Od 1943 roku przy RKO funkcjonował też zespół taneczny uczennic Haliny Beuthowej. Głównym jego zadaniem była nauka tańców narodowych, ale nauczycielka prowadziła również lekcje tańców scenicznych i salonowych. Od kwietnia do listopada

⁵¹ Na terenie osiedla nie mniej aktywnie działały pozostałe stowarzyszenia i związki. **Koło Związku Ziemi Wschodnich RP** (oprac.: inż. T. Żemoytel) powstało w marcu 1945 r. na wieść o nieprzychylnych dla Polski postanowieniach w sprawie granic wschodnich. Do zarządów Kół weszli: w Kole Ziemi Północno-Wschodnich – inż. Tadeusz Żemoytel (prezes), inż. Marian Rogiński, kpt. Feliks Kański, Tomasz Labocha (159 członków); w Kole Ziemi Południowo-Wschodnich – dr Tadeusz Wyspiański, Stanisław Niewiadomski, Zygmunt Sanocki i Maria Barbaro (131 członków); w okresie od marca do września 1945 r. zorganizowano osiem zebrań odczytowych. **Oddział Ogólny Związku Byłych Żołnierzy WP** (oprac.: Franciszek Ziobrowski) – urządził m. in. poświęcenie osiedlowej Świątlicy Wojskowej, pierwsze walne zebranie odbyło się 22 czerwca 1946 r. **Stowarzyszenie Akcji Katolickiej**, oprac.: Bolesław Czapski, według jego projektu ogrodzony został murem z cegły i postawiono krzyż wykonany z betonu, na którym do dziś widnieje napis: *Zmarli Polacy w Drodze do Ojczyzny*. **Związek Rodzin Wojskowych** (oprac.: [Franciszka] Dobrowlańska) – powstał w maju 1945 r., zadania: organizowanie samopomocy, ułatwienie kontaktu korespondencyjnego i zbieranie informacji o zaginionych członkach rodzin (liczył 523 członków).

1944 roku Antonina Stępień rozpoczęła szkolenie młodzieży w grze na instrumentach piórkowych (trzy mandoliny i banjola). Zorganizowany w latach 1943-1944 osiedlowy amatorski zespół teatralny, pod kierownictwem Witolda Kuczyńskiego i Jerzego Berzowskiego, brał głównie udział w uroczystościach państwowych, wystawił też „Betlejem Polskie” i jedną rewię.

Zgodnie z życzeniem mieszkańców o zatrudnienie fotografa, sprawę szybko załatwiono pozytywnie dzięki poparciu przedstawiciela Delegatury MPiOS w Kampali, Mikołaja Szyszkowskiego. Fakt masowego fotografowania się ludności potwierdził trafność podjętej decyzji. Tylko w lipcu 1943 roku obrót zatrudnionego przedsiębiorcy wynosił 3800 szylingów, od której to kwoty RKO otrzymał 12% na cele kulturalno-oświatowe. We wrześniu 1944 roku działalność fotografa rozpoczął Jan Gębiś, po jego rezygnacji pracowało w osiedlu trzech fotografów na własny już rachunek.

W latach 1943 i 1944 nie było jeszcze stałych projekcji filmowych. Przyjeżdżało jedynie kino objazdowe, które wyświetlało filmy dla dorosłych i młodzieży na wolnym powietrzu. Stan ten trwał do grudnia 1944, po czym nastąpiła przerwa w seansach do 1945 roku. Próba zorganizowania przy RKO „Stowarzyszenia Studiów Wschodnich” w 1944 roku nie dała znaczących wyników, głównie z braku środków (ze strony władz angielskich transportu) oraz wykwalifikowanych kadr, jako przewodników i opiekunów planowanych wycieczek⁵².

Część druga opracowania Ireny Voglowej przedstawia działalność RKO od 1 sierpnia 1945 roku (dnia przejęcia administracji osiedla pod zarząd brytyjski) do 31 maja 1946 roku, zatem w 10 miesięcznym końcowym okresie jego funkcjonowania. Z powodu przejścia mgr Jadwigi Komorowskiej-Delawskiej od 1 stycznia 1946 roku na stanowisko dyrektorki gimnazjum, kronikarki RKO Danuty Dudzikówny na etat szkolnej sekretarki, kierownictwo Referatu objęła wówczas Irena Voglowa. Jej zastępczynią została Maria Barbaro, a na miejsce kronikarki powołano kierowniczkę chóru Jadwigę Janicką. Jakub Hoffman 1 stycznia 1946 roku objął funkcję Polskiego Doradcy do Spraw Kulturalno-Oświatowych przy Dyrektorsze Uchodźców w Kampali.

Już 6 października 1945 roku RKO otrzymał okólnik nr 289, który nie wniósł jednak większych zmian organizacyjnych: „Zawiadamy, że na podstawie wzajemnego naszego porozumienia Referat Kulturalno-Oświatowy zostaje przeniesiony 8 października b. r. z biura Głównego Polskiego Doradcy do biura Głównego Polskiego Oświaty

⁵² Ostatni temat podjęty przez referentkę dotyczył organizowanych przez RKO zbiórek pieniężnych i warto dodać, że pośród mieszkańców, dysponującymi przecież bardzo skromnymi środkami finansowymi, potrafiono zebrać jeśli nie znaczące, to z pewnością budujące wszystkich uchodźców sumy: kwiecień i październik 1943 r. – „Akcja pomocy rodzinom polskim w Rosji” (1102,55 shs.), „Dzień protestu matki i dziecka: pomoc rodzinom polskim w Kraju” (1479,16) oraz 5 i 10 czerwca 1945 r. – „Brytyjski Czerwony Krzyż *Flag Day* Kampala” (586,59) czy na „Pomoc rodakom wyzwolonym spod okupacji niemieckiej” (wysłano 1628,25 shs.).

w Nairobi. Kierownictwo Referatu Kulturalno-Oświatowego obejmuje Stanisław Zaremba, inspektor oświaty pozaszkolnej. Podpisano: Główny Doradca do Spraw Polskich – Kazimierz Chodzikiewicz”.

W zakresie prowadzonych w osiedlu Koja prac, tak jak poprzednio, znalazły się zatem świetlica i biblioteka, dalej organizowano imprezy, kursy zawodowe, zespoły, pracownie oraz odczyty i pogadanki.

Biblioteką i świetlicą opiekowały się nadal Olga Letyńska i Irena Kraszewska. Stan księgozbioru na dzień 31 grudnia 1945 roku wynosił: 650 tytułów w 2785 woluminach. Biblioteka miała już 15964 czytelników (tj. wypożyczających w ciągu roku) i dość popularny kolportaż prasy: 100 egzemplarzy „Parad” oraz 12 egzemplarzy „W Drodze” (z każdego numeru). Od 1 sierpnia 1945 roku do 31 maja 1946 roku RKO wydał też bezpłatnie 346 książek i 766 egzemplarzy czasopism pozostałym świetlicom. Osiedlowe radio gromadziło już mniej sympatyków, wiernych słuchaczy miały jedynie audycje z Londynu i Nairobi.

Kalendarz uroczystości i okolicznościowych imprez przedstawiał się następująco:

- **3 sierpnia 1945** roku – zespół dętej orkiestry murzyńskiej z Misji św. Alojzego w Nyapea dał dwa koncerty (po południu dla dzieci, wieczorem dla dorosłych),
- 15 sierpnia – „Wieczór Żołnierski” (przemówienie Jadwigi Komorowskiej-Delawskiej, deklamacje dzieci szkolnych w układzie Stanisławy Gładyszowej),
- 29 września – „II Koncert życzeń” przy współudziale żeńskiego i męskiego chóru RKO,
- 7 października – koncert chóru RKO (Barbara Dulębina – fortepian),
- 4 listopada – Teatralne Koło Amatorskie przygotowało „Dziady” cz. II, w przedstawieniu, reżyserowanym przez Jadwigę Komorowską-Delawską i Jakuba Hoffmana, wzięły udział dziewczęta pracujące w warsztatach, szwalni i piekarni, uczniowie z gimnazjum i kilku urzędników; rolę „Guślarza” odegrał Zygmunt Sanocki, „Dziedzica” Eugeniusz Parr,
- 5 listopada – misterium powtórzono dla młodzieży szkolnej, a 7 listopada na ogólne żądanie dla dorosłych (23 listopada zespół wyjechał do Masindi, gdzie 24 i 25 tegoż miesiąca dano dwa przedstawienia),
- 11 listopada – akademia, w której uczestniczyli przedstawiciele miejscowych władz: James Stenson McDonald (Komendant Osiedla), mgr Walerian Sobolewski (zastępca Komendanta Osiedla) i Rada Osiedla z przewodniczącym Władysławem Studzińskim, przemówienie Inspektora Szkolnego Karola Biełańskiego; na część muzyczną złożyły się: odegrana przez Stanisławę Błahową „Legenda” Ludomira Różyckiego i „Etiuda As dur” Fryderyka Szopena, Barbara Dulębina wykonała „Mazurka” Szopena i „Poloneza” Stanisława Moniuszki, narodowe hymny zakończyły uroczystość,

- 18 listopada – „Wieczór poświęcony wspomnieniu żałobnemu o śp. Wincentym Witosie” urządzony przez Komitet Obywatelski (RKO zorganizowało wykonanie programu, na który złożyły się przemówienie Alojzego Kołodzieja, utwory fortepianowe Edwarda Griega „Śmierć Azy”, „Marsz żałobny” Fryderyka Szopena i deklamacje w wykonaniu Stanisławy Szczepkowskiej oraz Józefa Jabłońskiego);
- **24 stycznia 1946** roku – prowadzony przez Jadwigę Janicką 15 osobowy chór żeński RKO wyjechał do Masindi (26 i 27 stycznia dał tam trzy koncerty, dwa dla dorosłych i jeden dla młodzieży), partie fortepianowe wykonała Barbara Dulębina,
- 17, 18 i 19 lutego – Teatralne Koło Amatorskie przedstawiło „Wesele” Stanisława Wyspiańskiego, w reżyserii Jakuba Hoffmana; na czoło grających wysunął się Alojzy Kołodziej, spośród aktorów wymieniono nazwiska: Zygmunt Sanocki, Andrzej Denisowski, Teodor Kępa, Stanisław Folfasiński, Władysław Małszyński, Janusz Jabłoński, Władysław Janicki, Jadwiga i Stanisława Szczepkowska, Franciszka Drozdowa, Stefania Czubkova, Eugenia Dendura, Stanisława Bednarz, Irena Tracewska oraz Władysława Nowakowska,
- 31 marca – „III Koncert życzeń” (zebrano 597,40 szylingów),
- 7 kwietnia – „Obchód rocznicy bitwy pod Racławicami”, przemówienie Alojzego Kołodzieja, deklamacje wykonali Andrzej Denisowski i Janusz Jabłoński, chór gimnazjalny odśpiewał kilka pieśni; Koło Amatorskie odegrało obrazek sceniczny „Nobilitacja”, wyjątek ze sztuki Władysława Anczyca „Kościuszek pod Racławicami”, w roli głównej Jakub Onyszczyk (dochód z biletów w kwocie 256,50 shl. aktorzy złożyli na ręce prezesa „Koła PCK Koja” Karola Bielańskiego do dyspozycji gen. Józefa Wiatra w Kairze),
- 3 maja – okolicznościowa akademii 3 majowa, m. in. występy chóru RKO i „Koncert nad koncertami” Adama Mickiewicza deklamowała M[aria] Santocka,
- 19 maja – koncert pianisty belgijskiego Jeana de Middeleera, który odegrał utwory Fryderyka Szopena, Franciszka Szuberta i Franciszka Liszta.

Równie interesująco wyglądały zaplanowane i przeprowadzone przez RKO zajęcia w zakresie działu „Odczyty i pogadanki”⁵³.

⁵³ Kalendarz spotkań i odczytów za lata 1945-1946: 12 sierpnia 1945 r. – „Wiadomości z Kraju” (podała Irena Voglowa); 19 sierpnia – pogadankę „Ubezpieczenia społeczne w Polsce” wygłosił dyr. J[an] Roganowicz; 30 sierpnia – „Higiena osobista i zapobieganie chorobom” (dr Jadwiga Zielińska z Masindi); 3 września – odczyt „Krzemieniec jako jeden z bastionów polskości na wschodzie” (Jakub Hoffman); 14 i 23 września – „I Gazeta Mówiona” (Jakub Hoffman i Irena Voglowa) i „II Gazeta Mówiona” (poświęcona „Walczącej Warszawie”); 3 i 9 października, „III i IV Gazeta Mówiona”; 14 października – „Wołyń jako teren przejściowy między wschodem a zachodem” (Jakub Hoffman); 15 października – „V Gazeta Mówiona”; 21 października – „Odczyt o Szopenie” (Jadwiga Janicka, ilustracja muzyczna Stefanii Błahowej i Marii Dulębiny); 23 i 30 października – „VI i VII Gazeta Mówiona”; 6 listopada – „O życiu i walkach 2 Korpusu

Część końcowa opracowania referentki dotyczy działalności grup, zespołów artystycznych oraz kursów i zajęć powstających głównie z myślą o dorastającej młodzieży. Po przejściu administracji przez władze brytyjskie prowadzone przez Stefanię Blahową kursy fortepianowe i lekcje języka angielskiego przestały funkcjonować jako zajęcia finansowane z funduszy osiedla, stały się natomiast kursami prywatnymi. Wśród pięciu uczniów, mających popisy koncertowe w sierpniu 1945 i lutym 1946 roku, postęпами wyróżniały się Julia Flasza i Liliana Melzak, a szczególnie Łucja Uleniecka. Natomiast kurs tańców narodowych prowadzony przez Halinę Beuthową trwał nadal, nawet w zwiększonym zespole (włączono męską młodzież pozaszkolną, rzemieślniczą).

W sierpniu 1945 roku powstał przy RKO, prowadzony przez Jadwigę Janicką, chór męski, który brał udział w „Święcie Żołnierza Polskiego” i w „II Koncercie życzeń”, niestety po kilku miesiącach zakończył działalność. Po rozwiązaniu chóru kobiet Akcji Katolickiej w marcu 1946 roku, zorganizował się chór Kolumny Młodzieży Żeńskiej Akcji Katolickiej, jego kierownictwo, obok prowadzenia chóru RKO, objęła Jadwiga Janicka.

Czterogłosowy chór żeński RKO liczył 15 osób, znamy wszystkie jego członkinie. Były to: Maria Aurzecka, Halina Czapska, Stanisława Gładyszowa, Jadwiga Gomułka, Stanisława Janukowicz, Władysława Nowakowska, Elżbieta Onyszkiewicz, Maria Ostrowska, Janina Popczuk, Kamila Śliwianka, Maria Stokłosianka, Irena Szydłowska, Maria Uranowa, Danuta Dudzik oraz Mirosława Dębska; akompaniorka to Barbara Dulębina. Chór posiadał bardzo bogaty repertuar pieśni narodowych, ludowych i wojskowych oraz tzw. lżejszych piosenek, cieszył się powszechną sympatią mieszkańców osiedla.

W październiku 1945 roku Jakub Hoffman zorganizował nowy zespół amatorsko-teatralny, który przygotował i wystawił pod jego reżyserią następujące utwory sceniczne: „Dziadów” cz. II (wszyscy widzowie występowali jako współuczestnicy obrzędu), wspomniane „Wesele” oraz „Nobilitację” i akt I „Sułkowskiego”, dramatu Stefana Żeromskiego⁵⁴.

we Włoszech” (por. Wiktor Ostrowski); 13 i 27 listopada – „VIII i IX Gazeta Mówiona” (Jakub Hoffman, Irena Voglowa); 2 grudnia – „Powstanie Listopadowe” (referat Jakub Hoffman, część muzyczna Stefania Blahowa); 4 i 11 oraz 23 i 30 grudnia – „X i XI oraz XII i XIII Gazeta Mówiona”; 13 stycznia 1946 r. – „XIV Gazeta Mówiona” (Maria Barbaro, Irena Voglowa); 20 stycznia – „Powstanie Styczniowe w 1863 roku”; 3 lutego – „XV Gazeta Mówiona”; 10 lutego – „Wyspiański na tle epoki” (konsul RP Jan Chmieliński), komunikat w sprawie wypłat oszczędności podał Alojzy Kołodziej; 3, 10 i 17 marca – „XVI, XVII i XVIII Gazeta Mówiona”; 24 marca – „Żołnierz 2 Korpusu po kampanii włoskiej” (por. Justyn Malecki); 25 marca i 14 kwietnia – „XIX i XX Gazeta Mówiona”; 12 i 26 maja – „XXI i XXII Gazeta Mówiona”.

⁵⁴ W 1944 r. w Tengeru dramat Adama Mickiewicza reżyserowała Maria Ossolińska, zaś w 1945 r. w osiedlu Koja i w Masindi – Jakub Hoffman, prawdopodobnie korzystając z inspiracji i tekstu *Dziady: ludowe misterium zaduszne*, w oprac. scenicznym S. Howskiego, [Równe 1935], por.: S. Howski, *Widowiska plenerowe*, Warszawa 1959, s. 31-87 i Z. Kwieciński, *Mickiewicz na scenach amatorskich*, [w:] *Pięć studiów z dziejów scenicznych dramatów Mickiewicza*, Wrocław 1968, s. 114-194. Zob. też informację: „*Dzieje*

Z początkiem października 1945 roku osiedle posiadało już stały kinoteatr. Bowiem od tego czasu funkcjonował zainstalowany aparat kinowy, dzięki któremu wyświetlano 3-4 filmów tygodniowo, niektóre po dwa seanse (pierwszy dla młodzieży, późniejszy dla dorosłych). Zorganizowana w powyższym, ostatnim okresie sprawozdawczym RKO, zbiórka pieniężna na pomoc rodakom w obozach uchodźczych oraz dla jeńców polskich na terenach Włoch i Niemiec przyniosła kwotę blisko 1434 szylingów.

uchodźstwa polskiego w Afryce opisane przez śp. Jakuba Hofmana (Hoffmana) [...] praca zdeponowana jako rękopis w Instytucie Historycznym im. gen. Sikorskiego w Londynie” – [za:] R. Królikowski, *Operation Polejump*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1968 z. 14, s. 151 (tamże inne zapisy na temat archiwaliów dotyczących szkół i spisów uchodźców), informacje biograficzne dostępne na portalu „Biblioteka Sejmowa. Parlamentarzyści RP”: Hoffman Jakub (1896-1964) – http://bs.sejm.gov.pl/F?func=find-b&request=000000554&find_code=SYS&local_base=ARS10

6. Osiedle Masindi w dokumentalnych opisach

Drugie z ugandyjskich osiedli, położone w centralnej części kraju nieopodal miasteczka o tej samej nazwie (dziś Masindi-Nyabyeya), liczyło 3646 mieszkańców, w zbliżonym przekroju demograficznym i analogicznej strukturze społecznej. Jak wszystkie pozostałe polskie osady uchodźcze w Afryce zmagало się również z podobnymi i typowymi problemami bytowymi, ekonomicznymi i zdrowotnymi⁵⁵.

Transport z doktor Jadwigą Zielińską, jedną z najbardziej znanych postaci w osiedlu, dotarł tu w październiku 1942 roku. W miesiącu następnym przybyła liczna grupa polskich sierot i półsierot, dziewczynki i chłopcy w wieku 5 do 10 lat: ostatecznie w Masindi zebrano 1653 dzieci. Najmłodsi z nich uczęszczali do przedszkola (we wrześniu placówka ta liczyła 166 wychowanków, w grudniu było już 249 przedszkolaków), starszych wiekiem skierowano do trzech koedukacyjnych szkół powszechnych, natomiast młodzież do gimnazjum ogólnokształcącego, żeńskiego gimnazjum zawodowego oraz do liceum.

Podobnie jak w osiedlu Koja domki i tutaj były duże, prostokątne, każdy na dwie lub sporadycznie trzy rodziny. Szybko zapełniły się też polskimi mieszkańcami i gwarem wszechobecnych dzieci. Inicjatorką prac kulturalno-oświatowych w Masindi była Kazimiera Skórska, doktor praw i filozofii, z zawodu nauczycielka. W stworzonej od podstaw świetlicy założyła m. in. teatr kukiełkowy, organizowała odczyty i gazetki (mówioną

⁵⁵ **Bunyoro** (sprawozdanie inż. F. Słotwińskiego) – „Polskie osiedle Masindi leży [...] w dystrykcie Bunyoro administracyjnie podległym północnej prowincji protektoratu Ugandy [obejmuje obszar królestwa Bunyoro, od murzyńskiego określenia oznaczającego „las”]. Dystrykt zamieszkuje 118 Anglików, 275 Hindusów i 92509 tubylców szczepu Lunjoro. Na 1 km² wypada 16,5 mieszkańców, uchodźców polskich mieszka 3551. Z północnej strony dotyka rzeki Victoria-Nil, wschodnia część przylega do Jeziora Kioga i rzeki Kafu, południowa granica idzie rzeką Nkusi, a zachodnia dotyka Jeziora Alberta [...]. Osiedle leży przy drodze Masindi-Port, Masindi-miasto 27 mil od portu Butiaba i 21 mil od miasta Hoima. Najbliższa stacja kolejowa Kampala znajduje się w odległości 156 mil. Skorupa [ziemska] Bunyory podlega rocznie ok. 273 trzęsieniom ziemi [...] wszystkie odczuwamy słabo, gdyż skały leżą jakby na poduszce z glin”. Obszar pokryty jest buszem, na którym rośnie wysoka trawa słoniowa, porożrzucane średnio pienne drzewa, cierni kolczasta, a na wybrzeżach rzek, przeważnie bagnistych, trzcina i papirus. W dystrykcie prowadzono uprawę bawełny, kawy, kauczuku, tytoniu, orzeszków ziemnych, kukurydzy i tapioki: „Osiedle Masindi wprowadza sadzenie drzew popa o bardzo smacznym owocu i banany, z warzyw europejskich ziemniaki, pomidory i fasola wykazują możliwości uprawy [...]. Bunyoro jest siedliskiem muchy tse-tse, która uniemożliwia hodowlę bydła i koni; tubylcy utrzymują przy zagrodach jedynie kozy. Wieczorami – czytamy dalej – osiedle żyje odgłosami puszczy, ryki bawołów, krzyk małp, szczekanie szakali urozmaica mieszkańców odpoczynek. Nocą szum termitów gryzących ściany i dach mieszkań utrudnia spanie. Średnia roczna temperatura 70° Fahrenheita [21°C]. W związku z tym mamy dwukrotną porę deszczową, z których pierwsza trwa od połowy marca do połowy lipca, a druga nosząca nazwę „deszczy tropikalnych krótkich”, od połowy września do połowy listopada”.

i ścienną), prowadziła wszelkiego rodzaju kursy, łącznie z nauką języka angielskiego. Pośród miejscowych organizacji i stowarzyszeń niezwykle intensywnie od początku działało harcerstwo i Sodaliczka Mariańska.

Z upływem czasu także w Masindi powstawały kolejne osiedlowe warsztaty pracy: budowlany, stolarski, ślusarski, krawiecki, szewski, tkacki i fryzjerski. Zbudowano piekarnię, elektrownię, dwie cegielnie oraz niezbędną, jak wszędzie do życia, stację pomp wody pitnej. Doskonale funkcjonowała tutejsza poczta, apteka i spółdzielczy sklep. Uchodźcy otrzymywali miesięczny zasiłek w wysokości 10 shs. na osobę dorosłą i 2,5 shs. na każde dziecko.

W szpitalu, obok doktor Zielińskiej, chorymi opiekowali się dr Zaks i dr Sadowski, zaś laboratorium prowadził mgr farmacji Józef Swarowski. Funkcję Kierownika Osiedla po Jerzym Skolimowskim, jego projektancie i budowniczym, objął inż. Franciszek Hawling⁵⁶.

Docelowo Masindi liczyło osiem wiosek, każda zbierała około 400 mieszkańców. We wrześniu 1942 roku do tzw. „Przejsiówki” przybyła „Grupa nr I” (w większości kobiet z dziećmi), która wkrótce zasiedliła powstały nieopodal „Babiniec” (Wioska nr I) i „Jadwisin” (od imienia dr Zielińskiej, „Wioska nr II”). Dalej utworzono kolejno: „Kozi Róg” („Wioska nr III” z gimnazjum i liceum) oraz „Niespodziankę” („Wioska nr IV”), prawie jednocześnie budowano następne osiedla: „Skolimówkę”, „Sierociniec” („Wioska Dziecięca”) i „Małpi Gaj”. Spinającą poszczególne dzielnice, spełniającą rolę deptaka była ulica „Rób, co Chcesz”, do której przylegała ul. Pańska, zamieszkała przez administrację, księży i część nauczycieli.

Najwyższym punktem w okolicy była, nazwana imieniem drużyny phm. Wandy Swarowskiej, „Góra Wandy” (to Nayabeya, ok. 1241 m), u jej podnóża, dzięki uporowi ks. proboszcza Franciszka Winczowskiego, mieszkańcy wybudowali (do dziś funkcjonujący) kościół w intencji wdzięczności Matce Boskiej za uratowanie od śmierci w sowieckiej Rosji.

Wytrwałość w modlitewnych prośbach, przykładowo zorganizowanej szkolnej nauce i codziennej żmudnej pracy, także tutaj zadecydowały, że zdołano przezwyciężyć wygnanczą apatię i obozową bierność. Godnie i dumnie reprezentować wartości narodu, który jako pierwszy stanął do dramatycznej walki w obronie nie tylko swoich granic.

Obszerna „Teczka nr 6” zbierająca informacje o Masindi zawiera równie sporo interesujących materiałów o polskich uchodźcach, jednak i tym razem podając jedne,

⁵⁶ „Sprawozdanie Oddziału Polskiej YMCA” (oprac. W. Czarnowski) oraz „Krótki opis Referatu Bezpieczeństwa” (oprac. Władysław Goździewski). Osiedlowa Straż Bezpieczeństwa została utworzona tuż po przyjeździe pierwszego transportu, 21 września 1942 r., zatrudniając 4 osoby. Przy stanie 3700 mieszkańców ilość strażników zwiększyła się do 40: do dyspozycji mieli dwa lokale (w II i VIII wiosce), obok nich byli jeszcze wartownicy nocni wraz ze służbą przeciwpożarową; łącznie 30 ludzi. Do obowiązków Straży Bezpieczeństwa należało też kontrolowanie przepustek i uczciwych cen na rynku (współpraca z miejscową policją); najczęstsze i najbardziej typowe wykroczenia to zatargi sąsiedzkie i niedozwolony handel.

musiałem rezygnować z drugich. Nadal kierowałem się bowiem, określoną tytułem pracy, zasadą sprawozdania i opisu funkcjonowania poszczególnych osiedli na tle codziennej egzystencji ich najmłodszych mieszkańców. Stąd wybór podobnych, ale i nowych archiwaliów, dotyczących wszechstronnej i powszechnej tam wówczas troski o wychowanie dzieci oraz starszej młodzieży szkolnej nie tylko w ugandyjskim osiedlu.

6.1. „Referat Kulturalno-Oświatowy”

Opracowanie dokumentujące działalność miejscowego RKO nosi datę 12 sierpnia 1946 roku i obejmuje okres czterech lat pracy jego kolejnych przedstawicieli. Z chwilą przybycia we wrześniu 1942 roku pierwszego polskiego kontyngentu do Masindi, wysiłki Administracji Osiedla skierowane były przede wszystkim na przygotowanie dla wygnańców mieszkania, wyżywienia, niezbędnej odzieży, uruchomienia przychodni medycznej, szpitala i szkoły. Zatem dopiero po kilku tygodniach zorganizowano „Referat Kulturalno-Oświatowy”, którego głównym zadaniem było dostarczanie przesiedleńcom podstawowych wiadomości prasowych i tzw. „strawy duchowej”.

Mając na względzie powszechną potrzebę informacji na temat toczących się walk oraz sytuacji w Polsce, pierwszy odbiornik radiowy zainstalowano niemal natychmiast w prywatnym mieszkaniu kierowniczką Referatu. Po wyznaczeniu w krótki czas potem w „Wiosce nr II” specjalnego domku na świetlicę, osiedlowy Referat mógł już w pełni rozwijać swoją działalność. Radio, patefon, pianino, biblioteka zrazu skromna, z czasem jednak coraz bardziej się rozwijająca, pisma, dzienniki i audycje radiowe (zwłaszcza w porze wieczornej) przyciągały i tu coraz liczniejsze rzesze mieszkańców. Pisemne komunikaty radiowe wywieszano codziennie na budynku świetlicy, a dzięki harcerzom odczytywano je także chorym przebywającym w szpitalu.

W marcu 1943 roku w RKO zorganizowano następujące działy: radiowy, odczytowy, czytelnictwa, sceniczny, muzyczny, robót artystycznych i krajoznawczy, każdy z nich pozostawał pod odpowiednim kierownictwem. Zainicjowano również stałe kursy języka angielskiego i w ich ramach, staraniem władz brytyjskich, w maju tegoż roku urządzono dwutygodniowe zajęcia dla 32 uczestników w pobliskim miasteczku Hoima.

Na wystawę polskiego przemysłu chałupniczego, przygotowaną w Nairobi 3 maja 1943 roku, wysłano 80 eksponatów lalek wykonanych w tutejszej wytwórni rzemieślniczej (pozostającej pod nadzorem Referatu), natomiast miejscowy teatrzyk kukiełek dał w stolicy Kenii kilka przedstawień. W czerwcu w „Wiosce nr V” („Skolimówka”) założono drugi odbiornik radiowy. Urządzono wówczas także „Dzień Flag Alianckich”, połączony z loterią fantową i zbiórką pieniężną na rzecz Brytyjskiego Czerwonego Krzyża (dochód blisko 1145 sh.). W połowie 1943 roku wybudowano na placu w „Wiosce nr II”

niedaleko świetlicy drewnianą scenę, na której odbywały się wszelkiego rodzaju osiedlowe imprezy kulturalne.

Dzień 5 lipca, także tutaj w Masindi, należał do najsmutniejszych. Wieczorem rozeszła się bowiem wiadomość o tragicznej śmierci Naczelnego Wodza, gen. Władysława Sikorskiego. Żal i smutek ogarnął wszystkie serca, ból – jak niejednokrotnie podkreślano – graniczący z objawami powszechnej rozpacz. Dwa dni później odbyły się, łączące wszystkich wygnańców, uroczystości żałobne.

„Obecny w nich lud – czytamy w sprawozdaniu – w ilości ponad 2 tysięcy osób uczestniczył we mszy św. oraz w Akademii z taką nadzwyczajną powagą, w takim rzewnym skupieniu, że podziwiać należało to jego zdyscyplinowane zachowanie się. A kiedy z ust mówców i młodocianych deklamatorów padały słowa o Wielkim Polaku, najlepszym Ojcu i Opiekunie naszym, który nas osierocił – głośnie łkania, wyrrywające się ze serc do głębi zranionych, przerywały panującą dokoła ciszę grobową”.

We wrześniu 1943 roku przeniesiono świetlicę z dotychczasowego domku w „Wiosce nr II” do nowo wystawionego, obszerniejszego budynku. W drugiej połowie roku zaczynają też napływać w większej już ilości książki, gazety i czasopisma z MWRiOP w Londynie, Delegatury MPiOS w Nairobi, dary Rady Polonii Amerykańskiej i ze Środkowego Wschodu (podręczniki z drukarni Wojska Polskiego), skutkiem czego także osiedlowa biblioteka i czytelnia znacznie zwiększyły swoje dotychczasowe zasoby.

W 1944 roku tutejsze harcerstwo otworzyło dwie świetlice, dwie odrębne powstały staraniem Polskiej YMCA. W czerwcu, wspólnie z kierownictwem szpitala, na terenie lecznicy uruchomiono świetlicę wyposażoną w bibliotekę i własny odbiornik radiowy. Kilkakrotnie przygotowano dla pacjentów przedstawienia, zaś sekcja widowiskowa, zasilana przez miejscową służbę sanitarną, urządziła dla wszystkich mieszkańców kilka imprez i wieczorów towarzyskich.

W związku z tym, iż w osiedlu brakowało sali mogącej pomieścić większą ilość osób, władze brytyjskie postanowiły wystawić odpowiedni budynek nadający się na przedstawienia teatralne i wyświetlanie filmów. Do budowy przystąpiono w 1944 roku, a już latem 1945 odbyło się uroczyste otwarcie i poświęcenie „Głównej Świetlicy RKO” (tzw. „Recreation Hall”). W nowej sali, mogącej pomieścić blisko 700 osób, odbywały się wszelkiego rodzaju przedstawienia, odczyty i zebrania, trzy razy w tygodniu wyświetlano też filmy. Tutejsze kino było przedsiębiorstwem hinduskim, działającym na podstawie kontraktu zawartego z brytyjską Komendą Osiedla.

Do 1944 roku działalność kulturalno-oświatowa w Masindi koncentrowała się w dwóch świetlicach: w „Wiosce nr II” („Jadwisinie”) i w świetlicy szpitalnej. Ponieważ mieszkańcy pragnęli mieć w obrębie każdej wioski „swoją” świetlicę, wobec tego w 1945 roku otwarto podobne placówki w „Wioskach” nr I, III, IV, V i VI („Przejsiówka”). Każda była wyposażona w odbiornik radiowy, dzienniki (polskie i angielskie), niezbęd-

ne lektury i gry towarzyskie, pięć z nich prowadziło też odrębne biblioteki. Najbardziej zasobna znajdowała się w „Recreation Hall”, czytelnicy mogli z niej korzystać codziennie, z wyjątkiem niedziel i świąt, od godz. 14 do 16.

Ruch w świetlicach, szczególnie w porze wieczornej, zawsze był ożywiony. Mieszkańcy schodzili się tam na audycje radiowe, spędzali czas na czytaniu czasopism, dzieci i młodzież chętnie grała w szachy i warcaby. Kierowniczkę odczytywały (anglojęzyczne tłumaczyły) najnowsze artykuły, zwłaszcza dotyczące życia i sytuacji w okupowanej Polsce.

Osiedlowy Referat szczególną uwagę zwracał (tak jak poprzednicy w latach trzydziestych) na przygotowanie obchodów z okazji „Świąt Państwowych i Narodowych” oraz akademii poświęconych pamięci zmarłych „Wielkich Polaków”. Corocznie obchodzono zatem takie uroczystości jak:

- Rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja,
- Święto Żołnierza Polskiego (15 sierpnia),
- Święto Niepodległości (11 listopada),
- Dzień Imienin Prezydenta RP i Dowódcy 2 Korpusu WP (27 czerwca),
- Rocznicę śmierci Pierwszego Marszałka Polski (12 maja),
- Rocznicę śmierci Naczelnego Wodza (4 lipca).

Na program tych uroczystości, rozpoczynających się zawsze mszą św., składały się okolicznościowe przemówienia, realizacje wokalnno-muzyczne oraz, wykonywane przeważnie siłami młodzieży miejscowych szkół, inscenizacje. Referat posiadał własną garderobę teatralną, kostiumy wypożyczając młodzieży na przedstawienia sceniczne. Rozporządzał także pewną ilością instrumentów muzycznych, z których korzystał zespół orkiestralny istniejący przy tutejszym gimnazjum kupieckim.

Od czerwca 1946 roku co dwa tygodnie wygłaszano w głównej świetlicy „Gazetę Mówioną”, dając przegląd najważniejszych wydarzeń w świecie i w Polsce. Dział odczytowy z powodu niewielkiej ilości prelegentów wykazywał mniejszą aktywność, jednak przez cały czas istnienia Referatu odbywały się każdego miesiąca prelekcje na najrozmaitsze tematy⁵⁷.

Biblioteka RKO ogółem liczyła już 2016 tytułów w 5406 tomach, zaś księgozbiór dzieł obcych zawierał 788 wydawnictw angielskich i 26 francuskich. Ruch

⁵⁷ Przykładowe tytuły referatów: „Położenie Polaków pod okupacją niemiecką”, „Wspomnienia z Armii Polskiej we Francji”, „Praca Rządu Polskiego na emigracji”, „O odrodzeniu Narodu”, „O Bibliotece Załuskich”, „Siedem cudów świata”, „Obóz śmierci”, „Zasady przyszłego ustroju Polski”, „Policja a Społeczeństwo”, „Ignacy Paderewski”, „Dwie Harcerki”, „Polskie Hymny Narodowe”, „Grunwald”, „O Przedświcie Zygmunta Krasińskiego”, „Przepowiednie o losach Polski”, „Stanisław Wyspiański na tle epoki”, „O bombie atomowej”, „O morzu i Pomorzu”, „Żołnierz Polski w Syrii i Egipcie”, „Jan Matejko”, „Hodowla jedwabników w Polsce”, „Współpraca domu ze szkołą”, „O Powstaniu Warszawskim”, „Jak powstała Rodezja Północna i Południowa”.

czytelniczy we wszystkich bibliotekach osiedlowych zawsze był spory, choć z wypożyczalni przeważnie korzystała młodzież szkół średnich. Systematycznie prowadzono też, w kilku zespołach, wspomniane kursy języka angielskiego, zwykle zbierające do 100 osób.

6.2. Szkolnictwo

„Polskie osiedle Masindi, Bunyoro-Uganda. Oświata” to kolejne, zdecydowanie bardziej obszernie sprawozdanie otwierające dzieje edukacji polskich dzieci i młodzieży: „Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. 1942-1946 r.”. Jak wspomniano, pierwszy polski transport do Masindi dotarł 9 września 1942 roku, następny 30 września, z nim częściowo zorganizowana w Karaczi szkoła powszechna. Komendantem przybyłego kontyngentu była nauczycielka Janina Makiewicz, zaś kierowniczką powstającej „Szkoły Powszechnej nr 1” Helena Podstawka. Łącznie zebrano wówczas grupę liczącą 311 dzieci, które przydzielono do klas I-VI w 9 oddziałach. Zamiast klasy VII zorganizowano zaczątek gimnazjum ogólnokształcącego, w postaci dwóch klas, które razem liczyły 54 przedstawicieli nieco starszej młodzieży.

Pionierkami oświaty w Masindi były: Izabela Hawlingowa, Maria i Bronisława Januszczak, Janina Makiewicz, Zofia Pocięj, Gabriela Rzepecka, Bogumiła Scheinkönig, Wiktoria Śpiewak i Zofia Szulc. 3 października 1942 roku odbyło się nabożeństwo, odprawione przez ks. Franciszka Winczowskiego, z okazji rozpoczęcia w osiedlu nauki szkolnej.

Początkowo zamiast budynków, jedynym pomieszczeniem dla szkoły powszechnej i gimnazjum, były dwie szopy bez przegród i ścian, reszta młodzieży z konieczności umieszczała się pod drzewami, notując na kolanach. Pierwszy rok szkolny trwał do Bożego Narodzenia.

Pod koniec roku 1942 liczba młodzieży w szkołach wzrosła do 510 uczniów. Wkrótce przybył też transport dzieci osieroconych, zorganizowany w „Szkołę Powszechną nr 3”. W tym czasie spaliło się w osiedlu kilka domków, więc nie było gdzie ich wszystkich pomieścić. Dzieci te zostały zabrane przez o. Piekarczyka ze Zgromadzenia Ojców Białych na misję do pobliskiego miasteczka Masindi, skąd powróciły z początkiem nowego roku szkolnego.

W następnym roku nastąpiła także zmiana na stanowisku Referenta Opieki Szkolnej, w miejsce Eustachego Kociejowskiego w lutym zostaje mianowany świeżo przybyły Kazimierz Arnold. Jednocześnie z nim do pracy w osiedlu zgłaszają się Hieronim Szumowski, Aniela Parowicz, Krystyna Zauchowa, Wanda Tomaszewska, Klaudia Kinasz-Surowiecka, Celina Burckhard, Zofia Kiersnowska, Jadwiga Zaborowska i Krystyna Czerny.

Na początku **drugiego roku szkolnego**, który rozpoczął się 1 marca 1943 „Szkoła Powszechna nr 1” liczyła już 550 uczniów, których przydzielono do klas I-VI w 14 oddziałach. Z początkiem nowego roku szkolnego powstaje również „Szkoła Powszechna nr 2” pod zarządem Marii Góry. Prawie jednocześnie zostaje uruchomiona wspomniana „Szkoła Powszechna nr 3”, której kierownictwo objęła Maria Kułakowska. Jako następne placówki oświatowe utworzono niebawem „Gimnazjum Ogólnokształcące” i „Gimnazjum Zawodowe”.

Nazwa szkoły lub placówki oświatowej	Liczba uczniów w 1943 roku	
	I półrocze	II półrocze
Gimnazjum Ogólnokształcące	175	176
Gimnazjum Zawodowe Żeńskie	49	35
Szkoła Powszechna nr 1	403	490
Szkoła Powszechna nr 2	376	406
Szkoła Powszechna nr 3	298	296
Przedszkole	-	250
Razem:	1301	1653

Tabela 5. Liczba uczniów w szkołach i placówkach oświatowych w Masindi w 1943 r. Źródło: IPMS. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

Po Kazimierzu Arnoldzie stanowisko Referenta Opieki Szkolnej 23 kwietnia 1943 roku obejmuje por. rez. Marian Kinasz-Surowiecki. W drugim półroczu nadchodzą wreszcie podręczniki, przybory szkolne i beletrystyka. Do końca 1943 roku do Masindi dotarło 4398 podręczników uczniowskich, 327 książek do bibliotek nauczycielskich, 2882 dzieł beletrystycznych, 2473 książek religijnych oraz 931 egzemplarzy rozmaitych pism i innych pomocy szkolnych.

W pierwszym półroczu 1943 roku zaczęło się też scalanie 5 ochronek dla sierot w „Wiosce Dziecięcej” („Wioska nr VII). W ten sposób powstał w osiedlu „Sierociniec” (nazwy tej ze względu na dzieci starano się jednak unikać), przekształcony później, po wyjeździe w 1945 sierot do Rongai, na miejscowy „Internat”. Jego kierownikiem zostaje mianowany Roman Woydo Malinowski, natomiast po 30 sierpnia 1943 roku Romuald Kwieciński.

W 1944 roku dotychczasowe „Gimnazjum Zawodowe Żeńskie” zgodnie z decyzją Delegatury MWRiOP zostaje przekształcone i programowo ujednolicone. Powstają dwie szkoły: jednoroczna „Szkoła Zawodowa Przysposobienia Gospodarczego” oraz trzyletnia

„Średnia Szkoła Zawodowa Żeńska”, kierownictwo tej ostatniej 17 lipca 1944 roku obejmuje inż. Franciszek Baranowski ⁵⁸.

Dekretem Delegatury MWRiOP z 31 stycznia 1944 roku został zorganizowany, podobnie jak we wszystkich innych osiedlach, Inspektorat Szkolny, w miejsce poprzedniego Referatu Opieki Szkolnej. Pierwszym Inspektorem Szkolnym został mianowany Karol Niementowski, a od 21 września 1944 roku Karol Sander. 1 lutego 1944 roku przy „Gimnazjum Ogólnokształcącym” zostało uruchomione również dwuletnie „Liceum Humanistyczne”. 21 lutego 1944 roku miała miejsce wizytacja osiedla przez delegata MWRiOP Seweryna Szczepańskiego oraz ks. prałata [Tomasza] Reginka, w wyniku której przystąpiono do budowy nowego kompleksu budynków szkolnych. W liczbach ogólnych stan osobowy szkół (dzieci, młodzieży i nauczycieli) za rok 1944 przedstawiał się następująco:

Nazwa szkoły lub placówki oświatowej	Liczba dzieci i młodzieży	Liczba nauczycieli kwalifikowanych	Liczba nauczycieli niekwalifikowanych
Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcące	261	4	15
Średnia Szkoła Zawodowa	57	2	4
Szkoła Powszechna nr 1	511	7	10
Szkoła Powszechna nr 2	499	12	3
Szkoła Powszechna nr 3	260	9	1
Przedszkole	133	-	5
Razem:	1721	34	38

Tabela 6. Liczba uczniów i nauczycieli w szkołach i placówkach oświatowych w Masindi w 1944 r. Źródło: IPMS. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

⁵⁸ **Historia szkoły zawodowej w Masindi:** pierwsze próby w dziedzinie szkolnictwa zawodowego zapoczątkowały władze polskie w 1943 r. W początkach tegoż roku Delegatura MOS powołała do życia „Szkółę Gospodarczą” dla dziewcząt, jednak zdecydowana większość jej uczennic wyjechała w 1943 i 1944 r. do pomocniczej służby wojskowej. Z początkiem 1944 r. Delegatura MWRiOP przekształciła więc placówkę na trzyletnią „Średnią Szkołę Zawodową” o kierunku handlowym, w której od 1 sierpnia 1944 r. prowadzono naukę opartą na programie „Szkóły Handlowej”. Na podstawie zarządzenia Delegatury MWRiOP „Szkółę Handlową” zmieniono 1 lutego 1945 r. na czteroletnie „Koedukacyjne Gimnazjum Kupieckie” dla młodzieży z osiedli Koja i Masindi. Dotychczasowa „Szkoła Handlowa” z końcem 1944 r. w kl. I-II liczyła 58 dziewcząt, z początkiem nowego roku szkolnego młodzież ta została promowana do kl. II-III nowo uruchomionego „Gimnazjum Kupieckiego”. Natomiast do klas I przybyła młodzież, która ukończyła szkoły powszechne i z końcem 1944 r. złożyła odpowiedni egzamin wstępny. Z początkiem roku 1945 otwarto trzeci oddział kl. I, jeden oddział kl. II i jeden oddział kl. III. Łącznie placówka zbierała 150 uczniów (26 chłopców i 124 dziewcząt). W roku szkolnym 1946 zwiększył się napływ młodzieży: uruchomiono trzeci oddział kl. I-II oraz po jednym oddziale w kl. III i IV. Szkoła liczyła wówczas 221 uczniów: 59 chłopców i 162 dziewcząt (z Masindi 26 chłopców i 111 dziewcząt, z osiedla Koja przybyło 33 chłopców i 51 dziewcząt).

Na 318 uczęszczających do szkoły średniej było tylko 36 chłopców, gdyż zdecydowaną większość władze wojskowe systematycznie wycofywały do szkół junackich oraz do służby w armii. Podobnie znaczna część dziewcząt opuściła już osiedle wstępując do PSK. Przy końcu 1944 roku zostały zorganizowane pierwsze egzaminy wstępne do szkół średnich, na zasadzie których uregulowany został dopływ młodzieży (brak do-tychczasowej selekcji), co zdecydowanie przyczyniło się do podniesienia poziomu nauczania; miała też miejsce inspekcja szkół średnich przeprowadzona przez wizytatora [Ignacego] Krajowskiego.

11 stycznia **1945 roku** odbyło się ogólne zebranie nauczycieli wszystkich szkół w Masindi, przewodniczył delegat MWRiOP Seweryn Szczepański, jako gość uczestniczył delegat MWRiOP Artur Szewczyk. Obecny był także ks. Władysław Słapa i przedstawiciele miejscowych władz. Inspektor Karol Sander poinformował zebranych o istotnych zmianach w szkolnictwie na terenie osiedla. Najważniejsze z zapowiedzianych to:

1. Organizacja czteroletniej szkoły powszechnej, która miała pomieścić wszystkie samotne dzieci zamieszkałe w „Sierocińcu” (została zrealizowana już z początkiem 1945 roku).
2. Postanowienie, że powyższa szkoła wyjedzie z początkiem roku szkolnego wraz z całym Gronem Nauczycielskim do Rongai, osiedla o bardziej korzystnym klimacie (wyjazd nastąpił 19 czerwca 1945 roku: wyjechało 167 uczniów).
3. W związku ze zmniejszającym się napływem najmłodszych roczników, w 1945 roku zostaną uruchomione tylko dwie klasy I w szkołach powszechnych (zostały zorganizowane przy „Szkole Powszechnej” nr 1 oraz nr 2, łącznie zbierały 68 dzieci).
4. Postanowiono o reorganizacji trzyletniej „Szkoły Zawodowej” (została przekształcona na czteroletnie „Gimnazjum Kupieckie”).
5. Podjęto decyzję o utworzeniu nowej szkoły średniej pod nazwą „Gimnazjum Bieliźniarskie” (zapisało się 37 dziewcząt, większość z osiedla Koja, ogółem do obu powyższych szkół przyjechało blisko 80 uczniów).
6. Powstał też projekt przeniesienia tutejszego gimnazjum i liceum do Rongai, który nie doszedł do skutku ze względu na liczne protesty rozdzielanych rodzin.

Niebawem z administracji szkolnictwa ubył Inspektor Karol Sander, przeniesiony do Rongai w charakterze Inspektora Szkolnego i Kierownika Osiedla. Agendy Inspektoratu w Masindi objął inż. Franciszek Baranowski pełniący równocześnie obowiązki dyrektora Gimnazjum Kupieckiego. Na półroczu 1945 roku dr Józef Ekkert został mianowany dyrektorem Gimnazjum i Liceum, natomiast dyrektorką Gimnazjum Bieliźniarskiego została Krystyna Zauchowa.

16 maja 1945 roku w porozumieniu z przedstawicielem Delegatury MWRiOP na Ugandę [Kazimierzem] Skwierczyńskim ustalono, że pozostawione przez „Sierociniec” domki (15 mieszkalnych i 12 administracyjnych) zostaną przeznaczone na „Internat” dla uczennic z osiedla Koja oraz wymagającej tzw. „wzmoczonej opieki” młodzieży z Masindi. Na stanowisko kierownika „Internatu” powołano Szczęsnego Żurowskiego. W każdym domku zamieszkało około 10 uczniów i jeden wychowawca lub wychowawczyni.

W lipcu 1945 roku administracja i władza wykonawcza w osiedlach polskich przeszła do rąk brytyjskich Komendantów Osiedli (w Masindi Mr. E. Edyvean; Edwin). Wszyscy polscy Kierownicy Osiedli stali się więc jedynie ich doradcami (ostatni inż. Franciszek Hawling). Jednakże nauczanie we wszystkich szkołach przebiegało tak jak poprzednio, jedynie z oczywistych względów zintensyfikowano dotychczasowe kursy języka angielskiego.

Wskutek wyjazdu młodzieży do Rongai i przyjazdu uczennic szkół średnich z osiedla Koja, nastąpiły też wówczas istotne zmiany dotyczące ilości uczącej się młodzieży:

Nazwa szkoły lub placówki oświatowej	Liczba dzieci i młodzieży na początku roku szkolnego	Liczba dzieci i młodzieży przy końcu roku szkolnego
Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcące	338	347
Gimnazjum Kupieckie	118	149
Gimnazjum Bieliżniarskie	24	37
Szkoła Powszechna nr 1	328	335
Szkoła Powszechna nr 2	290	284
Szkoła Powszechna nr 3	314	335
Szkoła Powszechna nr 4	207	-
Przedszkole	66	80
Razem:	1685	1567

Tabela 7. Liczba uczniów w szkołach i placówkach oświatowych w Masindi w 1945 r. Źródło: IPMS. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

15 listopada 1945 roku odbył się pierwszy egzamin dojrzałości w Masindi. Do matury przystąpiło 16 abiturientek i wszystkie zdały swój pierwszy życiowy sprawdzian edukacyjny z wynikiem pomyślnym. Absolwentki liceum w styczniu następnego roku wyjechały na kurs pedagogiczno-metodyczny do Tengeru.

Z początkiem następnego **1946 roku**, piątego roku szkolnego w Masindi, liczba dzieci i młodzieży, klas, oddziałów oraz nauczycieli w porównaniu z końcem 1945 roku uległa już wyraźnemu zmniejszeniu:

Rok	Szkoły powszechne			Szkoły średnie		
	dzieci i młodzież	klas (oddziałów)	nauczyciele	młodzież	klas (oddziałów)	nauczyciele
1945	956	25	28	535	18	27
1946	816	24	33	722	25	42

Tabela 8. Liczba uczniów i nauczycieli w szkołach i placówkach oświatowych w Masindi w 1946 r. Źródło: IPMS. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

W szkołach powszechnych liczba młodzieży zmniejszyła się o 140 uczniów, lecz ilość klas (oddziałów) tylko o jedną. W 1945 roku klasy były nadal zbyt przepełnione, nauczyciele uczyli po 27 godzin tygodniowo (dopiero w roku następnym nastąpiło zmniejszenie godzin nauczania do 24).

W 1946 roku w szkołach powszechnych w Masindi jest już tylko jedna klasa I (zbierająca 40 dzieci), gdy klas IV jest cztery, a klas V półrocznych trzy oddziały. Łącznie w roku 1946 osiedlową szkołę powszechną opuści siedem (oddziałów) klas VI, liczących 220 młodzieży. Również przedszkole „skurczyło się” do 54 dzieci i w 1947 roku klasa I szkoły powszechnej będzie tylko jedna, zbierając niespełna 10 najmłodszych wychowanków.

Liczba młodzieży w szkołach średnich powiększyła się o 187 uczniów, ilość klas o siedem oddziałów, nauczycieli o 15 (zaangażowano 12 licencjatek ze wspomnianego kursu w Tengeru), nadto wykładał także ks. Janus i ks. Szklanny oraz dodatkowo kilku nauczycieli płatnych (etatowych).

Budżet szkolny w styczniu 1946 roku zamykał się kwotą 16960 szylingów, w kwietniu 20872, w sierpniu wynosił już 23255 shs. W lipcu nadeszły z Palestyny, zakupione przez władze brytyjskie, podręczniki szkolne za kwotę 4040 shs., zaś dar „Polonii Amerykańskiej” zawierał 7 skrzyń przyrządów i odczynników do nauki chemii, biologii i fizyki.

Podkreślić warto, że zaledwie 5% młodzieży kończącej osiedlowe szkoły powszechne nie kontynuuje nauki w szkołach średnich. Szkolnictwo w drugim półroczu tegoż roku obsługiwane jest przez 78 nauczycieli różnych kategorii, personel administracyjny liczył 4 osoby, obsługa szkolna 18, około 60 osób zatrudnionych było w „Internacie”.

Od początku roku szkolnego przy „Gimnazjum Kupieckim” istniała orkiestra szkolna oraz Spółdzielnia Uczniowska „Jutrzenka”. Zaangażowany przez Komendanta Osiedla por. Ejgierd został opiekunem i organizatorem wychowania fizycznego. Coraz więcej zainteresowanych osób obejmowały też wspomniane kursy nauki języka angielskiego.

6.3. Powstanie i rozwój gimnazjum

Następny, równie interesujący, maszynopis dotyczy szkolnictwa stopnia średniego i lat 1942-1946. Gimnazjum ogólnokształcące w Masindi otwarte zostało w ostatnich dniach września 1942 roku, organizację pierwszej miejscowej szkoły średniej zainicjowały Antonina Załęska i Emilia Michniewicz, przeniesiona z Teheranu 12 sierpnia 1942 roku. Lekcje rozpoczęły się już 1 października w tzw. „Obozie Przejściowym”. Początkowo utworzono tylko klasy I-II, do których łącznie uczęszczało 54 uczniów. Kierownictwo szkoły objęła Antonina Załęska, skład Główny Nauczycielski uzupełniali o. Mściśław Piekarczyk i Barbara Czerska.

Młodzież garnęła się do nauki, lecz pomimo nadludzkich wysiłków pierwszych pedagogów, trudno było prowadzić zajęcia w tak ciężkich i nietypowych warunkach. Budynek, w którym początkowo mieściły się dwie klasy, nie był przedzielony nawet ścianką, stąd wykładowcy i uczniowie przeszkadzali sobie nawzajem. Selekcja uczniów nie była ścisła, nie wszyscy posiadali szkolne świadectwa i nie wszyscy byli jednakowo przygotowani do kontynuowania nauki. Początkowo podręczników w gimnazjum nie posiadano żadnych, zatem pamięć wykładowcy i tu była jedynym źródłem wiedzy i jak się okazuje tzw. pomocą szkolną.

Od Kierownictwa Osiedla otrzymano cztery stoły i sześć ławek, młodzież nie mająca miejsca przy stole przynosiła ze sobą cegielki lub kawałki drewna, na których siedząc słuchała wykładów i na kolanach robiła notatki. Największą trudność sprawiał brak papieru i ołówków, nawet tablica początkowo była jedna na dwie klasy. Niezmierną radość sprawili więc misjonarze ze Zgromadzenia Ojców Białych, gdy po kilku tygodniach nauki przysłali po dwa zeszyty oraz jednym ołówku dla każdego gimnazjalisty: „Zdawało się – czytamy w sprawozdaniu – że otrzymano największy skarb do szkoły”.

Z chwilą zorganizowania szkoły średniej zawiązano też osiedlowe harcerstwo, na czele którego jako hufcowa stanęła Antonina Załęska. Młodzież chętna do nauki i pracy oświatowej rozpoczęła działalność kulturalną („impresową”). Przykładem okolicznościowy poranek 11 listopada 1942 roku, na którego program złożył się referat Emilii Michniewicz, występy chóru oraz stosowne uczniowskie deklamacje i tańce. W grudniu,

w okresie Świąt Bożego Narodzenia, młodzież tłumnie zebrała się na placu w „Jadwisinie” przy wspólnej pierwszej „afrykańskiej” (tj. cyprysowej) choince i śpiewała przygotowane wcześniej w szkole kolędy.

Gimnazjum w stadium początkowej organizacji podlegało kontroli Kierownika Osiedla inż. Jerzemu Skolimowskiemu, któremu nauczyciele musieli przedkładać sprawozdania i konspekty lekcyjne. Pierwszy rok szkolny został zakończony już 23 grudnia 1942 roku, gdyż poprzednio od kwietnia wszyscy uczniowie uczęszczali do gimnazjum w Teheranie.

Nauka w **drugim roku szkolnym** rozpoczęła się 8 stycznia 1943 roku. Gimnazjum składało się z czterech klas i sześciu oddziałów. Z powodu zwiększającej się liczby uczniów przeniesiono je do dwóch budynków szkolnych w „Wiosce nr II” („Jadwisinie”). Klasy zostały już przedzielone ścianami, jednak w dalszym ciągu brakowało dostatecznej ilości ławek, zeszytów, podręczników i wszelkich innych niezbędnych pomocy naukowych. Od stycznia 1943 roku do osiedla zaczęły napływać dodatkowe siły nauczycielskie, uzupełniając szczupłe grono pedagogów wykładających niejednokrotnie po kilka różnych przedmiotów.

W 1943 roku 17 osobowy zespół nauczycieli gimnazjalnych, pod kierownictwem Antoniny Załęskiej, przedstawiał się następująco: Kazimierz Arnold, Jerzy Bogdański, Mieczysław Borowiecki, Barbara Czerska, Henryk Godlewski, Wilhelm Horky, Cecylia Markowska, Leopoldyna Mastalska, Emilia Michniewicz, Jan Moldzyński, Aniela Parowicz, Cezaria Peszek, Gabriela Rzepecka, Kazimiera Skórska, ks. Franciszek Winczowski oraz Zdzisława Wójcik. W pierwszym półroczu łączny stan klas wynosił 175 wychowanków, uczących się w czterech klasach i sześciu oddziałach: klasa I a (42 podopiecznych), klasa I b (41), klasa II a (30), klasa II b (21), klasa III (25) i klasa IV (16 uczniów).

29 kwietnia 1943 roku Antonina Załęska została przeniesiona do osiedla Koja, funkcję dyrektora gimnazjum objęła Emilia Michniewicz. W okresie tym szkołę odwiedził Konsul Generalny RP Michał Wierusz-Kowalski, który obecny był na lekcji historii u Emilii Michniewicz (w klasie IV) i Henryka Godlewskiego na lekcji matematyki (w klasie II). W lipcu z inicjatywy Grona Nauczycielskiego został zorganizowany Komitet Rodzicielski, na walnym zebraniu rodziców Kazimierz Arnold wygłosił referat pt. „Współpraca domu ze szkołą”, zaś 30 lipca 1943 roku przeprowadzono klasyfikację uczniów za pierwsze półrocze:

Klasa gimnazjalna	Liczba uczniów	Liczba uczniów klasyfikowanych	Liczba uczniów nieklasyfikowanych	Liczba ocen			
				bdb.	db.	dst.	ndst.
I a	42	40	2	2	11	9	18
I b	41	40	1	15	16	3	6
II a	30	30	-	14	11	4	1
II b	21	20	1	2	6	5	7
III	25	25	-	7	7	9	2
IV	16	13	3	7	4	2	-
Razem:	175	168	7	47	55	32	34

Tabela 9. Klasyfikacja uczniów klas gimnazjalnych (wraz z końcowymi ocenami) w Masindi za pierwsze półrocze 1943 r.

Źródło: IPMS. Historia Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego [...]. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

Drugie półrocze szkolne rozpoczęło się 23 września 1943 roku, wychowawstwo objęli: Hieronim Szumowski (kl. I a), Barbara Czerska (kl. I b), Aniela Parowicz (kl. II a), Leopoldyna Mastalska (kl. II b), Emilia Michalska (kl. III) oraz Kazimierz Arnold (kl. IV).

Wraz z rozpoczęciem drugiego półrocza gimnazjum ponownie zostało przeniesione, tym razem do „Wioski nr III” („Kozi Róg”), gdzie otrzymało trzy nowe budynki. 1 października 1943 roku z polecenia ówczesnego Kierownika Osiedla, por. Władysława Kalitowskiego, stanowisko dyrektora gimnazjum objął Kazimierz Arnold. Natomiast od 1 listopada 1943 roku, podobnie jak we wszystkich pozostałych osiedlach, placówka przeszła pod opiekę MWRiOP, zostaje upaństwowiona i uzyskuje już pełny tytuł: „Państwowe Gimnazjum Ogólnokształcące w Masindi”.

Warto wspomnieć, że w okresie tym odbyły się trzy lekcje pokazowe, na które zaprosili pozostałych kolegów: Henryk Godlewski (matematyka w kl. IV), Emilia Michniewicz (historia w kl. I a) i Jerzy Bogdański (geografia w kl. II). Na podstawie przeprowadzonych egzaminów 25 października do klasy I przyjęto 15 uczennic (tworząc trzeci oddział I klasy), natomiast 2 listopada 1943 roku młodzież gimnazjum brała udział w przedstawieniu wspomnianych fragmentów II części „Dziadów”.

Zgodnie z zarządzeniem MWRiOP 22 grudnia 1943 roku zakończono drugi rok nauczania, natomiast 28 i 29 stycznia 1944 roku odbyły się w „Państwowym Gimnazjum Ogólnokształcącym” egzaminy wstępne dla absolwentów szkół powszechnych do klasy I (73 uczniów zaliczyło ten sprawdzian z wynikiem pomyślnym).

Trzeci rok szkolny zainaugurowano 1 lutego 1944 roku uroczystym nabożeństwem, a 3 lutego rozpoczęły się zajęcia lekcyjne w pięciu budynkach w „Wiosce nr III”.

W tymże roku nauczania została też utworzona klasa I „Liceum Humanistycznego”, do której zapisano 12 uczniów (dokładniej: 11 uczennic i 1 ucznia). Czeroklasowe gimnazjum w Masindi składało się zatem już z dziewięciu oddziałów i I klasy liceum, ogółem, obok wymienionych niżej opiekunów, zbierało 274 wychowanków:

- kl. I a – 32 (Mieczysław Borowiecki),
- kl. I b – 45 (Helena Podstawska),
- kl. II a – 27 (Hieronim Szumowski),
- kl. II b – 30 (Barbara Czerska),
- kl. II c – 31 (Feliksa Błońska),
- kl. II d – 23 (Aniela Parowicz; uczniowie przybyli 12 lutego z osiedla Koja),
- kl. III a – 24 (Cecylia Markowska, następnie Irena Pomorska),
- kl. III b – 25 (Leopoldyna Mastalska),
- kl. IV – 25 (Emilia Michniewicz),
- liceum: kl. I – 12 (dr Jadwiga Zielińska).

Natomiast 18 osobowe Grono Nauczycielskie reprezentowali: Kazimierz Arnold (dyrektor, język polski), Feliksa Błońska (przyroda i chemia), Mieczysław Borowiecki (śpiew), Barbara Czerska (łacina), Elisabeth Gillard (język angielski), Henryk Godlewski (matematyka i fizyka), Izabela Hawling (język angielski), Marian Kinasz-Surowiecki (geografia), Cecylia Markowska (łacina), Leopoldyna Mastalska (zajęcia praktyczne), Emilia Michniewicz (historia i zagadnienia życia współczesnego), Aniela Parowicz (historia i geografia), Helena Podstawska (język polski), Irena Pomorska (język polski), Mieczysław Pomorski (matematyka i geografia), Hieronim Szumowski (matematyka), ks. prefekt Franciszek Winczowski (religia) oraz dr Jadwiga Zielińska (biologia).

13 marca 1944 roku gimnazjum i liceum wizytował Henryk Strasburger oraz delegat MWRiOP Seweryn Szczepański. W pierwszym półroczu zostały wygłoszone trzy referaty: „Praca wychowawcza nauczyciela” (Kazimierz Arnold), „Rola kobiety w historii Polski” (Emilia Michniewicz), „Szkolnictwo w Anglii” (dr Jadwiga Zielińska), założono też „Koło Nauczycieli Matematyków oraz Polonistów”. Praca wychowawcza skierowana była głównie na pogadanki tematyczne, zajęcia nad utrzymaniem szkolnego porządku i problematyką funkcjonowania gmin klasowych.

Z okazji 3 majowej rocznicy uczniowie odnowili swoje klasy, ozdobili zielenią wnętrza, ściany okolicznościowymi portretami. 12 maja samorząd klasy IV zorganizował wieczór poświęcony pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, zaś 27 czerwca samorząd szkolny przygotował akademię ku czci Prezydenta RP, Władysława Raczkiewicza. Pierwsze półrocze zakończyło się 30 czerwca, przerwa wakacyjna trwała do 25 lipca.

W drugim półroczu 1944 roku do osiedla przybyły kolejne nowe siły nauczycielskie w osobach: Anny Łączyńskiej (biologia), Genowefy Bieńko (historia i matematyka) oraz dra Kazimierza Ossolińskiego (język polski i zagadnienia życia współczesnego). Przydział przedmiotów przedstawiał się tak jak w pierwszym półroczu.

2 sierpnia Kazimierz Arnold przeprowadził lekcję pokazową z języka polskiego w klasie IV (analizowano nowelę Bolesława Prusa „Żywy telegraf”), a 24 sierpnia tenże wykładowca przedstawił referat „Jak uczyć”. Pięć osób z Grona Nauczycielskiego uczęszczało na lekcje języka angielskiego prowadzone przez Elisabeth Gillard, natomiast Barbara Czerska prowadziła nadobowiązkowe lekcje języka francuskiego (dwa razy w tygodniu) dla kompletu dziesięciu uczennic. Pod nadzorem nauczycieli urządzono również szereg szkolnych wycieczek przedmiotowych.

Młodzież gimnazjum i liceum brała czynny udział w imprezach urządzanych w ramach tygodnia „Higieny i zdrowia”, w związku z którym zostały napisane liczne prace konkursowe (17 uczennic dostało nagrody). Na terenie szkoły działały następujące organizacje: hufiec harcerek i harcerzy, samorządy uczniowskie (klas: II b, II c, II d i IV c) oraz liczne koła sportowe. Nabożeństwa szkolne w Masindi odbywały się w każdą niedzielę i święta, młodzież zawsze udawała się na mszę św. parami pod opieką nauczycieli.

22 sierpnia 1944 roku utworzona została „IX Drużyna Harcerska Gimnazjum”, obok drużynowej, licząca 27 szeregowych, natomiast 1 listopada zorganizowano „X Drużynę Harcerską” składającą się już wyłącznie z uczennic gimnazjum. Do tego czasu istniejące w Masindi od 1942 roku harcerstwo nie posiadało osobnych „Drużyn Gimnazjalnych”.

27 września krąg starszych harcerek zorganizował dla młodzieży akademię ku uczczeniu bohaterstwa „Walczącej Warszawy”. 12 października pod kierownictwem Mieczysława Borowieckiego samorząd szkolny przygotował „Poranek Szopenowski”, a 15 października Komitet Redakcyjny samorządu klasy IV rozpoczął, pod nadzorem dra Kazimierza Ossolińskiego, wydawanie gazetki ściennej „Na Równiku”. 19 listopada młodzież gimnazjalna pod kierownictwem Leopoldyny Mastalskiej urządziła, budzącą powszechne zainteresowanie, wystawę robót ręcznych.

20 listopada w lokalu Polskiej YMCA otwarto świetlicę dla młodzieży „Szkół Średnich Osiedla”. 30 listopada samorząd klasy IV urządził tam tradycyjną herbatkę, na której byli obecni przedstawiciele poszczególnych klas, Grono Nauczycielskie i zaproszeni goście.

Opiekę lekarską nad uczniami sprawowała dr Bujwid-Dźwiłowa, badania odbywały się raz na kwartał. Stan zdrowia podopiecznych nieco się poprawił, jednak nadal częste były ataki malarii, przypadki anemii i ameby, choroby oczu, a nawet ogniska gruźlicy.

W 1944 roku gimnazjum i liceum zajmowało już 10 sal lekcyjnych (w pięciu pawilonach) oraz dwa budynki przeznaczone na świetlicę i kancelarię. Pawilony szkolne stanowiły prostokątne domki, w każdym dwie sale mogące pomieścić około 30 uczniów.

Pomieszczenia nie posiadały ścian bocznych, wskutek czego rozpraszały uwagę młodzieży. Uczniowie nadal siedzieli na dość wysokich ławkach, przy nieodpowiednich stołach. Problemem pozostawał brak sali do zajęć praktycznych, gabinetu przyrodniczego oraz sali gimnastycznej. Niewystarczające były pomoce dydaktyczne: dział geograficzny posiadał 24 mapy i jeden globus indukcyjny (do wykreślania map), gabinet fizykochemiczny 44 pomoce naukowe, choć zatrudniony do nauki śpiewu nauczyciel dysponował „własnym” pianinem.

Nadzór nad szkolną biblioteką pełniła Barbara Czerska, a wypożyczanie odbywało się przy pomocy bibliotekarek klasowych. Księgozbiór ogółem liczył już 3813 woluminów, głównie były to podręczniki szkolne oraz beletrystyka. Wszystkie książki mieściły się w dwóch obszernych szafach, stan czytelnictwa w sprawozdaniach określano jako „dobry”. W miarę napływu książek nauka szła coraz sprawniej, młodzież zauważała też stopniowy, ale znaczny wzrost wymagań stawianych przez nauczycieli. Program nauczania opierano już w całości na wytycznych przysłanych z MWRiOP w Londynie⁵⁹.

Od 5 do 18 listopada 1944 roku szkolną placówkę odwiedził Wizytator Szkół Średnich, Ignacy Krajowski. W okresie jego pobytu odbyły się egzaminy dojrzałości dla czterech eksternistów w lokalu „Państwowego Liceum i Gimnazjum Ogólnokształcącego” (od 13 do 18 listopada trwał egzamin pisemny, 20 listopada ustny). Obok wizytatora, jako przewodniczącego, w składzie Komisji Egzaminacyjnej zasiadli: Kazimierz Arnold (egzaminator z języka polskiego i propedeutyki filozofii), Roman Bakun (geografia), F. Dutczak (matematyka i fizyka z chemią), Elisabeth Gillard (język angielski), Anna Łączyńska (biologia), Cecylia Markowska (łacina), Emilia Michniewicz (historia) oraz ks. proboszcz Franciszek Winczowski (egzaminator z religii).

⁵⁹ Lekcje były połączeniem tego, co w tradycji lat trzydziestych stawiano na miejscu pierwszym (patriotyzm) oraz tego, co przynosiła trudna ówczesna rzeczywistość wojenna; zob.: E. Magiera, *Współpraca rodziny i szkoły w wychowaniu spółdzielczym dzieci i młodzieży w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Rodzina na przestrzeni wieków* (t. 2), Jelenia Góra 2011, s. 105-125; H. Wójcik-Łagan, *Kult Józefa Piłsudskiego w szkolnej edukacji historycznej: 1932-1939*, [w:] *W kręgu dorobku edukacyjnego II Rzeczypospolitej*, Kraków 2011, s. 57-75 oraz J. Chłap-Nowakowa, *Wojenna poezja dzieci i młodzieży z kręgu 2. Korpusu*, [w:] *Polskie dzieci na tułaczach szlakach* [...], Warszawa 2008, s. 119-137; A. Pyszkowska-Włoch, *Motyw Orientu i miejsca obcego w poezji żołnierskiej 2 Korpusu*, [w:] *Liryka żołnierska* [...], Rzeszów 2011, s. 231-237 i J. W. Sienkiewicz, *Sztuka w poczekalni: studia z dziejów plastyki polskiej na emigracji 1939-1989*, Toruń 2012, s. 63-118.

Rok szkolny zakończył się 30 listopada 1944 następującymi wynikami:

Klasa (oddział)	Liczba uczniów	Liczba uczniów				
		klasyfi- kowanych	nieklasyfi- kowanych	promo- wanych	niepromo- wanych	odroczonych promocji
a	31	31	-	28	3	-
I b	35	35	-	30	5	-
II a	25	24	1	22	2	1
II b	30	29	1	29	-	-
II c	28	27	1	25	2	-
II d	23	23	-	23	-	-
III a	26	25	1	24	1	1
III b	21	21	-	17	4	-
IV	25	25	-	25	-	-
I liceum	15	14	1	14	-	-
Ogółem:	259	254	5	237	17	2

Tabela 10. Klasyfikacja uczniów klas gimnazjalnych i klasy I liceum w Masindi w 1944 r. Źródło: IPMS. Historia Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

Czwarty rok szkolny w osiedlu Masindi rozpoczął się 1 lutego 1945 uroczystym nabożeństwem. Gimnazjum i liceum liczyło wówczas 12 oddziałów: dziesięć gimnazjum (w czterech klasach) i dwie klasy liceum. Przydział przedmiotów nauczania w nowym roku szkolnym:

- religia – ks. Franciszek Winczowski, kpt. Władysław Goździewski, Aniela Parowicz,
- j. polski – Kazimierz Arnold, Bronisław Kowalewski, Helena Podstawska, Irene Pomorska,
- j. łaciński – Cecylia Markowska, Barbara Czerska, Genowefa Bieńko,
- j. angielski – Mrs. Edyvean, Izabela Hawling, Marian Kinasz-Surowiecki,
- historia – Emilia Michniewicz, Genowefa Bieńko,
- geografia – Aniela Parowicz, Marian Kinasz-Surowiecki,
- biologia – Anna Łączyńska,
- fizyka – Henryk Godlewski,
- chemia – Henryk Godlewski,
- matematyka – Michał Wieruszewski, Feliksa Błońska,

- zagadnienia życia współczesnego – Emilia Michniewicz,
- propedeutyka filozofii – Kazimierz Arnold,
- zajęcia praktyczne – Leopoldyna Mastalska,
- śpiew – Mieczysław Borowiecki.

Ilość klas, liczba uczniów i przydział wychowawstwa:

Klasa (oddział)	Liczba uczniów	Etat wychowawcy
I a	42	Marian Kinasz-Surowiecki
I b	40	Genowefa Bieńko
I c	36	Leopoldyna Mastalska
II a	29	Mieczysław Borowiecki
II b	33	Helena Podstawka
III a	25	Irena Pomorska
III b	29	Barbara Czerska
III c	29	Feliksa Błońska
IV a	25	Michał Wieruszewski
IV b	24	Anna Łączyńska
Razem:	312	
Liceum		
kl. I	26	Emilia Michniewicz
kl. II	16	Kazimierz Arnold
Razem:	354	12

Tabela 11. Liczba klas, uczniów (gimnazjalnych i liceum) oraz przydział wychowawstwa w Masindi w 1945 r. Źródło: IPMS. Historia Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

W klasach licealnych nastąpiła zmiana nauczyciela języka polskiego, 1 marca po Kazimierzu Ossolińskim przedmiot ten objął Kazimierz Arnold. Po Irenie Pomorskiej, przeniesionej do szkoły powszechnej, pracę rozpoczął Szczęsny Żurowski, we wszystkich klasach wychowawcy rozpoczęli też organizowanie samorządów klasowych. Oddziały klasy I były przepełnione, gdyż mieściły po około 40 uczniów. Ławki szkolne jedynie w czterech klasach były normalne, w pozostałych pulpity na kołkach wbitych w ziemię. Młodzież wciąż nie była zabezpieczona od wiatru i zmian temperatury. Brak podręczników nadal odczuwali zarówno uczniowie, jak i nauczyciele, zwłaszcza języka polskiego, łaciny i historii.

Kierownictwo gimnazjum i liceum po Kazimierzu Arnoldzie przejął dr Józef Ekkert. 19 czerwca 1945 roku zmniejszyła się ilość uczniów z powodu wyjazdu 26 wychowanków do kenijskiego Rongai, jako wychowawca wyjechał tam również Marian Kinasz-Surowiecki.

31 stycznia 1945 roku na konferencji Rady Pedagogicznej Kazimierz Arnold odczytał przetłumaczony przez siebie rozdział „Dobry początek” z książki [Duglasa] Barnes’a „Kształcenie charakteru”, zaś 20 lutego, dla ogółu nauczycieli, przedstawił lekcję pokazową z języka polskiego (w kl. I b). 27 marca na kolejnej konferencji referat „Wychowanie obywatelskie” wygłosiła Barbara Czerska, przedłożony materiał wywołał ożywioną dyskusję. 15 maja zaprezentowano kolejną lekcję pokazową z matematyki w klasie II licealnej „Rzuty prostopadłe na płaszczyznę”, zajęcia prowadził Michał Wieruszewski. Natomiast 17 czerwca na zebraniu nauczycieli wszystkich osiedlowych szkół w lokalu Rady Pedagogicznej, pod przewodnictwem Józefa Ekkerta, omówiono zagadnienie „Nauczanie przedmiotów ojczystych na obczyźnie”, 30 czerwca na posiedzeniu Rady Pedagogicznej tenże referent wygłosił odczyt na temat „O pytaniach i ich stawianiu w szkole”⁶⁰.

10 marca 1945 roku uczennice klasy II liceum urządziły „Wieczór Mickiewiczowski”. W programie zaprezentowano „Ode do młodości”, balladę „Pani Twardowska”, wyjątki z „Konrada Wallenroda”, „Stepy Akermanskie” i „Redutę Ordona”. 19 marca urządzono poranek ku uczczeniu pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, okolicznościowe przemówienie wygłosił prokurator Bronisław Kowalewski. 23 kwietnia do użytku młodzieży otwarto świetlicę z nową obszerną czytelnią. W ciągu kwietnia sekcja imprezowa samorządu szkolnego pod kierownictwem Emilii Michniewicz przygotowała, przeznaczone na 3 majową uroczystość, przedstawienie „Powrót posła” Juliana Ursyna Niemcewicza.

20 maja uczennice klasy II powtórzyły „Wieczór Mickiewiczowski” dla dorosłych mieszkańców osiedla, a 21 maja dla młodzieży wszystkich szkół w Masindi. 29 czerwca odbyła się akademie z okazji „Święta morza”, na program uroczystości złożyły się m. in.: okolicznościowy referat, deklamacje pieśni chóralne. W tym samym dniu odbył się także wieczór poświęcony pamięci Stanisława Moniuszki z występami wokalnymi i inscenizacjami, słowo wstępne wygłosił Mieczysław Borowiecki.

Uczniów klas gimnazjalnych i licealnych zawsze cechowało znaczne uspołecznienie. Istniejący samorząd kierował już niemal całokształtem życia indywidualnego mło-

⁶⁰ Zadania dla Grona Nauczycielskiego wyznaczano w czasie prac Rady Pedagogicznej. Omawiano tam m. in. problemy karności uczniów, postępy w nauce czy sprawy przesunięć młodzieży przerośniętej. Działalność poszczególnych jego członków zaznaczała się także w pracy społecznej: w Radzie Osiedla i Komisji Kulturalno-Oświatowej, Związku Rodzin Wojskowych, w Stowarzyszeniu Ziemi Północnych i Południowo-Wschodnich i Akcji Katolickiej. Z przygotowanych referatów przykładowo można jeszcze wymienić odczyt o „Wojsku Polskim na Środkowym Wschodzie” czy „O reformie i organizacji szkolnictwa w Polsce Odrodzonej”.

dzieży, wylaniał kierownictwo szkolnej świetlicy oraz wydawał gazetkę „Na Równiku”. Najaktywniejszą była jednak sekcja „imprezowa” (kulturalna). Czytelnictwo młodzieży też określano jako „zadowalające”. W siedmiu oddziałach tutejszej szkoły, liczba uczniów korzystających z czytelni przekroczyła 20 na klasę, zaś w pięciu pozostałych wahała się od 14 do 20.

W lipcu 18 harcerzy uczestniczyło w przeszkoleniu, które prowadził ppor. [Ignacy] Kozioł. W okresie tym odbył się również kurs dla starszych harcererek. Po jego ukończeniu zdobyte sprawności samarytanek pozwoliły na przeprowadzenie odpowiedniej praktyki w szpitalu. Dwie drużyny urządziły też loterie fantowe.

Pierwsze półrocze 1945 roku zamknięto 30 czerwca. Drugie półrocze roku szkolnego rozpoczęło się 1 sierpnia. Przydział poszczególnych przedmiotów nauczania przedstawiał się następująco:

- dr Józef Ekkert – zagadnienia życia współczesnego Polski i Anglii,
- Kazimierz Arnold – język polski, propedeutyka,
- Genowefa Bieńko – historia, geografia,
- Feliksa Błońska – matematyka,
- Mieczysław Borowiecki – śpiew i chór,
- Barbara Czerska – łacina, język angielski,
- Mrs. Edyvean – język angielski,
- Henryk Godlewski – fizyka, chemia,
- Izabela Hawling – język angielski,
- Anna Łączyńska – przyroda,
- Bronisław Kowalewski – historia Kościoła,
- Cecylia Markowska – łacina,
- Leopoldyna Mastalska – zajęcia praktyczne,
- Emilia Michniewicz – historia,
- Aniela Parowicz – matematyka, geografia i gimnastyka,
- Helena Podstawka – język polski,
- Wanda Tomaszewska – język angielski,
- Michał Wieruszewski – matematyka,
- ks. Franciszek Winczowski – religia,
- Szczesny Żurowski – język polski.

Samorząd szkolny organizował pomoc dla słabszych kolegów, z jego inicjatywy powstały też sekcje porządkowe, których zadaniem było m. in. estetyczne utrzymanie kwietników w rejonie poszczególnych klas i świetlicy. Kółko imprezowe urządziło przedstawienie „Śluby panińskie” Aleksandra Fredy, dochód przeznaczono dla polskich jeńców wojennych w Niemczech. Staraniem samorządu klasy I liceum zorganizowano także kurs dla przerośniętej młodzieży VI klasy szkoły powszechnej

(lekcje prowadziło osiem uczennic). 8 lipca Leopoldyna Mastalska urządziła, ciesząc się i tym razem sporym zainteresowaniem, wystawę uczniowskich robót ręcznych i rysunków.

19 sierpnia odbyła się wycieczka II, III i IV klas gimnazjalnych. Celem była pobliska dżungla i poznanie jej flory, w końcowym efekcie zielniki, imponujące zbiory motyli, a przy jednej ze szkół wspaniały ogród botaniczny. W trzech istniejących na terenie gimnazjum i liceum drużynach żeńskich pracowało 85 harcererek, we wrześniu zorganizowano męską drużynę harcerską.

Szkolna biblioteka pozostawała nadal pod nadzorem Barbary Czerskiej, ogółem księgozbiór zbierał 5783 woluminów: biblioteka uczniowska – książki do czytania (1779), podręczniki szkolne (2337), podręczniki angielskie (1322), natomiast biblioteka nauczycielska – książki polskie (228), książki angielskie i in. (117). Roczne sprawozdanie z czytelnictwa:

Klasa (oddział)	Liczba uczniów	Liczba uczniów korzystających z czytelnictwa popołudniowej	Liczba wypożyczonych podręczników do nauki szkolnej	Liczba wypożyczonych książek do czytania
I a	31	3	165	52
I b	30	6	231	71
I c	33	17	181	32
II a	28	8	264	42
II b	33	7	216	39
III a	29	2	178	16
III b	36	14	212	43
III c	36	9	233	15
IV a	25	7	214	35
IV b	23	11	216	40
Liceum kl. I	26	9	330	80

Tabela 12. Stan czytelnictwa klas gimnazjalnych i licealnych w Masindi w 1945 r. Źródło: IPMS. Historia Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

Jak wspomniano, **pierwszy egzamin dojrzałości** abiturientek tutejszego liceum miał miejsce 15 listopada 1945 roku. Do egzaminu zgłosiło się 16 uczennic i wszystkie złożyły egzamin z wynikiem pomyślnym. Maturalna Komisja Egzaminacyjna, obok

przewodniczącego dra Józefa Ekkerta, składała się z następujących osób: ks. Franciszek Winczowski (egzaminator z religii), Kazimierz Arnold (język polski), Mrs. Edyvean (język angielski), Cecylia Markowska (łacina), Emilia Michniewicz (historia), Michał Wieruszewski (matematyka) i Henryk Godlewski (fizyka wraz z chemią). Po egzaminie odbyło się uroczyste rozdanie świadectw i wieczór pożegnalny.

15 grudnia zakończono rok szkolny, wyniki klasyfikacji:

Klasa (oddział)	Liczba uczniów	Liczba uczniów				
		klasyfikowa- nych	nieklasyfiko- wanych	promowa- nych	niepromowa- nych	odroczonych promocji
I a	31	31	-	18	9	4
I b	30	30	-	29	-	1
I c	33	33	-	33	-	-
II a	28	28	-	26	-	2
II b	33	33	-	31	2	-
III a	30	29	1	27	-	2
III b	36	36	-	36	-	-
III c	36	36	-	36	-	-
IV a	25	25	-	22	-	3
IV b	23	23	-	20	-	3
Liceum I kl.	27	27	-	25	1	1
Ogółem:	332	331	1	303	12	16

Tabela 13. Klasyfikacja uczniów klas gimnazjalnych i klasy I liceum w Masindi w 1945 r. Źródło: IPMS. Historia Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

Piąty rok szkolny rozpoczął się 1 lutego 1946 roku, tradycyjnie uroczystym nabożeństwem. Skład Grona Pedagogicznego z niewielkimi zmianami na pierwsze półrocze: dr Józef Ekkert (zagadnienia życia współczesnego), Kazimierz Arnold (język polski), Genowefa Bieńko (geografia, historia), Feliksa Błońska (matematyka), Mieczysław Borowiecki (śpiew), Barbara Czerska (język angielski, łacina), Henryk Godlewski (fizyka, chemia), Izabela Hawling (język angielski), ks. Józef Janus (religia), Marian Kinasz-Surowiecki (geografia, przyroda, gimnastyka), Anna Łączyńska (biologia), Helena Łysunio (łacina), Cecylia Markowska (łacina), Leopoldyna Mastalska (zajęcia praktyczne),

Emilia Michniewicz (historia, język polski), Józefa Ogrodnik (język polski, łacina), Aniela Parowicz (matematyka, geografia), Helena Podstawska (język polski), [Bogumiła] Scheinkönig (matematyka, gimnastyka), [Wiktoria] Swarowska (język angielski), ks. Szklanny (religia), Wanda Tomaszewska (język angielski), [Stanisława] Tybulewicz (przyroda, gimnastyka), Michał Wieruszewski (matematyka) oraz Szczęsny Żurowski (język polski). Stan liczebny młodzieży szkolnej wraz z opiekunami poszczególnych klas przedstawiał się następująco:

Klasa (oddział)	Liczba uczniów	Wychowawca klasy
I a	33	Marian Kinasz-Surowiecki
I b	29	Aniela Parowicz
I c	30	Helena Podstawska
II a	26	[Bogumiła] Scheinkönig
II b	28	Wanda Tomaszewska
II c	30	Genowefa Bieńko
II d	31	Leopoldyna Mastalska
III a	30	Mieczysław Borowiecki
III b	31	Feliksa Błońska
IV a	29	Szczęsny Żurowski
IV b	27	Barbara Czerska
IV c	29	Izabela Hawling
Liceum		
I a	29	Kazimierz Arnold
I b	30	Anna Łączyńska
II	30	Emilia Michniewicz
Łącznie:	442	15

Tabela 14. Liczba klas, uczniów (gimnazjalnych i liceum) oraz przydział wychowawstwa w Masindi w 1946 r. Źródło: IPMS. Historia Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

Wśród pojawiających się przeszkód dotyczących prawidłowego toku nauczania podawano przede wszystkim brak wykładowców z powodu choroby: z języka polskiego i łaciny w klasach I a i I b. Ich nieobecność trwała zasadniczo przez cały okres (do służby w zastępstwie zgłosiła się Józefa Ogrodnikówna dopiero 21 kwietnia). Podupadli też

dłużej na zdrowiu inni nauczyciele: Izabela Hawling, Anna Łączyńska, Michał Wieruszewski, Cecylia Markowska, Helena Podstawska, Emilia Michniewiczowa, Wanda Tomaszewska i [Wiktoria] Swarowska. Wykładowcy podejmowali wszelkie wysiłki, aby poziom nauczania utrzymać zgodnie z instrukcjami władz szkolnych: w pierwszym półroczu wyczerpany został materiał nauczania z wyjątkiem języka polskiego w klasie I a i I b. W kwietniu urządzono także dłuższe wycieczki do Butiaby (po jednym oddziale na dzień), wycieczki klas III-IV miały zwykle charakter przedmiotowy.

Grono Nauczycielskie odbyło szereg zebrań Rady Pedagogicznej poświęconych sprawom karności, ewentualnej organizacji oddziałów półrocznych (doksztalcających) oraz ocenie wyników w zakresie nauczania i wychowania. Przeprowadzono kolejne lekcje pokazowe: 20 marca (Kazimierz Arnold z języka polskiego w klasie IV b) i 24 marca (Barbara Czerska z łaciny w klasie III a). Z kolei 30 maja miało miejsce zebranie nauczycieli wszystkich szkół w Masindi w celu wysłuchania referatu dyr. J. Ekkerta na temat „Nauczanie zagadnień życia współczesnego i zagadnień prawno-ustrojowych w Liceum Ogólnokształcącym”⁶¹.

Samorząd szkolny podjął działalność z początkiem roku, jak zawsze pracowały w nim liczne sekcje klasowe. Kółko imprezowe II klasy liceum dało bezpłatne przedstawienie dla młodzieży szkolnej, tym razem odegrano komedię Aleksandra Fredry „Zręczność i przekora”. Odśpiewano kilka utworów na mieszany chór szkolny oraz deklamowano wybrane teksty poetyckie. Harcerstwo rozwijało swoją działalność w drużynach żeńskich i męskich, organizowano tzw. kominki i wycieczki.

W zakresie stanu wychowania i zachowania młodzieży – niejednokrotnie w sprawozdaniu podkreślano – nie odnotowano poważniejszych wypadków naruszenia dyscypliny szkolnej: „noty ze sprawowania” były przeważnie bardzo dobre, a frekwencja zadowalająca. Stan zdrowotny młodzieży, gorszy w miesiącu lutym i marcu, uległ znacznemu polepszeniu w kwietniu. We wszystkich klasach podniesiono też wymogi wychowania fizycznego: codziennie obowiązywała 10 minutowa gimnastyka od 7.50 do 8.00, ponadto dla każdej klasy wprowadzono po dwie lekcje gimnastyki w godzinach popołudniowych.

⁶¹ Z wygłoszonych odczytów przykładowo można jeszcze wymienić: „Zadania wychowawcze internatu”, „O współpracy domu rodzicielskiego ze szkołą” czy „Wspomnienia z operacji bojowych w Tobruku”; zob. też biogramy, wywiady i wspomnienia: [Zdzisława Wójcik:] Archiwum Historii Mówionej. Ośrodek „KARTA” – https://pl.wikipedia.org/wiki/Zdzis%C5%82awa_W%C3%B3jcik; [M. Wieruszewski:] T. Wieruszewski, Kadrowicz Michał Wieruszewski ps. „Zagończyk”, „Oleandry” 2007 nr 26, informacje dostępne w Internecie – https://pl.wikipedia.org/wiki/Micha%C5%82_Wieruszewski oraz [Wanda Tomaszewska:] Aleksander Tomaszewski (major WP), artykuł dostępny [w:] „Wikipedia” – [http://pl.wikipedia.org/wiki/Aleksander_Tomaszewski_\(major_WP\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Aleksander_Tomaszewski_(major_WP))

6.4. Szkolne wypracowania

Podobnie jak w osiedlu Koja, również w Masindi funkcjonowały trzy szkoły powszechne, a z istniejącego od początku funkcjonowania osiedla sierocińca, w styczniu 1945 roku powstała czwarta. Każda z nich liczyła od 200 do blisko 300 uczniów. Teczka nr 6 nie zawiera większej ilości materiałów do dziejów poszczególnych szkół, szczególnie szkół powszechnych, jednakże w części „B” i „C”, podobnie jak w faktograficznej, albumowej części „D” i „E”, daje ogrom dokumentów dotyczących samych dzieci oraz ich wojennych doświadczeń⁶².

Wśród nich bezcenne dziecięce wypracowania, a właściwie krótkie opisy i relacje dotyczące otaczającej je rzeczywistości: dnia codziennego, świąt, ważnych lub mniej ważnych uroczystości, dziecięcych marzeń i pragnień. Wszystkie składają się na niepowtarzalny zapis przeżyć najmłodszych polskich wygnańców: osieroconych, osamotnionych i okaleczonych przez nieludzkie zesłanie i wojnę, dzieci z jakże widoczną w „zadanych” im opisach i wypracowaniach niezwykle silną identyfikacją z grupą i najbliższym otoczeniem⁶³.

Przedstawione niżej archiwalia (zewidencjonowane i opisane w „Aneksie”), tu dla spójności obrazu zostały zestawione także tematycznie. Chronologicznie, jeśli nie zaznaczono inaczej, większość z nich datowana jest na rok 1942 i 1943 (I-II półrocze), kolejne na 1944 i 1945 rok. Prace uczniów zamieszczono „in extenso”, bez jakichkolwiek poprawek, odstępując jedynie od braku akapitów (dzieci dla oszczędności miejsca na ogół

⁶² Zob. zamieszczony do niniejszej pracy „Aneks” i opis kolekcji zdjęć dotyczących Masindi (1942-1945) zebranych w teczkach nr 6 w części „D” oraz album: część „E”, mieszczący ponad dwieście fotografii dokumentujących życie codzienne mieszkańców kenijskiego Rongai (1945-1947); por.: Z. Kłusek-Daniszevska, *Afryka, Kenia-Rongai-Polskie Dzieci na Równiku 1945-48* (Wrocław 2002) oraz informacje dostępne na portalu internetowym „Kresy-Siberia Memorial Gallery”: *Kenia-Rongai* – http://kresy-siberia.org/afryka/?page_id=17&lang=pl

⁶³ Ł. Z. Królikowski, *Skradzione dzieciństwo* [...], Kraków 2008, s. 150-151: „Urazy zbyt głębokie niełatwo dawały się usunąć. Usiłowano je choćby częściowo przezwyciężyć przy pomocy metod wychowania psychicznego, zastosowanych przez przybyłego do obozów afrykańskich wizytatora wychowania i higieny psychicznej [...] W. Szyryńskiego [...]. Grono nauczycielskie uzyskało bogaty materiał z zakresu wiedzy wychowawczej w miesięczniku „Sprawy Pedagogiczne”. Dano zdolniejszym opóźnionym uczniom możliwość tzw. „przeskoku” przez jedną klasę wyżej. Uczniów tych zwano popularnie skoczkami. Inną stosowaną metodą, przy całkowicie pewnym zdrowiu i wybitniejszych zdolnościach ucznia, było przyspieszenie nauki w postaci wprowadzenia półrocznych klas o lekko skróconym programie”; por.: W. Szyryński, *Przyspieszenie nauki szkolnej w świetle eksperymentów*, „Wiadomości nauczycielskie” (Londyn) 1947 nr 10-12. Natomiast ks. Jan Sajewicz, *Wspomnienia: spisane w sierpniu 1986* (Makindu, Ifunda, Masindi), m. in. zanotował: Pamiętam, uczyłem dzieci w klasie 5-tej o siódmym przykazaniu: „nie kradnij”. Wstaje dziewczynka i prosi o głos. „Proszę księdza, czy to był grzech, gdyśmy kradli chleb w obozach w Rosji”. Musiałem jej wytłumaczyć, że w pewnych okolicznościach kradzież nie jest grzechem. Każdy człowiek ma prawo do wynagrodzenia za swoją pracę, a gdy go nie otrzymuje, jak to było w Rosji, kradzież chleba nie może być traktowana jako przestępstwo. Zanim jednak zdołałem jej to wytłumaczyć, wstaje chłopiec i mówi: „Proszę księdza, to nie mógł być przecież grzech, bo kiedyśmy szli kraść, prowadził nas ksiądz”; „Polonijny Biuletyn Informacyjny w Winnipegu”, tekst dostępny w Internecie – <http://www.polishwinnipeg.com/przezboje/Ks.J.Sajewicz.htm>

pisały bez tzw. odstępów), starając się tym samym zachować wszystkie plany ich ważnych, dokumentarnych treści⁶⁴.

Materiały z części „B” otwiera „**Przemówienie**” kierowniczkii szkoły Marii Kułakowskiej za rok szkolny 1942/1943 (listopad-grudzień i styczeń-luty), zamieszczone na luźnej składce z liniowanych kart papieru formatu A4, złożonych wpół i sygnowane okrągłą pieczęcią: „Publiczna Szkoła Powszechna nr 3. Osiedle Masindi. Uganda”.

„W listopadzie 1942 roku – czytamy tam – zjechaliśmy szczęśliwie do obozu polskiego Masindi w Bunyoro Forest w Ugandzie w Afryce Wschodniej. Umieszczono nas w obozie przejściowym. Sierociniec nasz zajął kilka domków po obu stronach ulicy. Ponieważ zbliżała się rocznica Powstania Listopadowego, więc ćwiczone pieśni, przygotowywano deklamacje. Organizowano szkołę dla dzieci w obozie.

Po kilku dniach dowiedzieliśmy się, że wyjedzie [nasz] sierociniec do Misji protestanckiej do miasta Masindi, gdzie zamieszkamy w „Cabarego School” w czasie wakacji, przez grudzień i styczeń. Pojechaliśmy więc z dziećmi i zamieszkaliśmy w budynkach murowanych i czystych. Przeżyliśmy wiele pięknych chwil, które zostały w pamięci dzieci zapisane jako miłe wspomnienia z Afryki. Ważniejsze wydarzenia są opisane i sfotografowane”.

Stąd pośród zachowanych archiwaliów znalazł się „Program” uroczystości poświęconych pamięci rocznicy Powstania Styczniowego (22 stycznia 1943 roku), tam: wiązanka pieśni i deklamacji, inscenizacja przygotowana przez klasę V i VI oraz wcześniejsze „Jasełka” układu [Stefanii] Pawlusowej (10 stycznia 1943), a dalej: zamieszczone już na kolejnych kartach i w większości opisane niewielkie szkolne zdjęcia.

Spędzony czas w pobliskim miasteczku został też przedstawiony w jeszcze jednym kronikarskim egzemplarzu „Przemówienia”:

⁶⁴ We wszystkich referowanych i cytowanych sprawozdaniach, przede wszystkim we fragmentach szkolnych wypracowań, starałem się jak najmniej ingerować w zastaną pisownię, szczególnie wielką literą (nazewnicą bądź grzecznościową), tym bardziej pozostając przy stylistyce ich autorów, często tak barwnej i indywidualnej. Nazwiska, w jakże rozbudowanej wówczas odmianie (gramatycznej i znaczeniowej, typu: Kowal, Kowalowa, Kowalówna), jeśli udało się ustalić, podawano łącznie z poprzedzającym je imieniem lub jego literowym skrótem. Archiwalia z IPMS były już wykorzystywane przynajmniej w kilku ważnych artykułach i studiach, przykładowo: „Kwestionariusze z przeżyć uczniów” (zebrane przez płk Stefana Bobrowskiego; sygn.: B. 1852) w oprac. A. Cz. Dobrońskiego, *W pamięci dzieci*, „Zesłaniec” 2008 nr 34; tekst dostępny w Internecie – <http://zeslaniec.pl/34/Dobronski-Dzieci.pdf>; w „Dziale Dokumentów” IPMS znajduje się też kolekcja „Attache Wojskowy RP w Moskwie i Kujbyszewie” (t. 5; A.XII.64/5: „Listy wysiedleńców 1942-1943”), informacje wraz z materiałem dokumentalnym dostępne w Internecie – http://pism.co.uk/Docs/AXII64_5.pdf; nie mniej bogate zasoby zawierają „Archiwalia Ambasady RP w Moskwie-Kujbyszewie (1941-1943) i Ministerstwa Informacji i Dokumentacji (1939-1945) w zasobach Instytutu Hoovera w Stanfordzie” (*Informator*, oprac. M. Filipiak, Warszawa 2002); zbiór stu trzydziestu relacji dziecięcych zebrano w książce *W czterdziestym nas Matko na Sybir zesłali...* (Warszawa 1989). Zob. też choć o odmiennej tematyce, lecz cenne poznawczo i metodologicznie publikacje z serii „Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej”: J. Kowalska-Leder, *Doświadczenie Zagłady z perspektywy dziecka...* (Wrocław 2009) oraz B. Szmigielska, *Marzenia senne dzieci* (Wrocław 2002).

„Po dwóch miesiącach miłego pobytu zakończyliśmy naukę – wystawą prac dzieci i popisami. Przybył do nas p. Konsul [Tadeusz] Drobniak. Przypomniałam dzieciom chwile spędzone wesoło. Wspomniałam o rocznicach listopadowej i styczniowej, o dobrym Świętym Mikołaju i o I Komunii świętej – o Świętach Bożego Narodzenia.

Któż z nas w Wigilię nie zapłakał – pomimo że wzajemnie tyle sobie serca okazywaliśmy... Pasterka po tylu latach – jakie na nas wrażenie zrobiła ogromne... Kolędy – piękne polskie, śpiewane w kościele, przy choince, w Jasełkach mogły rozbrzmiewać swobodą. Jaki piękny okres tu przeżyliśmy... Choinka – na cyprysie ozdoby zrobione przez dzieci i powieszone – przy niej śpiewy, deklamacje, inscenizacje i tańce, na które patrzyły ciekawe oczy tubylców... Gwiazdka dla dzieci. Jasełka pięknie odegrane – to wszystko jak piękny sen...

Wracamy do obozu! Tam będą wakacje. Starajcie się przez ten miesiąc odpocząć, żeby po wakacjach z całym zapalem przystąpić do dalszej pracy szkolnej. Starszym dzieciom życzę, żeby spełniły się Ich marzenia i przeszły do „Szkoły Średniej”, młodszym, żeby pracowały nad sobą i nie zrobiły wstydu wychowawcom, żeby słuchały i były grzeczne.

Tym dzieciom, co czekają na Mamusię czy Tatusia, [życzę] żeby się z nimi połączyły i oby szczęśliwie wróciły do wolnej Ojczyzny, bo wszędzie dobrze, a w domu najlepiej. Panu Dyrektorowi, Ojcu Piekarczykowi, Paniom Wychowawczyniom-Nauczycielkom i Missis Godfry podziękowałam za rzetelną współpracę. Tworzyliśmy z dziećmi jedną wielką rodzinę. Może doczekamy się obiecanych podręczników i łatwiej wtedy pójdzie nauka. Wysilek Grona był wielki – przyświecało [nam] hasło „dobro dziecka” [...]

Na zasadniczy zbiór części „B” składają się, zebrane i uporządkowane zapewne przez samą Marię Kułakowską, wspomniane wyżej **wypracowania uczniów**. Są to krótkie opisy z najprzeróżniejszych obchodów bądź relacje z zaproponowanych przez nauczyciela tematów, stąd też pojawiające się czasem zamierzone lub niezamierzone schematy w uczniowskich wypowiedziach. Poniżej kilka wybranych prac szkolnych z lat 1942 i 1943. Pierwsze trzy dotyczą 112 rocznicy wybuchu Powstania Listopadowego, uroczystości w II Rzeczypospolitej obchodzonych zawsze wyjątkowo podniosłe.

Jak obchodziliśmy 112 rocznicę Powstania Listopadowego? – Wiktoria Zajdlówna, kl. VI, lat 15 – *„112 rocznicę listopadową obchodziliśmy w Ugandzie. Na tą akademię przyjechali zaproszeni goście angielscy. Akademia została rozpoczęta odczytaniem referatu, przez jedną z naszych pań nauczycielek. Następnie chór odśpiewał pieśń p.t. „Z dymem pożarów”. Potem Janusz deklamował wiersz p.t. „Wódz”. Po deklamacji została odśpiewana wiązanka pieśni patriotycznych. Wiersz p.t. „Ojczyzna Chopina” wygłosiłam ja, prócz tego dwie dziewczynki deklamowały wiersz p.t. „Ku chacie” i „Dzieci polskie na obczyźnie”. Następnie żywy obraz „Polska i dzieci”. Po żywym obrazie,*

kwartet dziewczynek odśpiewał pieśń Filaretów Mickiewicza p.t. „Sadźmy róże”, a inscenizację pieśni „Żołnierzyki” i „Białe róże” oraz hymny angielski i polski zakończyły akademię”.

Jak obchodziliśmy 112 rocznicę Powstania Listopadowego? – Janusz Mackiewicz, kl. VI, lat 16 – „Powstanie Listopadowe ma dla nas wielkie znaczenie. Bo polskie plemię nie płaszczyło się nigdy wrogowi. Polacy nigdy nie dopuszczali sobie do głowy, że Polska przepadnie na wieki, że powstanie, jak nie teraz to później. Rocznicą 112ta 29go listopada wypadła w niedzielę, obchodziliśmy ją na obczyźnie. Zaproszeni byli goście angielscy. Rozpoczęcie akademii zaczęło się wten sposób. Jedna z pań przełożonych wygłosiła przemowę historyczną. Chór odśpiewał pieśni patriotyczne. Szkolne dzieci deklamowały wiersze p.t. „Wódz”, „Ojczyzna Chopina”. „Ku chacie” i „Polskie dzieci” odegrały żywy obraz oraz inscenizacje „Białe róże” i „Żołnierzyki”. Na zakończenie uroczystości były odśpiewane hymny polski i angielski”.

Opisz Akademię z dn. 29 listopada 1942 r. – Karolina Domsza, kl. V, lat 13 – „29listopada obchodziliśmy akademię na pamiątkę powstania listopadowego. Przed kolacją zebrali się wszystkie dzieci, panie i panowie, zaczęła się akademia. Pani Bilorowa odczytała referat. Chór odśpiewał wiązaną pieśń patriotycznych „W bój poszedł krwawy”, „Z dymem pożarów”, „Cześć polskiej ziemi” i inne piosenki. Dzieci deklamowały wiersze p.t.: „Ku chacie”, „My polskie dzieci”, „Polska Chopina” i „Wódz”. Następnie odbył się żywy obraz Polska ze swoimi dziećmi. Dziewczynki odtańczyły dwie inscenizacje: „Białe róże” i „Żołnierzyki”. Na zakończenie chór odśpiewał hymny narodowe polski i angielski”.

Następnie dwie uczennice klasy VI relacjonują, jakże ważny powszechnie dla wszystkich dzieci, „Dzień Świętego Mikołaja”.

Jak spędziłaś dzień 6 grudnia? – Anna Ehrenreich, kl. VI, lat 13 – „Gdy rano wstałam, umyłam się, ubrałam i poszłam na modlitwę. Ponieważ była to niedziela, więc wszystkie dzieci poszły do kościoła, lecz ja nie poszłam ponieważ bolała mnie noga. W ten dzień obchodziliśmy również św. Mikołaja. Kiedy dzieci wróciły z kościoła w jadalni było już przygotowane śniadanie. Stoły były przybrane zielenią, co zrobiło na nas bardzo miłe wrażenie. Na śniadanie jadłam chleb z masłem, mandarynkę i piłam kawę. Gdy wróciliśmy ze śniadania spotkała nas niespodzianka, z której byliśmy bardzo zadowoleni.

O dwunastej godzinie poszliśmy na obiad. Po obiedzie jadłam makaron z gulażem i mandarynkę. Po obiedzie dzieci przygotowywały się do przedstawienia. Przedstawienie zaczęło się o godzinie piątej. Przyszli Anglicy, Hindusi i Murzyni. Przedszkole odtańczyło inscenizację „Na gałązce na tej gruszcze” odśpiewało [angielską] piosenkę „My Bony” i dziewczynka odtańczyła taniec p.t. „Marynarz”. Dziewczynka z pierwszej klasy „b” deklamowała wiersz „Poziomkowy krzaczek”. Klasa pierwsza „a” inscenizowała taniec „Krasnoludków”.

Druga klasa dała inscenizację „Jadą dzieci”. Dziewczynki z klasy trzeciej odtęczyły „Polkę kaszubską”. Klasa czwarta pokazała inscenizację p.t. „Stefek Burczymucha”. Dziewczynki odśpiewały piosenkę „Lalka”. Klasa szósta odegrała „Żółtko i Białko”. Chór odśpiewał piosenkę „W noc grudniową” i był żywy obraz: „św. Mikołaj i anioł”. Na zakończenie św. Mikołaj stał, a anioł rozdawał dzieciom po dwie torebki: cukierki i orzechy. Św. Mikołaj zaprosił gości i dzieci na kolację. Kolacja mnie również bardzo smakowała. Po kolacji goście się rozeszli. Wieczorem odmówiliśmy wspólną modlitwę i poszliśmy spać”.

Jak spędziła niedzielę? – Czesława Brandenbura, kl. VI, lat 16 – „Szóstego grudnia było świętego Mikołaja. Gdy się obudziłam znalazłam pod poduszką branzoletkę i cukierki. Po umyciu się poszłam na wspólną modlitwę, a potem poszłam z wszystkimi dziećmi do kościoła. W kościele modliłam się i przyjęłam komunię świętą. Gdy przyszłam z kościoła poszłam na śniadanie. Jadłam chleb z masłem, mandarynkę i piłam herbatę. Śniadanie bardzo mi smakowało, bo byłam wygłodzona po tej podróży. Na obiad jadłam kluski z gulażem i mandarynki. Po obiedzie odpoczywałam. O piątej godzinie rozpoczęło się przedstawienie. Dzieci z przedszkola inscenizowały „Na gałązce na tej gruszcze”, śpiewały „My Bony” i dziewczynka tańczyła „Marynarza”.

Z pierwszej klasy dziewczynka mówiła wiersz p.t. „Poziomkowy krzaczek” i troje dzieci inscenizowało „Krasnoludki”. Druga klasa inscenizowała „Jadą dzieci”. Dziewczynki z trzeciej klasy taniec kaszubski, polkę i oberka. Dzieci z czwartej klasy inscenizowały „Stefka Burczymuchę”. Dziewczynki z szóstej klasy inscenizowały piosenkę „Lalka”, a chłopcy odegrali pantonimę p.t. „Golarz” i skecz „Żółtko i Białko”. Na koniec chór śpiewał piosenkę o św. Mikołaju a św. Mikołaj z aniołkiem rozdawał podarunki. Mrs Godfred dostała serwetkę, ksiądz dostał wieczne pióro, a Pan Dyrektor dostał chusteczkę, dzieci otrzymały cukierki i orzechy.

Po przedstawieniu poszłam do jadalni na kolację. Na stołach stały talerze przyozdobione w zieleń. Jadłam chleb z masłem, chrusty, mandarynkę i banana i piłam herbatę. Na kolację byli zaproszeni goście. Kolacja była najuroczystsza ze wszystkich posiłków. Po kolacji poszłam na wspólną modlitwę i poszłam spać. Dzień ten przeszedł mi wesoło i wraz ze smutkiem bo przypominał mi Polskę i rodziców”.

Następne opisy dotyczą „Pierwszej Komunii Świętej” oraz „Świąt Bożego Narodzenia”.

Opisz swoją pierwszą świętą komunię – Danuta Bilor, kl. VI, lat 10 – „Dnia dwudziestego grudnia tysiąc dziewiętnset czterdziestego drugiego roku przystępowałam do pierwszej komunii świętej. Rano wstałam, mamusia mnie ładnie ubrała i uczesała. Miałam białą długą suknię, welon na głowie, wianuszek z zieleni i egzotycznych kwiatów i piękną lilię. Udałam się wraz z innymi dziećmi do kościoła. Przed kościołem dzieci szkolne trzymały nam szpaler, a my uroczyście weszliśmy do wnętrza.

Msza święta była bardzo uroczysta, podczas której gorąco się modliłam do świętej Teresy aby wyjednała mi łaskę u Pana Boga żeby jak najprędzej odnalazł się mój tatuś, a Polska odzyskała wolność. Dzieci, które miały przystąpić do pierwszej komunii klęczyły przed głównym ołtarzem, a chłopcy asystowali nam z zapalonymi świecami. Chwila, w której zbliżałam się do stołu pańskiego, pozostawiła nie zatarte wrażenie w mojej duszy, na całe życie”.

Jak spędziłam święta Bożego Narodzenia – Aleksandra Dadej, kl. VI, lat 12 – *„Czwartek 24.XII. był to wielki dzień, inny niż zawsze. Był to dzień wigilijny. Byłam wtedy dyżurną w kuchni. Roznosiłam do stołów talerze, na których były ryby, pączki, sałatka jarzynowa i cukierki. Stołowa była ładnie ubrana. W kącie stała choinka, która była ubrana różnymi zabawkami. Obok choinki stała szopka. Pod choinką leżały podarki.*

Gdy nastał wieczór siedliśmy do wieczerzy. Łamaliśmy się opłatkiem. Mnie było bardzo smutno, dlatego, że przypominałam sobie dom. Śpiewaliśmy kolędy. W noc wigilijną poszliśmy do kościoła na pasterkę. Kościół był przybrany zielenią. W kościele była też szopka. Było bardzo dużo murzynów. Oni śpiewali po łacinie. Gdy wyszliśmy z kościoła było jeszcze ciemno, ale było chłodnawo. Gdy wróciłam, położyłam się spać. Na drugi dzień przygotowywaliśmy się do jutrzejszego przedstawienia. Robiliśmy próbę krakowiaka.

26.XII. o godz. 6 rozpoczęło się przedstawienie. Chór odśpiewał kolędę „W dzień Bożego Narodzenia”. Przedszkole dało inscenizację: „Praczek”, „Śnieżka i krasnoludki” i „Na ganku stała Zosia”. Dwie małe dziewczynki odtńczyły walczyka. I. klasa przygotowała trzy deklamacje: „Choinka”, „Przy choince” i „Kąpiel Janka”. Była także jedna inscenizacja „Oświadczyzny pajaca”. Dziewczynki z II-giej kl. inscenizowały piosenkę „Białe kurki” i odtńczyły „Hopaka” [skoczny taniec ludowy]. Był duet „Dwaj harcerze”. III kl. dała dwie inscenizacje: „Żuk i biedronka” i „Stokrótką”. Dała także dwa tańce: „Krakowiaka” i „Trojaka”. IV. klasa i V dały 2 skecze: „Lwowianka” i „Maciej”. VI klasa przygotowała trzy skecze: „Wojtek i Maciejowa”, „Doktor” i „Fotograf”.

Dzieci z grupy pani Lesiakowej popisały się akrobacją. Chłopcy z grupy pani Słoniowskiej pokazały 2 skecze: „Feralna 13” i „Dyrekcja teatru”. Na koniec chór odśpiewał kolędę „Wśród nocnej ciszy”. Na przedstawieniu było dużo gości: Anglicy, Polacy, Hindusi i Murzyni. Przy choince dostawaliśmy podarki. Później poszłam do domu spać. Na drugi dzień poszliśmy na nabożeństwo. Ks. murzyński odprawiał sumę. Gdy wróciłam z kościoła, bawiłam się lalką i huśtałam się na huśtawce”.

Opisz jak spędziłaś święta Bożego Narodzenia – Zygmunt Ehrenreich, kl. VI, lat 15 – *„Dnia 24.XII.42 r. rano wstałem, umyłem się i poszedłem na modlitwę. Po modlitwie poszliśmy na śniadanie. O godzinie 10-tej zawołano nas do jadalni nosić ławki. Obiad był o godzinie 1-szej. Po obiedzie mieliśmy generalną próbę. Wieczorem poszedłem na Wigilię. Pani kierownicza przemówiła do nas w imieniu wszyst-*

kich pań. Była obfita kolacja. Jedna pani rozdawała cukierki. Po kolacji chłopcy przyszli z gwiazdą i śpiewali kolędy. Potem poszedłem na modlitwę. Po modlitwie położyłem się spać.

W 1-szy dzień Bożego Narodzenia, wstałem, umyłem się i poszedłem na modlitwę. Potem poszedłem do kościoła. Kościół był przybrany zielenią i była szopka. Murzyni śpiewali kolędy. Po skończonym Nabożeństwie poszliśmy do jadalni na śniadanie. Potem uczyliśmy się śpiewać piosenki. O godzinie 1-szej był obiad. Po obiedzie była godzina odpoczynku. Następnie była zbiórka i maszerowaliśmy. Po niedługim czasie była kolacja. Następnie była modlitwa i poszedłem spać.

Następny dzień spędziłem bardzo wesoło. Rano wstałem, ubrałem się i poszedłem na modlitwę. Po modlitwie było śniadanie. Następnie robiłem scenę. Obiad był o godzinie 1-szej. Po obiedzie przygotowywaliśmy się do przedstawienia. Przedstawienie zaczęło się o godz. 5-tej. Było bardzo dużo gości. Był następujący program: Chór odśpiewał kolędę „W Dzień Bożego Narodzenia”. Przedszkole zainscenizowało „Śnieżkę i krasnoludki”, „Na ganku stała Zosia” i „Praczek”, dzieci zaśpiewały piosenkę. Dziewczynka z kl. I zadeklamowała wiersz p.t. „Choinka”, „Kąpiel Janka”, „Przy choince” i zainscenizowano „Oświadczyły pajaca”. Dzieci z kl. II zainscenizowały „Białe kurki”, „Dwaj harcerze” i odtńczyły „Hopaka”. Dziewczyny z kl. III odtńczyły „Trojaka” zainscenizowały „Stokrotkę” i „Żuka z Biedronką”. Dziewczyny z kl. IV dały skecz „Lwówianka”. Kl. V dała skecz „Maciej”. Dziewczyny z kl. VI dały skecz „Wojtek i Maciejowa”. Chłopcy dali skecz „Feralna 13” i „Fotografa”. Dziewczyny dały skecz „Doktor”. Dzieci z grupy p. Lesiakowej pokazywały sztuki akrobatyczne. Przedstawienie zakończyli chłopcy inscenizacją p.t. „Dyrekcja Teatru”. Po przedstawieniu było rozdanie podarunków koło choinki. Potem była obfita kolacja. Po kolacji poszedłem na modlitwę. O godzinie 8-mej położyłem się spać.

Na drugi dzień rano wstałem, umyłem, ubrałem się i poszedłem na modlitwę. Po modlitwie byłem na śniadaniu i poszedłem do kościoła. Z kościoła poszedłem do jadalni na drugie śniadanie. Po śniadaniu odrabiałem lekcje. Następnie był obiad. Po obiedzie dwie godziny odpoczywałem. Potem grałem w piłkę do kolacji. Następnie zjadłem kolację, poszedłem na modlitwę i położyłem się spać. Tak spędziłem święta”.

Następne szkolne wypracowania powstały w pierwszych miesiącach 1943 roku (styczeń i luty), dotyczą „Jasełek”, uroczystości z okazji osiemdziesiątej rocznicy „Powstania Styczniowego” oraz tzw. tematów wolnych (przykładowo: osiedlowej projekcji filmu).

Opis „Jaselka” odegrane dnia 10 stycznia 1943 r. – Helena Popowska, kl. V, lat 13 – „10 stycznia 1943 r. pani Pawlusowa urządziła „Jaselka”. O godzinie pół do 6tej zaczęli zjeżdżać się goście. Gościom rozdano programy. Najpierw ujęliśmy krasnoludków chodzących po scenie z królem „Błystkiem” na czele. Krasnoludki śpiewa-

li piosenkę p.t. „Już my idziem”. Gdy Krasnoludki skończyli śpiewać to chór zaśpiewał „Judzką krainę”.

Gdy kurtyna odkryła się to widzieliśmy śpiących pasterzy i „Bacę”, który czuwał nad pasterzami. Gdy „Baca” pobudził pasterzy w tej chwili przyszli „Aniołowie” zaśpiewali kolędę i wskazali drogę do „Betlejem”. Górale zatańczyli „Zbójnickiego”. Następnie przyszli „Kujawiacy” i zatańczyli „Kujawiaka”. Potem przyszli „Kurpie” i zaśpiewali kolędę p.t. „O Jezusiczku”. Potem przyszli „Mazurzy” i zatańczyli swój taniec. Po „Mazurach” przyszli „Łowiczanie” zaśpiewali kolędę p.t. „Pujdzmy wszyscy do stajenki”. Łowiczanka niosła koguta. Łowiczanie przeszli przez scenę to kurtyna zapadła.

Po kilku minutach kurtyna się podniosła i było widać żywy obraz. W żłóbku leżał „Jezus” obok siedziała „Matka Boska” św. Józef i cały lud polski. Chór zaśpiewał „Lulaj że Jezuniu”. Gdy chór skończył śpiewać to przyszli trzej „Królowie” i przynieśli dary Jezusowi, Złoto, Mirrę i Kadzidło. Następnie przyszły polskie dzieci i powiedziały wiersz p.t. „My dzieci polskie” i „Przed złotym twym obraskiem”. Jeszcze raz powtórzono „Kujawiaka”. Na zakończenie zaśpiewano kolędę p.t. „Bóg się rodzi”. Najlepiej podobał się taniec Mazór. Byłam Łowiczanem”.

Opisz Jaselka odegrane 10 stycznia – Danuta Jarocka, kl. VI, lat 14 – „Wczorajszą niedzielę spędziłam bardzo wesoło. Dzieci nasze odegrały Jaselka. Przyjechało bardzo dużo gości Anglików, Ojcowie Misjonarze, księża murzyńscy katolicy i siostry zakonne. Młodzież murzyńska katolicka i wiele murzynów starych i młodych.

Na początku kilku krasnoludków przeszło przed zakrytą kurtyną, ze śpiewem „Już my idziem już odchodzimy”. Po przejściu krasnoludków odkryła się kurtyna. Na scenie spali pasterze, obok spał Baca. Obudził jego sen, zerwał się na nogi i zaczął budzić pasterzy mówiąc „niebo gore”. Pasterze się pozrywali na nogi. Wtem zjawili się dwaj aniołowie, ogłaszając pasterzom narodzenie się Pana Jezusa w Betlejem. Wskazali drogę ażeby hold oddali Dzieciątku i na tych słowach zniknęli.

Czterech pasterzy ubranych po góralsku zatańczyli „Górala”. Po odtąnczeniu wyszli, został tylko Baca. Przyszli Krakowiacy, było ich cztery pary. Oni też chcieli złożyć Dzieciątku hold. Odtąńczyli „Krakowiaka” i wyszli. Baca był bardzo zadowolony że cały lud polski idzie złożyć Panu Jezusowi hold. Przyszli też i Kurpie pytając się o drogę do Betlejem. Przyszli jeszcze Kujawiacy też pytając o drogę, Baca im odpowiedział. Oni zadowoleni zatańczyli „Kujawiaka” i wyszli. Na koniec pierwszego aktu przyszli Łowiczanie. Łowiczanka niosła dar dla Dzieciątka w postaci żywego koguta, pytali równocześnie o drogę. Baca wskazując im drogę poszedł wspólnie z nimi. Był to koniec pierwszego aktu.

Drugi akt przedstawia: żłóbek, na sianku leży Pan Jezus. Obok siedzi Matka Boska i stoi św. Józef. Na podwyższeniu stoją Ci dwaj aniołowie którzy oznajmili pasterzom

narodzenie się Pana Jezusa. Po bokach żłóbka stoją dwaj mali aniołkowie i wszyscy ci którzy przechodzili przez scenę w pierwszym akcie. Przybyli też złożyć hołd i dary Małemu Jezusowi trzej polscy królowie. Byli to: 1) Mieszko I, 2) Kazimierz Wielki, 3) Władysław Jagiełło. Przyszło też troje małych polskich dzieci prosić o powrót do kraju i zaczęli śpiewać kolendy na tym zakryła się kurtyna.

Drugi raz odkryła się kurtyna i para małych Kujawiaków powtórzyła taniec bo wszystkim się bardzo podobał. Na końcu był żywy obraz i na tym się zakończyło. Bardzo mnie się podobało, na pewno i wszystkim”.

List do brata – Lech Zajdel, kl. IV, lat 14 – „Kochany Heniu. Jestem w Afryce chodzę do szkoły i jest mi nieźle, tylko odczuwam wielki brak rodziców. Tęsknię też bardzo za Tobą Stasią i Oleńką. Wierzę w to, że będziemy wkrótce razem. Chcę Ci opisać Jasełka które urządziliśmy w Ugandzie dnia 10.I.1943 r. a wiem że jesteś bardzo ciekawy.

Otóż o szóstej godzinie zjechali się goście, angielscy i polscy a murzynów jak zwykle, było pełno. Jasełka rozpoczęły „Krasnoludki”: uchodzące przed nowo narodzonym Dzieciątkiem. Kiedy odeszły krasnoludki, chór zaśpiewał kolędę – „Judzką krainę”. Kurtynę odsłonięto: na scenie spali pasterze i baca, który nazywał się Szymonem. Chór zaśpiewał kolędę p.t. Gdy się Chrystus rodzi, zaraz się obudził Szymon i pasterze. Ze zdziwieniem spojrzeli w stronę skąd szli aniołowie wskazujący drogę do Betlejem. Potem Górale otańczyli „Zbójnickiego”. Gdy skończyli tańczyć, udali się wraz z pasterzami we wskazaną im drogę.

Za chwilę weszli na scenę Krakowiacy. Baca wskazał drogę do Betlejem, a oni po otańczeniu odeszli. Potem na scenę weszli Kurpie, spiesząc z darami do Dzieciątka. Za nimi weszli Kujawiacy i Mazurzy. Gdy otańczyli również odeszli. Baca dalej czuwał i wskazywał ludziom drogę, którzy spieszyli z darami do Dzieciątka Jezus. Przez scenę przechodziła para Łowiczan śpiewając kolędę p.t. Pójdźmy wszyscy do stajenki. Kurtyna zapadła. Akt pierwszy skończony.

Po 10-ciu minutowej przerwie kurtynę odsłonięto. Na scenie ujrzeliśmy Matkę Moską i św. Józefa obok których stał żłóbek z Dzieciątkiem Jezus. Następnie przyszło trzech Króli którzy dali Dzieciątku dary. Po Królach weszły polskie dzieci. Taniec „Kujawiak” zakończył Jasełka”.

List do Najdroższej Pani wychowawczyni – Wiera Mielnik, kl. VI, lat 15 – „W pierwszych słowach mego listu pozdrawiam Panią i życzę Pani zdrowia ażeby jak najprędzej wróciła do nas. Bo nam smutno, że Pani niema co dzień oczekujemy na Panią i bardzo tęsknimy.

Opiszę jak nam idzie nauka. W nauce nam nie tak trudno ze wszystkim damy radę chociaż nie na piątkę, ale i na razie dwujek niema. Dzisiaj myśleliśmy o klasówce która miała być z angielskiego bo zaczęliśmy uczyć jak się nazywa po angielsku: okno, ołówek i tak dalej. Trochę mieliśmy strachu bo obcy język nie tak łatwo nauczyć się jak przymiot-

niki z wiersza wyszukać. Ale trochę już idzie lepiej proszę się nie martwić na pewno 2jek nie będzie.

Następnie opiszę jak spędziłam dzień 22.I. W 80 rocznicę powstania styczniowego 22.I obchodziliśmy uroczyste urządzone akademie. W akademii brały udział dzieci ze wszystkich klas. Wszystkie dzieci szły parami z Panią wychowawczynią na plac gdzie miała odbyć się akademie. Niestety my szliśmy sami bo u nas nie było Pani wychowawczynie. I nam było bardzo smutno ale musieliśmy wszystko jedno zachować się dobrze i dać przykład młodszym klasom jakbyśmy nie odczuwali żadnej przykrości.

Rozpoczęciem naszej akademii był odczytany referat przez koleżankę Danutę Bilor i wiersz pod tytułem „Budujemy murujemy”, i „Jestem sobie Polka mała” deklamowało przedszkole. Klasa I. zainscenizowała „Żołnierze” i „Siłacz”. Klasa III. „Polska” i ćwiczenie rytmiczne. IV kl. Deklamowała wiersz p.t. „A czy znasz ty bracie młody”. [Kl.] IV ćwiczenia rytmiczne i na zakończenie chór odśpiewał „Wiązankę pieśni patriotycznych”. Więcej nic nie mam do opisywania pozdrawiam serdecznie”.

Opis filmu – Eugenia Kowalczyk, kl. VI, lat 16 – „Dnia 22 stycznia 1943 r. Pani Godfrey zaprosiła Panie i dzieci na film. O godzinie pół do ósmej wieczorem po kolacji wybrały się wszystkie dzieci z sierocińca do miasta Masindi na film, który odbył się w hotelu. Był z nami Ojciec Piekarczyk, Pan Dyrektor, Panie Nauczycielki i Panie Wychowawczynie. Była tam Pani doktor Zielińska i Panie ze szpitala.

Dłuższą chwilę oczekiwaliśmy rozpoczęcia filmu. Film wyświetlono, widzieliśmy: bitwę na morzu, widok miasta Masindi, życie Murzynów i tańca, rodzinę króla murzyńskiego, jak Murzyni pracują przy skręcaniu sznurów, widok wioski angielskiej, ogród zoologiczny, w którym były różne zwierzęta i ptaki: gęsi łabędzi, wąż okularnik, żyrafy, słonie, tygrysy i tak się zakończył film, bardzo się nam podobał i wróciliśmy z uciechą do domu”.

Część druga tegoż zbioru zawiera wypracowania z następnego roku szkolnego 1943/1944 (I półrocze: miesiące marzec-lipiec), już po powrocie wychowanków „Szkoły Powszechnej nr 3” do polskiego osiedla w Masindi. Zdecydowanie więcej zatem jest opisów dotyczących samej szkoły, jak i najbliższego wszystkim uczniom otoczenia.

Opis szkoły – Leokadia Butrymowicz, kl. V, lat 16 – „Nasza szkoła jest na terenie Afryki w przejściowym obozie szóstym [„Wioska nr VI”, tzw. „Przejściówka”]. Otóż uczę się w tej szkole i wiem dobrze jak jest zbudowana: nie jest tak zbudowana jak w Polsce. Są wkopane słupy palmowe w ziemię, nie ma okien, podłoga jest ubita z gliny i piasku, dach jest pokryty słomą. Nie uczymy się tak normalnie jak uczyliśmy się w Polsce: jest trudno uczyć się, szkoła na terenie Afryki jest nie duża, a pomieszczone są cztery klasy: klasa piąta, klasa druga, klasa czwarta, klasa szósta i nie ma się z czego uczyć, podręczników i książek szkolnych nie mamy, tylko uczymy się z tego co panie przypominają sobie z Polski, siedzimy na ławkach takich co każdy gospodarz miał w Polsce a piszemy na stołach. Do szkoły jest mnie blisko, chodzę do klasy piątej”.

Obóz przejściowy – Lech Zajdel, kl. V, lat 14 – „*Obóz nasz położony jest w dość ładnej okolicy. Otoczony jest ciekawymi widokami. Mianowicie: z dwóch stron otaczają nas góry i dżungle, z których wieczorami dają się słyszeć głośne wrzaski małp. W centrum naszego obozu jest wodociąg, od którego są rozgałęzione w różnych kierunkach ulice. Na jednej ulicy mieszka Komendant obozu P. Niedopytalski. W naszym obozie są pracownie: stolarnia. Jest też przedziałnia, magazyny: spożywczy i centralny. Również mieszczą się u nas ambulatoria: dentystyczne i mieści się szpital. Na terytorium naszego osiedla też jest kaplica, szkoła i piekarnia. Toteż myślę że najwięcej ożywiony ruch jest w naszym, przejściowym obozie, ponieważ lokale warsztatów, ambulatorium, szkół i t. d. może nie wszystkich, lecz większość mieści się w nim*”.

Opis szkoły – Zygmunt Kułakowski, klasa V, lat 12 – „*W naszym obozie jest szkoła. Rano uczy się szkoła Nr 1, a po południu szkoła Nr 3. Są dwa budynki w których uczą się dzieci, a reszta uczy się pod drzewami. Budynek, w którym ja się [uczę] jest zbudowany z okrągłaków dach jest pokryty trawą słoniową. Wewnątrz stoją stoły i ławki są trzy tablice jest zrobiony ołtarzyk, są jeszcze dwie umywalki. W naszym budynku uczy się klasa czwarta, piąta i szósta zaczynamy się uczyć o godzinie drugiej mamy po cztery po pięć lekcji.*

Nieraz są okropne ulewy deszczowe i wiatry te dzieci które uczą się pod drzewami to przychodzą do naszego budynku. Niedługo mamy się przenieść do nowej wioski która się teraz buduje do wioski siódmej w której będą mieszkały wszystkie sierocińce”.

Kolejne wypracowania są szczególnie interesujące: zawierają bowiem opisy poszczególnych obozów w Masindi i ich dziecięcy, czasem poświadczony rysunkiem wizerunek.

Opisz I obóz „Babiniec” – Lucyna Ostrowska, kl. V, lat 14 – „*W osiedlu Masindi obóz przejściowy i I-szy są najstarszymi obozami. Do tych obozów przybyły najpierwsze transporty Polaków. Ci ludzie, którzy umieszczeni zostali w obozie I-szym zostali w nim na stałe. Obóz ten rozłożony jest w dosyć ładnym zakątku gdzie jest dużo drzew i dlatego jest bardzo przyjemnie. Obóz I-szy zamieszkuje ludność cywilna i dlatego że ci ludzie są tu już około 10-ciu miesięcy zdążyli się w nim zagospodarować. Ten obóz znajduje się w niedalekiej odległości od przejściowego i z przejściowego ulica VI-sta prowadzi do I-szego obozu.*

Po środku obozu umieszczony jest wodociąg, w którym wodę pompują motorem i z wodociągu woda rozchodzi się do kranów. Na wodociągu wywieszona jest chorągiew polska, a obok wodociągu na dużym drzewie zrobiona jest maleńka kapliczka i wydrukowana jest nazwa obozu „Babiniec”.

Po prawej stronie od wodociągu umieszczona jest główna kancelaria, w której urzęduje komendant osiedla. Znajdują się tam cztery ulice, I-szą ulicą to jest ta, która prowadzi z obozu przejściowego. Po obu stronach stoją słomiane domki, w których

zamieszkują ludzie. A na końcu ulicy od strony wodociągu jest magazyn obozowy. Druga ulica Dąbrowskiego prowadzi do góry i po niej możemy dojść do szosy. Następna ulica prowadzi do obozu II-giego. Na IV-tej ulicy jest poczta i posterunek policji, a na końcu tej ulicy uczy się przedszkole. Pod dużymi, liściastymi drzewami ustawione są małe ławeczki i tam bawią się małe dzieci. Gdy wchodzimy do tego obozu to domki te choć są słomiane, ale robią miłe wrażenie, bo przy każdym są ogródki z kwiatami i warzywne, a każda ulica jest wysadzana akacjowym żywopłotem.

Najbardziej mnie podoba się ze wszystkich obozów I-szy. Ale myślę jednak że jeżeli obóz VII-dmy [„Sierociniec”], w którym my będziemy mieszkać jak będzie doprowadzony do tego stopnia jak I-szy to może będzie najładniejszy z obozów”.

Opisz co wiesz o II-gim obozie – Genowefa Szymańska, kl. V, lat 16 – „W naszym [m] osiedlu drugi obóz jest pod nazwą „Jadwisin”. Domy w obozie są budowane z trawy słoniowej. Do tej budowy nie używano wcale gwoździ. Na około tego obozu jest dżungla, w której jest bardzo dużo zwierząt. Z pierwszego obozu ciągnie się ulica przez drugi i trzeci obóz ta ulica ma nazwę Mickiewicza.

Na tej ulicy prócz innych wielu domków znajduje się gimnazjum ogólnie kształcące, w którym są cztery oddziały, zajmuje dwa domki. Obok gimnazjum jest scena, która była budowana z drzewa i bardzo mała, na której odbywają się przedstawienia. Teraz scena jest rozbudowana na większą i z cegieł. Na drugiej ulicy, która ma nazwę Lelewela znajduje się sierociniec pani Jaskólskiej. Następnie jest świetlica. Oprócz tego w tym obozie mieści się magazyn z nasionami i żywnościowy. Ulica Kollątaja, która przecina ulicę Lelewela, prowadzi do sklepu. Między tymi ulicami znajduje się kuźnia, wodociąg i łazienki.

W drugim obozie jest bardzo wesoło ponieważ jest świetlica można słuchać radia i czytać gazety, które nam przynoszą ciekawe wiadomości”.

Napisz co wiesz o trzecim obozie [„Wioska nr III” to „Kozi Róg”] – Janina Kusa, kl. V, lat 15 – „Koło drugiego obozu jest obóz trzeci. Między obozem drugim, a trzecim jest ołtarz, co niedzielę chodzimy na mszę św., msza św. zaczyna się o 9-tej godzinie. Gdy wchodzimy do obozu trzeciego tak zwanego Kozim Rogiem, po lewej stronie drogi rosną drzewa, pod tymi drzewami bawią się dzieci z przedszkola, na tej samej ulicy jest kancelaria, magazyn żywnościowy i sierociniec pani Czechowicz, sierociniec pani Czechowicz zajmuje sześć domków. A cały obóz ma 56-ść domków.

Po prawej stronie stoi wodociąg, koło wodociągu po prawej stronie jest ambulatorium. Po lewej stronie jest szkoła powszechna Nr 2. Na ulicy drugiej i trzeciej zamieszkuje ludność cywilna. Obóz trzeci wygląda tak jak i drugi obóz”.

Napisz co wiesz o 4 obozie – Danuta Dominkiewicz, kl. V, lat 13 – „Z trzeciego obozu idzie się drogą do czwartego obozu. Czwarty obóz nazywa się „Niespodzianka”. W czwartym obozie są trzy ulice. Następnie prowadzi droga do dżungli, jest tam warsztat

szewski, w którym naprawiają obówie. Na tej samej ulicy mieszka komendant obozu i magazyn żywnościowy jest też ambulatorium.

Po prawej stronie jest pod drzewem ołtarz, przy którym ksiądz odprawia msze św. Na tej samej ulicy zamieszkują nauczycielowie i pani kierowniczka szkoły Nr 2. Na tej ulicy jest wodociąg który jest otoczony żywopłotem i różnymi drzewkami. A w górze na becze jest kogut na którym jest napisano wschód, zachód, północ i południe. Gdy idzie się do góry to prowadzi droga do dżungli. W czwartym obozie są domki bardzo podobne jak i w naszym obozie. Przed każdym domkiem są ogródki z kwiatami i są też ogrody warzywne. Mnie się bardzo podoba obóz czwarty”.

Napisz co wiesz o 5 obozie [„Skolimówka”] – Stanisław Doleży [Doleży], kl. V, lat 18 – „Obóz Nr V jest umieszczony koło drogi tak zwanej „Rób co chcesz”. Piąty obóz graniczy z Niespodzianką do drogi. Na pierwszej ulicy są tylko po obu stronach drogi domki a koło domków są ogródki kwiatowe i warzywne. Następna ulica druga. Na tej ulicy mieści się kancelaria obozowa, są także po obu stronach drogi domki a koło domków są ogródki kwiatowe i warzywne. Ulica trzecia, na tej ulicy mieści się dom starców, magazyn żywnościowy. Po obu stronach drogi są ogródki kwiatowe i warzywne, są także domki budowane z żerdzi i słomy takie jak w poprzednich obozach. Obóz Nr V-ty ma wygląd dosyć ładny”.

Kolejna grupa tematyczna wypracowań, choć otwierała zdecydowanie większe możliwości „rozpisania się” ówczesnym nastolatkom, jednakże tak jak w poprzednich pracach, podobnie tutaj, najczęściej ogniskuje myśli piszących dzieci na wielu różnych i oddalonych od siebie planach, niekoniecznie powiązanych z głównym, zadaniem wątkiem wypracowania.

Opis Kaziuka – Alfreda Załoga, kl. V, lat 12 – „Czwartego marca w Wilnie obchodzono zawsze święto „Kaziuka”. Gdy nastał ten dzień „Kaziuka” to wszyscy ludzie jechali do Wilna kupować różne pamiątkowe rzeczy. Bardzo ładne były serduszka, obwarzanki. Gdy, która matka jedzie do Wilna na to święto „Kaziuka” to dla dzieci przywozi różne zabawki, laleczki, koniki, i różne inne rzeczy.

Pewnego razu „Kaziuk” poszedł z mamusią na jarmark, i w tłumie zabłądził, a wtedy w ten jarmark było dużo ludzi, bo było święto „Kaziuka”. „Kaziuk” chodził bardzo zmartwiony bo nie widział mamusi, chodził oglądał, koniki, rogoże [pałka wodna], różne dywany tkane.

Chodził po mieście bardzo zmartwiony. Jeden pan zapytuje się dlaczego jesteś zmartwiony „Kaziuk” mówi że był ze mną wujek, a teraz nie wiem gdzie wujek jest, ten pan mówi że ja w pewnym momencie zastąpię twego wujka. Powiedz mi jaki jest twój dom. „Kaziuk” opowiada temu panu że największy z wszystkich domów i taki szary, wujek bierze go na samochód i przywiózł do mieszkania. Mamusia nie wie jak dziękować temu wujkowi. I tak przeszedł dzień imienin Kaziuka.”

Opisz lato w Polsce – Stanisław Mech, kl. VI, lat 16 – „*W dniu 21 czerwca, rozpoczyna się lato. W tym miesiącu, zaczynają się znajdować jagody w lesie. Również w tym miesiącu, jest takie przysłowie: Na święty Jan, jagód pełen dzban. Dzieci bardzo się tym zachwycają, gdy z lasu przyniosą, parę jagód. W czerwcu również rozpoczynały się wakacje szkolne. W takim zakresie, znajduje się miesiąc, czerwiec*”.

Opisz pobyt ks. biskupa w obozie – Alicja Lesiak, kl. V, lat 12 – „*Dnia 21.III.1943 r. Przed przyjazdem ks. biskupa Lacoursiere starsze klasy przygotowały sobie białe lilijki z bibułki. Dużo dziewczynek miały białe sukienki i różowe a także i niebieskie spódniczki z białymi bluzkami.*

Dnia 21.III.1943 r. gdy szliśmy na powitanie ks. bis. widzieliśmy dużo drużyn harcerzy, które także szły na powitanie. Gdy ks. bis. przyjechał i wysiadł z taksówki, zaszedł do domku, który był udekorowany przez p. Malinowskiego. Następnie ks. bis. wyszedł z domku i wraz z procesją poszedł do naszej kaplicy. W kaplicy odbyła się krótka msza św. Po mszy poszliśmy do szkoły na próbę, po próbie zjedliśmy kolację. Następnie poszliśmy na akademię religijną na której był ks. bis. i inni goście. Po akademii poszliśmy spać.

Dnia 22.III.1943 r. Na drugi dzień pobycia ks. biskupa o 7-mej godz. rano w kaplicy odbyło się bierzmowanie, po bierzmowaniu odbyła się msza św. Po mszy dzieci od bierzmowania poszli do naszej szkoły na uroczyste śniadanie. Na śniadanie był zaproszony ks. biskup i trochę gości. Dnia 23.III.43 r. na trzeci dzień po południu poszliśmy na pożegnanie ks. biskupa. Taksówka była ubrana w zielen”.

W części tej znalazły się również dwa, nie wymienione w poprzedzającym zbiorze skorowidzu i być może dodane później, wypracowania:

„Święto morza” w Afryce – Anna Maślona, kl. V, lat 13 – „*28 go czerwca 1943 r. tu na obczyźnie obchodziliśmy rocznicę „Święto morza”. W Polsce ten dzień obchodzony był bardzo uroczyście. Także tu w Afryce urządziliśmy na „Św. morza” akademię która składała się z pieśni ludowych z deklamacji i inscenizacji. Nasza akademia wszystkim się bardzo podobała i była przyjmowana hucznymi oklaskami. Między innymi występowali mali marynarze. Oni nam przypomnieli polskie okręty, które pływały po naszym rodzinnym morzu.*

Lecz dzisiaj nasze morze jest pod ręką wroga. W naszych piersiach wzrasta coraz silniejszy duch i mamy nadzieję że wkrótce wrócimy do kraju i będziemy mogli zobaczyć polski okręt na, którym będzie powiewać flaga biało-czerwona. W tym dniu także obchodziliśmy imieniny pani Dadejowej, która uczy nas śpiewu. Ten dzień spędziliśmy bardzo przyjemnie i wesoło”.

Jak odczułaś stratę Naszego Wodza? – Janina Hawran, kl. V, lat 13 – „*Stratę naszego Wodza odczułam bardzo boleśnie 5.VII.1943 r. o godzinie ósmej dowiedziałam się że zginął General Władysław Sikorski. Było mnie bardzo smutno że straciliśmy Wodza i zaraz poszłam do kaplicy, aby pomodlić się za duszę naszego Wodza, gdy przyszedłam*

z kaplicy, to dowiedziałam się dokładnie, że General Władysław Sikorski zginął 4.VII.1943 r. wieczorem, zginął tragicznie wraz z swoją córką, nad Gibraltarem. I zaraz dowiedzieliśmy się że będzie dwa tygodnie żaloby.

Na drugi dzień jak poszliśmy do szkoły to pani Dadejowa uczyła nas śpiewać żałobne pieśni. 7.VII.1943 r. odbyła się msza żałobna w Jadwisinie, na której śpiewaliśmy żałobne pieśni, a później była żałobna akademія, na cześć Generała Władysława Sikorskiego. Akademia była bardzo smutna, dlatego że zginął Naczelny Wódz. Na akademii wszyscy płakali, dlatego że było każdemu żal naszego Wodza”.

Teczka nr 6 w części „C” obok „Powitania” kierowniczkі Marii Kułakowskiej, 1 października 1943 roku, zawiera kolejny zbiór szkolnych wypracowań, tym razem z lat 1943-1944. Choć pierwsze prace dotyczą Masindi, wszystkie następne są już zdecydowanie bardziej refleksyjne.

Opis naszej wioski – Marian Ancilewski, kl. IV a, lat 12 – *„Już kilka miesięcy mieszkamy w nowej wiosce zwanej: Dzieciniec. W tej wiosce mieszkają same dzieci, ponieważ połączono wszystkie sierocińce przybyłe w różnych transportach. Kierownikiem naszej wioski jest pan Kwieciński.*

W naszym osiedlu jest 35 domków. Domki są z gliny, a dach słomiany. Naokoło domków są rabaty. Rabaty są obsadzone zieloną ładną trawką. A na rabatach rosną kwiaty. W naszej wiosce jest przysznica i wodociąg, ale na razie bez motoru. Są trzy jadalnie, kuchnia, pralnia, ambulatorium, izolator, magazyn i szkoła powszechna Nr 3. Nasza szkoła zajmuje pięć domków. Chodzimy do szkoły i uczymy się z rana.

W tej wiosce jest o wiele weselej, niż w przejściowej, w której oczekiwaliśmy na wybudowanie wioski dziecięcej”.

Opis jadalni – Alicja Gadomska, kl. IV a, lat 14 – *„W naszej dziecinnej wiosce są trzy jadalnie. Ta jadalnia, w której jada nasza klasa jest bardzo duża. Robili ją Murzyni. Do połowy jest zrobiona z gliny, a podłoga z cegły. Ściany są obielone wapnem. Wyżej wiszą maty, na których są powieszone obrazki. Obrazki oprawione w ramki. One są robione z bambusów.*

Dach jest z trawy słoniowej. Na belkach wiszą pająki⁶⁵. Stoły są ustawione w dwa rzędy, po obu stronach stołów stoją ławki. Koło jednej ściany jest ołtarzyk, ubrany kwiatkami. Po środku ołtarzyka stoi figurka Matki Boskiej. Nad ołtarzem, na biało-czerwonym

⁶⁵ Pająk (pająki) to ludowa ozdoba wnętrz mieszkalnych, pełniły funkcje dekoracyjne na środku sufitu lub w świętym kącie w czasie Bożego Narodzenia. W książce W. Korabiewicz, *Gdzie słoń a gdzie Polska* (Warszawa 1980, na s. 100-101) znajdziemy, może bardziej tu przystający, fragment: „[Wnętrze domku dr Jadwigi Zielińskiej] robi wrażenie niesamowite. Książki nad podłogą, książki na podłodze. Zamiast mebli w pojęciu europejskim, mnóstwo tu jakichś okrągłych murzyńskich stołków [...]. Zamiast sufitu, ciemna, dziwna, otchłań [...]. Zwyczajna, najprawdziwsza pajęczyna. Niecały rok pracy, a sufit już utkany. O, widzi pan jakie piękne pająki przeróżnych barw. Od jasnożółtego po czerwony. To moja straż sanitarna [...] to najlepszy sposób na malarię. Właśnie pająki łapią w swoje sieci przekłete moskity”.

tle, jest wyszyty Biały Orzeł, a na nim wisi krzyż. Po obu stronach są zrobione dwa serduszka z palm. Dokoła są rabaty i trawniki, czysto utrzymane.

Są jeszcze dwie inne jadalnie, ponieważ w naszej wiosce jest bardzo dużo dzieci”.

Opisz swój najmiłszy dzień wakacyjny – Stanisława Michalska, kl. VI, lat 16 – *„Z pośród dwumiesięcznych wakacyjnych dni jeden znalazł się, który naprawdę był miły i utkwiał w mojej pamięci. Był to dzień 18 września 1943 roku w sobotę. Dawno już marzyłam by wstąpić w szeregi obrońców Ojczyzny, aż w tym dniu właśnie spełniły się moje zamiary. Otóż rano poszłam do nowego obozu do sierocińca, idąc ostalałam poszukiwanie od brata z Londynu. Sprawilo mi wielką radość, gdyż już przeszło półtora roku z bratem się nie widziałam i żadnej wiadomości od niego nie miałam.*

Idąc z sierocińca spotkała mnie pani Strzelczakowa, która właśnie wracała od pana kapitana z ta wieścią że ja będę mogła wstąpić do LSK⁶⁶. W tejże chwili poszłam do lekarza, by zbadał stan zdrowia. Okazało się że jestem zdrowa, bo dostałam pierwszą kategorię. Korzystając z tak miłej niespodzianki poszłam do kancelarii, gdzie mię wpisano na listę ochotniczek. Towarzyszyły mi trzy dziewczynki, które również chciały wstąpić do LSK, lecz ich nie przyjęto z powodu nieodpowiedniego stanu zdrowia.

Byłam naprawdę ucieszona iż z pośród czterech udało mi się choć jednej zostać przyjętą. W tym dniu pogoda nie sprzyjała, był deszcz, więc z kancelarii przyjechaliśmy do domu taksówką. W domu był już obiad. Po obiedzie pisałam list do brata, a o godzinie piątej już poszłam na ćwiczenia z panią Strzelczakową, zadowolona z tej niespodzianki jaka mię w tym dniu spotkała. Idąc pomyślałam iż pójde do wojska aby pomóc własnymi siłami Ojczyźnie i czułam się tak, jak powinna się czuć każda i każdy obywatel polski”.

Jak spędziłaś czas w dniu 22 października 1943 r. – Stanisława Michalska, kl. VI, lat 16 – *„Mijają dni szybko, lecz nie są sobie równe są smutne i wesołe, korzystne i nie. Jeden z tych dni, to był dzień dwudziestego drugiego października, który był dniem bardzo korzystnym, uroczystym i bardzo poważnym, a jednocześnie ważnym. W tym dniu do szkoły nie chodziliśmy, natomiast rano o godzinie 8-mej, każdy należący do jakiejkolwiek organizacji spieszył na zbiórkę. Wszyscy podążyli do drugiego obozu, gdzie miała odbyć się msza św. polowa w intencji pożegnania ochotniczek.*

⁶⁶ Pomocnicza Lotnicza Służba Kobiet działała w latach 1943-1946 u boku Polskich Sił Powietrznych. Jej członkinie zwane były popularnie „WAAF-kami” (od brytyjskiego pierwowzoru PLSK) lub „pestkami” (nazwa fonetycznie nawiązująca do PSK). Po wyprowadzeniu wojska na Bliski Wschód powstała możliwość pozyskania części ochotniczek na potrzeby lotnictwa: 14 grudnia 1942 r. nastąpiło ogłoszenie rozporządzenia o zaciągu do służby, 19 lutego 1943 r. o powstaniu Pomocniczej Lotniczej Służby Kobiet. Spośród ochotniczek na początek wybrano 36, miały zostać instruktorkami dla kolejnych wcielanych do PLSK Polek. Następny kurs rekrucki odbył się w dniach od 2 listopada 1943 r. do 4 stycznia 1944 r. i przeznaczony był dla grupy, która przybyła z Bliskiego Wschodu. Komendantką została ppor. Aniela Pałędzka, prymuska pierwszego kursu oficerskiego PLSK. Szkolenia odbywały się do połowy 1945 r. Informacje dostępne w Internecie na stronie „Polskie Siły Powietrzne w II wojnie światowej” – <http://www.polishairforce.pl/waaf.html>

Ja również poszłam na zbiórkę ochotniczek, wszak należę do nich. Z miejsca ruszyliśmy ze śpiewem i szliśmy śpiewając aż do Jadwisina, gdzie właśnie był ołtarz udekorowany przez ochotniczki. Ołtarz był urządzony tam, gdzie niedawno stał ołtarz żałobny ś. p. Władysława Sikorskiego. Po prawej stronie była ambona blisko ołtarza, a nieco dalej również po prawej na zaścienym stole leżał proporzec. Natomiast cała lewa strona zajęta była ławkami, gdzie siadali starsi ludzie, którzy przybyli z każdego związku prac po kilka osób t.j. delegacja. Były również wyznaczone ochotniczki, które pilnowały porządku i zapraszały gości.

Mszę św. odprawił ks. kapelan Winczowski podczas której śpiewał chór ochotniczek. Po skończonej mszy św., po odśpiewaniu „Boże coś Polskę”, ks. kapelan przemówił do nas bardzo pięknie. Błogosławił nam i pouczał, a potem dał nam dwa jakoby przykazania, według których musimy prowadzić się przez życie i drogi na których mamy się znajdować. Przykazania te, czyli zasady naszego życia to są: modlitwa i praca jedno bez drugiego być nie może bo jeśli będziemy modlić się, więc musimy i pracować a jeśli będziemy pracować więc musimy i modlić się, bo wiemy że bez Boga ani do proga. Pięknie zakończył te kazanie tymi słowy: „God bless you”.

Następnie odbyło się uroczyste poświęcenie proporczyka wykonanego przez ochotniczki w naszym osiedlu. Proporzec który leżał przygotowany do poświęcenia był na długim drzewcu mahoniowym, w którego na samym końcu górnym tkwił orzeł. Proporzec, który został poświęcony i wręczony chorążemu miał trzy chrzestne matki: Panią konsulową Chmieleńską, panią kapitanową Zdunkową i Panią osadniczkę. Chorąży któremu został wręczony proporzec ukląkł i w imieniu całej kompanii składał przysięgę iż będzie go bronił do ostatniej kropli krwi, kończąc tymi słowy: „tak mi dopomóż Bóg”. Chorąży z proporcem wrócił do swej trójki honorowej, a pan konsul Chmieleński przemówił do nas w kilku słowach a mianowicie życzył nam byśmy wytrwali i aby proporzec, który dziś został poświęcony, kiedyś między innymi wchodził na ulice wolnych miast polskich niosąc sławę.

Następnie krótko przemówił pan delegat Szyszkowski oby honor i opinię wszędzie po sobie dobrą zostawić i dawać wszędzie przykład męstwa i odwagi Polaków. Poczem chorąży wzięwszy proporzec obchodził z nim koło harcerzy, kompanii, poborowych i wróciwszy stanął wraz z honorową [wartą] na czele kompanii. Teraz nastąpiła defilada, którą przyjmowali oficerowie polscy i angielscy. Pierwsza szła kompania ochotniczek, potem hufiec żeński, następnie pluton poborowych i hufiec męski.

Po defiladzie odnieśliśmy proporzec do głównej kancelarii i rozeszliśmy się do domu, z tym że o godz. 5-tej znowu mamy być w drugim obozie, gdzie odbędzie się ognisko pożegnalne ochotniczek. O 5-tej godz. byli już wszyscy zebrani w Jadwisinie, gdzie była już udekorowana scena bardzo miłutko i skromnie. Na białym tle były dwie czerwone wstęgi między którymi znajdowały się trzy krzyże waleczności. Po obu stronach były aksamitne dywany, na których były litery LSK.

Ognisko rozpoczęło się mniej więcej o godz. 6-tej składające się z kilku scenek np. „Sześć starej daty”, „Oświata” i „Musztra”. Oprócz tego było kilka wierszy Adama Mickiewicza, wiazanka pieśni wojskowych i kilka rozrywkowych piosenek. Na koniec zaśpiewaliśmy hymn polski i na tym się skończyło. Późno już wróciliśmy do domu w prawie zmęczeniu, ale zadowoleni z tak uroczystego dnia, jakiego tu u nas w osiedlu trudno spotkać, ponieważ uroczyste dni rzadko się u nas trafiają”.

Pożegnanie naszej koleżanki – Zofia Maciążek, kl. VI, lat 15 – „Dnia 5.XII.1943 r. w niedzielę odjeżdżały ochotniczki do LSK. Od nas z sierocińca także odjeżdżały: wychowawczyni pani Strzelczakowa i panna Marysia Kulakowska dawniejsza nasza wychowawczyni która wiozła nas z Rosji, dwie panie które pracowały w kuchni i nasza koleżanka z klasy VI-tej Michalska Stanisława.

Otóż dnia 4-go w sobotę nasza koleżanka Stasia już nie przyszła do szkoły lecz przygotowywała się do podróży. Wieczorem zebraliśmy się wszyscy, koledzy i koleżanki z klasy VI-ej i zaprosiliśmy swoją koleżankę Stasię na herbatkę do pani kierowniczkę szkoły. I to był naprawdę ostatni wieczór pożegnalny. Również śpiewaliśmy piosenki i bawiliśmy się w gry towarzyskie by Jej uprzyjemnić ostatnie chwile spędzone z nami. Następnie pożegnaliśmy się z panną Marysią i Stasią.

Drugiego dnia gdy szliśmy do kościoła zauważyliśmy że przyjechało auto na którym odjechały nasze tak drogie osoby. A gdy przyszliśmy z kościoła więc zauważyliśmy że jest nam brak naszej kochanej koleżanki i pań”.

Ostatnie trzy wypracowania, w tej części afrykańskich archiwaliów, dotyczą młodzińskich wspomnień i przeżyć, głównie o treści religijnej.

Opis Zaduszki – Stanisława Michalska, kl. VI, lat 16 – „Od kilku lat nie mogliśmy uczcić należycie naszych najbliższych krewnych i zmarłych rodaków. Aż do dnia 2 listopada 1943 roku, po czterechletniej tułaczce pierwsze święto obchodziliśmy tak uroczystie pomimo to że nie w Polsce, ale w Afryce. Dzień ten był nie tylko uroczysty ale bardzo pamiętny. Wszyscy prawie chodzili na cmentarz, choć przecież wiedzieli że na nim nikogo nie mają, lecz chodzili by uczcić pamięć wszystkich Polaków a zwłaszcza Żołnierzy, na których mogiły może nikt nie przyjdzie bo nie wie gdzie.

My z kompanią LSK również chodziliśmy na cmentarz. Najpierw była zbiórka, gdzie jak zwykle ustawiliśmy się i poszliśmy do p. Słoniowskiej po wieńce, a było ich trzy. Zabraliśmy je i po nabożeństwie z procesją poszliśmy na cmentarz. W drodze spotkał nas deszcz a ponieważ niosłam wieniec nie mogłam nigdzie się schować przed nim.

Na cmentarzu wszyscy zachowywali się poważnie. My złożyliśmy wieńce pod krzyżem i wróciliśmy do kompanii. Następnie przyszedł ksiądz i wraz z chórem podchodził do każdego grobu i modlił się, śpiewał na przemian z chórem. Na koniec wszyscy zaśpiewali „Boże coś Polskę” i w kolejności jaką zapowiedział p. kapitan rozeszli się. Wiedział każdy, że ten dzień musi być poważny, gdyż w tym dniu można najwięcej pomocy udzielić naszym zmarłym”.

Wieczór wigilijny – Aniela Oczkowska, kl. VI, lat 16 – „*W Polsce w swoim domu gdy nadszedł ten wieczór wigilijny byłam bardzo zadowolona, otóż wiemy jakie obchodziliśmy zwyczaje. Gdy zaświeciła pierwsza gwiazda zasiadaliśmy z całą rodziną do stołu do kolacji, która była z dwunastu potraw. Najpierw łamaliśmy się opłatkiem z tatusem, życzyliśmy sobie wszystkiego najlepszego, również śpiewaliśmy kolędy.*

W 1939 roku wieczór wigilijny nie był już taki wesoły jak wpraw, bo nasza Ojczyzna była już w niewoli niemieckiej i rosyjskiej. Otóż tu na obczyźnie w Afryce spędzam pierwszy wieczór wigilijny, który był mi smutny, chwila ta była mi okrutna tęskniłam za rodzicami i za naszą ukochaną Ojczyzną z której czwarty rok mija jak jesteśmy na wygnaniu i tułamy się prawie po całym świecie.

Tu nie czekaliśmy gdy zabłyśnie pierwsza gwiazda, gdy usłyszeliśmy dzwonek który nas wzywa na kolację więc zebraliśmy się w jadalni i pan Kierownik przemówił do nas w kilku słowach, ażebyśmy wszyscy wrócili do swojego rodzinnego kraju, po przemówieniu zmówiliśmy wspólną modlitwę i wszyscy zasiedliśmy do stołu. Najpierw pan Kierownik łamał się z nami opłatkiem, życzył nam wszystkiego najlepszego, szczęścia, zdrowia i dobrego powodzenia, oraz powrotu do Ojczyzny. Następnie łamaliśmy się z panią Kierowniczką Kulakowską, która jest nam tak życzliwa i wierna, oraz wspólnie i z swoimi opiekunami którzy nam zastępują rodziców.

Kolacja wigilijna była z sześciu skromnych potraw, na stołach nie było siana bo go tutaj nie ma, przy kolacji również śpiewaliśmy kolędy dostaliśmy po woreczku cukierków. Po kolacji znów zmówiliśmy wspólną modlitwę zaśpiewaliśmy kolędę i wszyscy rozeszliśmy się do swoich domków.

Po kilku minutach z koleżankami poszłam łamać się opłatkiem do naszego poprzedniego Kierownika, który był bardzo zadowolony. Gdy wróciła w swoim domku śpiewaliśmy jeszcze kolędy. Na pasterkę nie chodziłam bo nie było pozwolenia przez pana Kierownika. Mam nadzieję że wszyscy wrócimy do swego rodzinnego kraju i na następną wigilię żebyśmy się łamali opłatkiem wspólnie ze swoimi braćmi i siostrami oraz z całą rodziną”.

Kolęda księży w naszej wiosce – Jadwiga Mackiewicz, kl. VI, lat 15 – „*Dnia 2-go stycznia po południu z niecierpliwością oczekiwaliśmy Księża z kolędą. Wreszcie pojawili się Księża wraz z ministrantami, którzy chodzili po wszystkich domkach. U nas zaś był Ksiądz [Fryderyk Górka] młody, który przyjechał z Ameryki.*

Gdy Ksiądz wchodził do naszego mieszkania, więc ministranci zaczęli śpiewać kolędę „Gdy się Chrystus rodzi”. Po skończonej kolędzie Ksiądz pobłogosławił wszystkich obecnych w domku oraz pokropił domek święconą wodą. Ministranci trzymali puszkę do, której oddawałyśmy pieniądze na fundusz budowy kościoła.

Następnie pani Wychowawczyni naszego domku, poprosiła Księdza ażeby Ksiądz nam coś opowiedział o podróży z Ameryki a my z wielką ciekawością słuchałyśmy tych wiadomości. Potem Ksiądz życzył nam wszystkiego najlepszego a szczególnie życzył nam

ażebyśmy zdały do gimnazjum i zarazem się dobrze uczyły. Natomiast Ksiądz Winczowski straszył nas, że my nie zdamy z religii, więc byliśmy bardzo zmartwione i całą noc nie spałyśmy. Tak odbyła się kolęda w naszej wiosce w osiedlu Masindi”.

Trzech Króli – Alicja Rothfeld, kl. VI, lat 15 – datowane w Masindi 18 stycznia 1944 roku wypracowanie zawiera, przytoczone tu na zakończenie, następujące słowa **Modlitwy**:

„Królowo polska matko Zbawiciela
 Błagamy Cię ze czcią spojrzij na te pola.
 Prosimy Cię matko nieskalana
 Spraw jak sprawiłaś za Jana
 Nie pozwól się tak tułać matko miłościwa
 Wróć nas do kraju by wrócić na żniwa.
 Nie daj się tak błagać przez nędznych tułaczy
 Usłysz wdów, sierot lamentsy i płacze.
 Odwróć Swe oczy łaskawe
 Przywróć nam wolność i sławę
 Niech kraj nasz miłością Twą opromieniony
 Będzie od wrogów uwolniony”.

W 1945 roku, wraz z początkiem nowego roku szkolnego, dzieci z sierocińca w Masindi wyjechać miały do ośrodka wypoczynkowego (i wychowawczego) w Rongai, jednak ze względów organizacyjnych wyjazd ten nastąpił dopiero 19 czerwca tegoż roku⁶⁷.

W teczce nr 6 w **części „A”** zachowało się dwustronicowe przemówienie kierowniczki „Szkoły Powszechnej nr 4” Marii Kułakowskiej z okazji **„Rozpoczęcie roku szkolnego”** 1 lutego 1945 roku oraz następna grupa uczniowskich wypracowań, dotyczących już głównie życia codziennego w Masindi⁶⁸.

⁶⁷ **Rongai** to prowadzone przez siostry nazaretanki, 20 zakonnic i jedna siostra felicjanka (administracja 87 osób), osiedle szkolne dla dzieci i młodzieży od 5 do 18 lat, położone na północny-zachód od Nairobi. Budowę obiecał władzom polskim już w 1944 r. gubernator Kenii sir Henry Moore, docelowo planowano umieścić tu 900 dzieci. Osada miała charakter „Domu Dziecka” i stała się prawdziwym królestwem, przeniesiono doń większość sierocińca z osiedla Koja, Masindi i Morogoro (łącznie ponad 400 podopiecznych). Założycielom chodziło przede wszystkim o poddanie młodzieży wszechstronnej opiece pedagogiczno-wychowawczej (oderwanie od demoralizujących wpływów poprzedniego otoczenia). Pierwsi młodzi uchodźcy dotarli tu w lutym 1945 r., dzieci przebywały w internacie składającym się z jedenastu murowanych domków po opuszczonej bazie wojskowej, starsi mieszkali w czteroosobowych pokojach. Wkrótce funkcjonowało przedszkole, szkoła powszechna, gimnazjum humanistyczne i szkoła krawiecka. Mieszkańcy pochodzili głównie z osiedli, w których panowały trudne warunki klimatyczne (nie dokuczały tu upały i nie było roznoszących malarię komarów). Zarządzeniem władz brytyjskich likwidacja sierocińca nastąpiła w 1947 r., dzieci rozesłano do podobnych placówek w osiedlach Kondo, Ifunda i Tengeru.

⁶⁸ Dzieci za radą wychowawców pisały dużo i chętnie (także dzienniki i pamiętniki), a list był wówczas jeszcze podstawowym środkiem komunikowania ze światem: **Drogie dzieci nasze** (16 kwietnia 1945 r., Kierownik Sekcji Wydawniczej AP na Wschodzie, ppłk. Stanisław Tworzydło) – „*Trudno mi wyrazić w słowach prostych tą wielką radość i wdzięczność, jaką sprawiły nam wszystkim te liczne Wasze listy*

„Kochane Dzieci! Rozpoczynamy dzisiaj czwarty rok szkolny w Afryce. Tak się dziwnie złożyło, że i Nr. nasza szkoła zmieniła na 4 z 3-go. Ponieważ nasza szkoła wyjeżdża do Rongai, więc na nasze miejsce powstaje szkoła 3-cia w nowych budynkach...

Będziecie się uczyć w budynkach zeszlenczonych, wróćcie do swoich dawnych klas, w których Wam się tak dobrze uczyło przez X i XI 1944 r. Teraz zaczniemy rok szkolny i za kilka miesięcy, może po I-szym okresie wyjedziemy do naszej miejscowości, do nowych budynków, więc starajcie się, weźcie się od początku roku do pracy, nie odkładajcie, że poprawicie się w Rongai... Dostaniecie przybory szkolne, podręczniki, szanujcie, dbajcie o nie, nie marnujcie kartek z zeszytów, utrzymujcie klasy w czystości...

Klasy: VI a b i IV a b wróć na swoje dawne miejsce... Klasa: V pójdzie na miejsce dawnej VI kl. Klasa: II pójdzie na miejsce dawnej IV kl. Klasa: III będzie się uczyć w małej jadalni.

Dzisiaj staniecie do konkursu czystości! Zróbcie porządek w klasach i koło klas... My teraz będziemy mieć konferencję, z niej przyjdziemy zobaczyć budynki szkolne i na pewno Was pochwalimy. Kwiatki przez Was zasadzone w zeszłym roku rosną mimo suszy, nawet kwitną, a wiecie dlaczego? bo były starannie przez Was zasadzone... każda klasa chciała, żeby koło niej było ładniej... prawda?

Jutro 2 lutego jest święto M. B. Gromnicznej, msza szkolna w Jadwisinie o 8-mej – pójdziecie pod opieką dyżurnych Pań Nauczycielek. Wychowawcy klas będą sprawdzać obecność w kościele w następnym dniu, więc kto jutro nie będzie usprawiedliwi się w sobotę.

W sobotę o godz. 8 mej przyjdziecie do swoich klas ze świadectwami szkolnymi, z ołówkiem i z zeszytem starym (notes), jeśli ktoś z Was otrzymał list ze zmianą: adresu, roku urodzenia to proszę też oddać. Wychowawcy klas – kto nie oddał jakiegokolwiek książki niech ją odniesie...

Starsze klasy powinny słuchać audycji szkolnej o godz. 5.45-6.00 – radio jest teraz dobre, bo będziecie zdawać sprawozdanie z nich w dzienniczkach, na pewno w nich rysowałyście i pisałyście... z pewnością je oglądnę. Szczęść Wam Boże w nowym roku szkolnym”.

i wspólna fotografia. Czytałem Wasze listy, pokazywałem Wasze dołączone do listów rysunki mojemu licznemu personelowi i nie kryję przed Wami, że w niejednym oku nawet starego żołnierza zabłysnęła łza radości i łza tklivosti na skutek tych serdecznych dziecięcych słów [...]. Wzruszyła nas wszystkich ta Wasza głęboka wiara w mundur nasz szary, w nasze poczynania i ta nieprzebrana ufność Waszych dziecięcych serc, że żołnierz polski wywalczy Wielką i Niepodległą Polskę, do której będziecie mogli zaraz wrócić. I wiercie z całego serca, że tak będzie [...]. Nasza Sekcja obchodzi 8 maja b. r. trzylecie swojej pracy. Wydała dla dzieci, rozrzuconych po całym świecie, prawie wszystkie książki dla szkół powszechnych, średnich i kilka dla licealnych. Czytałyście zapewne u dołu na niejednej książce szkolnej czy też beletrystycznej firmę wojskową naszą, zmieniającą się od czasu do czasu. To my jesteśmy – obecnie pod nazwą „Sekcja Wydawnicza 2 Korpusu”. Pracujemy pod włoskim niebem [...]. Przesyłam Wam Wszystkie – Drogie Dzieci – najlepsze pozdrowienia i jeszcze raz podziękowania za tak miłe listy. Wszystkie one zostały dołączone do kroniki Sekcji Wydawniczej, jako miła pamiątka”.

Zatem dalej, jeszcze z części „A”, zamieszczono również kilka wybranych wypracowań tematycznych, wszystkie z 1945 roku, przedstawionych już przez wychowanków „Szkoły Powszechnej nr 4”.

Nasza wioska – Kazimiera Kwater, kl. VI b, lat 14 – *„Wioska nasza w której mieszkamy leży u stóp góry, którą Polacy nazwali górą „Wandy”. Z trzech stron wioska nasza otoczona jest gęstą dżunglą, z której w nocy dają się słyszeć piski małp i wycie bawołów, jest to straszne, aleśmy się już do tego przyzwyczaili do tego wszystkiego.*

W wiosce jest 37 domków każdy domek zaś liczy 20 lub 18 dzieci. Mamy świetlicę Y.M.C.A. i świetlicę harcerską. Są też biblioteki: szkolna i harcerska, w których wypożyczamy książki do czytania. Przed każdym domkiem są klomby z kwiatami. Co wieczora podlewamy kwiaty, bo za mało padają deszcze”.

Nasze osiedle – Stanisława Oczkowska, kl. VI b, lat 15 (tekst być może omyłkowo znalazł się w części „D”) – *„Od listopada 1942 roku żyjemy w polskim obozie w Masindi w Afryce Wschodniej czekamy na ukończenie wojny. Jest nam tu spokojnie i zacisznie.*

Osiedle składa się z dziewięciu [ośmiu] wiosek. Domy budowali nam Murzyni z drzew, trzciny i traw afrykańskich nie używając do budowy gwoździ, w środku każdej wioski jest studnia z motorem. Ulice są szerokie wzdłuż których ciągną się rabaty. Wszyscy pracują a my uczymy się. Szkołę swoją kochamy bo zbliża nas do kraju do którego tęsknimy”.

Nasza szkoła – Stanisława Łobuszewska, kl. VI b, lat 15 – *„Nasza szkoła składa się z dwóch budynków. W każdym budynku mieści się trzy klasy. Budynki te są zupełnie inaczej zbudowane i nie są nawet podobne do polskiej szkoły. Podłoga jest z cegieł. Ściany są tylko do połowy oblepiane gliną. Wyżej ściany są obite płótnem. A dach jest okryty słomą, która nas osłania od słońca i deszczu.*

Dookoła naszej szkoły są zrobione przez nas klomby na, których rosną kwiaty. Obok szkoły też rosną różne drzewa afrykańskie. W naszej szkole jest sześć klas, a 7 oddziałów. Pierwszej klasy wcale nie ma. Jest jedna druga, jedna trzecia, dwie czwarte, jedna piąta i dwie szóste. Szkoła nasza jest pod numerem 4tym. Tę szkołę zbudowali nam Murzyni.

Uczyć się nam jest dobrze, bo mamy podręczniki. Ale tęsknimy do naszej ukochanej polskiej szkoły!”.

Rekolekcje w naszej szkole – Aniela Piechuta, kl. VI a, lat 15 – *„Dnia 8 marca 1945 r. w naszej szkole zaczęły się rekolekcje. Trzy dni poświęcono na nie. W tych dniach każdy z nas rozmyślał o Bogu i o Chrystusowej męce. Wszyscy pragnęli przygotować się jak najlepiej do świętej spowiedzi wielkanocnej.*

Rano i po obiedzie przychodził ksiądz kapelan Wi[n]czowski, aby pouczyć nas i dać wskazówki zachęcające do rozmyślania o Bogu. Należycie przygotowaliśmy się do spowiedzi świętej. Po oczyszczeniu się z grzechów na drugi dzień godnie przyjęliśmy komunię świętą. Z jaką czystą duszyczką czekaliśmy na Zmartwychwstanie Pana!

Z tym łączymy wszystkie nasze uczucia i pragnienia, aby nasza kochana Ojczyzna zmartwychwstała, uwolniła się od najeźdźców i nasze wojsko i nas samych przyjęła do siebie. Bo tułaczka nasza jest długa i ciężka”.

Stół wielkanocny w Masindi (Wielkanoc) – Maria Woźna, kl. VI b, lat 17 – *„W pierwszy dzień świąt Zmartwychwstania Pańskiego, o wpół do ósmej chodziliśmy na mszę świętą do Niespodzianki, gdy wróciliśmy ze mszy świętej, to w jadalni zebrały się wszystkie dzieci, jak przyszedł pan Hawling, to pan Kierownik miał przemówienie, po przemówieniu była modlitwa po modlitwie pan Kierownik dzielił się z nami święconym jajkiem, po śniadaniu chodziłam z panią Szmidtową na wycieczkę. Po kolacji chodziłam z dziewczynkami do kina, tak spędziłam pierwszy dzień świąt Wielkanocnych.*

Drugi dzień świąt wielkanocnych. Chodziliśmy na mszę świętą do Niespodzianki, gdy wróciliśmy ze mszy świętej, chłopcy zaczęli strasznie oblewać dziewczynki. Po południu o godzinie piątej miała grać orkiestra, ale nie było fortepianu, po kolacji chodziłam z dziewczynkami do kina i tak spędziła drugi dzień świąt wielkanocnych”.

Nasz kościół w Masindi – Stanisława Niebieszczańska, kl. VI, lat 17 – *„W niedługim czasie po przyjeździe do Masindi mieszkańcy – Polscy zaczęli kościół budować, jako pamiątkę pobytu w osiedlu afrykańskim i na podziękowanie Matce Boskiej że nas wybawiła z rosyjskich więzów, które nam bardzo ciążyły.*

Nasz kościółek jest wzniesiony u stóp góry Wandy i obok szpitala. Przez dłuższy czas trwała budowa kościoła, bo przecież jest czas wojenny i nie można tego zakupić co potrzeba. Kościół budują polscy ludzie z naszego osiedla Masindi. Budowa kościoła naszego została zapoczątkowana w 1943 roku i trwa aż do tego czasu. Już teraz nasz kościół prawie jest na wykończeniu. Kościół jest zbudowany w kształcie krzyża. Obecnie malarze malują dach zieloną farbą, a murarze tynkują ściany i podłogę wstawiają. Mamy nadzieję, że już w krótkim czasie nasz kościółek będzie całkiem wykończony i do niego będziemy mogli uczęszczać na mszę św. i na nieszpory.

Gdy Bozia nam pomoże że opuścimy to osiedle Masindi będziemy się zbliżać ku naszej drogiej Ojczyźnie, to po nas zostanie wielka i zaszczytna pamiątka. Kościółek i ci ludzie, którzy tutaj po nas zamieszkają to zawsze wspominać będą, że to Polacy ten kościółek zbudowali. A nam Bóg pewnie doda sił by wrócić prędko do Kraju”⁶⁹.

⁶⁹ O. Łucjan Królikowski na kartach książki *Skradzione dzieciństwo* (op. cit., s. 152-153), obok wielu sylwetek swoich podopiecznych, analizuje również ocalałe młodzieńcze wypracowania, zaznaczając: [Dzieci] Po tym, co przeszły, bały się panicznie wojny i miały zwyczaj modlić się o pokój. Były ciągle czujne, nieskore do ufności; były inne, niż bywają w tym wieku normalnie żyjące dzieci. Wychowawcy nie tracili jednak nadziei, że czas zrobi swoje. Duże znaczenie miało to, że ogólnie biorąc, dzieci te chciały odrobić swoje straty w wychowaniu i nauce, i co najważniejsze, mimo swych przykrych doznań i udręczeń miały ideowe nastawienie do życia i wysoki stopień moralności. Pod wpływem przeżytych cierpień wiele z nich zahartowało się duchowo, zyskując odporność na zło, które przyjsć może. Nauczyły się walczyć z przeciwnościami. Pod tym samym wpływem miały w sobie dużo współczucia dla upośledzonych i cierpiących. Niektóre marzyły o tym, aby zdobyć taki zawód, w którym mogłyby innym nieść ulgę w cierpieniach fizycznych i moralnych”.

7. W miejsce zakończenia

5 i 6 lipca 1945 roku USA oraz Wielka Brytania wycofały uznanie dla rządu polskiego w Londynie, który tym samym utracił też możliwości dalszego wsparcia uchodźców w Afryce. W koloniach oraz protektoratach brytyjskich przestały funkcjonować polskie konsulatory i delegatury, a wszyscy obywatele Rzeczypospolitej od Nairobi po Kapsztad pozbawieni zostali dotychczasowej pomocy władz polskich.

W konsekwencji tych wydarzeń 7 lipca tegoż roku powołano Interim Treasury Committee for Polish Questions (ITC, Tymczasowy Komitet Skarbu do Spraw Polskich) w celu zapewnienia zarówno prawnej, jak i materialnej opieki nad ludnością polską. Choć na jego czele stanął ambasador Edward Raczyński dla Polaków, także w Afryce Wschodniej, organizacja ta była jedynie kolejnym brytyjskim urzędem państwowym.

7.1. Likwidacja polskich osiedli w Ugandzie

Odpowiedzialność za sytuację w poszczególnych osiedlach w Afryce przejęli Brytyjczycy, powołując jedynie tzw. polskich doradców. Przy urzędzie komisarza East African Refugee Administration (EARA) funkcjonował główny polski doradca Kazimierz Chodzikiemowicz, główny doradca do spraw oświaty Seweryn Szczepański i główny doradca do spraw zdrowia dr M[arian] Ruciński. Pośród polskich doradców terytorialnych wyznaczono: Kazimierza Skwierczyńskiego w Ugandzie, Waldemara Kuczyńskiego w Tanganice oraz jako doradcę konsularnego Józefa Gruję, duszpasterzem katolickim pozostał ksiądz kanonik Władysław Słapa.

Wobec oczywistych obaw o restrykcyjne działania zdominowanych przez komunistów władz partyjno-państwowych w Warszawie, 30 kwietnia 1946 roku w Nairobi założono Polski Komitet Obywatelski. Jego przedstawicielem został książę Eustachy Sapieha z zadaniem obrony praw politycznych tych, którzy postanowili nie wracać do „wyzwolonego” kraju. Przedstawiono też stosowne memorandum władzom angielskim, wręczone głównemu sekretarzowi Konferencji Gubernatorów Afryki Wschodniej, Charlesowi Lockhartowi.

1 września 1946 roku odpowiedzialność finansową za utrzymanie polskich uchodźców przejęła UNRRA. Pomimo deklaracji i dalszych zapewnień o udzieleniu wszelkiej niezbędnej pomocy w powrocie do Polski, od początku argumenty przeciwników

repatriacji, również pośród mieszkańców ugandyjskich osiedli, znajdowały powszechne zrozumienie⁷⁰.

Władze warszawskie, bardziej zainteresowane propagandowo uchodźcami w krajach europejskich, ogłosiły zapowiedź objęcia akcją repatriacyjną Polaków na Bliskim Wschodzie, Indiach i w Afryce dopiero w noworocznym numerze „Repatrianta” z 1946 roku. Z końcem lutego do Egiptu udała się specjalna misja, w skład której weszło pięć osób: mjr Stanisław Seńczuk (szef misji, jesienią poseł Zygmunt Kuligowski), kpt. Stanisław Kozub, Tadeusz Jacobson, Teofila Korczyńska oraz Włodzimierz Wereszczyński.

Biuro delegata Polskiej Misji Repatriacyjnej, Tadeusza Jacobsona, założono w Nairobi w budynku EARA we wrześniu 1946 roku. Mimo ostrożnie podjętych działań, nieufność i wrogość okazano mu już podczas pierwszych wizytacji osiedli w Ugandzie i Tanganice. Bilans jego aktywności był również nader skromny: według stanu na początek maja 1947 roku z Afryki wróciło do kraju około 1100 osób, blisko drugie tyle oczekiwało na statek do Europy. Jeszcze mniejsze rezultaty przyniosło zaproszenie przedstawicieli polskiej społeczności w Afryce do Polski w maju i czerwcu tegoż roku.

Władze w Warszawie, z chwilą uznania przez mocarstwa zachodnie, czuły się jako jedyne, prawnie i moralnie, powołane do „opieki” nad obywatelami polskimi, szczególnie zaś osieroconymi dziećmi, posądzając wręcz o terroryzm i szykanowanie „niedoinformowanych politycznie” mieszkańców osiedli przez księży i lokalnych doradców przy brytyjskich władzach kolonialnych. Szczęśliwie, bo już po zakończeniu misji Tadeusza Jacobsona, gdy urzędy polskich doradców zostały zlikwidowane, 15 kwietnia 1947 roku decyzją EARA nadzór nad polską ludnością cywilną w Afryce Wschodniej przejęła International Refugee Organization (IRO, Międzynarodowa Organizacja Uchodźców). Poza zasięgiem władz komunistycznych pozostali uchodźcy przebywający na terenie Unii Południowej Afryki⁷¹.

⁷⁰ Administracja Narodów Zjednoczonych do Spraw Pomocy i Odbudowy (UNRRA) – utworzona w 1943 r. z inicjatywy USA (ok. 70% świadczeń), Wielkiej Brytanii, ZSRR i Chin, od 1945 włączona do ONZ, rozwiązana w 1947 r. Jej przedstawiciele pojawili się w Afryce w początku 1945 r. w związku z zamiarami władz brytyjskich, aby w najbliższym czasie odpowiedzialność za utrzymanie uchodźców przekazać na barki organizacji międzynarodowej. Pisemną propozycję w tej sprawie złożono rządowi polskiemu już 1.12.1944 r. Strona polska w przekazanej 27.02.1945 r. odpowiedzi na propozycję brytyjskie domagała się, aby rokowania z UNRRA prowadziły wspólnie rząd polski i brytyjski. W kwietniu doszło w Foreign Office do międzyresortowej konferencji, na której postanowiono nie podejmować żadnej nowej akcji do czasu wyjaśnienia sytuacji w Polsce. Zob.: J. Wróbel, *Polacy w Afryce wschodniej i południowej 1941-1950*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1996 z. 115; tegoż: *Wojenne losy ludności cywilnej ewakuowanej z ZSRR w 1942 r.*, „Przegląd Powszechny” 1995 nr 5.

⁷¹ Zob.: *Świadkowie przeżyć sowieckich: 1939-1946* (oprac. Z. S. Siemaszko), Londyn 1999; M. Gabi-niewicz, *W stronę domu ojczystego: przez Syberię, Kazachstan, Uzbekistan, Turkmenię, Persję, Indie, Afrykę*, Warszawa 2000 (znaczącym dorobkiem fundacji są dwa albumy fotograficzne: *Tulacze dzieci, Polska szkoła na tulaczach szlakach*), osobowe zestawienia: *Polish Children's Home, Oudtshoorn (South Africa 1942-47)*, informacje dostępne w Internecie – <https://feefhs.org/index.php/resource/poland-childrens-home> lub – https://kresy-siberia.org/won/?page_id=89&lang=pl

Poważnym problemem, narastającym od chwili wycofania uznania dla rządu polskiego w Londynie, był zasygnalizowany wyżej los sierot przebywających w afrykańskich osiedlach. Z chwilą likwidacji obozów w Indiach i w Afryce dzieci te zakwaterowano w Tengeru (Tanzania). W marcu 1947 roku Sąd Najwyższy w Kenii zarejestrował Komitet Opiekunów nad Polskimi Dziećmi z siedzibą w Nairobi. Organizacji przewodniczył ks. T. J. [Mac]Ennis, wiceprzewodniczącą była księżna Teresa Sapieżyna, członkami księża Władysław Wargowski i Władysław Słapa oraz panie Doroty Hughes i Regina Budzyńska. Mimo nagłaśnianych nawet na forum międzynarodowym protestów warszawskich „opiekunów prawnych”, podjęto wówczas decyzję o wysłaniu 146 osieroconych dzieci do Kanady pod opiekę episkopatu katolickiego w Montrealu⁷².

Ostatecznie w okresie od lipca 1947 do października 1949 roku wyjechało do Polski 2100 osób, a łączna liczba repatriantów z Afryki sięgnęła około 3500 osób, co stanowiło blisko 20% ogółu mieszkańców afrykańskich osiedli. Na powrót decydowali się z reguły ci, którzy mieli w kraju najbliższych, pochodzili z terenów nadal należących do państwa polskiego lub po prostu pragnęli jak najszybciej zakończyć swoją wieloletnią tułaczkę.

Major Roman Królikowski od 1 kwietnia 1948 roku pełnił w Nairobi funkcję polskiego oficera łącznikowego do spraw ludności polskiej w Afryce Wschodniej (przy East Africa Command). Gdy płynący z Indii do Wielkiej Brytanii MS „Georgic”, po rej-sie z kenijskiego Kilindini zacumował w Neapolu, pod datą 31 stycznia 1948 roku zanotował:

„Na molo [oczekiwało] 9 wagonów towarowych z napisami kredą: „Bombay-Poland”. Są to wagony przygotowane dla transportu rodzin wojskowych i grupy wojskowej z naszego statku. Molo i wagony kolejowe są obstawione policją i celnikami włoskimi oraz funkcjonariuszami Bezpieki. Pomału grupa polska zaczyna schodzić ze statku na molo, są to przeważnie kobiety i dzieci, obciążone bagażem podręcznym. Po chwili dołącza do nich grupa wojskowa. Kierowani są do wagonów grupami po 20 osób. Następnie zaczyna się ładowanie bagażu ciężkiego, wydobytego spod pokładu.

Wszyscy pasażerowie naszego statku na pokładach w milczeniu przyglądają się tej przygnębiającej scenie wyjazdu za „żelazną kurtynę”. Stojący obok mnie oficerowie, widząc mój polski mundur pytają: dlaczego oni tam jadą? kto ich do tego zmusza? Kłó-

⁷² Transport na SS „Gerusalemme” wyruszył z portu w Mombasie 4.06.1949 r., z Eugenią Grosicką dotarł do włoskiego Salerno, gdzie mieścił się obóz zbierający dzieci i młodzież z różnych krajów. Pomimo prób przejścia przez agentów rządowych z Warszawy, IRO w początkach sierpnia zdecydowała, aby polskie dzieci przenieść do Bremy, amerykańskiej enklawy w brytyjskiej strefie okupacyjnej Niemiec. W początkach września pod opieką abp Josepha Charbonneau, na transportowcu USAT „Gen. Stuart Heintzelman”, dzieci szczęśliwie dotarły do Kanady. Zob.: Ł. Z. Królikowski, *Skradzione dzieciństwo* (Kraków 2008), L. Taylor, *Polskie sieroty z Tengeru* (Poznań 2010), wspomnienia: *Wiara dawała mi nadzieję*, „Nasz Dziennik” nr 262 8-9.11.2008 oraz *Wrzucone w dorosłość* (Ł. Ziółkowski), „Tygodnik Powszechny” nr 20 16.05.2010 ; tekst ostatni dostępny w Internecie – <https://www.tygodnikpowszechny.pl/wrzucone-w-doroslosc-145053?language=pl>

potliwe pytania, [na] które staram się odpowiedzieć w naturalny sposób, że powodem tego jest tęsknota za krajem i za rodziną. A nie motywy polityczne!”⁷³.

W ciągu lat 1946-1948 zlikwidowano wszystkie mniejsze i większe osiedla polskie w Afryce Wschodniej, pozostawiając jedynie Tengeru w Tanganicy i osiedle Koja w Ugandzie. Dzięki akcji łączenia rodzin wojskowych i „Operation Polejump” (czerwcowy rozkaz Jerzego VI i późniejsza uchwała Izby Gmin „Polish Resettlement Act”) od początków października 1947 do końca 1948 roku wyjechało z Afryki na Wyspy Brytyjskie ogółem 9500 osób.

Większość – 8380 Polaków w 14 rejsach – podróżowała statkami z portu w Mombasie, wzdłuż afrykańskich wybrzeży na północ, dalej przez Kanał Sueski, Morze Śródziemne i Atlantyk do portów brytyjskich. Część – 955 repatriantów – przetransportowano do Europy w 25 lotach samolotami typu „Avro York” z Nairobi (Eastleigh), z międzylądowaniem dla nabrania paliwa w Chartumie i Trypolisie.

„Po wielu miesiącach oczekiwania – informował emigracyjny „Głos Polski” 22 lutego 1948 roku w artykule „Żegnamy rodziny wojskowe” – ruszyły transporty uchodźców polskich – rodzin wojskowych z terenu Afryki Wschodniej, by na terenie Anglii połączyć ze swymi najbliższymi i rozpocząć nowe życie. Przez Nairobi przejechały w ub. tygodniu dwa liczne transporty rodzin wojskowych z terenu Ugandy, z osiedli Koja i Masindi. Transporty rodzin wojskowych są organizowane i znajdują się pod opieką brytyjskich władz wojskowych. Rodziny naszych żołnierzy odbywają podróż w dobrych warunkach [...]”.

Pierwszy transport 500 uchodźców osiedla Koja przybył do Nairobi w nocy z 14 na 15 b.m. Transport był doskonale zorganizowany i zaopatrzony na drogę. Kierownikiem tego transportu był intendent szpitala [...] p. Bolesław Czapski, jadący zaś znajdowali się pod opieką naczelnego lekarza szpitala polskiego w Koja p. dr. M[aurycego] Melzaka. W jednym ze środkowych wagonów znajdowało się doskonale zaopatrzone ambulatorium [...].

⁷³ Szlaki polskich transportów prowadziły najpierw do Mombasy, gdzie mieścił się główny obóz przejściowy (English Point). Tam, niekiedy przez kilka miesięcy, oczekiwano na transport morski. Statki przewoziły repatriantów do Suez, stamtąd Morzem Śródziemnym do portów włoskich (Bari lub Neapol). Do Polski specjalny pociąg docierał po sześciu dniach. Po przybyciu do Dziedzic podróżni załatwiali niezbędne formalności, otrzymywali stuzłotową zapomogę i kierowani byli do swych nowych miejsc zamieszkania. Zob.: R. Królikowski, *Operation Polejump*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1968 z. 14; J. Wróbel, *Na drodze historii: repatriacja obywateli polskich z Zachodu w latach 1945-1949* (Łódź 2009); H. Markowski, *Wojewódzki Oddział Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Katowicach w latach 1945-1951* (Katowice 2007), rozprawa dostępna w Internecie – <http://sbc.org.pl/publication/7529>; H. Ćwikowski, *Martyrologium bargłowskie* (Białystok 2013), s. 68: „4 czerwca 1947 r. zaokrętowaliśmy się na angielski statek SS „Meri” i płynęliśmy przez Ocean Indyjski, Morze Czerwone, Kanał Sueski, Morze Śródziemne do Neapolu we Włoszech. Po wypłynięciu na pełne morze statkiem wypełnionym ludźmi, w tropikalnym klimacie, gdy nastąpiło kołysanie na falach, nikt nie oparł się chorobie morskiej. Panował zaduch i fetor, szczególnie w kajutach pod pokładem statku. Władze polskie przysłały po repatriantów specjalny pociąg sanitarny, którym po czterech dniach podróży dotarliśmy do przejścia granicznego w dziedziach koło Krakowa”.

Transport ten przybył do Mombasy w niedzielę 15 b.m. około północy. Z dworca uchodźców przetransportowano do obozu przejściowego w Nyali. Następny transport uchodźców polskich – 252 osoby [z osiedla Koja] i 146 z Masindi przybył do Nairobi w czwartek 19 b.m. I ten transport znajdował się również w zupełnie dobrym stanie zdrowotnym, a podróż odbywali uchodźcy w dobrych warunkach. Kierownikiem transportu był p. Augustyn Bankowski. W Nairobi transport objął p. dr. M. Melzak, który przybył tu z Mombasy by podobnie jak pierwszy transport odprowadzić do miejsca załadowania na okręt. Transport ten został w Mombasie bezpośrednio załadowany na statek po połączeniu się z poprzednim. Uchodźcy polscy ruszyli w podróż do Anglii w dniu 20 – tj. w piątek [...]. Dalsze transporty rodzin wojskowych spodziewane są końca przyszłego miesiąca”.

Biorąc pod uwagę tylko port Kilindini, pierwszy polski kontyngent w ramach wyjazdów łączenia rodzin („Token Move”) odpłynął statkiem „Ascanius” 6 listopada 1947 roku i zabrał 106 osób, następny z 18 stycznia 1948 roku liczył 81 pasażerów⁷⁴.

Data rejsu	Nazwa statku	Liczba przywiezionych
listopad 1947	„Ascanius”	106
styczeń 1948	„Cairo”	81
luty 1948	„Carnarvon Castle”	1199
marzec 1948	„Orbita”	415
	„Empire Trooper”	476
kwiecień 1948	„Carnarvon Castle”	1200
	„Arundel Castle”	600
maj 1948	„Scythia”	400
czerwiec 1948	„Carnarvon Castle”	1173
	„Empire Ken”	350
	„Georgic”	500
lipiec 1948	„Scythia”	670
	„Windsor Castle”	850
listopad 1948	„Empire Ken”	360
Łącznie	14 rejsów	8380 osób

Tabela 15. Liczba repatriantów polskich z Afryki Wschodniej do Wielkiej Brytanii w latach 1947-1948. Źródło: R. Królikowski, *Operation Polejump*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1968 z. 14.

⁷⁴ R. Królikowski, *Operation Polejump*, op. cit., s. 184-185 oraz „Polish Resettlement Camps in the UK 1946-1969: *Ships and Passenger Lists of Polish WW2 DP's arriving from Africa and Europe*”, zestawienia osób dostępne w Internecie – <http://www.polishresettlementcampsintheuk.co.uk/passengerlist/shipsindex.htm>

3 lutego 1950 roku z Mombasy do Australii odpłynął amerykański transportowiec „General Langfitt” z 1180 Polakami zamieszkującymi Tengeru (885 osób) oraz osiedle Koja (295). Natomiast blisko 200 uchodźców drogą indywidualnych starań uzyskało prawo pobytu w Kanadzie, USA i Argentynie. Jeszcze we wrześniu 1950 roku statek „Dundalk Bay” przewiózł 1050 osób, statek Jerusalem 50, ostatni transport zbierający 50 polskich uchodźców odpłynął z Kilindini 24 października 1950 roku⁷⁵.

W cytowanych wyżej notatkach majora Romana Królikowskiego, pod datą 2-5 lipca 1948 roku, czytamy dalej: „W osiedlu [Koja] mieszkało jeszcze ponad 1000 osób. Osiedle to zrobiło na mnie niezapomniane wrażenie. Pięknie rozplanowane i rozbudowane nad brzegami Jeziora Wiktorii przez inż. M[ichała] Makowskiego, który był pierwszym komendantem osiedla, on również planował i zbudował bardzo ładny kościółek z dzwonnica. 8 lipca wjechaliśmy do osiedla Masindi, położonego w głębokich lasach w pobliżu Jeziora Alberta. Mieszkało w nim jeszcze 290 osób, lecz i oni mieli być przeniesieni do Koja. Komendantem był major Edwin [E. Edyvean], mający do pomocy polskiego kierownika p. Sobolewskiego. Szpitalem zajmowała się dr Zielińska.

Po raz ostatni odwiedziliśmy osiedle w Koja i już wtedy myślałem co zostanie z tych osiedli? I jak widać po latach, nie zostało nic; nie ma pięknego kościoła w Koja ani osiedli. Wszystko zrównano z ziemią [...]. 8 listopada 1948 r.: Zdecydowałem się wyjechać z ostatnim, przeze mnie organizowanym transportem na HMT „Empire Ken”. Transport ten, ostatni z „Operation Polejump”, miał obejmować ciężkie wypadki szpitalne (10), część sierocińca z Tengeru (40 dzieci) oraz 310 członków rodzin wojskowych, którzy z różnych prywatnych powodów, odkładały swój wyjazd do W. Brytanii do ostatniej chwili [...]. 12 listopada o godz. 13 odbiliśmy od brzegu... [oraz wcześniej:] Zdałem

⁷⁵ Zob.: M. Allbrook, H. Cattalini, *The General Langfitt Story* (Canberra 1995), tekst publikacji dostępny w Internecie – <http://www.immi.gov.au/media/publications/refugee/langfitt/langfitt40.htm> oraz *Immigrant Ships Transcribers Guild World War II Refugees to Australia* (General C Langfitt), pełna lista osób dostępna w Internecie – <http://immigrantships.net/v5/1900v5/generalclangfitt19500214.html>; pod koniec maja 1948 r. z Kilindini odpłynął SS „Scythia” z 400 polskimi pasażerami na pokładzie, pośród nich znajdowała się grupa sierot z opiekunami i nauczycielami, do Liverpoolu przybył 22 czerwca, informacje dostępne w Internecie – <http://www.polishresettlementcampsintheuk.co.uk/passengerlist/scythia1948june.htm>; statek MV „Georgic” odcumował z Kilindini w czerwcu 1948 r. z około 500 uchodźcami z Afryki Wschodniej, do Southampton dotarł 11 lipca, zestawienie statków wraz z wykazami i listami polskich pasażerów dostępne w Internecie – <http://www.polishresettlementcampsintheuk.co.uk/passengerlist/georgic1948.htm>; SS „Dundalk Bay” odpłynął z portu w Mombasie 12 sierpnia 1950 r. z 1014 polskimi repatriantami, w tym z 173 dziećmi, podróż trwała 21 dni. Statek zacumował w brytyjskim Hull w piątek 1 września przed południem, pełny rozładunek zakończono w ciągu 24 godzin. Po dopełnieniu formalności, w następnym tygodniu rozpoczęto akcję zakwaterowania w 10 schroniskach; na stronie internetowej dostępna lista osób zebranych w osiedlach Tengeru i Koja – <http://www.polishresettlementcampsintheuk.co.uk/passengerlist/koja.htm>; zob. też: *List of passengers disembarking at Southampton* – <http://www.nationalarchives.gov.uk/>

sobie wtedy sprawę, że jestem ostatnim oficerem Polskich Sił Zbrojnych, opuszczającym gościnne brzegi Afryki wschodniej”⁷⁶.

1 października 1949 roku w Afryce Wschodniej pod opieką IRO przebywało blisko 3238 osób, z czego 2016 w Tengeru i 972 w osiedlu Koja. Według sprawozdania H. Arnolda Curtisa, nadzorującego wówczas proces likwidacji polskich osiedli w Afryce, do Wielkiej Brytanii wyjechało 11129 uchodźców, 3500 repatriowało się do Polski, do Australii wyjechało 1226, Kanady 792 oraz do Francji 563 (łącznie 17210 osób). Przyjmując, iż na terenie Afryki przebywało około 18250 Polaków (stan z 1944 roku) pozostałe 1040 osób stanowili uchodźcy, którzy otrzymali prawo stałego pobytu w krajach afrykańskich.

1 października 1950 biura IRO zostały zlikwidowane. W tym samym czasie zamknięto też osiedla Tengeru i Koja przemieniając je na doświadczalne stacje rolnicze. Biuro ppłk. Edwarda B. Belchera istniało jeszcze do końca 1951 roku, ostatni polscy mieszkańcy osiedla Koja i Tengeru wyjechali prawdopodobnie dopiero w sierpniu 1952 roku⁷⁷.

7.2. Koja i Masindi w internetowych wspomnieniach

Przedstawione wyżej archiwalia oraz udokumentowany w przypisach wykaz źródeł drukowanych, należałoby uzupełnić o przykłady serwisów i autorskich stron internetowych dedykowanych polskim osadom uchodźczym w Afryce Wschodniej. Zawartość amatorskich oraz profesjonalnych portali społecznościowych jest bowiem niezwykle interesująca, zarówno pod ich względem dokumentarnym, wspomnieniowym,

⁷⁶ R. Królikowski, *Operation Polejump*, op. cit., s. 187: „Z upływem lat nowo założony cmentarz na Langacie pod Nairobi zappełnił się grobami polskimi: Ryszard Conrad-Bluziewicz, Jerzy Grobicki, Stanisław Zaremba, dr Michał Czyżewicz, baron Antoni Götz-Okocimski, księstwo Eustachy i Teresa Sapiehowie, M. Blechingerowa, Ewa Gosiewska, Anna Korpusińska, Irena Rogowska, Kazimierz Skwierczyński. Oprócz cmentarza na Langacie, istnieją w Nairobi jeszcze: cmentarz miejski i cmentarz wojskowy, gdzie leży pochowanych kilkadziesiąt polskich uchodźców i żołnierzy”.

⁷⁷ Sprawa likwidacji polskich osiedli miała także swój dalszy aspekt finansowy. Podjęte przez rząd polski na uchodźstwie zobowiązania kredytowe, przeszły na uznany przez mocarstwa koalicji Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej w Warszawie. Strona brytyjska zaległe rozliczenia finansowe, tylko w części dotyczącej długów cywilnych, oszacowała na 3 mln funtów w zlocie (w natychmiastowej spłacie) i 10 mln w rocznych ratach bez odsetek (w przeciągu 15 lat, z pięcioletnim moratorium). Strona polska w Warszawie wpłaciła pierwszą kwotę 19 czerwca 1947 r., dopiero po wymianie dokumentów ratyfikacyjnych z rządem Zjednoczonego Królestwa. Przekazane Brytyjczykom złoto pochodziło z przedwojennych zasobów Banku Polskiego, ewakuowanych w 1939 r. przez Rumunię do Francji; zob.: W. Rojek *Odyseja skarbu Rzeczypospolitej. Losy złota Banku Polskiego 1939-1950* (Kraków 2000) oraz J. Wróbel, *Wojenne losy polskiego złota*, „Biuletyn IPN” 2002 nr 8-9, tekst dostępny na portalu internetowym IPN – <http://www.polska1918-89.pl/pdf/wojenne-losy-polskiego-zlota,5962.pdf>

jak i dostępnymi tam na tzw. „kliknięcie” unikalnymi fotografiami szkolnymi czy rodzinnymi⁷⁸.

Ważnym przykładem „historii żywej”, działalności nie tylko popularyzatorskiej, dotyczącej osiedli Koja i Masindi, są również serwisy internetowe tworzone i rozwijane przez następne już pokolenia polskich harcerzy, uzupełniające i kontynuujące, dosłownie na całym świecie, kolejne strony swoich hufcowych kronik, dzienników i biografii⁷⁹.

Równie istotne informacje pojawiające się w Internecie, których brak daje się odczuć w literaturze przedmiotu, dotyczą rozdzielonych rodzin i dalszych losów osób najbliższych mieszkańcom afrykańskich osiedli: korespondencji czy wspomnień mężów, ojców lub synów z reguły walczących wówczas w szeregach 2 Korpusu Armii gen. Władysława Andersa oraz w innych jednostkach Wojska Polskiego⁸⁰.

⁷⁸ Współpracująca z IPMS w Londynie Fundacja „Ośrodek Karta” od 1996 r. gromadzi „Archiwum Fotografii”, stąd na serwisie „FotoKarta” znaleźć dziś można dobrze ponad setkę fotografii ilustrujących życie codzienne afrykańskich osiedli – <http://foto.karta.org.pl/>; Celem powołanej do życia w 2008 r. Fundacji „Kresy–Syberia” (Kresy–Siberia Foundation) jest upowszechnianie i upamiętnienie losów obywateli polskich w czasie II wojny światowej, także tutaj znajdziemy dziesiątki dokumentów i wspomnień w zakresie interesującej nas tematyki – http://kresy-siberia.org/afryka/?page_id=7&lang=pl&g=8; Szczegółowe informacje o polskich dzieciach z osiedla Koja w Australii znajdziemy na internetowych stronach „The General Langfitt Story” – <http://www.immi.gov.au/media/publications/refugee/langfitt/index.htm> oraz na portalu „Western Australian Museum” – http://www.museum.wa.gov.au/welcomewalls/search/luceneapi_node/koja?type=registrant; zob. też: D. Sedlak, *Dziś – śladami tułaczy. Koja i Masindi*, „Panorama Polska” (Kanada) 2011 nr 2, tekst dostępny w Internecie – www.panoramapolska.ca/2011-02.pdf oraz Joseph Aston Czermierzewski [„Kolekcja zdjęć”] w serwisie „Picasa Web Albums” – <https://picasaweb.google.com/102749181142131569097>

⁷⁹ Relacje harcerzy z pobytu w Afryce były tematem spotkania zorganizowanego przez „Fundację Harcerstwa Drugiego Stulecia”: *Harcerze pod baobabem. Harcerstwo w polskich skupiskach w Afryce...*, oprac. K. Olszewska – <http://www.harcerstwo2stulecia.pl/?harcerstwo-w-polskich-skupiskach-w-afryce-w-latach-1941-%E2%80%931948,128> oraz osiedli *Tengeru i Koja*: wspomnienia, biogramy i liczne fotografie dostępne na stronach internetowych „Związku Harcerstwa Polskiego działający poza granicami Kraju” – http://www.zhppgk.org/organizacja_harcerek/egazetka_3/gazetka_3_migawki_historyczne.htm; zob. też: „Nasze instruktorki”: *Hm. Barbara Straszynska Zdanowicz*, tekst wraz z biogramem dostępny w Internecie – http://www.zhppgk.org/organizacja_harcerek/egazetka_8/nasze%20instruktorki/zdanowicz.htm; *Hm. Maria Agopsowicz Klimaszewska* (na podst. materiałów hm. Henryki Łappo do „Węzełka” nr 209 sierpień 1997) – http://www.zhppgk.org/organizacja_harcerek/egazetka_8/nasze%20instruktorki/klimaszewska.htm oraz na tymże portalu: *Wspomnienie Druhny Aliny Żbikowskiej*. Warto też wskazać na zasoby czasopism polonijnych w Bibliotece Towarzystwa Chrystusowego dla Polonii Zagranicznej im. ks. Jana Jabłońskiego w Poznaniu. Prasa harcerska: emigracyjne pisma harcerskie reprezentowane są przez 62 tytuły z 14 krajów, harcerstwo afrykańskie reprezentowane jest przez dwumiesięcznik „Czuj-Duch”, informacje i zestawienia bibliograficzne dostępne w Internecie – <http://www.biblioteka.chrystusowcy.pl/Czasopisma%20polonijne.htm>

⁸⁰ *Kapral radiooperator Józef Dudziak* (ur. 1924 r. w Drohobyczu, syn Piotra i Marii z d. Stypy) jako 15-letni chłopak wraz z całą rodziną w lutym 1940 r. został deportowany do Kazachstanu. W styczniu 1942 r. wstąpił do tworzącego się WP, z Armią gen. W. Andersa wychodzi z „niehumanitarnej ziemi” i dostaje się na Zachód. Służbę wojskową w lotnictwie rozpoczął 4.08.1942 r. i został skierowany do polskiej Szkoły Technicznej Lotnictwa dla Młodzieży w Halton na kurs dla radiooperatorów, radiotelegrafistów i strzelców. Po kolejnych przeszkoleniach od 21.09.1943 r. służył w 300 Dywizjonie Bombowym, od 16.06.1944 r. w 1586 Eskadrze Specjalnego Przeznaczenia w Campo Casale k. Brindisi. Do ostatniego lotu załoga kpt. Zygmunta Pluty, wraz z najmłodszym 20-letnim lotnikiem, wystartowała na B-24 Liberatorze wieczorem 16.08.1944 r., z zadaniem zrzuć zasobników nad walczącą Warszawą; zob.: *List Marii Dudziak* (z Masindi, do dowódcy

W zakończeniu pracy poprzestanę wyłącznie na autorskich zapisach oraz dokumentach przekazanych i zamieszczonych na internetowych stronach przez mieszkańców ugandyjskich osiedli, względnie ich dzieci lub nawet wnuków, którzy materiały takie zachowali i opublikowali. W przedstawionym poniżej wyborze, porządkując je jedynie chronologicznie (według wieku autorów wspomnień), rozpocznę od najmłodszych bohaterów i dziejów ich dalekiej afrykańskiej podróży.

Maria Mielnicka urodziła się w 1940 roku w Wiźnie, tej samej której bunkrów we wrześniu 1939 roku do końca broniła załoga kapitana Władysława Raginisa. Jej ojciec Bolesław zajmował się uprawą ziemi i szewstwem. W 1934 roku ożenił się z Eugenią Janczewską, mieli czworo dzieci: Zofię (1935), Tadeusza (1937), Jadwigę (1939) i Marię.

Tuż przed ponownym wkroczeniem Niemców, 20 czerwca 1941 roku rodzinę Mielnickich wywieziono do Kazachstanu (trójce starszych dzieci udało się wcześniej uciec do ciotki). Kiedy w 1942 roku nastąpiła ewakuacja Armii Polskiej na Bliski Wschód, żona i najmłodsza córka były poważnie chore: pobyt w kołchozie i praca ponad siły spowodowały, że Eugenia trafiła do szpitala, Maria z powodu niedożywienia traciła wzrok⁸¹.

Przeżyły dzięki pomocy PCK, który na skutek zabiegów Bolesława Mielnickiego (już żołnierza Armii gen. W. Andersa) odszukał je i wysłał w zorganizowanym przez 3 Dywizję Strzelców Karpackich transporcie do Afryki Wschodniej. Zamieszkały w osadzie Koja: Eugenia pracowała w kawiarni, jej zaledwie trzyletnia córka rozpoczęła przedszkolną naukę.

Maria należała do najmniejszych berbeci, zwano je „Muchomorkami”, wystarczy spojrzeć na starą fotografię, by wiedzieć dlaczego: w opadających na uszy, „dorosłych”, korkowych hełmach tropikalnych wyglądają jak reklama grzybobrania. „Muchomorka” wszędzie było pełno i najpewniej wiele takiemu pupilkowi było wolno.

załogi z 23.10.1943 r.) i *Kartka świąteczna* (do matki i rodzeństwa, wysłana z Anglii w grudniu 1943 r.), tekst artykułu „Katastrofa Lotnicza w Olszynach” – <http://sekowa.info/index.php?go=36&id2=65>; Dziś materiały po polskich wygnańcach są nie tylko cennymi pamiątkami i ważnymi dokumentami historycznymi, ale stały się także przedmiotem wielu kolekcjonerskich pasji, zob.: *Jerzy Dołęga-Kowalewski* (Masindi, 1946) – lotniczy list polecony do redakcji kwartalnika „Pamiętnik Literacki” w Szwajcarii (nalepka polecenia, kasowniki odbiorcze), informacje na stronach serwisu filatelistycznego „znaczkki-pl.com” – <http://znaczkki-pl.com/en/auctions/lot/11/15/0/14993> czy sześć listów z 1948 r. (ze znaczkami i stemplami) od por. Feliksa Słotwińskiego do Anny Słotwińskiej („to Mrs Stobwinsky” w Masindi); ilustracje i opis na stronach „Mike White. Worldwide Postal History” (*Censored and Military Mail*) – <http://www.mikewhiteuk.com/results.php?s=488>

⁸¹ Ledwo trzymającym się na wodzie gruchotem, w spanikowanych tłumie rodaków, dotarły przez Morze Kaspijskie do Persji. Tutaj Maria znalazła się pośród dziecięcych szkielecików, ona jeszcze raz przeżyła. Późniejsze etapy tułaczki dziecięca pamięć zaczynała już rejestrować: Indie, Karaczi, długa oceaniczna podróż i port Mombasa. To już Afryka! Nazwa najważniejsza, bo wypełniająca całe jej dzieciństwo; zob.: *Bolesław Mielnicki (1911-1975). Sybirak. Ludzie-Życiorysy* (tekst wpisany przez M. Kubacz) oraz *Maria Sobolewska (Mielnicka): Afrykańskie święta przez łzy* (J. Milewski); wspomnienia dostępne na portalu – „Dawny Wołomin. Wspomnienia o mieście i ludziach” – <http://dawny.pl/sybirak/>

„Oczy dziecka – czytamy we wspomnieniach autorki – widziały bardziej tę piękną oprawę. Tę egzotykę, w której tyle się działo”. Pełna bez troska miała jednak swój kres i „Muchomorek” musiał powędrować do szkoły pod baobabem, z ukończeniem klasy pierwszej zakończyła się również afrykańska przygoda, do Polski powrócił w 1947 roku⁸².

Henryk Ćwikowski przyszedł na świat w 1939 roku we wsi Bargłówka (powiat Augustów) w rodzinie chłopskiej, rodzicami jego byli Leon i Katarzyna, miał dwóch braci: średniego Witka (1936) i najstarszego Edka (1934). Wczesnym świtem 10 lutego 1940 roku rozległo się walenie do drzwi. Stali tam sowieccy żołnierze, którzy kazali się natychmiast ubierać i pakować najpotrzebniejsze rzeczy.

Po ponad miesięcznej podróży zamieszkali w długim, zbudowanym z drewnianych bali baraku na pięćdziesiąt rodzin. Spali w ubraniach, ponieważ było bardzo zimno, a barak był słabo ogrzewany ciepłem z małego piecyka. Rok po przyjeździe, wydarzyła się straszna tragedia: w czasie pracy na tatę małego Heńka spadło drzewo, z głodu i wycieńczenia zmarł również jego dziadek – Aleksander.

Półtora roku po przyjeździe dla Polaków nadszedł czas amnestii. Niemal rok tułali się po ogromnych obszarach południowej strefy ZSRR, aż dotarli do Krasnowodzka, w sierpniu 1942 roku zaokrętowali się na statek handlowy. Dopłynęli do Iranu, skąd w wojennym konwoju przybyli na afrykański kontynent. Osiedlono ich w Ugandzie, nad Jeziorem Wiktorii w osiedlu Koja.

„Heniusz jako trzylatek – odnajdujemy fragment w rodzinnych wspomnieniach – chodził do przedszkola, przebywał w towarzystwie rówieśników i poznawał piękny świat. Nosił leciutki, korkowy kapelusik, który osłaniał go przed słońcem. Henryk wielokrotnie chorował na malarię i febrę. Miał nieuleczalnie chore uszy, pozostałość po przebywaniu na Syberii. Chłopczyk mieszkał w domu ulepionym z gliny, pokrytym trawą słoniową. Nie było podłogi i sufitu, brakowało w nim okien”.

„Nie byliśmy narażeni – czytamy w innym miejscu – na mróz i głód. Naszym codziennym pokarmem były: banany, ananasy, pomarańcze, daktyle i papaja o smaku „boskiej ambrozji”. Chociaż warunki były prymitywne, Polakom to nie przeszkadzało, bo czuli się wolni, bezpieczni, syci. Dzieci uczyły się w polskich szkołach, a całe rodziny mogły swobodnie chodzić do kościoła”⁸³.

⁸² Zob. też: Michał Krupa (Rataje, woj. kieleckie), żona Józefa z d. Tomczyk, dzieci: Regina Wanda (1927) Czesław (1933). Wywiezieni 10.02.1940 r. do Archangielska. Po amnestii Michał został żołnierzem 2 Korpusu gen. W. Andersa. Okres wojenny żona i dzieci spędzili w Afryce Wschodniej (Koja). Po wojnie połączyli się z ojcem w Anglii, w 1950 r. wyjechali do USA – <http://wolyn.freehost.pl/>

⁸³ W czerwcu 1947 r. Ćwikowscy zaokrętowani na angielski statek S/S „Meri” przez Ocean Indyjski, Morze Czerwone, Kanał Sueski i Morze Śródziemne dopłynęli do Neapolu, w lipcu tegoż roku rodzina powróciła do Bargłówek; zob.: *Martyrologium bargłowskie...* (Białystok 2013); H. Ćwikowski, *Sybirak, Afrykańczyk*, „Głos Afryki” (Biuletyn informacyjny) 2009 nr 24, s. 28-29 – http://misjonarzeafryki.org/glos_afryki/glos_afryki24.pdf oraz Henryk Ćwikowski na portalu „YouTube.pl” – <https://www.youtube.com/>

1 października 1937 roku **Mieczysław Woźniakowski** został awansowany na stanowisko leśniczego w Strudze, obowiązki administracyjne pełnił trzy lata, do 10 lutego 1940 roku. W pierwszych dniach marca rodzinę przywieziono do Karabasza (obw. czelabiński). Ojciec pracował w kopalni miedzi „Centralna”, żona Jadwiga w kopalni „Woroszyłowka”, synowie **Ryszard** (1935) i **Artur** (1936) uczęszczali do rosyjskiego przedszkola. Po ogłoszeniu tzw. amnestii chłopcy zostali przewiezieni do sierocińca w Samarkandzie, mama została w kołchozie, ojciec był już wtedy żołnierzem Armii Polskiej.

W sierpniu 1942 roku pani Jadwiga zabrała z sierocińca synów i dwóch innych chłopców (synów koleżanki pani Sadowskiej), po wielu trudach dotarli do Persji. 20 grudnia 1942 roku przybyli szczęśliwie do „Polskiego Osiedla Koja”: Jadwiga Woźniakowska pracowała jako nauczycielka, natomiast chłopcy uczyli się. W Afryce mieli spędzić sześć najbliższych lat⁸⁴.

„Osiedle – dowiadujemy się z tekstu rodzinnej „Kroniki” – składało się z piaszczystych dróg – tzw. „ulic”. Po obu stronach tych ulic stały domki skonstruowane z gliny wypełnionej trzciną, wsparte na drewnianych palach i kryte trawą słoniową [...]. W centrum osiedla ulokowana była studnia – pompa z wodą, z której korzystali wszyscy mieszkańcy. Początkowo nie było kościoła, szkoły, szpitala, dopiero z czasem wszystkie te instytucje zaczęto organizować z inicjatywy i na potrzeby ludzi [...]. Mama przybyła do Ugandy drugim transportem. Zamieszkała w przydzielonym Jej domku z panią Samsełową, bardzo życzliwą osobą, która dużo pomogła Jej w życiu [...].

Kierowniczką szkoły, w której pracowała Mama i do której uczęszczali Ryszard i Artur była Pani Jurkowska, kobieta energiczna, wymagająca wręcz rygorystyczna w egzekwowaniu swych poleceń [...]. Obowiązywał przedwojenny system nauczania, to jest: 6 klas szkoły podstawowej, 4 klasy gimnazjum, 2 klasy liceum. Ze względu na tropikalny klimat dzieci uczyły się trzy miesiące po czym korzystały z miesiąca wakacji. Po dziewięciu miesiącach nauki równo z końcem roku kalendarzowego kończył się rok szkolny i następowała promocja do wyższej klasy”.

Ryszard i Artur wspominają swój pobyt w Afryce jako bardzo atrakcyjny: chodzili do szkoły, uczyli się, mieli koło siebie Mamę i świadomość, że ich Ojciec żyje. W towarzystwie rówieśników wymyślali też kolejne zabawy: w kiczkę, w palanta czy w tzw. obitkę.

[watch?v=xsF5a7DK6oc](https://www.sybir.com.pl/pl/s/258) i *Afrykańczycy*, Muzeum Pamięci Sybiru w Białymstoku – <https://www.sybir.com.pl/pl/s/258>

⁸⁴ W 1948 r. nastąpiło łączenie rodzin wojskowych, likwidowano także osiedle Koja. Jadwiga Woźniakowska z synami wyjechała do stacji Mukono, stamtąd pociągiem do Mombasy, gdzie wsiedli na statek „M/S Cairo”. Podobnie jak inni płynęli przez Ocean Indyjski, Morze Czerwone i Kanał Sueski, z Genui udali się pociągiem do Polski, stacją docelową były Dziedzice; zob.: J. M. Woźniakowska, *Historia rodziny Woźniakowskich* (Blachownia 2003) oraz [A. Woźniakowski:] *Zapiski naszej Mamy...*, *op. cit.*, *passim*

„O wyznaczonej przez Mamę godzinie – czytamy dalej – musieli być w domku, dyscyplina obowiązywała. Mamusia doskonale radziła sobie ze swymi „urwisami”. Czytali książki, chodzili do kina. Wspominają, że pasjonowali się serią filmów o Tarzanie, pamiętają także film „Młodość Chopina”. Najadali się do woli południowymi owocami, wyciskali do szklanek sok z cytryn i gasili pragnienie, nie brakowało bananów, ananasów, marakui, mango czy papai zwanych tam popa”⁸⁵.

Piotr Łabuz (1933), syn rolnika w województwie tarnopolskim, w 1940 roku wraz z całą rodziną wywieziony został za Ural do Kraju Ałtajskiego. Po porozumieniu polsko-sowieckim państwo Łabuzowie znaleźli się w okolicach Taszkientu, gdzie zmarł ojciec niespełna ośmioletniego chłopca. Piotr przejściowo znalazł się w „Orłętach”, później wspólnie z rodzeństwem trafił do sierocińca. W czerwcu 1942 roku wraz z wojskiem rodzinę ewakuowano do Iranu, po podleczeniu we wrześniu tegoż roku wszyscy dotarli do Afryki⁸⁶.

„Przyjazd do osiedla Koja – zapisywał po latach – datuję na koniec lutego 1943 roku, jako że załadunek na transportowiec w Karaczi odbył się 1 stycznia 1943 roku, a podróż przez Ocean mogła trwać w tych wojennych warunkach dwa do trzech tygodni. Statek płynął bez żadnej osłony, zygzakami, dla utrudnienia zamiaru japońskim łodziom podwodnym, co z konieczności wydłużyć musiało czas podróży [...].

[Z osiedla] wyjechaliśmy w środę popielcową 15 lutego 1945 roku, a w czwartek o godz. 8-mej rano dotarliśmy do Rongai. Wiedzieliśmy tylko, że jest tam dużo lepszy klimat niż nad Jeziorem Wiktorii i kieruje się tam dzieci i młodzież wycieńczoną chorobami tropikalnymi, szczególnie malarią. Moja rodzina, tzn. mama, siostra Tekla (jako pielęgniarka), 10-letni Stanisław, 8-letni Karol i ja zostaliśmy wytypowani przez panią doktor Kałuską. Razem z nami wyjechali Tadeusz, Zofia i Stanisław Śliwa (pełne sieroty), Felek Pietrzykowski, bracia Berlińscy, Mączyński z mamą”.

⁸⁵ *Wspomnienia Jadwigi Woźniakowskiej* („Kronika”, op. cit.) – „Do osiedla wjeżdżało się przez bramę, skąd połą drogą dojeżdżało się do kaplicy. Od kościoła rozchodziły się powstające drogi, a przy nich były domki dla przybywających wygnańców. Domki były budowane z grubych patyków, oblepione czerwona gliną. Część domku była usytuowana w ziemi, dlatego było dość chłodno w porównaniu z temperaturą na zewnątrz. Szkoły były budowane podobnie tylko o wiele większych wymiarach. Osiedle Koja posiadało 3 szkoły podstawowe: żeńska, męska i koedukacyjna. Była też szkoła krawiecka, gdzie przyjmowano uczniów po ukończeniu klasy siódmej [...]. Mieszkańcy często chorowali na malarię i inne choroby tropikalne, które były zwalczane w zarodku w miejscowym szpitalu. Szpital zatrudniał 3 lekarzy i wyszkolony personel pomocniczy [...]. Ciekawostką w naszym osiedlu był hejnał nadawany ze świetlicy kościelnej, taki sam jak krakowski. Wtedy był dla nas symbolem wytęsknionej Ojczyzny. Duchowo łączył nas z krajem”.

⁸⁶ Transport wyladowany został w porcie Mombasa w Kenii, skąd główną grupę przewieziono do osiedla Koja, tu Piotr w wieku 10 lat rozpoczął od klasy I przyspieszoną naukę w szkole powszechnej. W 1945 r. po półtorarocznym pobycie w Rongai, rodzina Łabuzów powróciła we wrześniu 1946 do Ugandy i w kwietniu 1947 r. zgłosiła u władz chęć powrotu do Polski; zob.: P. Łabuz, *Z historii Sybiraków* (Z Syberii do Afryki Wschodniej), tekst (cz. 1-2) na stronach internetowych „Zagórzanie. Mszana Dolna i okolice”, wcześniejsze wspomnienia na portalu „Kresy-Syberia” – <http://kresy-siberia.org/hot/?nagranie=piolab-1-1&lang=pl>

„Dzień powszedni – czytamy dalej już o internacie w Rongai – zarówno dla dziewcząt jak i dla chłopców, zaczynał się pobudką, potem gimnastyka, ścielenie łóżek (w kostkę), czynności higieniczne, a następnie na placu zbiórek wspólna modlitwa zakończona pieśnią. Przed i po każdym posiłku oraz przed lekcjami i po lekcjach również odmawialiśmy modlitwy. Zajęcia lekcyjne trwały do obiadu, z półgodzienną przerwą na drugie śniadanie. Po obiedzie obowiązywało leżenie z nasączonymi w herbacie wacikami na oczach. Po odrobieniu lekcji był czas wolny, wykorzystywany na zajęcia sportowe, lekturę, zbiórki harcerskie. Po kolacji była kąpiel i przygotowanie się do snu, gdyż zmrok zapadał wcześnie – o godzinie 18.00.

W pamięci – podaje jeszcze – utkwił mi mecz piłki nożnej naszej mieszanej polsko-włoskiej drużyny z drużyną Hindusów w Nakuru. Niezapomniane są jednodniowe wybieżki organizowane przez druha hm. Hieronima Szumowskiego, księdza Fryderyka Górkę, geografa Romana Bakunę – w okoliczne góry. [...] Z innych wydarzeń utkwił mi w pamięci fakt ucieczki z obozu Piotra Kowalczyka, Staszka Luli, [Zbigniewa] Sobolewskiego, Gienka Miłułki [Michułki], Tadka Śliwy, a czym to się skończyło dla nich – myślę, że sami zechcą o tym opowiedzieć”⁸⁷.

„Mój ojciec – wspomina **Stanisław Matias** (1932) – były legionista komendanta Piłsudskiego, jak wielu zamienił mundur na ziemię i osiadł w kolonii Antonin niedaleko Sarn na Wołyniu. W nocy z 10 na 11 lutego 1940 roku, obudziliśmy się w domu otoczonym przez funkcjonariuszy NKWD. Całą naszą rodzinę (ojca, matkę i trójkę dzieci) aresztowano. Już w dwa dni później wraz z innymi Polakami jechaliśmy wagonami bydłocymi na północ [...].

W 1941 roku po podpisaniu układu Sikorski-Majski ogłoszono dla Polaków amnestię. Mogliśmy się poruszać po całym Związku Sowieckim [...]. Po dotarciu do Uzbekistanu okazało się, że organizacja armii się przedłuża. Należało poszukać pracy. Znajdowaliśmy ją bez problemu w uzbeckich kołchozach [...], w kołchozach panował jednak ogromny głód. W jednym z nich o nazwie „Czerwona Gwiazda” otrzymywaliśmy na całą rodzinę garść prosa i dwie cebule.

Ojciec wstąpił do armii Andersa. Z żołnierskich racji żywił także nas. Mama dostała pracę w kuchni, a my trafiliśmy do junaków. Po zerwaniu stosunków polsko-sowieckich armia, a później my cywile przez Morze Kaspijskie przepłynęliśmy do Persji (dzi-

⁸⁷ S. Lula (1928), *Od Uralu po Kilimandżaro*, Przemyśl 2009, na s. 32: „Ponieważ nie załatwiono pomysłu mojego powrotu do Masindi postanowiłem inaczej to rozwiązać. Zdecydowałem się na ucieczkę i wraz z kolegą, którego nazwiska nie pamiętam (Kowalczyk czy Romanowski), zaczęliśmy działać. Pociągi osobowe z Nairobi do Kampali kursowały dwa razy w tygodniu, tj. wtorki i czwartki i o 19.30, czyli o zmroku zatrzymywał się na stacji Rongai, dokąd mieliśmy 2-3 km. Wraz z kolegą w tajemnicy przed przełożonymi o zmierzchu udaliśmy się na stację kolejową i bez przeszkód wsiedliśmy do pociągu [...], gdy po północy zatrzymaliśmy się na większej stacji Torroro w pobliżu granicy z Ugandą, do naszego przedziału wszedł konduktor z dwoma uzbrojonymi w karabiny policjantami i kazali nam wysiadać z pociągu”.

siejszy Iran). W Teheranie spotkałem cudem ocalonego z Katynia księdza Peszkowskiego, który w obozie polskim prowadził szkolenie instruktorskie dla polskich harcerzy. W 1943 roku po pobycie w Teheranie nasza rodzina zapisała się na transport do Afryki Wschodniej”.

„Mieszkaliśmy – czytamy w innym miejscu – przez trzy lata w domkach krytych trzcina. Podobnie wyglądała nasza szkoła. Zamiast do niej wolałem chodzić do dżungli. Jedna z takich wypraw skończyła się nieomal tragicznie. Wraz z kolegami podglądaliśmy dzikie zwierzęta przy wodopoju. Zaskoczyły nas polujące na nie drapieżniki: lwy i lamparty. W osadzie uznano nas za straconych. Po trzech dniach spędzonych na drzewach szczęśliwie powróciliśmy do osady. Zawsze od nauki bardziej interesowała mnie przyroda. Dla dziesięciolatka to były trzy niesamowita lata”⁸⁸.

W lutym 1940 roku **Stefan Wasilewski** (1932) nie miał jeszcze ośmiu lat, mieszkał z matką, siostrą i braćmi w Złotowie na ziemiach wschodnich. „Którejś nocy – notował po latach – zaczęły ujadać psy... Przyszli Ruscy: „Odkrywaj dwiere” – krzycząc, zaczęli walić kolbami w drzwi. Dali dwie godziny na spakowanie... Zawieźli nas do pociągu, który stał jeszcze trzy dni na mrozie w Złotowie. W końcu ruszył. W Moskwie dali nam piecyki. I pojechał dalej w kierunku Archangielska. [...] W grudniu 1941 roku gen. Sikorski zawarł ze Stalinem umowę [...]. Andersowcy zabrali mnie i siostrę do ochronki. Byliśmy najmłodsi. Pojechaliśmy pociągiem do Krasnowodzka przez pustynię Gobi. Było niesamowicie gorąco.

W Krasnowodzku czekał na dzieci statek płynący do Pahlevi w Iranie. [...] W tym czasie mama uciekła razem z moimi braćmi z kołchozu i różnymi drogami dotarła do Krasnowodzka, a potem do Pahlevi. Znalazła nas na plaży, śpiących w piachu. [...] Po kolejnych kilku miesiącach znów wsadzili nas na okręt, tym razem wojenny”.

Dopłynęli do Mombasy, pociągiem przez Nairobi dostali się do Kampali w Ugandzie. Był rok 1943: „Podstawą wyżywienia w Koja – czytamy dalej – był chleb z marmoladą plus woda gotowana, bywało mięso suszone, fasola, ryż i suchary. Niestety dostawialiśmy produkty z robakami i gotowaliśmy razem z nimi, nie dało się ich wybrać. [...] Ale za to wokół było mnóstwo owoców. Dosłownie „na wyciągnięcie ręki”. Były figi, banany, ananasy, pomarańcze, papaje, dużo było manioku. Nie było źle, ale zdarzało się, że było niebezpiecznie. Na obóz często napadali Murzyni, żeby zabrać kobiety.

⁸⁸ Podróż powrotna to kenijski rezerwat i port w Mombasie, następnie statkiem przez Morze Czerwone, Kanał Sueski i Morze Śródziemne do Genui, stąd pociągiem do Polski: „Granice przekroczyliśmy 1 lipca 1947 r. w Dziedzicach. Osiedliliśmy się w Sadlinkach, później w podkwidzyńskiej Marezie, by na stałe osiąść w Kwidzynie”; zob.: *Sybiracka włóczęga* (wspomnienia Stanisława Matiasa z Kwidzyna oprac. przez L. Parusa); tekst dostępny na portalu „Sybiracy” – <http://www.sybiracy2010.sybiracy.pl/wspomnienia/00005.html>

Broniło nas wojsko brytyjskie. Były też krokodyle, zwłaszcza nad jeziorem. Ale i tak – zaznacza i dziś z dziecięcą przekorą – chodziliśmy się kąpać”⁸⁹.

„Składający się z pięciu baraków obóz – zaczyna swoją opowieść **Maria Pierzchalska z d. Fedkowicz** (1927) – nazywał się Toporok. Zakwaterowano nas w tych starych zapluskwionych drewnianych barakach. Spaliśmy na pryczach z sianem. Ciągłe dokuczało niesamowite zimno. Aby się jakoś ogrzać paliło się cały czas w dużym piecu chlebowym [...]. Jedliśmy raz dziennie kaszę jęczmienną w oleju, którą i tak po otrzymaniu trzeba było dogotowywać. Poza tym rozdzielano 200 g chleba dla każdego pracownika, dla dzieci 100 g. Dorośli zesłańcy musieli pracować przy karczowaniu tajgi, dzieci natomiast w międzyczasie posyłano do rosyjskiej szkoły”.

„To, że trafiłam pod opiekę Hanki Ordonówny – wspomina dalej – było zasługą mojej babci, która dowiedziała się, że w mieście Kagan jakieś małżeństwo opiekuje się polskimi dziećmi [...]. Pamiętam jak pierwszy raz zobaczyłam panią Hankę wraz z jej mężem, hrabią Michałem Tyszkiewiczem. Myślałam, że to ksiądz wraz z zakonnicą. W sierocińcu po raz pierwszy od długiego czasu doświadczyłam bardzo dobrych warunków życia. My, polskie dzieci-sybiracy, nie cierpieliśmy już głodu. Było dużo jedzenia oraz takie rarytasy jak czekolada. Bardzo dobrze się nami opiekowano”⁹⁰.

Później nastąpiła ewakuacja: 9 sierpnia 1942 roku transporty wyruszyły z portu w Krasnowodzku do miejscowości Pahlevi w Iranie. Dla niespełna piętnastoletniej Marii rozpoczął się długi, trwający cztery lata pobyt w Afryce. Do osiedla o nazwie „East Africa Polish Settlement Koja” dojechała linią kolejową, przejeżdżając przez Nairobi i Kenię.

⁸⁹ Stefan Wasilewski, z matką i siostrą Haliną (1930), mieszkał w osiedlu Koja sześć lat, do 1948 r.; zob.: S. Wasilewski, *Droga przez piekło*, Gdynia 2012 (wyd. 2: Warszawa 2017) oraz tegoż, *Ocaleni z piekła: przez Persję, Kenię, Ugandę do Polski: 1942-1948*, Warszawa 2015.

⁹⁰ Z Afryki pani Maria przechowała wyjątkową pamiątkę: jest to własnoręcznie wykonany pamiętnik, założony 10.02.1946 r., zawierający malowane obrazki i wpisy przyjaciół. Posiada też serię zdjęć dokumentujących jej pobyt w Ugandzie, rozpoczętej edukacji nie zdążyła jednak ukończyć. Po otrzymaniu promocji do trzeciej klasy gimnazjum przyszła wiadomość o likwidacji osiedla: „Wiedziałam, że Polską rządzi komuniści, ale jednak zgodziłam się [...]”. Pożegnanie z Afryką nastąpiło w lipcu 1947 r.; zob.: *Wszystko zaczęło się w 1940 r.* (cz. II; *Niezwykła historia młodości pani Marii Pierzchalskiej*, oprac. M. Wójcik), „Co Tydzień” (Jaworzno) 2-8.01.2008, tekst na portalu internetowym tygodnika – http://www.jaw.pl/download/ct_newspaper/22.pdf; zob. też: *Jadwiga Broda* [Wspomnienia:] „W maju 1944 r. ruszyłam z Teheranu w daleką podróż drogą lądową i morską do Afryki do osiedla Koja [...]. Podjęłam naukę w V klasie, Opiekunką tej klasy była pani Zofia Wolańska, a kierowniczką szkoły pani Jurkowska. Z nagrodą książkową za dobre wyniki w nauce przeszedłam do kasy VI. Tu wychowawczynią była bardzo lubiana przeze mnie Jadwiga Małecka, zaprzyjaźniłam się z jej małym synkiem. Kierowniczką szkoły była wtedy pani Stanisława Komorowska. Lubiłyśmy chodzić do szkoły, jak również swoje panie nauczycielki [...]. Po zdaniu egzaminu wstępnego zaczęłam uczęszczać do I klasy Gimnazjum Ogólnokształcącego, którą ukończyłam 5 grudnia 1946 r. Opiekunką klasy była pani Stanisława Gładyszowa (bratowa pani Małeckiej). Podziwiałymy jej zgrabną sylwetkę. Dyrektorką była pani Jadwiga Komorowska-Delawska”; tekst dostępny na portalu Fundacji „Kresy-Syberia” (tamże wspomnienia Władysławy Bagińskiej-Polakiewicz) – <http://kresy-siberia.org/afryka/?p=89>

„W osiedlu tym – czytamy – mieszkało cztery tysiące Polaków. Mieszkaliśmy w domkach z gliny przykrytych bambusami. Można było spotkać bardzo dużo polskiej inteligencji, szczególnie profesorów z Lwowa. Były również siostry Bora-Komorowskiego. Jedna z nich była dyrektorką i nauczycielką gimnazjalną. Była i córka poety Kasprowicza, z którą bardzo się przyjaźniłam. Istniało harcerstwo, do którego sama należałam jak i polska szkoła o zróżnicowanym stopniu kształcenia. Była podstawówka, gimnazjum, liceum oraz szkoła ogrodnicza. Zaczęłam chodzić więc do szkoły i w jednym roku zrobiłam dwie klasy szkoły podstawowej. Potem uczęszczałam do gimnazjum”.

Jako nastolatka pani Maria trafiła pod opiekę Józefy Momot, która była urzędniczką w biurze polskim, w Afryce przebywała ze swoimi dziećmi Janiną (1929) i Zdzisławem (1932). Mąż Józefy, jako żołnierz Wojska Polskiego, zginął rozstrzelany w Katyniu. Szybko zaprzyjaźniła się z o rok młodszą Janiną i dwa lata młodszym Zdzisławem.

13 kwietnia 1940 roku, o drugiej w nocy, **Janina Małaczyńska z Kasprowiczów** otworzyła drzwi stukającemu żołnierzowi sowieckiemu, który oznajmił z miejsca: „Wy nie macie prawa tu mieszkać, zbierajcie się do drogi”. Gdy osłupiała z przerażenia matka nie wiedziała, co może zabrać, dla siebie i dzieci – Jasia (1924) i Ewy (1919), Sowieci zachęca: „Bierz, wszystko ci się przyda”.

Dzięki układom politycznym Sikorskiego i Andersa, zesłańcy zyskali wolność. Młodzież wyjechała do wojska, Jasio z nimi. Janka z Ewą ostatnim transportem opuściły Kazachstan. Koszmarne dwa lata o głodzie i chłodzie, w okropnych warunkach życia codziennego. Następnym etapem był Teheran, kolejne dwa lata przeżyły w Afryce, w osiedlu Koja. Po długiej tułaczce wróciły do Polski, przyjechały do Krakowa, by ostatecznie osiąść na Harendzie w Poroninie, gdzie aż do śmierci w 1980 roku Janina poświęciła się nieuleczalnie chorej córce, syn Jan pozostał w Anglii⁹¹.

W grudniu 1939 roku aresztowano na tzw. Zachodniej Ukrainie 1057 polskich oficerów, przejęte przez NKWD zakłady karne zostały przepełnione po brzegi. Pułkownik Leon Piotr Dębski został osadzony we lwowskim więzieniu nr 4 przy ul. Kazimierzowskiej (Brygidki). W miesiąc później cała rodzina została wywieziona: żona **Lubomira Dębska** z Leszkiem (1933) i Aliną (1935) do Kazachstanu, pułkownik Dębski do Starobielska.

Po amnestii, sierpniu 1942 roku matka z dziećmi wyjechała do Kara-Su, następnie pociągiem towarowym do Krasnowodzka. Zaopiekowali się tam nimi dawni towarzysze broni męża, płk Ludwik Ząbkowski i chor. Jan Brachaniec. Po wyczerpującej podróży

⁹¹ Płk. Zdzisław Małaczyński mąż Janiny (zięć Kasprowicza) po zajęciu Lwowa przez wojska sowieckie w 1939 r., z rozkazu gen. Władysława Langnera został wysłany do Powłoczysk, skąd cała grupa oficerów została wywieziona w niewiadomym kierunku; jak się później okazało był to obóz w Starobielsku; zob.: B. Kraśnicka, *Małaczyńscy i Jaroccy*; tekst dostępny na portalu internetowym „Cracovia Leopoli” – <http://www.cracovia-leopolis.pl/index.php?pokaz=sylwetki&id=1419>

rodzina dotarła nad Morze Kaspijskie, stamtąd do Pahlevi, 3 grudnia 1942 roku nieudolnie już zmęczeni dojeżdżali do osiedla Koja w Ugandzie.

Wszyscy mieszkańcy otrzymali odpowiedni przydział żywności, odzieży i obuwia, dzieci w miarę możliwości także książki, zeszyty i pomoce szkolne. Rodziny wojskowych dostawały też skromne ilości gotówki. Część przesiedleńców podjęła pracę w szpitalu lub w szkole, pani Lubomira zatrudniła się w miejscowym magazynie. Lech i Alina poszli do polskiej szkoły, wstąpili do zuchów – nareszcie wiedli już prawie normalne życie⁹².

Drugie z przedstawionych osiedli – **Masindi** – znacznie liczniejsze i zaangażowane nie tylko w miejscową działalność społeczną, posiadające wspaniałą kościół i obszerną salę widowiskową, jest zdecydowanie bardziej widoczne w archiwach i internetowych przeglądarkach zbierających też materiały o najmłodszych ugandyjskich bohaterach, z najprzeróżniejszych ziem II Rzeczypospolitej⁹³.

„Gdy wywieziono mnie z Polski do Rosji – wspomina **Paweł Czernik** (1937) z osady Okołowicze nad Niemnem – miałem wówczas zaledwie trzy latka, to też nic prawie nie pamiętam z Polski, a co wiem o Niej, to dowiedziałem się od rodziców, lub od tych którzy Ją pamiętają i o niej uczą [...]. W Rosji głodu nie było, poznaliśmy go dopiero w Uzbekistanie, gdzie zmarł mój najmłodszy brat i siostra.

Z Uzbekistanu wyjechaliśmy do Persji, gdzie zamieszkaliśmy w Teheranie. Tutaj głodu nie było. Można było żyć. Po pewnym czasie, tato wstąpił do wojska, a siostrę, brata i mnie oddał do sierocińca. [...] Z Persji przez Indie wyjechałem do Afryki. Wraz ze mną jechała siostra. Brat został, ponieważ był chory. Sierociniec nasz umieszczono w Ugandzie, w osiedlu Masindi [...]. Byliśmy tam z pół roku – zaznacza dalej – poczem przejechałem z siostrą do osiedla Tengeru w Tanganice, gdzie połączyłem się z rodziną. W Tengeru zacząłem uczęszczać do szkoły. Było wesoło. Znalazłem kolegów, których

⁹² A. Sokołowska (Wielkopolskie Muzeum Wojskowe), *Jak obiekty muzealne opowiadają wojenne losy polskich rodzin* [WMW, A. Pakulska, *Moja podróż ze Lwowa przez Kazachstan i Afrykę do kraju*, nr MNP/WH/2664, k. 4]; tekst – http://zhw.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2013/06/2012_03_08_ASart.pdf; zob. też: Irena Sikorska (z d. **Santocka**, 1925), *From snow to sunshine*, London 2007 (*Od śniegu do słońca*, Lublin 2010), fotografie: *Irena Sikorska's biography* (Uganda 1944-1948) – <http://irena.sikorska.free.fr/uganda.htm>

⁹³ Wspomnienia: **Danuta Kość** oraz **Maria Gill**, *Z Syberii na Czarny Łód*; tygodnik „Idziemy” dostępny w Internecie – <http://www.idziemy.com.pl/spoleczenstwo/z-syberii-na-czarny-lad/>; Dorota Niedźwiecka, *Z armią Andersa – pod baobaby. Dzieci z Czarnego Łądu*, „Zesłaniec” nr 49 (2011), wspomnienia dostępne w Internecie – <http://zeslaniec.pl/49/Niedzwiecka.pdf> i Danuta Krzyżanowska (z d. **Krzysztof**), *Tulaczy los* („Ocalić od zapomnienia”), „Biuletyn Bystrzycki” nr 3 (66) lipiec 2008, s. 12-13, tekst dostępny w Internecie – <http://www.bystrzycaklodzka.pl/asp/pliki/download/Biuletyn%2066%20lipiec%202008%20do%20internetu.pdf> Zob. też: *Polska egzotyczna*, „Rzeczpospolita Polska” (nr 325) marzec 1944, s. 13-14; tekst czasopisma dostępny w Internecie (FBC) – <http://cyfrowa.chbp.chelm.pl/dlibra/doccontent?id=4377>

zresztą porzuciłem szybko. Pociągało mnie co innego. Step i las afrykański. Dzika Tanganika stała się dla mnie jak gdyby drugą Ojczyzną”⁹⁴.

Moje nazwisko z tych czasów – czytamy na jednym z „afrykańskich portali” – to **Danuta Wilk** (1938). Pani Danuta po gehennie syberyjskiego zesłania i wyczerpującej tułaczce dotarła do Masindi w 1942 roku wraz z mamą, tatą, siostrą Michaliną i bratem Teofilem (1929). Miała wówczas zaledwie 6 lat.

„Tam uczyłam się w szkole – moja wychowawczyni nazywała się Niepokulczycza. Tam również przyjąłem I Komunię Świętą 1 listopada 1945 roku, której udzielił ks. Winczarski [Winczowski]. Należałam także do zuchów – mieliśmy zielone kokardy. Mieszkałam w obozie nr 5 [...]. Mój dom otaczały kanny i dużo bananowców. Miałam białego, puszystego kota, który wabił się Puszek. Przed domem stała duża huśtawka, którą zrobił dla mnie tato. Niedaleko domu stał wodociąg. Bardzo miło wspominam moją serdeczną koleżankę z tamtych lat Jasię Suchenicką [1937], którą chciałabym odnaleźć. Do dziś nie wiem dokąd wyjechała z obozu. Ja wraz z rodzicami wyjechałam z Afryki w 1947 roku”⁹⁵.

Tadeusz Cymbulak urodził się w 1937 roku w Białym Jeziorze na Polesiu, jego ojciec był leśniczym w lasach państwowych. „Bardzo mi jest smutno – uzupełniał swoim biogramem szkolną „Kronikę” w Bottisham – że jestem Polakiem który ziemi ojczystej nie pamięta. Przyczyną tego były wypadki jakie się zdarzyły pewnej nocy kwietniowej 1940 roku podczas której silne bicie w drzwi rozległo się po mieszkaniu. Tatuś otworzył i z przerażeniem usłyszał rozkaz natychmiastowego pakowania się [...].

⁹⁴ W Muzeum im. ks. Józefa Jarzębowskiego znajdowała się „Kronika klasy 3A Gimnazjum im. M. Kopernika w Bottisham w Anglii”, prowadzona w latach 1952-56, składa się m. in. z 19 życiorysów spisanych (i podanych tu w oryginalnej pisowni) przez wychowanków. Urodzeni w latach 1934-39 mieszkali głównie na wschodnich terenach II Rzeczypospolitej, deportowani przeszli pełną cierpienia drogę przez Syberię, Iran, Palestynę, Liban, Indie i Afrykę, by ostatecznie trafić do Anglii: *Nasze przeżycia: 1952. Kronika klasy 3 a Gimnazjum im. M. Kopernika w Bottisham* (oprac. W. Luchowski, 2008); materiały wraz z biogramami dostępne w Internecie – http://www.lichen.pl/media/file/2893_pl_zyciorysy_19_uczniow_gimnazjum_w_bottisham_w_oryginalnej_wersji_jezykowej.pdf oraz na portalu „In war and peace”: *Collected Memories of University of Birmingham* – <http://www.birmingham.ac.uk/Documents/college-social-sciences/social-policy/IASS/collected-memories-of-birmingham-poles.pdf>

⁹⁵ Zob.: *Listy do Fundacji: Masindi* (Danuta Forstner poszukuje Polaków...), tekst na portalu internetowym „afryka.org” – <http://afryka.org/index.php?showNewsPlus=4316> oraz *Poszukiwani Polacy z Masindi!* (John Jagla) – <http://afryka.org/index.php?showNewsPlus=3832>; w ostatnim wpisie m. in. czytamy: „Moje polskie imię to **Zbyszek**. Moje nazwisko Jagla. Urodziłem się w polskim osiedlu w Masindi w 1945 r. Miałem jeszcze brata bliźniaka, Karola. Nasza nazwisko w chwili urodzenia brzmiało **Siwek**. O ile się nie mylę, w 1948 r. przenieśliśmy się do Koja, gdzie żyliśmy przez kolejne dwa lata. Potem wyjechalismy do Anglii przez Mombasę i Francję. Do Anglii dopłynęliśmy w październiku 1950 r.” **Władysław Stanejko** (gajowy), żona Zofia z d. Kamińska, dzieci: Alfreda (1927), Jadwiga, Tadeusz, Irena (1938) i Antoni. 10.02.1940 r. rodzina wywieziona została na Sybir (Archangielski). Tam Zofia, Jadwiga, Tadeusz i Irena zmarli na tyfus, pozostali wyszli z Rosji z Armią gen. Andersa. Alfreda i Antoni trafili do sierocińca w Masindi, później do polskiego obozu w Evacuee w Abercorn w Rodezji Północnej (obecnie Zambia), informacje – <http://wolyn.freehost.pl/miejscas-sobowka-08.html>

Z Persji pojechaliśmy do Indii do Karachi [Karaczi]. Obóz ten dzielił się na brudny i czysty. Przyjeżdżający przyjeżdżali na brudne poczem po kilku dniach przechodzili na czyste. W roku 1942 przyjechaliśmy do Afryki. Przeznaczono nas do obozu polskiego w Masindi.

W obozie tym zacząłem uczęszczać do polskiej szkoły. Miałem pecha z chorobami. Sześć razy chorowałem na malarię. Oprócz malarii miałem inne choroby. Gdy po raz pierwszy zobaczyłem murzyna to bałem się go jak diabła, gdyż był czarny. Po krótkim czasie już się z nimi oswoiłem [...]. W tymże Masindi skończyłem 4 klasy szkoły powszechnej i zacząłem chodzić do piątej. Pewnego razu otrzymaliśmy list od tatusia w którym pisze że został ranny pod Monte Cassino”⁹⁶.

Pani **Janina Chodkiewicz** urodziła się 26 lutego 1930 roku w miasteczku Szarkowszczyzna (wileńskie), jej ojciec Leonard był urzędnikiem samorządowym i podporucznikiem rezerwy Wojska Polskiego. Po napaści 17 września 1939 roku na Polskę Sowieci aresztowali ojca i 5 kwietnia 1940 roku wywieźli go do łagru nad Morzem Białym. Kilka dni później 13 kwietnia matka z pięciorgiem dzieci w bydłych wagonach została deportowana na Syberię, Janina miała wtedy niespełna 10 lat.

Po ogłoszeniu przez Stalina tzw. amnestii Janinie udało się wraz z wszystkimi dziećmi przedostać do Iranu. W tym samym czasie ojca zwolniono z łagru. Był jednak już w takim stanie wyczerpania fizycznego, że nie nadawał się do czynnej służby wojskowej. Zmarł, pośród wolnych już ludzi w polskim osiedlu Masindi.

Po latach afrykańskiej tułaczki pani Janina znalazła drugą ojczyznę, którą okazała się równie odległa Kanada, gdzie przybyła z Ugandy w 1949 roku. W 1955 roku zawarła związek małżeński ze Stanisławem Muszyńskim, marynarzem Polskiej Marynarki Wojennej⁹⁷.

„W czasach, gdy tam przebywałam – wspomina **Henryka Wasilewicz z d. Owczarz** (1930) – nazywaliśmy to miejsce „Polskim obozem w Masindi”, który dzielił się na

⁹⁶ Zob. też: W. Polakiewicz, *Echo tamtych lat* (Rongai, cz. I), „Spotkania Świrzan” (Lubin) 2009 nr 4, s. 38–44; tekst na portalu FBC – <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/98391?tab=1>; M. Gabiniewicz, *Wróć nas na ojczyznę łono* (Bwana M’Kubwa), „Policja 997” (nr 50) maj 2009, tekst dostępny w Internecie – http://gazeta.policja.pl/palm/997/762/40354/Wroc_nas_na_ojczyznye_lono.html; *Wojenne wspomnienia Mietka Pożarskiego z Olsztyna* (Oudtshoorn), tekst dostępny na portalu „Genealogia Polaków” – https://genealogia.okiem.pl/forum/viewtopic.php?hilit=Toman*&p=11588 oraz „...bo wszak ptaki wracają do gniazd...” (Teresa Stafiej-Kraus), [w:] *Opowiem Ci moją historię...* (red. T. Breza), Rzeszów 2009 i K. Wiktorowicz, *Wspomnienia spisane w lipcu 1986*, „Polonijny Biuletyn Informacyjny w Winnipegu” (Kanada) nr 57, tekst – <http://www.polishwinnipeg.com/PrzezBoje/K.Wiktorowicz.htm>.

⁹⁷ Rozmowa z Janiną Chodkiewicz-Muszyńską (Masindi), „Polskie Radio Edmonton” (Kanada), informacje dostępne w Internecie – http://www.polskieradio.ca/images/J_Muszynska/Muszynska_wywiad.htm oraz T. Zejda, *Portrety Polaków w Albercie: Janina z Chodkiewiczów Muszyńska z Edmonton*, serwis internetowy – <http://poloniaedmonton.com/portrety-polakow-w-albercie-janina-z-chodkiewiczow-muszynska-z-edmonton/>; zob. też: B. Politowski, *Wędrowki baobabów* (J. Paduch, 1929), „Polska Zbrojna” 29 czerwca 2008 nr 26, [„Archiwum”] – <http://www.polska-zbrojna.pl/>.

ponumerowane obozy, nazwane przez Polaków, aby złagodzić wydźwięk pojęcia „obóz”. Wymienne będą mówić: wioska, osiedle⁹⁸.

Bez nazwy była wioska „przejściówka”, w której była kwarantanna dla przyjeżdżających osób transportami. Z niej Polacy byli kierowani do poszczególnych wiosek. Potem, po ustaniu transportów były tam warsztaty, warsztaty klasy gimnazjum o kierunku stolarskim, przędzalnia, tkalnia, szwalnie, warsztat mechaniczny [...].

Nasza wioska [„Babiniec”] była specjalnie wyróżniona. Pomiędzy naszym osiedlem nr 2 a osiedlem nr 3 był 200 m pas ziemi zostawiony pod uprawę. Pas był orany traktorem przed porą deszczową przez Murzynów. Ludzie sadzili kukurydzę, orzeszki ziemne, słodkie ziemniaki-bulwy. To byli ludzie pochodzący ze wsi i chętnie ją uprawiali. My też sadziliśmy (my to znaczy ciocia autorki wspomnień Julia Gołębiowska, jej dzieci: Józefa i Mietek oraz autorka wspomnień).

Przy placu osiedlowym była poczta, posterunek osiedlowy, z jednej strony biuro komendanta obozu, z drugiej strony placu – punkt apteczny. Były także magazyny żywnościowe, odzieżowe i duży budynek, budynek którym harcerze mieli magazyny ze sprzętem sportowym, stołami, ławkami. Harcerze zawsze zajmowali się tym, żeby przygotować plac do jakiejś uroczystości: nabożeństwa na placu; zebrania, na które proszono wszystkich mieszkańców [...].

Codziennie o godzinie 19.30 musieliśmy my uczniowie wysłuchać komunikatu radiowego z Londynu na temat aktualnych wydarzeń między innymi na froncie. To było wpisane do programu szkolnego i na drugi dzień na lekcji języka polskiego była na ten temat dyskusja. Pamiętam, że dzień po dniu bardzo dokładnie wysłuchiwalismy komunikatów z trwającego powstania warszawskiego [...].

Przy placu naszego osiedla, pierwszy budynek od placu przy naszej ulicy – ulicy Lelewela (autorka wspomnień mieszkała tam pod numerem 14-L14) była szkoła podstawowa, po przeciwnej stronie szkoły przy tej samej ulicy był budynek przedszkola. Szkoła podstawowa i przedszkole były dla osiedla nr 2 i nr 1. O ile dobrze pamiętam to były trzy szkoły podstawowe i trzy przedszkola, czyli po jednej dla dwóch sąsiednich wiosek [...].

Moja ulica Lelewela: to siedem budynków z jednej strony i z drugiej. Droga była żwirowa, było oświetlenie tylko, że w czasie wojny nie można było zapalać lamp na ulicy. Energia elektryczna: prąd był, bo pompy tłoczyły wodę, w magazynach były chłodziarki, przechowywano produkty żywnościowe. Do budynków nie mieliśmy podłączonego prądu, prawdopodobnie ze względów bezpieczeństwa. Były to budynki z drewna, liści,

⁹⁸ *Polski Obóz Masindi 1942-1946* (wspomnienia H. Wasilewicz na podstawie nagrań spisane przez córkę), tekst dostępny na portalu internetowym „afryka.org” – <http://afryka.org/?showNewsPlus=3833>; *Mombasa i Makindu* (H. Wasilewicz: *Polacy w Masindi 1942-1946*) – <http://afryka.org/index.php?showNewsPlus=4131> oraz *Polski kościół w Masindi (Uganda)*, tekst wraz z fotografiami dostępny w Internecie – <http://michalarchaniol.com/index.php/component/content/article/11-polski-kościół-w-masindi-uganda.html> i H. Chudzio, *Z mrozów Syberii pod słońce Afryki* – http://cmentarze24.pl/?go=c_art_tresc&a=8

z łatwopalnych materiałów i siłą rzeczy jak tam tę instalację zakładać. Świeciliśmy lampami naftowymi [...].

Wchodziło się od razu wejściem do pokoju. W pokoju okno było od strony ulicy z okiennicami zamykanymi szczelnie i z moskitierami. Dookoła domu były podcienia oparte na słupkach tak, że można było usiąść w cieniu, odrabiać lekcje. Każdy miał obok drzwi wejściowych stół, krzesło. Jeśli ktoś przyszedł w odwiedziny to niekoniecznie trzeba było prosić do środka [...].

Do sąsiedniego domu – dowiadujemy się dalej – była odległość kilkunastu metrów. Między posesjami ogródki kwiatowe łączyły się i tworzyły kolorowy pas. Obok naszego domu, który był ostatni z rzędu uprawialiśmy ogródek warzywno-owocowy. Kończyło się trawiaste podwórze i zaczynał pas ziemi uprawnej (zaoranej). Sadziliśmy ananasy. Przy naszym domu sadziliśmy drzewo rycynusowe, bo to drzewo dawało dużo cienia, miało duże, palczaste liście. Przyjemnie się siedziało pod nim. Owoce, wiadomo, jak ktoś komuś chciał psikusa zrobić, to ziarenko podrzucił do jedzenia....

Budynki szkolne i przedszkola były ze ścianami do $\frac{3}{4}$ wysokości. Pełne były ściany szczytowe. Pamiętam, że podczas ulewy trzeba było przerywać zajęcia i opuszczać sale. Budynki były podobne typu „pawilon”, złożone z dwóch sal, pośrodku był np. pokój nauczycielski, czy pomieszczenie na pomoce naukowe, pokój np. pielęgniarki-higienistki, pokój administracyjny. Dlaczego szkoła miała tylko dwie sale lekcyjne? Ta na mojej ulicy była przeznaczona tylko dla klas najmłodszych: klas I, II, III i IV, które uczyły się na dwie zmiany. Natomiast starsze klasy miały inne budynki przy ulicy „Rób, co chcesz”. Ustawione były w czworobok też typu pawilonowego, z dwiema salami lekcyjnymi⁹⁹.

W gimnazjum było cztery budynki, czyli osiem sal. Po środku jednego z pawilonów był również pokój nauczycielski, w innym pawilonie pomieszczenie na pomoce naukowe, pokój np. pielęgniarki-higienistki, pokój administracyjny, gdzie przygotowywano picie, mleko, drugie śniadanie dla uczniów, którzy mieli zaleconą specjalną dietę [...].

Zasadą w obozie było to, że uczniowie i dzieci musieli być o dwudziestej w domach. Ta zasada obowiązywała od początku i nikt nam tego dwa razy nie przypominał. Obojętne czy to był uczeń podstawówki, gimnazjum, czy liceum obowiązywał ten sam regulamin, dlatego też na obowiązkowe słuchanie komunikatów radiowych w świetlicy zawsze musiał nas odprowadzać i przyprowadzać ktoś dorosły [...].

Kino: był to murowany budynek, duży. Wybudowany między osiedlem nr 1 i nr 2, w pobliżu ulicy „Rób, co chcesz”, w pobliżu zespołu gimnazjów, z pomieszczeniami na aparaturę, z widownią. Filmy były przywożone z Nairobi z referatu kulturalnego, gdzie zgłaszało się zapotrzebowanie. Co tydzień była zmiana repertuaru. Filmy dla dzieci

⁹⁹ *Ulica Lelewela w Masindi* (wspomnienia H. Wasilewicz z d. Owczarz spisane przez G. Wasilewicz), tekst – <http://afryka.org/?showNewsPlus=3871> oraz wspomnienia tejże autorki: *Osiedle Masindi*, dostępne na portalu internetowym „afryka.org” – <http://afryka.org/index.php?showNewsPlus=3898>

i młodzieży do lat 16-tu były wyświetlane o 16.30. Natomiast dla starszych, dorosłych seanse odbywały się od 19 do 21 z kroniką filmową, z kroniką wojenną. Wyświetlano filmy wojenne szczególnie związane z naszą historią (polską): Polacy pod Tobrukiem, w Palestynie, z życia żołnierzy polskich. Bilety były dosyć drogie, nie bardzo pamiętam, ale około 2 szylingów dla dorosłych [...]. Filmy związane z programem szkolnym dla uczniów były wyświetlane przed południem i były za darmo”.

„Miałem 10 lat – wspomina **Kazimierz Wolański** – gdy wybuchła wojna. Mieszkaliśmy na osadzie Armatniów (na Wołyniu) – ojciec Kazimierz Wolański, matka Karolina i trójka dzieci – siostra Stanisława, starszy brat Władysław i ja Kazimierz¹⁰⁰.

10 lutego 1940 roku o godzinie 4 nad ranem obudził nas okropny hałas i krzyk – „odkrywaj drzwi”. Służący Miszka, Czech z Kopcza, otworzył. Do domu wpadli sowieccy wojskowi i jeden Ukrainiec. Pierwsze słowa jakie padły to pytanie o broń. Ojciec odpowiedział, że nie mamy. Zaczęli jednak szukać. Nic nie znaleźli. Wtedy radziecki oficer podszedł do matki i powiedział aby się zbierała, brała ciepłe ubrania i dużo jedzenia bo za godzinę zabiorą nas z sobą [...].

Umieszczono nas w barakach. Po 24 godzinach dorośli musieli iść do pracy w lesie (ścinanie drzew), a dzieci do lat 15 do rosyjskiej szkoły. Tu zaczęto nas przekształcać w radzieckich komsomołców, ale bez skutku. Zima była bardzo ostra, śniegu masa. Ci co pracowali w lesie przy ścinaniu drzew bardzo cierpieli. Brak było nawet zwykłego chleba.

Po ogłoszeniu amnestii otrzymaliśmy wiadomość o tworzeniu się gdzieś na południu wojska polskiego pod dowództwem gen. Andersa. Wyjazd nie był prostą sprawą. Należało samemu go zorganizować i opłacić towarowe wagony [...]. W końcu wylądowaliśmy w Uzbekistanie. Tam zetknęliśmy się z wielkim głodem i śmiertelnymi chorobami takimi jak tyfus i czerwotka. Brat Władysław zaciągnął się do wojska. Czekając na dalszy transport ja i matka zostaliśmy w kołchozie. Niestety mama wycieńczona głodem zachorowała na tyfus, zabrano ją do szpitala gdzie zmarła [...].

Po śmierci mamy pojechałem do Karakułu. Tam znalazłem się w sierocińcu. Razem z sierocińcem przez Morze Kaspijskie dostaliśmy się do Pahlevi. W Pahlevi zostaliśmy odwszeni, dano nam nową bieliznę i ubranie. Regularne odżywianie pomogło powrócić do sił i zdrowia. Z Pahlevi przewieziono nas do Teheranu, następnie do Ahwazu, nad Zatokę Perską i do Karaczi. Po dwóch tygodniach odpoczynku przekroczyliśmy Ocean Indyjski i znaleźliśmy się w Afryce w Masindi gdzie stworzono duży obóz na około 5000 ludzi.

¹⁰⁰ K. Wolański, [*Wspomnienia*], tekst na portalu „Stowarzyszenie Rodzin Osadników Wojskowych i Cywilnych Kresów Wschodnich”: „Kresowe Stanice” 1999 nr 1 – <http://www.osadnicy.org/073strona04.pdf>

Tu Polacy zaczęli się organizować: utworzono szkoły, kościoły, powstało harcerstwo i inne organizacje. Ja poszedłem do 3 klasy. Bardzo mile wspominam ten czas. Najpierw byłem zuchem a potem wstąpiłem do harcerstwa. Poznałem wielu kolegów i wiele koleżanek. Tu skończyłem 4, 5 i 6 klasę. Po zdaniu egzaminów wstąpiłem do szkoły handlowej. Nauka w niej trwała 2,5 roku. Skończyłem ją w lipcu 1948 roku”.

15 sierpnia 1942 – wspomina **Danuta Wójtowicz-Zajiczek** (1928) – przez Krasnowodzk dostaliśmy się do Pahlevi, potem Teheranu, Ahwazu i Karaczi. Tam zapadła decyzja, gdzie nas ulokują. Część uchodźców przyjęły Indie, Nowa Zelandia, Meksyk, nas rozlokowano w Afryce Wschodniej, w Masindi¹⁰¹.

„Transporty uchodźców zaczęły napływać już jesienią roku 1942. Jedna tylko wioska – Przejściówka – była gotowa na ich przyjęcie. Po zbudowaniu następnych, ludzie byli przenoszeni do nowych wiosek, a Przejściówka nadal witała nowo przybyłych. W sumie było 8 wiosek w tym jedna była siedzibą sierot. Szosa, pod fantazyjną nazwą „Rób co chcesz” opasywała łukiem osiedle, od bramy wejściowej, aż po jego krańce. Była miejscem spacerów zakochanych par.

Wioski były budowane w kształcie krzyża albo w kształcie litery H. W środku była studnia-pompa, a cztery piaszczyste drogi rozchodziły się na cztery strony świata. U wylotu każdej był kran, z którego ludzie nabierali wiadrami wodę. Wzdłuż drogi domki, po pięć z każdej strony [...]. Osiedle nasze było spore, miało chyba jakieś 5 km kwadratowych. Mniej więcej w środku ulokowane było nasze gimnazjum, które otworzyło swoje drzwi w roku 1943. W roku 1944 powstało Liceum, a szkoła dostała nazwę „Gimnazjum Ogólnokształcące i Liceum Humanistyczne”, z K. L. Arnoldem jako Dyrektorem na czele”.

Przez następne cztery lata – czytamy dalej – kolejne klasy zdawały egzamin dojrzałości – maturę (w sumie około 120 osób). Sił pedagogicznych nadal brakowało (jak również podręczników), tak że starsi maturzyści, po ukończeniu kursu pedagogicznego, zaczęli uczyć dzieci w szkołach powszechnych, jak również w niższych klasach gimnazjum [...].

Mieliśmy też polskiego komendanta osiedla inż. Fr. Hawlinga, nasze własne biuro administracyjne, szwalnię, stolarnię, piekarnię, cegielnię i szewca. Dwa sklepy, szpital z pełnym personelem medycznym (4 lekarzy) i jednego dentystę. Na poważniejsze zabiegi i operacje woziło się pacjentów do Kampali, oddalonej o jakieś 300 km.

I mieliśmy nasz kościół. Zbudowany w latach 1943-1945 wspólnym wysiłkiem, przeważnie kobiet i dzieci, ze składek mieszkańców osiedla, pod czujnym i fachowym okiem Franciszka Wolaka, rady doradczej oraz ks. Fr. Wińczowskiego. To był piękny

¹⁰¹ D. Wójtowicz-Zajiczek, *Polacy w Afryce: Masindi*, tekst dostępny na portalu internetowym „afryka.org” – <http://afryka.org/index.php?showNewsPlus=3331>

murowany kościół, zbudowany u podnóża góry Wandy (Nyabyeya) górujący nad całym osiedlem. Nasza duma i radość. Z białym orłem na szczycie, napisem – „Polonia Semper Fidelis” i tablicami umieszczonymi przy głównym wejściu:

„Ten kościół ku czci Najświętszej Marii Panny, Królowej Korony Polskiej wybudowali polscy wygnańcy podczas tułaczki do wolnej Ojczyzny” – po polsku, angielsku, suahili i łacinie. Do kościoła tego przez następne parę lat, aż do roku 1948 zanosiliśmy nasze modlitwy za życie i zdrowie naszych bliskich walczących na frontach i pomyślnie zakończenie wojny. Zanosiliśmy tam też nasze małe troski i radości”.

Rodzina państwa Szczepańskich mieszkała w Rybniku, pani **Halina Szczepańska** (1927) miała dwie młodsze siostry Krystynę (1929) i Jadwigę (1931), ich tato niedawno kupił polskiego „Fiata”, którym w wakacje 1939 roku w lipcu wyjeżdżali w okoliczne lasy. W sierpniu pojechali do Zakopanego. Pod koniec sierpnia ojciec dostał pilne wezwanie do powrotu, rodzina wsiadła w „Lux-torpedę”. 28 sierpnia ojciec polecił mamie spakować się i przygotować do ewakuacji¹⁰².

„Jakie było nasze zdumienie – czytamy we wspomnieniach – gdy pod nasz dom zajechał samochód reklamujący pastę do butów „Dobrolin”. Tym właśnie samochodem wyjechała z nami także sąsiadka pani Wolińska z dwójką dzieci [...]. W okolicach Tarnopola zasłabła będąca w ciąży pani Tkoczowa. Ojciec naszym samochodem odwiózł ją do szpitala, przez co wypadliśmy z kolumny rybnickiej nie osiągając na czas rumuńskiej granicy”.

Lwów, do którego dotarła rodzina Szczepańskich był już ponad miarę przepełniony uchodźcami, wierzącymi, że wojsko polskie powstrzyma uzbrojonych po zęby napastników, pomocą Francuzi, Anglicy, Amerykanie, przecież jeszcze Warszawa się broni! I nikt nie spodziewał się, że w tej drodze na wschód napotka drugiego wroga, że kraj będzie wzięty w kleszcze.

„O świcie 29 czerwca 1940 roku zerwało nas dobijanie się do drzwi. Enkawudziści z karabinami! Kazali szybko się pakować, nie pozwolili kupić chleba na drogę i na furmankę! Na lwowskiej bocznicy załadowano nas do towarowych wagonów, gdzie były ławki, trochę prycz, prymitywna ubikacja w rogu i żelazny piecyk. Mama, jak zwykle zapobiegliwa, wiozła prymus, zapas kaszy i sucharów. Było tłoczno, duszno i ciemno, wysoko były tylko małe wywietrzniki. Współpasażerami byli przeważnie bogaci Żydzi z Łodzi [...].

Nie wiedzieliśmy dokąd nas wiozą. Było upalnie i duszno. Na postojach odsuwało się drzwi, żeby zaczerpnąć trochę tlenu. Tak jechaliśmy kilka tygodni, zmieniał

¹⁰² Zob.: *Masindi* (Józefa Kaczmarczyk z domu Krawiec), tekst autorskich notatek dostępny w Internecie – http://stanislawow.net/miejscowosci/artykuly/bukaczowce_rozstanie.htm oraz Halina Szczepańska-Bukko, *Ośmioletniej tułaczki saga rodzinna* (Masindi), „Wspólne Sprawy” nr 213 (Gazeta Katowickiej Spółdzielni Mieszkaniowej) – <http://ksm.katowice.pl/wspolne-sprawy/index.php?id=729> lub w „Gazecie Pszczyńskiej” nr 27 (2002) pt. *Odyseja – pamiątki z wojennej tułaczki*.

się klimat aż zobaczyliśmy góry Uralu. Znaleźliśmy się w dolinie rzeki Soswy koło Swierdłowska, stamtąd pod prąd płynęliśmy Soswą, by ostatni etap przebyć pieszo przez lasy Uralu [...].

15 października 1941 roku wyruszyliśmy na południe do Uzbekistanu i dotarliśmy do miasteczka, które nosiło mało obiecującą nazwę Dżuma. Stamtąd wysłano nas do kołchozu im. J. Stalina, gdzie zajmowano się uprawą bawełny. Zbiór bawełny to była strasznie ciężka praca, a normy wysokie. W marcu 1942 roku ojciec zabrał nas stamtąd, a potem kolejną pojechaliśmy do Buzułuku, gdzie gromadziły się oddziały naszego wojska [...].

Ojciec tym samym statkiem wrócił po następny transport. Długo nie wracał. Mama wszczęła starania, by go odszukać ale bez skutku. Dopiero po 8 miesiącach dowiedzieliśmy się, że w dwa tygodnie po opuszczeniu Rosji 13 kwietnia 1942 roku nasz ojciec zmarł na tyfus płamisty i został pochowany na cmentarzu w Pahlevi w grobie nr 24. Mama została wdową a my sierotami.

Skierowano nas – do uznanego za biegun gorąca w Iranie – portu Abadan na 3 tygodniową kwarantannę, żeby przejść afrykańską aklimatyzację. Stamtąd popłynęliśmy statkiem do Karaczi, gdzie na redzie przesiedliśmy się na angielski statek oceaniczny „Orion”, zabierając na pokład jeszcze jeden tamtejszy obóz polski [...].

W Afryce, w Mombasie oczekiwali na nas urzędnicy angielskiej administracji kolonialnej. Zaproszono do suto zastawionych stołów. Z portu Mombasa kolejną kolonialną pojechaliśmy na północ w kierunku Równika, wyminęliśmy ośnieżony szczyt Kili-mandżaro, potem ogromne Jezioro Wiktorii, następnie płynęliśmy barkami szerokim korytem świętej rzeki Nil.

Nasz transport był pionierski. Przeżyliśmy najcięższy okres. Szczególnie dotkliwy był brak wody. Drugi transport przywiózł zorganizowaną jeszcze w Karaczi szkołę. Szkoła powszechna i gimnazjum mieściły się w szopach bez przegród i ścian. W miarę przybywania następnych transportów liczba uczniów wzrosła do 510, a w 1943 roku liczba dzieci i młodzieży objętych nauką szkolną wynosiła już 1653, natomiast ogólna liczba mieszkańców wioski „Polish Refugees Settlement Masindi” wynosiła 3700 osób.

Ze szkołą krok w krok szło harcerstwo, a z nim wycieczki nad Jezioro Alberta i wypadły Drogą Afrykańską w dżunglę. Nasz obóz nazywano „Babińcem”. Przeważały w nim kobiety i dzieci. Mężczyźni – walczyli na frontach albo... już polegli [...].

Opieką otaczał nas polski rząd, wojsko polskie a także w Afryce interesowali się nami oo. Biali w Masindi. Zawdzięczamy im wszystkim: ocalenie, naukę, przetrwanie. Pamiętam radość z zakończenia wojny, świętowaliśmy zwycięstwo dwa dni, ale też wraz z tym pojawiło się pytanie: co dalej? Wyroki historii sprawiły, że losy uchodźców i ich wybory – gdzie dalej żyć, skomplikowały się, długo trwaliśmy w niepewności”.

Kazimierz Cybulski urodził się 5 grudnia 1926 roku w Medyce, wybuch wojny nie pozwolił mu rozpocząć planowanej nauki w Gimnazjum Humanistycznym im. Kazimierza Morawskiego w Przemyślu. Jego Ojciec, który był organistą i działaczem społecznym, 2 listopada 1939 roku został aresztowany przez NKWD. Całą rodzinę wyrzucano z domu.

10 lutego 1940 roku Kazimierz wraz z matką i dwiema siostrami został wywieziony na Sybir w okolice Krasnojarska, gdzie już po dwóch miesiącach od przybycia umarła jego starsza siostra. W marcu 1942 roku dzięki porozumieniu Sikorski-Majski przybył z matką i młodszą siostrą do Teheranu, skąd po kilku miesiącach przewieziony został do polskiego osiedla w Masindi¹⁰³.

Zorganizował tam pierwszy w Afryce zastęp harcerski, w Masindi ukończył też w grudniu 1943 roku polskie gimnazjum. W maju 1944 roku przedostał się do Egiptu, do Polskich Sił Zbrojnych na Środkowym Wschodzie. Po przeszkoleniu rekruckim i artyleryjskim został odkomenderowany na Podchorążówkę Artylerii do II Korpusu we Włoszech, którą ukończył w lipcu 1945 roku, kontynuując przerwane nauki licealne¹⁰⁴.

¹⁰³ K. Cybulski, *Przerwany bieg życia: syberyjskie wspomnienia nastolatka*, Lublin 1999. Autor, po doświadczeniach zsyłki i wojennej tułaczki, podjął decyzję o pozostaniu na emigracji: najpierw Wielka Brytania, od 1955 r. Stany Zjednoczone, gdzie aktywnie uczestniczył w życiu polonijnym. Zob. też biogram: Maksymilian Robert Rozner – w 1939 r. pełnił służbę na posterunku Polskiej Policji w Nalibokach, zamordowany przez NKWD 6 kwietnia 1940 r. w Ostaszewie. Żona wraz z trojką dzieci zesłana do Kazachstanu, następnie do Uzbekistanu. Wraz z Armią gen. Andersa trafili do Afryki (Masindi), potem do Anglii, w 1952 r. wyjechali do USA; najstarszy syn Ryszard służył na ORP „Piorun”, [za:] „Wspomnienie o”: *Maksymilian Rosner - Policjant* (D. Leszczyńska); informacje – <https://www.ogrodywspomnien.pl/index/showd/16811>

¹⁰⁴ Zob. także: *Paweł Siwek*, żona Maria z d. Warzyńczuk, dzieci: Roman (1923), Kazimierz (1926), Czesław (1928). Zdemobilizowany po wojnie z bolszewikami, 23.11.1921 r. otrzymał działkę osadniczą. 10.02.1940 r. rodzina została deportowana do obwodu Wołogda. Po układzie Sikorski-Majski syn Roman wstąpił do V Wileńskiej Dywizji, później służył w Anglii w naziemnej obsłudze lotnisk. Kazimierz na Bliskim Wschodzie skończył szkołę junaków, następnie szkołę wojskową w Anglii. Rodziców z Czesławem ewakuowano do Ugandy, gdzie do 1948 r. przebywali w Masindi – http://wolyn.freehost.pl/miejsca-g/grabina_werba-10.html; *Polscy tułacze na Czarnym Łądzie* [3:] *Eugeniusz Stachowski* (notował P. Śliwko), „Głos Bolesławca” czerwiec 1995, na s. 4 – <http://istotne.pl/boleslawiec/wiadomosc/oHy/polscy-tulacze-na-czarnym-ladzie-3> oraz *Masindi: opowiada Zbigniew Kwiatkowski* – <http://afryka.org/afryka/masindi--opowiada-zbigniew-kwiatkowski,news/>; Mimo upływających dziesięcioleci miejsca te są nadal celem wspomnieniowych pielgrzymek, zob.: J. Winiaszewska, *Kakooge* (Uganda, 14.07-20.09.2011) – „W Ugandzie trafiłam do jeszcze jednego miejsca, które zrobiło na mnie ogromne wrażenie! W środku buszu w małej wiosce Nabjeja [Nyabyeya], niedaleko Masindi, w 1943 r. został wybudowany polski kościół, który stoi do dziś. Został on wybudowany przez Polaków, którzy w 1942 r. osiedlili się w Ugandzie [...]”. Przeglądając biblioteczkę w klasztorze w Kakooge natknęłam się na stare książki opieczetowane „Biblioteka szkolna-obóz Polonii w Masindi” – <http://www.medicus.ump.edu.pl/extras/jstuff/listy-wolontariuszy/136-jowita-winiaszewska> oraz P. Romaniszyn, „Polska Ziemia” w Ugandzie, „Strony” (Magazyn Rozmaitości; Victoria BC) – <http://www.strony.ca/Strony29/articles/a2902.html>

* * *

Historia trwa, podobnie droga krzyżowa tysięcy polskich rodzin, ocalałych na przekór ludobójczemu systemowi i haniebnym planom jego popleczników, historia dzieci ocalałych dzięki niewiarygodnemu uporowi przetrwania i bezgranicznemu poświęceniu ludzi dobrej woli. Część tej bolesnej tajemnicy najmłodszych mieszkańców II Rzeczypospolitej, jako misterium Golgoty Wschodu, dokumentują londyńskie archiwa, ich kolejnym kustoszom i wszystkim wolontariuszom należą się też słowa najserdeczniejszych podziękowań.

Sami „Afrykańczycy” po latach nakazanego milczenia o „zabranej im Polsce”, nadal z młodzieńczym uśmiechem, opowiadają o sobie dotąd tylko znanych przygodach i szkolnych przeżyciach. Zdecydowanie z trudem, wspominają o cierpieniu własnym i najbliższych, oni dając świadectwo prawdzie jednak przeżyli...

W pamięci i przestrzeni powojennych dziejów losy polskich dzieci miały zostać skazane na społeczny i kulturowy niebyt, także tych, które przeżyły w odległym „afrykańskim raj”.

Na przekór złu i nieprawości, w codziennym i już człowieczym wymiarze okazały się jednak dla nas, dla przyszłych pokoleń nazbyt ważną nauką, jak treść, zamykającego niniejsze rozważania, rodzinnego, bardzo osobistego w swym ogromie wrażeń, wiersza „*Leśniczówka Chiczawka 1940*”, zapisanego przez wnuczkę najukochańszej „Babci Marceliny”¹⁰⁵:

dziewczynki dawno posiwały
dom
żyje już tylko w ich pamięci

oszlony ganek
i żółte gladiole
kancelaria ojca
ze strzelbą na ścianie
matka szepcząca zdrowaśki
wśród aromatycznych zagonów

¹⁰⁵ A. Rzepecka, *Leśniczówka Chiczawka 1940*, [w tomiku:] *Oswajanie snów*, Bydgoszcz 2014, na s. 27.

przed domem dąb
którego nie mogły objąć
trzymając się za ręce
tak samo jak zrozumieć
miłosierdzia Boga
wiodącego rodziców
przez syberyjską zmarzlinę

Wrocław, wrzesień 2010 – czerwiec 2016 r.

Aneks 1.

Kwerenda w londyńskim archiwum IPMS

Literatura przedmiotu dotycząca dzieci polskich w Afryce, choć systematycznie przyrastająca, daleka jest od wyczerpujących temat opisów i analiz. W zakresie powyższych badań zbiory archiwalne, muzealne czy prywatne stanowią zatem będą podstawę źródłową i tej pracy naukowej. Ważną, nie tylko uzupełniającą częścią, składającą się na możliwie pełny obraz przekazu historycznego, jest też stała obecność tematyki „afrykańskiej” w organizowanych cyklicznie zjazdach, multimedialnych wystawach czy towarzyszących tym wszystkim przedsięwzięciom konferencjom naukowym¹⁰⁶.

Zdając sobie sprawę z zakresu i ogromu zagadnień, już w poszczególnych wydawnictwach wystarczających na osobne rozprawy, zakreśliłem tematem problematykę ograniczyłem wyłącznie do dwóch ugandyjskich osiedli. Zakładałem bowiem, że wydatnie zwiększy to szanse na dokładniejsze poznanie londyńskich zasobów: analizę i opis poszczególnych archiwaliów, gruntowniejsze zreferowanie wybranych treści, a w rezultacie odszukanie i przywołanie – w codziennej uchodźczej egzystencji – przynajmniej kilkadziesiątu z blisko 3 tysięcy nazwisk najmłodszych bohaterów afrykańskiej przygody oraz ich źródłową konfrontację z wcześniej przygotowanymi w odnośnych aneksach „Spisami uchodźców”.

Założenie, mam nadzieję choć w części spełnione, okazało się jednak również iluzorycznym: lektura i eksploracja zbiorów w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, uzmysławia bowiem dobitnie, że do kolejnych uzupełniających

¹⁰⁶ Na kontynencie afrykańskim pod koniec 1944 r. było blisko 8 tysięcy polskich dzieci. W Londynie w 1969 r. miały miejsce dwa spotkania wychowanków i profesorów „Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego” z osiedla Koja, podobny zjazd młodzieży z Masindi odbył się w Leicester w latach 1975 i 1978. W 1983 r. w stolicy Wielkiej Brytanii zorganizowano pierwszy „Światowy Zjazd Afrykańczyków”, rok później wzięli w nim udział uczniowie z pozostałych szkół polskich w Afryce, trzecie spotkanie odbyło się w Toronto (1987), czwarte w Londynie (1988). W Polsce z oczywistych względów I Zjazd odbyć się mógł dopiero w 1989 r. (Wrocław), następny w 1991 (obecnych było przeszło 500 osób). W 1992 r. uchwałą II Zjazdu na miejsce zlotu wybrano ponownie Wrocław, a w 2011 i w 2013 r. raz jeszcze stolicę Dolnego Śląska. Było to już XIII i XIV spotkanie „Afrykańczyków”; zob.: *Towarzystwo „Klub pod Baobabem” 1989-2011*, „Biuletyn Klubu pod Baobabem” Wrocław 2011. W kraju powyższa tematyka zaowocowała także materiałami z naukowych spotkań i kolejnych wystaw: *Polskie dzieci na tułaczym szlaku 1939-1950* (Warszawa 2007); *Polskie dzieci, młodzież i szkoły na tułaczym szlakach 1939-1948* (Warszawa 2011); [Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie:] „*Polskie cmentarze w Afryce Wschodniej*” (2010) – <http://www.polskiecmentarzewafryce.up.krakow.pl/home> oraz H. Chudzio, *Z mrozów Syberii pod słońce Afryki*, „Konспект” (Kraków) 2009 nr 3-4; tekst dostępny w Internecie – http://pbc.up.krakow.pl/Content/5924/konспект_nr_3_4_2009_33_kania_marcin_red_000666.pdf

kwerend pozostaje jeszcze długa lista archiwalnych zespołów, zarówno w Polsce jak i poza granicami naszego kraju¹⁰⁷.

Pośród troskliwie gromadzonych zasobów Instytutu, znajdują się wspomniane wyżej „Kolekcje osobowe i organizacji na uchodźstwie”, tamże z wyodrębnioną sygnaturą archiwalną złożona została „Kolekcja 174”, poprzez którą dotrzeć można do interesującego autora zespołu zatytułowanego „*Osiedla polskie w Afryce*”.

„Afrykańska kolekcja” w metodycznie opisanych piętnastu teczkach zbiera materiały i dokumenty dotyczące kolejnych wyodrębnionych miejscowości i poszczególnych tematów:

1. Digglefold; 2. Ifunda; **3. Koja** (zawartość według oryginalnego opisu: „Historia osiedla, szkolnictwo, szpital, gimnazjum ogólnokształcące, referat oświatowo-kulturalny. Związek Ziem Wschodnich, komunikaty, informacje, wycinki z „Głosu Polskiego” za rok 1948. Lista zmarłych żołnierzy. Okres: 1942-1949”); 4. Kondo; 5. Marandellas; **6. Masindi** („Historia osiedla bardzo dobrze udokumentowana, liczne fotografie. Album fotograficzny osiedla w Rongai. Czasokres: 1942-1946”); 7. Morogoro; 8. Rusape; 9. Tengeru; 10. Album fotograficzny ze zjazdu mieszkańców osiedli w Afryce w 1975 roku; 11. Kronika życia uchodźców polskich w Afryce – Rodezja Płn. (praca dra Wacława Korabiewicza

¹⁰⁷ Przedstawione archiwalia z pewnością należałoby poszerzyć o kolejne analizy materiałów źródłowych: 1. *Zbiory i kolekcje w Polsce*: a) Archiwum Akt Nowych (Warszawa). Zespoły: Ambasada RP w Waszyngtonie; Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej; Państwowy Urząd Repatriacyjny; Poselstwo RP w Teheranie; b) Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (Warszawa). Zespoły: Departament Polityczny 1945-1948 (Zespół 6); Gabinet Ministra (Zespół 15); Biuro do Spraw Repatriacji (Zespół 22). 2. *Zbiory i kolekcje w Wielkiej Brytanii*: a) Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (Londyn). Zbiory i inwentarze: Prezydium Rady Ministrów; Dokumenty cywilnych urzędów rządowych; Dokumenty. Kolekcje osobowe i organizacji na uchodźstwie; b) The National Archives (Londyn). Zespoły: Foreign Office, War Cabinet Minutes, War Office. 3. *Zbiory i kolekcje w USA*: a) Instytut Hoovera w Kalifornii (Stanford). Zespoły: Ambasada RP w ZSRR, Anders Collection, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, Ministerstwo Spraw Zagranicznych; b) Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku. Zespół archiwalny nr 029 (Sybiracy: wspomnienia i relacje z zesłania 1957-1998). Niezwykle pomocne są „Bazy danych” na portalu informacyjnym Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych w Warszawie – <https://www.archiwa.gov.pl/pl/>, obszerny spis zbierający „Archiwa państwowe, kościelne, zakładowe, społeczne i prywatne oraz inne zbiory o charakterze archiwalnym w Polsce” znaleźć można na warszawskim „Portalu historycznym” – <http://polishhistory.pl/>; Podobnie cenne źródłowo są zbiory Ośrodka „KARTA”: *Katalog zbiorów Archiwum Wschodniego*, t. II (Kolekcje osobiste). Zespół 90: A. Pakulska (ur. 1935) – Moja podróż ze Lwowa przez Kazachstan i Afrykę do Kraju (Poznań 1989, mps, kopia, 22 s.: lata 1940-1947, m. in. pobyt w Koja: życie codzienne, szkoła, teatr i chór); ZS 886: A. Piaścińska (ur. 1928, z d. Pruska) – Moja wojenna tułaczka (Racula 1997, mps, kopia, 10 s.: lata 1940-1947, pobyt w osiedlu Koja); ZS 397: M. Urban (ur. 1911, z d. Wasyluk), brak tyt. (Wrocław 1992, mps, kopia 4 s.: wyjazd do Ugandy i praca w szkole); ZS 994: J. Przybylak (ur. 1934), lata 1940-1947 (Glasgow 1999, mps, oryg., 2 s.: pobyt i nauka w Masindi); katalog zbiorów dostępny w Internecie – http://www.pgscs.org/files/Polish_Deportations_and_Exiles/Archives_Polish_Deportees/00C%20-%20Karta%20-%20Archiwum%20Wschodnie.pdf; Szereg informacji znaleźć można w archiwach ugandyjskich: S. Lwanga-Lunyiigo, *Uganda's Long Connection with [...]*, [w:] *Uganda and the Problem of Refugees*, Kampala 1998, s. 19-20 oraz D. Kiyaga-Mulindwa, *A Safe Haven for Polish Refugees: 1942-1951*, „The Uganda Journal” (Kampala) 2000 vol. 46, s. 67-72, informacja dostępna [Subscription or Fee Access] w Internecie – <https://www.ajol.info/index.php/uj/issue/view/3027>

otrzymana w 1991 r.); 12. Polski ośrodek szkolny w Digglefold w Płd. Rodezji 1943-1946 (opracowanie przekazane we wrześniu 1993 roku przez Bohdana Ławińskiego); 13. Pamiętnik „Afrykańczyka”. Rendez-vous z młodością: Zjazd „Afrykańczyków” w Orchard Lake (materiały z 1996 roku); 14. Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum Ogólnokształcącego i Liceum Humanistycznego w Gatooma w Płd. Rodezji za rok 1948; kolekcję zamyka teczka nr 15. Tengeru (album fotograficzny z 1945 roku)¹⁰⁸.

Osiedle Koja (materiały i dokumenty źródłowe)

Zawartość teczki nr 3 według zastanej treści zbioru (i alfabetycznego układu archiwaliów) przedstawia się następująco; czcionką „**pogrubioną**” wyróżniono referowane, cytowane lub wykorzystane w tekście sprawozdania:

1. **Administracja Osiedla** (brak daty i podpisu, z końcową uwagą: „[...] do opracowania dołącza się plik fotografii ilustrujących najważniejsze obiekty, instytucje itp.”; mps, k. 3).

2. Drużyna Sanitarno-Porządkowa (Koja, 15 listopada 1946 r., sygn. pieczęcią: Inspektor San[itarno]-Porz[ądkowy], podpis nieczyt.: Jerzy Berezowski; rps, k. 2).

3. **Duszpasterstwo Katolickie** (b. d., oprac.: ks. proboszcz Stefan Myszkowski; mps, k. 1).

4. **Działalność Opieki Społecznej w osiedlu Koja** (od 12 listopada 1942 r. do 31 maja 1946 r.; podpis: Referent Opieki Społecznej, Tomasz Labocha; mps, k. 4).

5. **Działalność Referatu Kulturalno-Oświatowego**: od 12 listopada 1942 do 31 lipca 1945 r. oraz od 1 sierpnia 1945 do 31 maja 1946 r. (Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Koja, 30 lipca 1946 r., oprac.: Irena Voglowa, Referent Kulturalno-Oświatowy; mps, k. 1-24).

¹⁰⁸ W zbiorach Biblioteki Polskiej w Polskim Ośrodku Społeczno-Kulturalnym (POSK) w Londynie przechowywany jest „Album fotografii z osiedli polskich w Afryce: 1943-1946” (sygn.: 1/AL); oprawiony w czerwone płótno z ukośnym niebiesko-czarnym haftowanym paskiem (ok. 40x30 cm, k. 32, na ogół bez pergaminowych przekładek). Kolekcja zawiera 164 ręcznie opisane czarno-białe fotografie o wymiarze pocztówkowym oraz tzw. stykówki, dokumentujące w nadanym przez twórcę porządku życie codzienne polskich uchodźców w 12 afrykańskich osiedlach: Tengeru (Tanganika, 45 fot.), Lusaka (Płn. Rodezja, 16 fot.), Masindi (Uganda, 3 fot.), Rusape (Płd. Rodezja, 8 fot.), Kondoa (Tanganika, 6 fot.), Abercon (Płn. Rodezja, 9 fot.), Digglefold (Płd. Rodezja, 4 fot.), Oudtshoorn (UPA, 10 fot.), Koja (Uganda, 16 fot.), Ifunda (Tanganika, 1 fot.), Kidugala (Tanganika, 1 fot.), Bwana Mkubwa (Płn. Rodezja, 45 fot.). Trzy duże zdjęcia, bez datowania, dotyczące mieszkańców **Masindi** noszą podpisy: „Kurs kroju i szycia” (2 fot.) i „Mali muzycanci” (1 fot.), szesnaście mniejszych (zapełniających dwie karty) przedstawiające osiedle **Koja** opisano: „Klasa IV f gimn.”, „Grono naucz. gimn.”, „Kl. I c gimn.”, „Klasa I b gimn.”, „Klasa III gimn.”, „Klasa II b gimn.”, „Klasa II a gimn.”, „Klasa I a gimn.”, na osobnej karcie: „Grona naucz. szkoły nr 3”, „Grono naucz. szkoły nr 2” (dwie fot.), „Praca w ogrodzie szkolnym. Szkoła nr 2” (dwie fot.), „Dożywianie w szkole nr 2”, „Zespół teatralny” oraz „Inspektor szkolny p. K. Bielański”.

6. **Historia Ambulatorium** (Koja, 1 sierpnia 1946 r., oprac. kpt. dr Tadeusz Wyspiański; mps, k. 1; zawiera: **Wykaz statystyczny recept** wykonanych przez aptekę w miesiącu lutym i lipcu 1943-1946; rkp, tabela, k. 1).

7. **Historia rozwoju szpitalnictwa za rok 1942-1946** (Koja, sierpień 1946 r., sygn. pieczęcią: St. Lekarz Os. Koj, podpis nieczyt.: dr [Michał] Sadowski; mps, k. 5).

8. **Koedukacyjne Gimnazjum Ogólnokształcące**. Materiał do kroniki Państwowych Kursów Gimnazjalnych i Państwowego Gimnazjum Koedukacyjnego (Koja, 13 sierpnia 1946 r., podpis: Dyrektor Gimnazjum mgr J. Komorowska-Delawska; odpis B 2093; mps., k. 3).

9. **Koło Związku Ziemi Wschodnich RP** (Koja, 16 listopada 1946 r., oprac. inż. Tadeusz Żemoytel; mps, s. 1-7).

10. **Komisja Porządkowa** (Koja, listopad 1946 r., oprac.: inż. T. Żemoytel; mps, k. 1-4).

11. Koperta zawierająca **siedem niewielkich** (ok. 7x10 cm) **opisanych fotografii**: a) Polish Settlers' in Koj, Uganda 1944. The camp hospital (nr 19770), b) Brick manufacturing is carried on at this camp (19776), c) The camp's carpentry shop (19778), d) Women weavers at the camp (19788), e) Camp slaughter-house (19792), f) His Lordship Bishop [John] Reesinck (19807), g) „Ladies of the Chorus” (19822).

12. [R. Królikowski:] **Zbiór artykułów mjr. Romana Królikowskiego**: Komunikaty Polskiego Oficera Łącznikowego przy East Africa Command Nr 1-14 wraz z dokumentami, całość w kartonowym etui (druki, rps i mps; łącznie 17 jednostek archiwalnych, k. 50)¹⁰⁹.

¹⁰⁹ Ostatni zbiór obejmuje: 1. Sprawa: Oficer Łącznikowy przy EAC, Nairobi (27 lutego 1948 r., podpis.: gen. dyw. Stanisław Kopański, Inspektor Gen. PKPR; mps, odpis, k. 1); 2. Movement Control Order No. 4770 (5 listopada 1948 r.; mps, s. 1-4); 3. Pismo mjr. R. Królikowskiego z 9 listopada 1948 r. [do:] H. Arnold Curtis Esq., IRO, Nairobi (mps, k. 1, „Route” k. 1); 4. Pismo mjr. R. Królikowskiego z 17 grudnia 1948 r. [do:] Pan Delegat Seweryn Szczepański, Prezes Komitetu Obywatelskiego w Nairobi (mps, k. 1); 5. Pismo z 28 grudnia 1948 r. [do:] Polish Resettlement Corps (podpis. przez mjr. R. Królikowskiego, mps, k. 1); 6. Rachunki i rozliczenia finansowe mjr. R. Królikowskiego za 1948 r. (k. 3); 7. Polski Korpus Przysposobienia i Rozmieszczenia: zaświadczenie zakończenia Służby Oficerskiej w PKPR. [Pieczęć podłużna:] Polish Resettlement Corps Record Office, 27 Jan. 1949, Witley Camp, Godalming, Surrey (sygn.: Szef Biura Ewidencyjnego PKPR, podpis nieczyt., mps, tekst w j. pol. i ang., s. 1-2); 8. Zaświadczenie Demobilizacyjne dotyczące mjr. R. Królikowskiego z 24 lutego 1949 r. (oryginał, rps na druku, s. 1-2 oraz 2 fot. i 2 negatywy); 9. Pismo mjr. R. Królikowskiego z 11 kwietnia 1949 r. [do:] HQ.EAC, „A” Branch w Nairobi (mps, k. 1); 10. Pismo do mjr. R. Królikowskiego z 6 maja 1949 r. wystosowane przez: The Regimental Paymaster PRC (mps, k. 1); 11. Komunikat Biura Ewidencyjnego PKPR w sprawie brytyjskich odznaczeń pamiątkowych (gwiazd i medali) za służbę w PSZ pod dowództwem brytyjskim 1939-1945 (Witley, maj 1949 r.; mps, k. 1); 12. Zakończenie transportów Rodzin Wojskowych z Afryki Wsch. i Płd. (b. d., podpis: mjr Roman Królikowski, mps, k. 2); 13. Pismo mjr. R. Królikowskiego z 22 kwietnia 1951 r. [do:] Polish Records Aftermath Section, War Office, C. 4., Worcester Road, Droitwich (mps, k. 1); 14. Odpowiedź na Pismo mjr. R. Królikowskiego z 22 kwietnia 1951 r. The War Office, Worcester Road, Droitwich, May 1951 (podpis nieczyt., mps, k. 1); 15. Pismo mjr. R. Królikowskiego z 16 czerwca 1951 r. [do:] The Director of Intelligence and

13. **Obóz Koja:** wycinki prasowe głównie z „Głosu Polskiego” za rok 1948 (dotyczą tzw. „Operation Polejum”, część autorstwa mjr. R. Królikowskiego; na kartach formatu A4; k. 10).

14. **Oddział Ogólny Związku Byłych Żołnierzy WP** (Historia założenia w osiedlu Koja-Mukono; brak daty, podpis nieczyt.: Franciszek Ziobrowski; rps., s. 1-2).

15. **Organizacja Straży Bezpieczeństwa** (Koja, brak daty, oprac.: Kierownik Referatu, [Antoni] Załucki; mps, k. 3).

16. **Rada Osiedla** (Koja, 26 lutego 1947 r., brak sygn. i podpisu; mps, s. 1-6).

17. **Referat Pracy** (Koja, 26 lutego 1947 r., podpis nieczyt.: kpt. Feliks Kański; mps, k. 3).

18. **Rzut oka wstecz na pracę ambulatorium szkolnego i Praca na oddziale dziecięcym szpitala** (Koja, 4 sierpnia 1946 r., oprac. dr Starzecki; mps, k. 2).

19. **Spółdzielnia** (25 listopada 1946 r., Prezes Zarządu Osiedla: Władysław Małszyński, Prezes Rady Nadzorczej: Władysław Studziński, opracował: Leopold Gadzina; mps, k. 13).

20. **Stowarzyszenie Akcji Katolickiej.** Historia (Koja, brak daty, oprac.: Prezes Akcji Katolickiej, Bolesław Czapski; mps, k. 1).

21. **Szkolnictwo** (Koja, brak daty i podpisu autora opracowania; mps, k. 8).

22. **Związek Rodzin Wojskowych** (Koja, 21 lutego 1947 r., sygn. pieczęcią: Skarbnik Zw. Rodzin Wojsk., podpis: [Franciszka] Dobrowlańska; mps, k. 1).

Masindi (w materiałach i dokumentach źródłowych).

Zawartośćteczki nr 6 (w wyodrębnionych dalej zbiorach: „A”, „B”, „C”, „D” i „E”) według zastanej treści i alfabetycznego układu poszczególnych archiwaliów; czcionką „**pogrubioną**” wyróżniono referowane sprawozdania i wypracowania uczniów:

I. Teczka w części „A” zawiera:

1. **Bunyoro** (sprawozdanie inż. F[eliksa] Słotwińskiego, Masindi, 1 września 1945 r., brak podpisu; mps, k. 6).

2. Canadian Red Cross Aids Polish Refugees in African Camp 1943 (kserokopia mps; k. 1).

3. **Historia szkoły [zawodowej] w Masindi** (brak daty i podpisu autora; mps, s. 1-2).

Security, P. O. Box 91, Nairobi (mps, k. 1); 16. Materiały i druki (bilety wyjazdowe) dotyczące mjr. R. Królikowskiego (k. 10); 17. Spis imienny grobów zmarłych byłych żołnierzy PSZ pochowanych na cmentarzu w Tengeru – Tanganika (prawdopodobnie omyłkowo ze zbioru dotyczącego osiedla w Tengeru; mps, k. 1).

4. **Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata.** Polskie osiedle Masindi, Bunyoro-Uganda (1942-1946 r., Inspektor Szkolny, podpis nieczyt., z końcową adnotacją: „[...] do niniejszego szkicu dołącza się: „Historię Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego”, „Historię Gimnazjum Kupieckiego”, „9 zdjęć Szkoły Powszechnej nr 1”, „3 gazetki ścienne” i „2 akwarele uczennicy Jabłońskiej”, dalej: „7 zdjęć Szkoły Powszechnej nr 2” oraz „8 zdjęć Szkoły Powszechnej nr 3”; mps, k. 13).

4. Historia Związku Ziemi Południowo i Północno-Wschodnich (brak daty, podpis nieczyt.; k. 1).

5. **Krótki opis Referatu Bezpieczeństwa** w Masindi (27 sierpnia 1946 r., podpis: Władysław Goździewski; mps, s. 1-2).

6. Szara duża koperta „**Masindi. Uganda**”: a) 10 zdjęć wielkoformatowych (21x16 cm), pośród opisanych m. in.: „**Szkoła Powszechna nr 3**” (dwie fotografie „Central Art. Studio Ltd., Kampala”; na pierwszej „**Kl. VI Marii Kułakowskiej**” [1943/44], wśród osób podpisanych: Alicja Rotfeld, Adela Siudy, Jadwiga Mackiewicz, Anna Ehrenreich, Stanisław Mech, Marian Macko, Zofia Maciążek, Aniela Oczkowska, Feliks Kowal, Gustaw Żebrowski, Józef Diak, Bolesław Szczerbowicz, Genowefa Głąb, Stanisław Kadłubowski, Helena Popowska, [ołówkiem dopisano:] Karolina Perkowska, Stanisława Michalska, Karolina Domsza, Maria Laskowska i Adolf Moszyński; na drugiej fot. „**Kl. V Szkoły nr 3**” (Masindi 20.III.1944), wśród podpisanych: Stefania Kraus, Władysława Nowaczek, Maria Wieliczko, Zofia Wakulczyk, Jadwiga Wołodźko, Kazimiera Kwater, Stanisława Oczkowska, Bogumiła Laskowska, Romualda Kanczesówna, Władysława Król, Stanisława Łobuszewska, Anna Śnieżko, Waleria Przysiecka, Stanisława Janiczek, Stanisława Olech, Maria Woźna, Aleksander Waltoś, Zdzisław Krasucki, Marian Swastek, Wacław Sapiecha, Jan Górajewski, Teodor Sierociuk, Tadeusz Puszkiewicz i wych. Maria Kułakowska), kolejne fotografie to: **klasa I c** (1943 r., Marii Brzezickiej; pomiędzy Marianem Kinaszem-Surowieckim a Marią Kułakowską chłopiec z małpką), **klasa III i IV** (Masindi: 1943, kl. III – p. I. Pomorska; 1944, kl. IV – „Drogiej Pani Kierowniczce”), **klasa VI i I a** (p. M. Kułakowskiej) oraz „**Kl. VI** (20.II.1944 r., [siedzą:] Genowefa Szymańska, p. Minkowska, p. Dadejowa, p. Kinasz-Surowiecki, Kierownik Szkoły [M. Kułakowska], p. Pomorska, [stoją I rząd:] Eugeniusz Wdowiak, Alfred Skwierzyński, Tadeusz Głąb, Andrzej Michalski, Janina Rybka, Wanda Skwierzyńska, Cecylia Kuryś, Wanda Król, Alfreda Załoga, Zofia Ochrenczuk, Irena Miotła, Janina Hawran, Janina Kusy, Stefania Szeretko, Eleonora Żebrowska, Piotr Magierowski, Zygmunt Kułakowski, Stanisław Kanczes, Henryk Tyczyński, [stoją II rząd:] Danuta Dominkiewicz, Lucyna Ostrowska, Zofia Sikorska, Aleksandra Ostrowska, Leokadia Ralcewicz, Anna Maślona, Eugenia Pawlukiewicz, [pod drzewami:] Stanisław Doleży, Stefan Fedyk, następnie: „**Kl. IV a** (p. Pauliny Dadejowej, Masindi 1943 r. wraz z nazwiskami kolejnych wychowanków, [siedzą:] Kazia Kościelniak, Zosia Szmidt, p. Dadejowa, p. Minkowska, p. Ki-

nasz-Surowiecki (Kazio Jarocki na kolanach), p. Kwiatek, Kierownik Szkoły [M. Kułakowska], Halina Brandenbura, [stoją I rząd:] Janina Godzisz, Waleria Podlach, Jadwiga Dźwiniel, Genowefa Kusa (Kusy), Genia Derlaga, Janina Szczęch, Wanda Żak, [II rząd:] Stasia Marynicz, Władzia Więclawek, Wanda Szczygłowska, Danuta Węgorok, Aniela Piechuta, Halina Maślona, Lila Gadomska, Emma Łabucka; przypadkowi tu chłopcy nie zostali opisani) oraz trzy zdjęcia bez dokładnych opisów („Szkoła Powszechna nr 1”, dwa „Szkoła Powszechna nr 2), łącznie k. 13;

b) **19 fotografii małoformatowych** ilustrujących życie codzienne w Masindi (m. in. Szkoła Powszechna nr 3: „Dziewczynki przy siatce”, „Gimnastyka dziewcząt”, „Imieniny Kierownika Szkoły”, „Niektóre oddziały szkoły”, „Klasa półroczna V i VI”, „Przy Godle”, kolejno: Szkoła Powszechna nr 2: [„I Komunia św.”], [„Grono Pedagogiczne”] oraz trzy fotografie [„Uroczystości poświęcenia Sztandaru”]; łącznie k. 19); dalej: c) dwie fotografie kolorowe (20 października 1972 r.) i negatyw 7 zdjęć (1 negatyw fot., k. 2); d) 2 fot. rysunków humorystycznych (plakaty, k. 2); e) kolorowa akwarela przedstawiająca kobietę afrykańską w stroju plemiennym (brak daty, podpis nieczyt., k. 1), całość zamyka: f) nekrolog zmarłego w Londynie 2 października 1973 r. Józefa Parolewicza (k. 1).

7. Opis działalności Czerwonego Krzyża w Masindi (18 sierpnia 1946 r.; mps, k. 2).

8. **Opis działalności Polskiej YMCA** (23 sierpnia 1946 r., podpis nieczyt.; mps, s. 1-4).

9. Polish Settlers in British Africa (brak daty i podpisu; mps, k. 2).

10. **Powstanie i rozwój Gimnazjum** w Masindi (brak daty i autora oprac.; mps, k. 11).

11. **Publiczna Szkoła Powszechna nr 1** w Masindi (1943-1946 r., 5 fot., wśród opisanych: „Szkoła Powszechna nr 1. Dzień pracy w szkole na nowym terenie w roku 1945-46” oraz „Wystawa robót szkolnych w 1944 roku”; liczne braki fot., rps, s. 1-6).

12. „Publiczna Szkoła Powszechna nr 1” (akwarela, brak daty i podpisu; k. 1), „Publiczna Szkoła Powszechna nr 1” (widok ogólny pawilonów wraz z rozmieszczeniem poszczególnych klas w 1945 r., akwarela: Waleria Jabłońska, kl. VI a; k. 1) oraz rysunki dotyczące życia szkolnego (kl. VI, tabele i plany zajęć na rok 1944; k. 8).

13. Rysunki, wypracowania i materiały dotyczące dzieci w Masindi: **„Rozpoczęcie roku szkolnego”** (przemówienie Kierownika „Szkoły Powszechnej nr 4” o wyjeździe do osiedla w Rongai, 1 lutego 1945 r., podpis nieczyt.: Maria Kułakowska; rps, k. 2), **„Drogie dzieci nasze”** (16 kwietnia 1945 r., list Kierownika Sekcji Wydawniczej AP na Wschodzie, podpis: ppłk. Stanisław Tworzydło; mps, k. 2) oraz niewielkie zdjęcie, kartka i świąteczne życzenia (1 kwietnia 1945 r., koperta zaadresowana na nazwisko: „Maria Kułakowska”; rps, k. 5), dalej:

- a) „**Nasz kościół w Masindi**” (tekst i rys. ołówkiem bez daty: Stanisława Niebieszczańska, niewielkie zdjęcie: „Kościół w Masindi”; k. 3),
- b) „**Nasza kapliczka szkolna**” (rys. kredką bez daty i podpisu; k. 1),
- c) „**Nasza szkoła**” (11 marca 1945 r., tekst Stanisława Łobuszewskiego, „Szkoła Powszechna nr 4”, kl. VI b; rys. kredką: Władysława Nowaczek; rps, k. 2),
- d) „**Nasza wioska**” (6 marca 1945 r., tekst Kazimiera Kwater, „Szkoła Powszechna nr 4”, kl. VI b; rys. kredką: Stanisława Olech, 11 marca 1945 r., kl. VI b; rps, k. 2),
- e) „**Kapliczka w Niespodziance**” (tekst opisu „**Rekolekcje w naszej szkole**”, 10 marca 1945 r., Aniela Piechuta, kl. VI a; rys. kredką Danuta Wszolek kl. VI a, 20 maja 1945 r.; rps, k. 2),
- f) „**Stół wielkanocny w Masindi**” (1 kwietnia 1945, tekst Maria Woźna, „Szkoła Powszechna nr 4”, kl. VI b; „**Wielkanoc**”, rys. Stefania Kraus, kl. IV b; rps, k. 2),
- g) „**Wakacje**” (tekst opisu Stanisława Olech, kl. VI b, rps; k. 1).

14. Sprawozdanie Oddziału Polskiej YMCA w Masindi za miesiąc wrzesień 1946 r. (podpis W. Czarnowski; mps, k. 3).

15. **Sprawozdanie o działalności Referatu Kulturalno-Oświatowego** (Masindi, 12 sierpnia 1946 r., podpis nieczyt.; mps, k. 3).

16. Uchwała Związku Ziemi Północno-Wschodnich w Masindi 17 września 1946 r. (poufne, odpis podpisany przez W[iktora] Czarnowskiego; mps, k. 1).

II. W części „B” teczka mieści kartonowe etui oprawne w niebieskie płótno, na nim kolorową nicią wyhaftowany obrazek z afrykańskim motywem (palma i chata kryta słomą), na odwrocie kartka pocztowa: „Polskie Osiedle, Masindi” (całość ok. 22x16 cm).

Część pierwsza zbioru: na stronie tytułowej okrągła pieczęć („Publiczna Szkoła Powszechna nr 3. Osiedle Masindi. Uganda”), rok szkolny 1942/43: XI-XII 1942 r., 1943: I-II 1943 r., zawiera: „**Przemówienia**” kierowniczkii szkoły Marii Kułakowskiej, notatki, zdjęcia i programy uroczystości szkolnych („Jasełka” 10 stycznia 1943 r., w układzie Stefani Pawlus; „Poranek styczniowy” 22 stycznia 1943 r., kl. I-VI), (karty formatu A4 złożone wpół, łącznie 21 jednostek archiwalnych); dołączony **skorowidz Masindi „Cabarego School”** obejmuje:

- 1. 112 rocznica Powstania Listopadowego („**Jak obchodziliśmy 112 rocznicę Powstania Listopadowego?**”; 29 listopada 1942 r.) – Wiktoria Zajdel, kl. VI,
- 2. 112 Rocznic Powstania Listopadowego („**Jak obchodziliśmy 112 rocznicę Powstania Listopadowego?**”) – Janusz Mackiewicz, kl. VI,
- 3. 112 Rocznic Powstania Listopadowego („**Opisz Akademię z dn. 29 listopada 1942 r.**”) – Karolina Domsza, kl. V,
- 4. **Jak spędziłaś dzień 6 grudnia?** – Anna Ehrenreich, kl. V,

5. **Jak spędziłaś niedzielę?** – Czesława Brandenbura, kl. VI,
6. **Jak spędziłeś niedzielę?** – Henryk Nowak, kl. VI,
7. **Pierwsza Komunia święta** – Zofia Szmidt, kl. III,
8. **Pierwsza Komunia święta („Opisz swoją pierwszą świętą komunię”;** 20 grudnia 1942 r.) – Danuta Bilor, kl. VI,
9. **Jak spędziła Świąta Bożego Narodzenia** – Anna Maślona, kl. IV,
10. **Jak spędziłaś drugi dzień Bożego Narodzenia** – Genowefa Szymańska, kl. IV,
11. **Jak spędziłaś drugi dzień Bożego Narodzenia („Jak spędziłam święta Bożego Narodzenia?”)** – Aleksandra Dadej, kl. VI,
12. **Jak spędziłeś drugi dzień Bożego Narodzenia („Opisz jak spędziłeś święta Bożego Narodzenia”)** – Zygmunt Ehrenreich, kl. VI,
13. **„Jaselka” („Opisz „Jaselka” odegrane dnia 10 stycznia 1943 r.”)** – Helena Popowska, kl. V,
14. **„Jaselka” („Opisz „Jaselka” odegrane dnia 10 stycznia”)** – Danuta Jarocka, kl. VI,
15. **List do brata** – Lech Zajdel, kl. IV,
16. **List do brata („List do najdroższej Pani wychowawczyni dnia 22 stycznia”)** – Wiera Mielnik, kl. VI,
17. **Opis filmu (projekcja: 22 stycznia 1943 r.)** – Eugenia Kowalczuk, kl. VI,
18. **Dwa zdjęcia klas III, IV, VI (na ostatnim m. in.: Danuta Jarocka, Danuta Bilor, Janusz Mackiewicz, Wiera Mielnik, Henryk Nowak, [stoją:] Wiktoria Zajdel, Czesława Brandenbura, Zygmunt Ehrenreich, Eugenia Kowalczuk, Aleksandra Dadej, [Grono Nauczycielskie:] Maria Kułakowska, o. Piekarczyk, p. Dadejowa, Tola Bilorowa) oraz „Orkiestra” (Janusz Mackiewicz, Henryk Nowak, Z. Ehrenreich i W. Stopa).**

Część druga tegoż zbioru: na stronie tytułowej okrągła pieczęć („Publiczna Szkoła Powszechna nr 3. Osiedle Masindi. Uganda”), rok szkolny 1943/44: I półrocze 1.III.1943 – 31.VII.1943 r. (6 fotografii, rys., rps, łącznie 20 jednostek archiwalnych); dołączony skorowidz obejmuje:

1. **Opis Kaziuka** (4 marca 1943 r., tekst z rys. ołówkiem: „Na „Kaziuku”. Stragan z obwarzankami na kiermaszu w Wilnie”) – Alfreda Załoga, kl. V,
2. **Opis szkoły** (5 marca 1943 r.) – Leokadia Butrymowicz, kl. V,
3. **Pobył ks. Biskupa („Opisz pobyt księdza biskupa w obozie”, 24 marca 1943 r.; tekst z rys. kredką)** – Alicja Lesiak, kl. V,
4. **Obóz przejściowy** (2 kwietnia 1943 r.; tekst z rys. ołówkiem: „Domek w osiedlu Masindi”) – Lech Zajdel, kl. V,
5. **Opis szkoły** – Bolesław Szczerbowicz, kl. VI,

6. **Opis szkoły** (7 kwietnia 1943 r., tekst z rys. kredką) – Zygmunt Kułakowski, kl. V,
7. **Opisz I obóz** (12 kwietnia 1943 r.) – Lucyna Ostrowska, kl. V,
8. **Opisz II obóz** (16 kwietnia 1943 r., tekst z rys. kredką) – Genowefa Szymańska, kl. V,
9. **Opisz III obóz** (17 kwietnia 1943 r., tekst z rys. ołówkiem) – Janina Kusa [Kuś], kl. V,
10. **Opisz ogród szkolny** (20 kwietnia 1943 r.) – Apolonia Częstochowska, kl. V,
11. **Plan ogrodu szkolnego nr 3** (rys. wraz ze skalą i legendą) – Anna Maślona, kl. V,
12. **Opisz IV obóz** (28 kwietnia 1943 r., tekst z rys. kredką) – Danuta Dominkiewicz, kl. V,
13. **Święta Wielkanocne** (28 kwietnia 1943 r., tekst i 5 zdjęć szkolnych) – Leokadia Ralcewicz, kl. V,
14. **Opisz V obóz** (19 czerwca 1943 r., tekst z rys. ołówkiem) – Stanisław Dolezy, kl. V,
15. **Boże Ciało** (26 czerwca 1943 r.) – Stanisław Kanczes, kl. VI,
16. **Opisz lato w Polsce** (21 czerwca 1943 r., tekst z rys. kredką) – Stanisław Mech, kl. VI,
17. **Akademia szkolna** (27 czerwca 1943 r., „Program uroczystości ku czci Władysławów”, rys. kredką) – Zygmunt Kułakowski, kl. V,
18. **Noc świętojańska** (26 czerwca 1943 r.) – Aleksandra Ostrowska, kl. V;
[w uzupełnieniu:] 19. **„Święto morza” w Afryce** (28 czerwca 1943 r., tekst z rys. kredką) – Anna Maślona, kl. V,
20. **Jak odczułaś stratę Naszego Wodza?** (7 lipca 1943 r., tekst z rys.: „Ołtarz w Jadwisinie” i fotografia z dedykacją ks. Fr. Winczowskiego: „Za ofiarę na budowę Kościoła”) – Janina Hawran, kl. V].

III. Teczka nr 6 w części „C” zawiera album oprawiony w szare płótno (ok. 26x18 cm), na stronie tytułowej trzy haftowane poprzecznie różnokolorowe paski. Zbiór, obok „Powitania” kierowniczkii „Szkoły Powszechnej nr 3” (Marii Kułakowskiej, 1 października 1943 r.), mieści wypracowania i rysunki dzieci (w tym akwarelę murzyńskiej wioski autorstwa Alicji Lesiak, kl. VI), rachunki ze sklepu „Polonia” oraz programy uroczystości szkolnych (karty formatu A4 złożone wpół, rys., rps, łącznie 40 jednostek archiwalnych); **dołączony skorowidz** (1 października 1943 – grudnia 1944 r.) obejmuje:

1. **Najmilszy dzień wakacyjny** – Stanisława Michalska, kl. VI,
2. **Protest przeciwko Hitlerowi** (3 października 1943 r.),

3. Imieniny ks. kapelana Franciszka Winczowskiego (4 października),
4. Zwiedzanie przędzalni i warsztatów tkackich w osiedlu – Kazimierz Jarocki, kl. IV,
5. Poranek Szopenowski w naszej szkole (17 października) – Zdzisław Krasucki, kl. IV b,
6. Pożegnanie Ochotniczek („**Jak spędziłaś czas 22 października 1943 r.**”) – Stanisława Michalska, kl. VI,
7. Imieniny katechetki pani Pomorskiej (20 października) – Zarząd kl. VI,
8. Zaduszki [„**Opisz Zaduszki**”] – Stanisława Michalska, 2 listopada (i Zarząd kl. IV-V),
9. **Opis naszej wioski** (26 grudnia) – Marian Ancilewski, kl. IV a,
10. **Opis jadalni** (26 grudnia) – Alicja Gadomska, kl. IV a,
11. Opis świetlicy (30 listopada) – Kazimiera Kościelniak, kl. IV a,
12. Opis choinki (24 grudnia) – Karolina Perkowska, kl. IV a,
13. Wieczór wigilijny („**Wieczór Wigilijny**”, 24 grudnia) – Aniela Oczkowska, kl. VI,
14. Święta Bożego Narodzenia (25-26 grudnia) – Helena Radziuk, kl. VI,
15. Drugi dzień Świąt (26 grudnia) – Adela Siudy, kl. VI,
16. Marsz Zuchów (29 grudnia) – Feliks Kowal, kl. VI,
17. Nowy Rok (1 stycznia 1944) – Anna Ehrenreich, kl. VI,
18. **Kolęda księży w naszej wiosce** (2 stycznia 1944) – Jadwiga Mackiewicz, kl. VI,
19. **Trzech Króli** (6 stycznia) – Alicja Rothfeld (Rotfeld; 18 stycznia; i słowa modlitwy: „Królowo polska matko Zbawiciela”), kl. VI,
20. Wycieczka harcerska (9 stycznia) – Gustaw Żebrowski, kl. VI,
21. Jak spędziłaś dzień 12 stycznia? – Adela Siudy, kl. VI,
22. Powitanie ks. Biskupa (15 stycznia) – Stanisław Różnicki, kl. VI,
23. Komunia święta (16 stycznia) – Maria Laskowska,
24. Pożegnanie koleżanek (10 stycznia) – Zofia Sikorska, kl. VI,
25. Bierzmowanie – Jerzy Geniusz, kl. VI,
26. Pożegnanie ks. Biskupa (17 stycznia) – Lucyna Ostrowska, kl. V,
27. Wycieczka harcerska (21 stycznia) – Wanda Skwierzyńska, kl. V,
28. Sławni Polacy: Paderewski – Marian Macko, kl. VI,
29. Sławni Polacy: Maria Curie Skłodowska – Gustaw Żebrowski, kl. VI,
30. 11 listopada – Alicja Rothfeld, kl. VI,
31. Św. Stanisław Kostka (13 listopada) – Kazimierz Wolański, IV b,
32. Obrona Lwowa – Alicja Rothfeld, kl. VI,

33. Rocznica Powstania Listopadowego – Anna Ehrenreich, kl. VI,
34. **Pożegnanie naszej Koleżanki** – Zofia Maciążek, kl. VI,
35. Imieniny katechetki pani Marii Kwiatek – Władysława Król, kl. IV b,
36. Imieniny pani doktor Zielińskiej – Zarząd kl. VI,
37. Sławni Polacy: Matejko – Mirosław Laskowski, kl. VI.

IV. Teczka nr 6 w części „D” mieści album (ok. 24x32 cm, k. 18), oprawiony w szare płótno, opisany jako „Masindi 1942-[194]5”. Na przedniej okładce zbioru rysunek kredką przedstawiający murzyńską parę przemierzającą busz, na tylnej palma na tle trzech wzgórz z podpisem „Afryka Wschodnia. Uganda. Masindi”. Kolekcja zawiera 173, w części ręcznie opisanych, niewielkich fotografii (liczne braki) przedstawiających, w nadanym przez twórcę porządku, życie codzienne mieszkańców Masindi oraz okolicznych miasteczek.

Na wewnętrznej stronie okładki albumu 6 nieopisanych fotografii – karta 1 recto: 5 fot. (wśród opisanych „Zdjęcie pod palmami”, „Ojciec Piekarczyk”, „Zosia i Lodzia Butrymowicz z Kaganu”, „Masindi 25 grudnia 1942 r. Cabarego School”), verso: 9 fot. („I Komunia św.”, „Stroje do Jasełek”, „Choinka-Cyprys”); k. 2 r.: 2 fot. („Przedszkole – p. Tola”, „Kl. VI – wych. Kier. Szkoły”), v.: 8 fot. („Wielkanoc, ks. kap. Fr. Winczowski”); k. 3 r. (wizytówka i życzenia imieninowe dla ks. Fr. Winczowskiego, Masindi 2 lipca 1943 r., podpis: „Maria Kwiatkova, Władysława Minkowska, Maria Bilorowa, A. Szelałowska, O. Brzezicka, Paulina Dadejowa, Irena Pomorska, Mieczysław Pomorski”), v.: 1 fot. („Ołtarz w Jadwisinie 7 lipca 1943: 4 VII 1943 † Gen. Władysław Sikorski”); k. 4 r. (wycinek z gazety: „Szukajmy swoich bliskich i znajomych: Dzieci szkoły nr 3 w Masindi, kl. V b i VI”), v.: 1 fot. („Pomocnicza L[otnicza]S[łużba]K[obiet] – wyjazd do Anglii, kl. VI”); k. 5 r.: 3 fot. („Kościół w Masindi, 1946 r.”, „Pani Władysława Minkowska”, „Pani Maria Kułakowska”), v.: 6 fot. („Domek p. Śnieżkowej” i kartka z życzeniami wigilijnymi: „Masindi 1943 r.”); k. 6 r.: 4 fot. („Boże Narodzenie w Wiosce Dziecięcej”), v.: 7 fot. („Ks. bp. Lacoursiere”, „Pierwsza Komunia św.”, poświadczenie: „Polish Refugee Settlement, Bunyoro: Maria Kułakowska, 1.12.1944”); k. 7 r.: 7 fot. („Wakacje: Fort-Portal”, „Ojciec Piekarczyk”), v.: 10 fot. („21 IV 1944 r.: Wycieczka z p. kpt. Wieruszewskim; Czesław Gołębiowski; [Stanisław] Mech; [Marian] Macko, [Stanisław] Kanczes”); k. 8 r.: 5 fot. („Tańce”), v.: 5 fot. („Budowa kościoła”); k. 9 r.: 10 fot. („Tablica pamiątkowa 3 maja 1945: Wygnańcy polscy pełni tęsknoty za swą Ojczyzną umieścili tę tablicę w rocznicę Konstytucji Trzeciego Maja”, „Poświęcenie kościoła 1.XI.1945”), v.: 6 fot. („Gazetka, kl. VI a”, „Chłopcy kl. VI a-b”, „Bieg chłopców kl. V a-b”, „Kl. VI b p. Bilorowej”, „Marysia Kowal dzwoni!”, „Mrs Babs Gilles”, „Wycieczka Mrs Babs Gilles”); k. 10 r.: 5 fot. („P. Dul ćwiczy chór”, „Chór szkolny”, „Drugie śniadanie”), v.: 9 fot. („Jezioro Alberta”, „Wycieczka nad Jezioro Alberta”, „P. Pomorska z bratem”, „P. Bakun z chłopcami”, „Pogrzeb pana Pomorskiego”); k. 11 r.: 8 fot. („Pani

Minkowska”, „Pani Lesiak z Lalas”, „Pani Dadejowa z Lesią”, „Jurek Jurgielewicz z p. Tolą”, „Pani Królowa z dziećmi”, „Pani Marszałkowa z córkami”), v.: 7 fot. („P. Królowa z Romą”, 2x, „Roma”, „Przerwa”, „Harcerki”, „Drużyna harcerska”); k. 12 r.: 7 fot. („Staszek Kanczes [20.VIII.1945]”, „Teresa i Zygmunt”), v.: 5 fot. („Poświęcenie Sztandaru”, „Defilada przed Sztandarem”); k. 13 r. (pamiątkowa grafika „Polska Walcząca 1939-45: Kutno, Narvik, Tobruk, Monte Cassino, Falaise, Warszawa”), v. (wycinek gazety: „Map of Kenia showing Products”); k. 14 r. (list ppłk. [Stanisława] Tworzydło z Sekcji Wydawniczej 2 Korpusu do dzieci, 18 września 1945 r.: odpowiedź na listy Jasi Kościuk, Basi Flis, Kazi Dul i Cesi Świnoga, wypracowanie: „**Nasze osiedle**”, Stanisława Oczkowska, ucz. kl. VI b szkoły nr 4, z 6 marca 1945 r.), v. (wycinek z „Parady”: „Polska szkoła nad równikiem”, tekst i zdjęcia inż. W. Ostrowski); k. 15 r. (luzem kolorowa mapa: „East Africa—Physical and Political”), v. (kolorowa mapa: „Uganda—Administrative”); k. 16 r. (wypracowanie: „Pożegnanie”, Stanisław Kanczes, ucz. kl. VI, Masindi 28 lutego 1944 r., tekst i 1 fot.), v.: 9 fot. („Kampala”); k. 17 r.: 7 fot. (wśród nieopisanych dwie przedstawiają osiedle Koja, artykuł: „Wspomnienie z osiedla Koja, autor L. Gadzina), v.: 6 fot. („Hipopotamy” oraz kartki pocztowe); k. 18 r.: 6 fot. (kartki pocztowe, m. in.: „Jinja” i „Lake George”, wśród adresatów: „Teresa Kułakowska” oraz „Zygmunt Kułakowski”), v.: 4 fot. („Hipopotam” i „Ryba z Jeziora Alberta”); na końcu luzem przed okładką: dwukartkowy album, przewiązany bawełnianą kolorową nitką, z „Życzeniami dla Kierowniczkii Szkoły”, na stronie pierwszej: akwarelka z różyczką przedstawiające afrykańskie domki (w środku podpisy złożyły: „Aniela Piechuta, Zofia Szmidt, Halina Maślona, Stanisława Oczkowska, Stanisława Janiczek i Waleria Przysiecka, Masindi 4 czerwca 1945 r.”), dalej: czarne kartonowe etui (4 fot., podziękowania ks. Fr. Winczowskiego z 14 października 1944 r. za życzenia imieninowe dla „Grona Nauczycielskiego Szkoły Powszechnej nr 3 w Masindi” i nekrolog ks. kanonika Franciszka Józefa Winczowskiego zm. 12 maja 1974 r. w Stratford).

V. Teczka nr 6 w części „E” zawiera album (skoroszyt, ok. 24x32 cm, k. 16), opisany jako „Afryka Wschodnia. Kenia. Rongai. 1945-[194]7”. Kolekcja mieści 244 niewielkich fotografii, w części ręcznie opisanych (sporadyczne braki) przedstawiających, w nadanym przez twórcę porządku (zapewne Maria Kułakowska), życie codzienne mieszkańców osiedla Rongai oraz okolicznych miejscowości.

Na wewnętrznej stronie okładki 6 fotografii (wśród opisanych: „Sodaliczka Mariańska” i „Występy dzieci”) oraz kolorowa mapka Afryki (Uganda i Kenia); karta 1 recto: 6 fotografii („Na barce Jeziora Kioga”, „Pierwsze dziewczynki w prewentorium”, mapa Ugandy, Kenii z Jeziorom Wiktorii i 30 centowy znaczek pocztowy z Tanganiki), verso: 6 fot. („Wakacje w Rongai”, „Ogródki”, „Praca u farmerów”); k. 2 r.: 7 fot. („2 lipca – imieniny w Rongai”), v.: 8 fot. („Goście z Nairobi”, „Myszka i Maciuś”); k. 3 r.: 7 fot.

(„25lecie Matki Przełożonej”), v.: 9 fot.; k. 4 r.: 8 fot. („11 listopada 1945 r. w Rongai”), v.: 9 fot. („Bierzmowanie”, „Ks. bp. Stam”, „Rongai 4 grudnia 1945 r.”); k. 5 r.: 9 fot. („I Komunia święta, 9 września 1945 r.”), v.: 9 fot. („PP. Niedopytalscy – moi sąsiedzi”, „P. Migocka z Rysiem”); k. 6 r.: 8 fot. („Słoneczniki”, „Jagusia Brzezicka”, „Pani Migocka ze mną”), v.: 8 fot. („SS. Celina i Veritas”, „Ołtarz – Sztandar szkolny”, „Boże Ciało”); k. 7 r.: 7 fot. („Wycieczka chłopców z ks. Górka”, „Pogrzeb”), v.: 8 fot. („Ogród kl. VII”, „Altanka”, „Prace w ogródku”); k. 8 r.: 11 fot. („Odjazd ks. Górki do Ameryki”), v.: 5 fot. („Kl. VII p. Szumowskiego”, „Wizytacja z Nairobi Del. MWRiOP p. Szczepański”, „Kl. IV p. Kwiatkowskiej”); k. 9 r.: 7 fot. („Pożegnanie siostry Alfonsy”, „Odpoczynek na wycieczce”, „Piknik na wycieczce”, „Odjazd p. Insp. Sandera”), v.: 10 fot. („Basen w Rongai”, „Wieża wodna”, „Gimnastyka”, „Bieg na przełaj”, „Meta”); k. 10 r.: 9 fot. („Mecz piłki nożnej”, „Pomarańcze...”), v.: 8 fot. („Zdjęcie z p. Hoffmanem”, „Zdjęcie z Włochem”, „Zdjęcia z p. Busiakiewicz”); k. 11 r.: 7 fot. („Wycieczki”, „Żółw”), v.: 11 fot. („Wycieczka rowerowa”, „Mimozy kwitną”, „Erozje”); k. 12 r.: 7 fot. („Wycieczka kl. VII na erozje”, „Murzyn zbiera kauczuk”), v.: 8 fot. („Farma p. Maksa Bielawskiego”, „Nowy Rok 1947 w Eldoret”, „Murzynki przed zamążpójściem”); k. 13 r.: 9 fot. („Sklep w Nakuru”, „Zwiedzanie Nakuru”), v.: 8 fot. („P. Podstawka 10 lipca 1946 r.”, „Mombasa”); k. 14 r.: 10 fot. („Wycieczki”), v.: 8 fot. („Inscenizacja „Białe róże” fot. ks. Górka”); k. 15 r.: 10 fot., v.: 1 fot. (list [podpis nieczyt.: ppłk. S. Tworzydło] z Sekcji Wydawniczej 2 Korpusu, 8 maja 1946 r., do dzieci „Klasy VII Szkoły Powszechnej w Rongai” wraz ze zdjęciem); k. 16 r. (laurka z życzeniami z rysunkiem domku, wykonana niebieską kredką, dat.: „Rongai 2 lipca 1946 r.”, k. 1; list od Inspektora [K. Sandera] z Kidugali, 18 grudnia 1946 r. do „Sikorek i Budrysów” w Rongai, k. 5), v. (kartka formatu A4 złożona wpół z kolorowym rysunkiem kredką żagłówki z polską banderą, w środku list pożegnalny do „Kochanej Pani Kierowniczkii” z 3 sierpnia 1947 r. z Rongai oraz 128 podpisów uczestników tegoż wyjazdu: [k. 1, rząd 1:] Łucja Podlach, Jadwiga Dźwiniel, Józefa Żurawska, L. Pilipczuk, Teresa Siergijewicz, J. Dominkiewicz, Stanisława Marynicz, Eufrozyna Łobucka, D. Sukiennicka, H. Paukowska, H. Czyż, Helena Detko, Janina Godzisz, [Zofia] Ochrenczuk, J. Kusa, W. Podlach, M. Jurman, H. Boryń, W. Żak, A. Koryszko, K. Syjut, A. Andrzejewska, Łucja Dryganiuk, W. Laskowska, J. Jodkowska, A. Sikorska, M. Pilipczuk, W. Leniec, M. Woźna, H. Dardzińska, A. Dardzińska, E. Kowalewicz, W. Ciempka, [2 rząd:] W. Nowaczyk, J. Berchert, J. Białkowska, J. Hawran, G. Weber, A. Rudnicka, F. Przychodzeń, G. Przychodzeń, I. Przychodzeń, A. Gwizdak, R. Gwizdak, F. Wojda, G. Kusa, J. Strzelecka, O. Andrzejewska, W. Więclawek, S. Niebieszczańska, K. Kościelniak, H. Kościelniak, S. Kościelniak, L. Atamańczuk, B. Nowak, K. Chędoga, W. Jelińska, J. Kościuk, R. Kanczes, Z. Słojak, J. Januszajtis, H. Jurman, J. Wołodźko, W. Dźwiniel, Z. Nowak, [bokiem:] [O.] Koryszko, [P.] Andrzejewski, [B.] Polnik, [podpis nieczyt.], [k. 2, rząd 1:] H. Jaworska, M. Kował,

R. Szwab, A. Szwab, M. Nawara, J. Kosznia, J. Kraus, Ł. Sobierajska, [T.] Dedeszko-Wiercińska, [T.] Poniatowska, C. Świnoga, E. Reichert, Danuta Dominkiewicz, L. Ostrowska, [H.] Górniak, B. Juracz, H. Stajak, W. Jackowska, J. [Popieluch], J. Wileńczyc, M. Cyran, M. Karpa, H. Tyczyński, B. [Kroniak], A. Waltoś, [rząd 2:] E. Janiczek, F. Dreksler, St. Hryniewicz, M. [Hopa], B. Kazimierz, E. [Warguła], W. [podpis nieczyt.], M. Rybka, R. Górecki, S. [Dubiecki], A. Krysiński, Z. Kościuk, G. Gałczyński, [Jan] Leniec, M. Tarkowski, R. Wakulczyk, G. Świnoga, M. Fret, S. Syjut, J. Miszkowicz, J. Wierciński, Helena Lis, [bokiem:] W. Jabłoński, Sz. Marynowicz, [Gazdzielewicz], A. Nowakowski, K. Niebieszczański, [podpis nieczyt.], [Stefania lub Władysław] Kraus, A. Szpitun, A. Szpitun, E. Górniak, P. Kościuk, Z. Pomiechowski).

W opisie i analizie udostępnionych w trakcie kwerendy materiałów, skoncentrowałem się na kilkunastu wybranych archiwaliach (starając się nie zapominać o towarzyszących im w tle innych dokumentach) tak, aby zebrać i uporządkować jak najwięcej informacji o polskiej społeczności w Ugandzie: liczb, danych, zestawień statystycznych, odnoszących się jednak przede wszystkim do dzieci i młodzieży.

Zebrałem i przedstawiłem zatem te materiały, które pozwoliły odtworzyć możliwie pełny obraz życia i warunków bytowania polskich mieszkańców osiedli w Ugandzie w latach 1942-1950, to znaczy: ich życia szkolnego, kulturalnego oraz wszystkich codziennych problemów.

Aneks 2.

Spis uchodźców

PCK. Nairobi [1944]. Spis uchodźców polskich przebywających na terenach Afryki Wschodniej: Koja. Polish Settlement Koja-Mukono, Uganda (zawiera imiona i nazwiska oraz rok urodzenia 2541 osób: mężczyzn, kobiet i dzieci; litery bez polskich znaków diakrytycznych, [-] oznacza informacje uzupełnione lub ich brak).

ABRAMOWICZ Aleksandra, 1912.
ACHRAM Malwina, 1882.
ADAM Antoni, 1904.
ADAMIEC Bolesław, 1935.
ADAMIEC Stanisława, 1933.
ADAMIEC Wiktoria, 1912.
ADAMIEC Zdzisław, 1935.
ADAMSKA Anna, 1935.
ADAMSKA Helena, 1928.
ADAMSKA Janina, 1929.
ADAMSKA Melania, 1896.
ALEKSIEJCZUK Jefimia, [1897].
AMBROSZKO Anna, 1938.
AMBROSZKO Bronisława, 1927.
AMBROSZKO Maria, 1905.
AMBROSZKO Katarzyna, 1931.
ANDREJCZUK Anna, 1925.
ANDREJCZUK Helena, 1934.
ANDRZEJACZEK Bronisława, 1939.
ANDRZEJACZEK Elżbieta, 1916.
ANTKOWSKA Bolesława, [-].
ANTONIAK Julia, 1895.
ANTONIAK Piotr, 1887.
ANTONIAK Wacława, 1925.
ANTONOWICZ Bronisław, [1926].
ANTONOWICZ Eugenia, 1923.
ASTACHNOWICZ Katarzyna, 1897.

ASTACHNOWICZ Stanisław, 1885.
AUGUSTOWSKI Stanisław, 1891.
AUGUSTYNOWICZ Maria, 1922.
AUGUSTYNOWICZ Maria, 1902.

BABIJ Stefania, 1933.
BABIJ Tekla, 1902.
BABIS Michalina, 1916.
BABŁAK Andrzej, 1882, zm.
BABŁAK Anna, 1915.
BABŁAK Melania, 1881.
BABULA Emilia, 1932.
BABULA Matylda, 1903.
BABULA Stefania, 1930.
BACZKOWSKA Maria, 1923.
BACZKOWSKA Stanisława, 1905.
BAJAK Anna, 1882.
BAJAK Jakub, 1888.
BAJKOWSKA Aleksandra, 1935.
BAKALARZ Emilia, [1911].
BAKALARZ Janina, [1933].
BAKOWSKA Zofia, 1911.
BALEC Anna, [1903].
BALEC Irena, [1936].
BALEC Zbigniew, [1931].
BALEC Zuzanna, [1933].
BANAS Janina, [1926].

- BANAS Józefa, [1885].
 BANAS Maria, [1932], [zm.].
 BANAS Stanisława, [1924].
 BANASIAK Danuta, 1943.
 BANASIAK Jolanta, [1933].
 BANASIAK Leonida, [1935].
 BANASIAK Maria, [1898].
 BANDUROWICZ Paulina, [1910].
 BANDUROWICZ Teresa, [1933].
 BARAKONSKA Helena, 1908.
 BARAKONSKI Janusz, 1935.
 BARAKONSKI Mirosław, 1930.
 BARANOWSKI Stefan [1892].
 BARSZCZ Stanisława, 1935.
 BARSZCZ Stanisława, 1902.
 BARTLITZ Anzelma, 1932.
 BARTLITZ Janina, 1900.
 BARTLITZ Maria, 1933.
 BARTOSZEK Ignacy, 1889.
 BARTOSZEK Stefania, 1904.
 BARTOSZEWSKA Józefa, 1911.
 BARWINSKI Bazyli, 1896.
 BATOWSKA Irena, 1923.
 BATOWSKA Helena, 1919.
 BATOWSKA Krystyna, 1927.
 BATURA Celina, 1928.
 BATURA Bolesław, 1935.
 BATURA Helena, 1936.
 BATURA Józefa, 1932.
 BATURA Kazimiera, 1932.
 BATURA Wiktoria, 1930.
 BATURA Waleria, 1900.
 BACZKOWSKA Stanisława, [1905].
 BECHTA Aniela, 1936.
 BECHTA Emil, 1935.
 BECHTA Katarzyna, 1912.
 BEDNARCZYK Franciszek, 1891.
 BEDNARCZYK Helena, 1890.
 BEDNARCZYK Urszula, 1926.
 BEDNARSKA Helena, 1899.
 BEDNARZ Bolesław, 1928.
 BEDNARZ Jan, 1935.
 BEDNARZ Karol, 1939.
 BEDNARZ Marianna, 1893.
 BEDNARZ Stanisław, 1887, [zm.].
 BEDNARZ Stanisława, 1926.
 BEDNARZ Tadeusz, 1932.
 BELZ Maria, 1901.
 BELZ Stefan, 1931.
 BEM Maria, 1887.
 BEM Marcin, 1922.
 BEMBENEK Stanisław, 1933.
 BEMBENEK Janina, 1931.
 BEMBENEK Wanda, 1913.
 BEREZOWSKI Jerzy, 1915.
 BERGHOER Dorota, 1903.
 BERLINSKA Klementyna, 1903.
 BERLINSKI Mirosław, 1931.
 BERLINSKI Sławomir, 1932.
 BERNACKA Joanna, 1911.
 BERNACKI Michał, 1882.
 BERNACKI Tadeusz, 1931.
 BEUTH Anna, 1929.
 BEUTH BEZYNOWSKA Czesława, 1903.
 BEUTH Halina, 1918.
 BEZPALKO Anna, 1915.
 BEZPALKO Helena, 1938.
 BEZPALKO Jan, 1908.
 BEZPALKO Władysław, 1936.
 BIALEK Antonina, 1895.
 BIALEK Helena, 1940.
 BIALEK Janina, 1930.
 BIALOBRZESKI Bolesław, 1918.
 BIALOUSZ Franciszek, 1904.
 BIALOWAS Emilia, 1900.
 BIALOWAS Helena, 1938.
 BIALOWAS Jan, 1928.
 BIALOWAS Kazimierz, 1936.
 BIALOWICZ Karol, 1906.
 BIALUGA Danuta, 1935.

- BIALUGA Leon, 1932.
BIALUGA Maria, 1901.
BIEDKA Kazimierz, 1927.
BIELAWSKA Olimpia, 1898.
BIJOWSKA Helena, 1908.
BIJOWSKA Jadwiga, 1936.
BILINSKA Helena, 1925.
BILINSKA Wanda, 1928.
BILINSKI Edward, 1931.
BINKIEWICZ Wanda, 1920.
BITOWTT Antoni, 1897.
BLACHUT Karolina, 1924.
BLAHA Stefania [1888].
BLASZCZAK Helena, 1909.
BLAZEJCZYK Stanisław, 1893.
BOBOLA Józefa, 1924.
BOBOLA Karolina, 1886.
BOBOTEK Elżbieta, 1900.
BOCHNIAK Tatiana, 1913.
BOCHNIK Aniela, 1930.
BOCHNIK Helena, 1903.
BOCHNIK Leokadia, 1928.
BOCHNIK Stanisław, 1934.
BOCK Hubert, 1936.
BOCK Maria, 1938.
BOCK Maria, 1908.
BOGDANIEC Aleksandra, 1927.
BOGDANIEC Janina, 1924.
BOGDANIEC Katarzyna, 1898.
BOGDANIEC Maria, 1937.
BOGDANIEC Nadzieja, 1931.
BOGDANOWICZ Bolesław, 1931.
BOGDANOWICZ Czesław, 1926.
BOGDANOWICZ Irena, 1934.
BOGDANOWICZ Zofia, 1908.
BOJCZUK Adela, 1918.
BOJCZUK Wincenty, 1882.
BOJCZUK Zygmunt, 1927.
BOLBOT Jadwiga, 1900.
BOLBOT Jerzy, 1890.
BOLBOT Kazimierz, 1928.
BOLBOT Regina, 1931.
BORCZ Helena, 1917.
BORKACKA Anna, 1922.
BORKOWSKA Zofia, 1903.
BOROWIECKA Aleksandra, 1880.
BOROWIECKI Michał, 1878.
BOROWIECKI Tadeusz, 1928.
BOROWIK Helena, 1931.
BOROWIK Janina, 1929.
BOROWIK Stefania, 1890.
BOROWSKA Julia, 1900.
BOROWSKA Lucyna Irena, 1936.
BOROWSKI Ludwik, 1889.
BOROWSKI Mieczysław, 1928.
BORTNIK Anna, 1917.
BORYS Emilia, 1907.
BORYS Eugeniusz, 1932.
BORYS Polikarp, 1936.
BORYS Stanisława, 1934.
BORYSIEWICZ Maria, 1891.
BOSACKA Aniela, 1932.
BOSACKA Katarzyna, 1922.
BOSACKA Maria, 1894.
BOSACKA Zofia, 1934.
BOSACKI Makar, 1890.
BOSACKI Władysław, 1930.
BOSKA Stanisław, 1904.
BOWBELSKA Janina, 1908.
BOWBELSKI Roman, 1929.
BOZKO Maria, 1923.
BRANDYS Helena, 1901.
BRONIAK Jan, 1896.
BRZEZICKA Irena, 1928.
BRZEZICKA Maria, 1900.
BRZEZICKA Maria, 1885.
BRZEZICKI Roman, 1932.
BRZEZINSKA Emilia, 1905.
BRZEZINSKA Teresa, 1936.
BUCEK Genowefa, 1925.

- BUCEK Marianna, 1886.
 BUCZYNSKA Rozalia, 1895.
 BUDHUSAIN Elżbieta, 1924.
 BUJAK Genowefa, 1925.
 BUJAK Krystyna, 1925.
 BUJAK Maria, 1894.
 BUJAK Piotr, 1893.
 BUJAN Eugenia, 1935.
 BUJAN Ewa, 1925.
 BUJAN Leon, 1902.
 BUJAN Maria, 1937.
 BUJAN Weronika, 1904.
 BUJNOWSKA Franciszka, [1894].
 BUJWOL Aleksandra, 1909.
 BULBA Leonarda, 1912.
 BUNIOWSKA Franciszka, [1894].
 BUNKIEWICZ Bronisława, 1909.
 BUNKIEWICZ Czesław, 1925.
 BURA Bogusława, 1932.
 BURA Bronisława, 1930.
 BURA Feliksa, 1900.
 BURLINSKA Anna, 1905.
 BURLINSKA Leontyna, 1931.
 BYTNAR Zofia, 1919.
 BYZIA Zofia, 1919.

CALEWSKA Bronisława, 1920.
 CENIAN Maria, 1936.
 CENIAN Nadzieja, 1912.
 CHALUPA Adela, 1898.
 CHARYTONOWICZ Marcin, 1899.
 CHARZEWSKA Irena, 1922.
 CHARZEWSKA Leontyna, 1902.
 CHEJSK Czesław, 1935.
 CHEJSK Helena, 1913.
 CHIBOGA Anna, 1912.
 CHIDZIK Agata, 1902.
 CHIDZIK Henryk, 1932.
 CHIDZIK Maria, 1912.
 CHIDZIK Teofila, [1926].

 CHIDZIK Władysław, 1935.
 CHILINSKA Aleksandra, 1904.
 CHILINSKA Anna, 1932.
 CHILINSKA Teresa, 1937, zm. 1942.
 CHILINSKI Jan, [1934].
 CHLEBKO Maria, 1922.
 CHLON Genowefa, 1925.
 CHLON Stanisław, 1895.
 CHLON Wanda, 1936.
 CHLON Władysław, 1930.
 CHLON Zofia, 1894.
 CHLOPICKA Anastazja, 1922.
 CHLOPICKA Anna, 1928.
 CHLOPICKA Bronisława, 1901.
 CHLOPICKA Maria, 1923.
 CHLOPICKA Zenoida, 1926.
 CHLOPICKI Antoni, 1932.
 CHLOPICKI Michał, 1934.
 CHLOPICKI Włodzimierz, 1885.
 CHLYSTEK Elżbieta, 1902.
 CHLYSTEK Halina, 1931.
 CHMIEL Ignacy, 1883.
 CHMIELEWSKA Agnieszka, 1888.
 CHMIELEWSKA Maria, 1903.
 CHMIELEWSKI Piotr, 1907.
 CHODZKO-ZAJKO Danuta, 1928.
 CHODZKO-ZAJKO Janina, 1901.
 CHOLEWA Ludwika, 1932.
 CHOLEWA Maria, 1902.
 CHOMA Aniela, 1928.
 CHOMA August, 1922.
 CHOMA Jan, 1886.
 CHOMA Katarzyna, 1886.
 CHOMA Michał, 1857, zm. 1943.
 CHORPACZ Maria, 1907.
 CHORPACZ Gertruda, 1932.
 CHRUSCIEL Janina, 1898.
 CHRUSCIEL Stanisław, 1912.
 CHUDZIK Aniela, 1914.
 CHUDZIK Ignacy, 1935.

CHUDZIK Maria, 1910.
CHWOSZCZ Józef, 1896.
CICHON Maria, 1905.
CICHY Karolina, 1890.
CIECHANOWICZ Janina, 1905.
CIECHANOWSKA Anna, 1922.
CIECHANOWSKA Maria, 1896.
CIERNIAK Maria, 1901.
CIERNIAK Wanda, 1926.
CIOMA Antonina, 1886, [zm.].
CIOMA Henryk, 1874.
CWYNAR Katarzyna, 1900.
CYBULSKA Stanisława, 1922.
CYNKAR Albina, 1907.
CZECHOWSKA Anna, 1903.
CZECHOWSKA Irena, 1934.
CZECHOWSKI Aleksander, 1905.
CZECHOWSKI Kazimierz, 1902.
CZECHOWSKI Roman, 1932.
CZEMIERZEWSKA Maria, 1907.
CZEMIERZEWSKI Józef, 1930.
CZERNIACHOWICZ Antoni, 1898.
CZERNIAK Kamila, 1933.
CZERNIAK Waleria, 1914.
CZERNICHOWSKA Aniela, 1912.
CZERNICHOWSKA Zofia, 1931.
CZERSKA Stanisława, 1912.
CZERTOWICZ Antoni, 1904.
CZERWINSKA Helena, 1918.
CZERWINSKA Kazimiera, 1943.
CZERWINSKA Natalia, 1905.
CZERWINSKA Zofia, 1931.
CZERWINSKI Franciszek, 1935.
CZERWINSKI Kazimierz, 1933.
CZERWINSKI Stanisław, 1940.
CZERWINSKI Wacław, 1922.
CZUBEK Stefania, 1919.
CZYJT Stanisława, 1909.
CZYJT Janina, 1928.
CZYZEWSKA Anna, 1894.

CZYZEWSKA Janina, 1897.
CZYZEWSKA Leonarda, 1929.
CZYZEWSKA Maria, 1925.
CZYZEWSKI Aleksander, 1933.
CZYZEWSKI Kazimierz, 1927.
CZYZEWSKI Michał, 1881, [zm.].
CZYZSKA Weronika, 1923.

CWIKLA Emilia, 1922.
CWIKOWSKA Katarzyna, 1911.
CWIKOWSKI Edward, 1934.
CWIKOWSKI Henryk, 1939.
CWIKOWSKI Witold, 1936.
CWIRKO Adela, 1892.
CWIRKO Teresa, 1931.

DALKA Marta, 1915.
DALKA Mieczysław, 1938.
DALKA Teresa, 1896.
DANKOWSKA Anastazja, 1914.
DABROWSKA Barbara, 1936.
DABROWSKI Hipolit, 1895.
DEBSKA Alina, 1935.
DEBSKA Lubomira, 1903.
DEBSKI Lech, 1933.
DEDURA Czesława, 1933.
DEDURA Eugenia, 1924.
DEDURA Stefania, 1930.
DEDURA Teresa, 1885.
DELANOWSKA Gizela, 1929.
DELANOWSKA Helena, 1904.
DELANOWSKA Leokadia, 1931.
DELANOWSKA Waleria, 1928.
DENDURA Teresa, 1897.
DENISOWSKA Regina, 1907.
DENISOWSKI Andrzej, 1904.
DENISOWSKI Krzysztof, 1934.
DERDALO Janina, 1913.
DERFEL Halina, 1924.
DERFEL Janina, 1900.

- DERFEL Krystyna, 1931.
 DERFEL Wilhelmina, 1928.
 DERKACZ Jadwiga, 1929.
 DERKACZ Józef, 1888.
 DERKACZ Lucyna, 1919.
 DERKACZ Stefania, 1894.
 DERKACZ Zygmunt, 1926.
 DLUZNIEWSKA Eugenia, 1863.
 DOBROWLANSKA Franciszka, 1906.
 DOBROWLANSKA Mirosława, 1936.
 DOBROWOLSKA Joanna, 1920.
 DOBROWOLSKA Józefa, 1919.
 DOBYSZEWSKA Janina, 1929.
 DOBYSZEWSKA Stefania, 1889.
 DOLASINSKI-SIEKIERZYNSKI Jan, 1910.
 DOLGOPOLA Paraska, 1895.
 DOMAGAŁA Jan, 1899.
 DOMAGAŁA Maria, 1924.
 DOMANSKA Ludwika, 1902.
 DOMKA Aniela, 1942.
 DOMKA Maria, 1913.
 DOROCIAK Zuzanna, 1890.
 DRABIK Genowefa, 1930.
 DRABIK Henryk, 1935.
 DRABIK Zofia, 1908.
 DRAJ Bronisława, 1922, [zm.].
 DREWNICKA Rozalia, 1880.
 DREWNICKA Zofia, 1924.
 DROZD Franciszka, 1913.
 DROZD Józef, 1931.
 DROZD Ludwika, 1900.
 DRUCKI Daniel, 1881.
 DUBICKI Józef, 1892.
 DUBICKI Wacław, 1930.
 DUDEK Stefania, 1907.
 DUDEK Helena, 1909.
 DUL Kazimiera, 1928.
 DYLEWSKA Bogusława, 1913.
 DYLEWSKA Czesława, 1922.
 DYLEWSKI Antoni, 1875.
 DYLEWSKI Tadeusz, 1930.
 DYSTEL Dariusz, 1916.
 DZIADUL Bronisława, 1907.
 DZIADUL Czesław, 1931.
 DZIADUL Franciszek, 1929.
 DZIADUL Jadwiga, 1937.
 DZIADUL Jan, 1935.
 DZIADUL Kazimierz, 1933.
 DZIADUL Władysław, 1941.
 DZIAMA Czesława, 1933.
 DZIAMA Felicja, 1909.
 DZIEDUSZYCKI Tadeusz, 1896.
 DZIEDZIC Danuta, 1938.
 DZIEDZIC Elżbieta, 1916.
 DZIEDZIC Halina, 1940.
 DZIEMIAN Danuta, 1934.
 DZIEMIAN Józef, 1938.
 DZIEMIAN Rozalia, 1894.
 DZIEMIAN Zofia, 1923.
 DZIEMIESZKO Alfreda, 1924.
 DZIEMIESZKO Ludwika, 1922.
 DZIEMIESZKO Paweł, 1925.
 DZIEMIESZKO Wiktoria, 1893.
 DZIKOWICZ Jan, 1882.
 DZIUBEK Weronika, 1902.
 DZIURA Maria, 1903.
EJSMONT Stanisława, 1915.
 EKSTEROWICZ Aleksandra, 1906.
 ELSTEROWICZ Aleksandra, 1906.
 ELSTEROWICZ Edmund, 1938.
 ERUSZ Halina, 1924.
 ERUSZ Irena, 1942.
 ERUSZ Janina, 1928.
 ERUSZ Wiktor, 1932.
 ERUSZ Zofia, 1902.
FALDZINSKA Adela, [1923].
 FEDKOWICZ Maria, 1927.
 FENC Barbara, 1934.

FENC Jan, 1931.
FENC Stefania, 1905.
FERET Antoni, 1900.
FERET Emilia, 1943.
FERET Henryk, 1931.
FERET Irena, 1935.
FERET Kazimiera, 1927.
FERET Maria, 1926, [zm.].
FERET Michalina, 1934.
FERET Katarzyna, 1903.
FERET Maria, 1901.
FERET Tadeusz, 1930.
FIJALKOWSKA Aldona, 1933.
FIJALKOWSKA Aurelia, 1905.
FIJALKOWSKA Izabela, 1933.
FIJALKOWSKI Ryszard, 1929.
FIJOLEK Jan, 1933.
FIJOLEK Katarzyna, 1900.
FIJOLEK Teresa, 1936.
FIJOLEK Zofia, 1929.
FILAROWSKA Bronisława, 1926.
FILAROWSKA Franciszka, 1905.
FILIPIAK Konstancja, 1898.
FILIPIAK Wacław, 1933.
FLASZA Janina, 1928.
FLASZA Julia, 1934.
FLASZA Maria, 1903.
FLIS Barbara, 1932.
FLIS Celestyna, 1909.
FOLFASINSKA Anna, 1903.
FOLFASINSKA Genowefa, 1925.
FOLFASINSKI Stanisław, 1889.
FORCZMANIAK Jan, 1915.
FRAK Władysław, 1898.
FRALKA Małgorzata, 1914.
FRALKA Mieczysław, 1938.
FRALKA Stanisława, 1935.
FRANKEL Salomon, 1898.
FRANKEL Sara, 1912.
FRONC Bolesław, 1935.

FRONC Helena, 1926.
FRONC Józef, 1928.
FRONC Maria, 1897.
FRONC Tadeusz, 1932.
FURGAL Zofia, 1904.
FURST Jan, 1892.
FURST Janusz, 1931.
FURST Lech, 1929.
FURST Paulina, 1906.

GADZINA Leopold, 1903.
GALANEK Aleksander, 1898.
GALINOWSKA Julia, 1908.
GALAZKA Halina, 1935.
GALAZKA Kazimierz, 1932.
GALAZKA Marianna, 1902.
GARGUN Helena, 1896.
GARGUN Józef, 1888.
GARSZCZAL Jan, 1910.
GASZTOLD Anna, 1903.
GASZTOLD Irena, 1932.
GASZTOLD Maria, 1930.
GAWLUK Maria, 1888.
GAWRYLUK Jan, 1906, [zm.].
GASIOREK Apolonia, 1916.
GASIOREK Cecylia, 1936.
GASIOROWSKA Jadwiga, 1935.
GASIOROWSKA Janina, 1926.
GASIOROWSKA Weronika, 1902.
GASIOROWSKI Marian, 1931.
GASIOROWSKI Tomasz, 1935.
GEBIS Jan, 1911.
GESSNER Emilia, 1873.
GIBAS Antoni, 1923.
GIERASIK Leokadia, 1937.
GIERASIK Maria, 1900.
GIERULA Antonina, 1915.
GIERULA Bronisława, 1936.
GIERULA Józefa, 1915.
GIERULA Zofia, 1941.

- GIL Halina, 1933.
 GIL Helena, 1904.
 GISICZ Grzegorz, 1891.
 GLADYSZ Stefania, [-].
 GLADYSZ Stanisława, 1917.
 GLADYSZ Zbigniew, 1941.
 GLOWACKA Helena, 1886, [zm.].
 GLOWACKA Irena, 1925.
 GLOWACKA Zofia, 1932.
 GLOWACKI Jan, 1895.
 GLUCH Józefa, 1896.
 GNUTEK Leokadia, 1931.
 GNUTEK Marcin, 1890.
 GNUTEK Paulina, 1888.
 GOGOLA Wiktoria, 1932.
 GOGOLA Zofia, 1899.
 GOLA Anna, 1934.
 GOLA Helena, 1888.
 GOLDBERG Szolom, 1899.
 GOLEBIOWSKA Ewa, 1888.
 GOLEBIOWSKA Franciszka, 1918.
 GOLEBIOWSKA Helena, 1931.
 GOLEBIOWSKA Maria, 1921.
 GOLEBIOWSKA Teresa, 1929.
 GOMULKA Jadwiga, 1922.
 GORDZIEJCZYK Olga, 1922.
 GORA Aniela, 1903.
 GORA Ewa, 1899.
 GORA Franciszek, 1888.
 GORA Helena, 1927.
 GORA Janina, 1937.
 GORA Leon, 1931.
 GORA Stefania, 1934.
 GORA Władysława, 1928.
 GORKA Aniela, 1893.
 GORKA Władysław, 1884.
 GOROLD Anna, 1900.
 GORSKA Anna, 1900.
 GORSKA Irena, 1936.
 GORSKA Wanda, 1927.
 GORSKI Stefan, 1926.
 GRABAJLO Aleksy, 1932, [zm.].
 GRABAJLO Anastazja, 1882.
 GRABAJLO Grzegorz, 1883, [zm.].
 GRABAJLO Wiera, 1934.
 GRABAJLO Teodozy, 1893.
 GRADOWSKA Józefa, 1906.
 GRADOWSKI Jan, 1930.
 GRAJEWSKI Aleksander, 1919.
 GRODULSKA Barbara, 1927.
 GRODULSKI Adam, 1930.
 GRODULSKI Franciszek, 1906.
 GRODULSKI Jan, 1893.
 GROJEC Emilia, 1914.
 GRONCKA Julia, 1915.
 GRONIEWICZ Ludwika, 1905.
 GRYGORCEWICZ Weronika, 1900.
 GRYGORCEWICZ Zbigniew, 1936.
 GRYK Aleksandra, 1906.
 GRYK Antoni, 1935.
 GRYK Jan, 1891.
 GRYK Jan, 1937.
 GRYK Józef, 1941.
 GRYSIEWICZ Jadwiga, [1899].
 GRYSIEWICZ Janina, 1900.
 GRYSIEWICZ Leokadia, 1928.
 GRZEGORCZYK Gizela, 1936.
 GRZEGORCZYK Julia, 1882.
 GRZEGORCZYK Władysław, 1925.
 GRZELAK Wincenty, 1899.
 GULEWICZ Gertruda, 1939.
 GULEWICZ Lilia, 1930.
 GULEWICZ Katarzyna, 1905.
 GUSTOWSKA Stefania, 1904.
 GUSTYNOWICZ Stefania, 1930.
 GUSTYNOWICZ Uliana, 1892.
 GUZE Zygmunt, 1887.
 GUZOWSKI Bolesław, 1910.
HACISKA Kazimiera, 1900.

- HACISKI Wiesław, 1930.
HAJDUGA Jerzy, 1943.
HAJDUGA Józefa, 1918.
HAJDUK Stefan, 1906.
HALICKA Krystyna, 1913.
HALICKI Włodzimierz, 1942.
HALIK Anna, 1909.
HALIK Bronisław, 1932.
HALIK Eugeniusz, 1935.
HALIK Stefania, 1914.
HALIK Wanda, 1930.
HALKA Tomasz, 1902.
HAUPTMAN Antonina, 1910.
HAUPTMAN Adam, 1939.
HAUPTMAN Bronisława, 1921.
HAUSNER Liliana, 1929.
HAUSNER Renata, 1934.
HAUSNER Zofia, 1911.
HAWRYLAK Andrzej, 1900.
HAWRYLAK Maria, 1907.
HAWRYLAK Olga, 1933.
HAZELMAJER Stefania, 1919.
HEBDA Wanda, 1931.
HEBDA Zofia, 1901.
HERNIK Franciszka, 1887.
HERNIK Jan, 1937.
HERNIK Katarzyna, 1926.
HERNIK Rozalia, 1930.
HERNIK Stanisława, 1934.
HEROLD Halina, 1930.
HEROLD Irena, 1929.
HLADIEJ Anna, 1906.
HORBACZEWSKA Halina, 1930.
HORBACZEWSKA Wanda, 1905.
HORBACZEWSKI Jan, 1932, [zm.].
HORBACZEWSKI Teodor, 1897.
HRENIK Franciszka, 1905.
HRENIK Jan, 1936.
HRENIK Katarzyna, 1925.
HRENIK Rozalia, 1930.
HRENIK Stanisława, 1933.
HRYBEK Dymitr, 1898.
HURCZYKA Jan, 1932.
HURCZYN Jan, 1929.
HUS Katarzyna, 1912.
IGNASIAK Bronisława, 1888.
IGNASIAK Kazimierz, 1924.
IGNATOWICZ Mikołaj, 1890.
IWANECKA Bronisława [1899].
IWANECKA Czesława, 1938.
IWANECKA Maria, 1918.
IWANECKA Stanisława, 1933.
IWANEJKO Eugenia, 1935.
IWANSKA Marta, 1938.
IWANSKA Stanisława, 1911.
IZELA Jan, 1887.
JABLONSKA Genowefa, 1924.
JABLONSKA Maria, 1904.
JABLONSKI Józef, 1930.
JACHIM Aniela, 1908.
JADCZYK Dobrosława, 1928.
JADCZYK Helena, 1905.
JADCZYK Izabela, 1929.
JADCZYK Wiesława, 1926.
JAGACIUK Janusz, 1935.
JAGACIUK Jerzy, 1930.
JAGACIUK Zofia, 1914.
JAGIELSKA Fryderyka, 1886.
JAHIM Apolonia, 1936.
JAHIM Józef, 1928.
JAHIM Julian, 1933.
JAKUBAS Maria, 1912.
JAKUBAS Maria, 1918.
JAKUBAS Petronela, 1876.
JAKUBAS Tadeusz, 1931.
JAKUBAS Władysław, 1934.
JAKUBIK Józefa, 1888.
JAKUBIK Marian, 1927.

- JAKUBIK Monika, 1920.
 JAKUBIK Teresa, 1929.
 JAKUBIK Zygmunt, 1932.
 JAKUBOWSKA Maria, 1876, [zm.].
 JAKUBOWSKA Maria, 1916.
 JAKUBOWSKI Antoni, [1876].
 JANCZURA Stefan, 1887, [zm.].
 JANICKI Stanisław, 1898.
 JANKOWICZ Sabina, 1884.
 JANKOWICZ Stanisława, 1918.
 JANKOWSKA Irena, 1910.
 JANKOWSKA Jadwiga, 1934.
 JANKOWSKA Maria, 1911.
 JANKOWSKI Sylwester, 1888.
 JANUKOWICZ Stanisława, [1918].
 JARCZUK Anna, 1905.
 JARCZUK Eugenia, 1932.
 JARCZUK Jerzy, 1934.
 JARCZUK Józef, 1929.
 JARCZUK Mirosława, 1943.
 JAREMA Aniela, 1914.
 JAREMA Bronisława, 1917.
 JAREMA Józefa, 1882.
 JAREMA Maria, 1925.
 JAREMCZUK Jan, 1896.
 JAREMCZUK Michalina, 1894.
 JARKOWSKI Jan, 1896.
 JAROSZ Anna, 1903.
 JAROSZ Bronisław, 1934.
 JAROSZ Ewa, 1922.
 JAROSZ Genowefa, 1931.
 JAROSZ Józefa, 1931.
 JAROSZ Marian, 1934.
 JAROSZEWICZ Jadwiga, 1903.
 JAROSZEWICZ Stefan, 1933.
 JASINSKA Antonina, 1926.
 JASINSKA Eugenia, 1927.
 JASINSKA Maria, 1923.
 JASINSKA Tekla, 1906.
 JASINSKA Zofia, 1888.
 JASINSKI Feliks, 1936.
 JAZDZYK Kazimierz, 1904.
 JEL Apolonia, 1927.
 JEL Felicja, 1937.
 JEL Franciszek, 1934.
 JEL Konstancja, 1903.
 JEL Maria, 1878, zm. 1942.
 JEL Maria, 1932.
 JEL Wacław, 1930.
 JEL Władysława, 1932.
 JENDRACHA Ludwik, 1928.
 JENDRACHA Maria, 1927.
 JEZIERSKI Eugeniusz, 1925.
 JEDRAS Karolina, 1913, [zm.].
 JEDRZEJAK Krystyna, 1929.
 JEDRZEJAK Maria, 1908.
 JEDRZEJAK Ryszard, 1931.
 JONIEC Helena, 1919.
 JONIEC Leszek, 1937.
 JOZKO Maria, 1923.
 JOZWIK Halina, 1933.
 JOZWIK Irena, 1931.
 JOZWIK Janina, 1903.
 JOZWIK Janina, 1935.
 JUCHNIEWICZ Paulina, 1909.
 JURCZYK Maria, 1919.
 JURKOWSKA Stefania, 1910.
 JURMAN Halina, 1928.
 JURMAN Maria, 1929.
KACPERCZAK Ryszard, 1931.
 KACPERCZAK Stefania, 1910.
 KACPRZAK Helena, 1900.
 KACPRZAK Janina, 1928.
 KACZMARCZYK Aniela, 1889.
 KACZMARCZYK Aniela, 1932.
 KACZMARCZYK Franciszka, 1929.
 KACZMARCZYK Jan, 1883.
 KACZMARCZYK Julia, 1924.
 KACZMARCZYK Maria, 1923.

- KALICHOWICZ Tadeusz, 1888.
KALICKA Jadwiga, 1898.
KALICKA Halina, 1929.
KALICKA Janina, 1930.
KALICKI Aleksander, 1938.
KALICZAK Janina, 1928.
KALICZAK Józef, 1929.
KALICZAK Pelagia, 1893.
KALINOWSKA Anastazja, 1867.
KALINOWSKA Daniela, 1936.
KALINOWSKA Sabina, 1912.
KALINOWA Stefania, 1906.
KALINOWSKI Mikołaj, 1934.
KALISZ Jan, 1930.
KALISZ Leonarda, 1924.
KALISZ Nadzieja, 1901.
KALKOWSKA Ewa, 1897.
KALUSOWSKI Janusz, 1935.
KALUZNY Mikołaj, 1896.
KAMINSKA Kazimiera, [1898].
KARAS Lidia, 1914.
KARBOWY Władysława, 1912.
KARBOWY Zofia, 1932.
KARBOWY Zdzisław, 1935.
KARCZEWSKA Agnieszka, 1924.
KARCZEWSKA Helena, 1889.
KARCZEWSKI Julian, 1929.
KARDASZ Lucja, 1936.
KARDASZ Stanisława, 1928.
KARDASZ Wiktoria, 1898.
KARDYNAL Stanisława, 1897.
KARKOWSKA Jadwiga, 1904.
KARKOWSKA Rozalia, 1927.
KARKOWSKA Władysława, 1931.
KARKOWSKI Stanisław, 1929.
KARLINSKA Sabina, 1903.
KARPINSKA Helena, 1925.
KARPINSKA Zinaida, 1898.
KARPYZA Stanisława, 1924, [zm.].
KARPYZA Zofia, 1897.
KARWOWSKA Alfreda, 1928.
KARWOWSKA Justyna, 1901.
KASINIAK Emilia, 1920.
KASINIAK Helena, 1904.
KASINIAK Józef, 1928.
KASINIAK Maria, 1880.
KASPERCZYK Ryszard, 1931.
KASPERCZYK Stefania, 1910.
KASPEROWICZ Aleksandra, 1910.
KASPEROWICZ Walentyna, 1939.
KASZEWSKA Regina, 1920.
KAWA Anna, 1905.
KAWA Izabela, 1935.
KAWA Józef, 1932.
KAWA Julia, 1929.
KAWA Kazimiera, 1892.
KAWKA Franciszek, 1900.
KAWSKA Jadwiga, 1927.
KAWSKA Maria, 1902.
KAZURO Adam, 1878.
KAZURO Gryzelda, 1894.
KAZURO Józefa, 1924.
KADZIOLKO Apolonia, 1902.
KADZIOLKO Marek, 1899.
KADZIOLKO Zdzisława, 1930.
KAKOL Jan, 1925.
KERGER Krystyna, 1932.
KERGER Władysława, 1905.
KERGER Zenon, 1931.
KEDZIERSKA Felicja, 1899.
KEDZIERSKI Marian, 1929.
KEDZIERSKI Stefan, 1901.
KEDZIERSKI Szczepan, 1903.
KEDZIORA Elżbieta, 1888.
KEDZIORA Janina, 1926.
KEDZIORSKI Marian, 1929.
KEPA Teodor, 1911.
KEPINSKA Albina, 1899.
KEPINSKA Longina, 1932.
KIEJKO Anastazja, 1904.

- KIEJKO Regina, 1929.
KIEJKO Wanda, 1932.
KILIS Bohdan Tadeusz, 1934.
KILIS Maria, 1907.
KIRSZANEK Janina, 1907.
KISIEL Stanisław, 1913.
KISIELEWSKA Helena, 1923.
KIZOWSKI Franciszek, 1896.
KLAUSNER Wanda, 1902.
KLACZYNSKA Ludmiła, 1911.
KLACZYNSKI Cezary, 1931.
KLADKOWSKA Janina, 1913.
KLUNDUK Irena, 1879.
KLUSAK Balbina. 1898.
KOBYLANSKA Stanisława, 1924.
KOBYLEC Mieczysława, 1933.
KOBYLEC Waleria, 1910.
KOCH Baltazar, 1911.
KOCJAN Anna, 1905.
KOCJAN Jan, 1935.
KOCJAN Józef, 1938.
KOCJAN Krystyna, 1930.
KOCJAN Zdzisław, 1933.
KOGUT Anna, 1912.
KOJRO Helena, 1935.
KOJRO Jerzy, 1930.
KOJRO Malwina, 1911.
KOLANO Julianna, 1910.
KOLANO Halina, 1934.
KOLANO Leokadia, 1935.
KOLACZ Katarzyna, 1887.
KOLACZ Zofia, 1916.
KOLAKOWSKI Wacław, 1913.
KOŁODYNSKA Anna, 1895.
KOŁODYNSKA Józefa, 1932.
KOŁODYNSKA Leokadia, 1929, [zm.].
KOŁODZIEJ Janina, 1937.
KOŁODZIEJ Krystyna, 1912.
KOŁODZIEJCZYK Janina, 1914.
KOŁOS Stanisław, 1943.
KOŁOS Stefania, 1922.
KOLPAK Felicja, 1912.
KONDRATOWSKA Zofia, 1910.
KONDRATOWSKI Zenon, 1931.
KONONCZUK Justyna, 1904.
KONONCZUK Katarzyna, 1938.
KONONCZUK Paweł, 1938.
KOPEC Antoni, 1895.
KOPEC Bronisława, 1919.
KOPEC Franciszek, 1922.
KOPEC Katarzyna, 1886.
KOPEC Stanisław, 1890.
KORBUSZ Maria, [-].
KORBUSZ Nina, 1895.
KORBUSZ Tadeusz, 1930.
KORCZAK Krystyna, 1938.
KORCZAK Władysława, 1912.
KORDAS Franciszka, 1882.
KORKUC Anna, 1918.
KORNACKA Zofia, 1886.
KOROLKIEWICZ Edward, 1939.
KOROLKIEWICZ Janina, 1908.
KORTA Danuta, 1930.
KORTA Jadwiga, 1928.
KORTA Józefa, 1904.
KORYSZKO Anna, 1934.
KORZENIEWSKA Romualda, 1928.
KORZENIEWSKA Stefania, 1894.
KORZENIEWSKA Teresa, 1938.
KORZUN Jadwiga, 1932.
KORZUN Wiktoria, 1907.
KOSIK Czesława, 1922.
KOSIK Jadwiga, 1936.
KOSIK Julian, 1930.
KOSIK Maria, 1940.
KOSIK Maria, 1902.
KOSIŁO Maria, 1910.
KOSIOR Aleksandra, 1882.
KOSTECKA Maria, 1900.
KOSTECKI Stanisław, 1927.

- KOSKA Katarzyna, 1876.
KOSKA Olga, 1916.
KOSKA Teofila, 1916.
KOSNIKOWSKA Leokadia, 1932.
KOSNIKOWSKA Zofia, 1910.
KOSNIKOWSKI Jan, 1931.
KOTARSKA Stanisława, 1892.
KOTAS Zofia, 1910.
KOTNIK Stanisława, 1919.
KOWALEWSKA Irena, 1937.
KOWALEWSKA Maria, 1908.
KOWALINSKA Adela, 1912.
KOWALINSKA Anna, 1887.
KOWALINSKI Mieczysław, 1928.
KOWALSKA Magdalena, 1911.
KOWALSKA Michalina Maria, 1917.
KOWALSKI Józef, 1907, [zm.].
KOWALSKI Marian, 1936.
KOWALSKI Stanisław, 1942, [zm.].
KOZAK Anna, 1917.
KOZAK Czesława, 1942.
KOZICKA Helena, 1938.
KOZICKA Jadwiga, 1931.
KOZICKA Janina, 1910.
KOZICKI Kazimierz, 1897.
KOZIEL Paweł, 1898.
KOZIOL Aleksandra, 1883.
KOZIOL Rozalia, 1899.
KOZIOL Sabina, 1926.
KOZŁOWSKA Helena, 1910.
KOZŁOWSKA Maria, 1894.
KOZŁOWSKA Rozalia, 1936.
KOZŁOWSKI Wacław, 1937.
KOZŁOWSKI Władysław, 1905, [zm.].
KOZOSWIST Antoni, 1890.
KOZOSWIST Rozalia, 1898.
KOZURO Adam, [-].
KRAINSKA Wanda, 1924.
KRAJEWSKA Anna, 1904.
KRAJEWSKA Czesława, 1931.
KRAJEWSKA Maria, 1904.
KRAJEWSKA Stefania, 1927.
KRAJEWSKI Dionizy, 1904.
KRAJEWSKI Edward, 1936.
KRAJEWSKI Kazimierz, 1930.
KRAJEWSKI Michał, 1896.
KRAJEWSKI Władysław, 1932.
KRASZEWSKA Helena, 1881.
KRASZEWSKA Irena, 1915.
KRAUZE Jan, 1913.
KRAWCZYK Józefa, 1931.
KRAWCZYK Magdalena, 1911.
KRAWCZYK Romana, 1934.
KRAWIEC Eliza, 1937.
KRAWIEC Felicja, 1931.
KRAWIEC Halina Elżbieta, 1929.
KRAWIEC Janina, 1942, [zm.].
KRAWIEC Maria, 1903, [zm.?].
KRAWIEC Maria, 1905.
KRETOWICZ Jan, 1884.
KRETOWICZ Zygmunt, 1918.
KROKOSZYNSKA Anna, 1888.
KROKOSZYNSKA Emilia, 1926.
KROKOSZYNSKI Michał, 1889.
KROKOSZYNSKI Tadeusz, 1931.
KROL Edward, 1936.
KROL Irena, 1935.
KROL Maria, 1899.
KRUPA Czesław, 1933.
KRUPA Czesława, 1934.
KRUPA Janina, 1928.
KRUPA Jerzy, 1937.
KRUPA Józefa, 1906.
KRUPA Ludwika, 1913.
KRUPA Maria, 1903.
KRUPA Ryszard, 1936.
KRUPA Wanda, 1927.
KRYWIN Helena, 1905.
KRYWIN Janina, 1929.
KRYWIN Józef, 1931.

- KRYWIN Józefa, 1925.
KRYWIN Ludwika, 1898.
KRYWOSZEJ Czesław, 1937.
KRYWOSZEJ Helena, 1932.
KRYWOSZEJ Jadwiga, 1913.
KRZECZKOWSKA Anastazja, 1888.
KRZECZKOWSKA Janina, 1924.
KRZECZKOWSKA Maria, 1914.
KRZECZKOWSKI Bronisław, 1930.
KRZECZKOWSKI Kazimierz, 1928.
KRZECZKOWSKI Paweł, 1934.
KRZEMINSKA Olga, 1909.
KRZEMINSKI Marian, 1936.
KRZYNOWEK Irena, 1933.
KRZYNOWEK Jan, 1931.
KRZYNOWEK Stefania, 1911.
KRZYSZOWSKA Wiktoria, 1894.
KRZYWOSZEJ Czesław, 1937.
KRZYWOSZEJ Helena, 1932.
KRZYWOSZEJ Jadwiga, 1913.
KUBEC Władysław, 1892.
KUC Agata, 1898.
KUC Alfreda, 1922.
KUC Apolonia, 1900.
KUC Elżbieta, 1932.
KUC Feliks, 1930.
KUC Helena, 1936.
KUC Irena, 1928.
KUC Józef, 1884.
KUCHARSKA Maria, 1900, [zm.].
KUCHARSKA Stefania, 1891.
KUCHARSKA Władysława, 1922.
KUCHARSKI Józef, 1930.
KUCYK Katarzyna, 1907.
KUCYK Stefania, 1928.
KUCZARSKA Sabina, 1922.
KUCZEROW Michał, 1896.
KUCZEWSKA Sabina, 1922.
KUCZYNSKI Witold, 1912.
KUDREJ Tadeusz, 1939.
KUDREJ Władysława, 1900.
KUJAC Adela, 1908.
KUJAC Władysława, 1939.
KUJAWSKA Janina, 1928.
KULCZYCKA Anna, 1931.
KULCZYCKA Helena, 1934.
KULCZYCKA Janina, 1926.
KULCZYCKA Julia, 1902.
KULCZYCKI Bronisław, 1930.
KULCZYCKI Stanisław, 1937.
KULIK Alina, 1924.
KULIK Stefania, 1931.
KULKA Józef, 1935.
KULKA Michalina, 1893.
KULKA Mikołaj, 1892.
KUNAWICZ Jerzy, 1943.
KUNAWICZ Józef, 1893.
KUNAWICZ Olga, 1906.
KUNAWICZ Weronika, 1932.
KURYŁO Jan, 1895.
KURYŁOWICZ Janina, 1928.
KURYŁOWICZ Katarzyna, 1925.
KURYŁOWICZ Lidia, 1894.
KURYŁOWICZ Wincenty, 1885.
KUSIO Maria, 1932.
KUSIO Wiktoria, 1896.
KUSMIERZ Julia, 1898.
KUSMIERZ Kazimierz, 1892.
KUSMIERZ Stanisława, 1924.
KUSMIERZ Wanda, 1925.
KUTAJ Aleksander, 1894.
KUTAJ Aniela, 1889.
KWACZ Antoni, 1910, [zm.].
KWAPISZ Justyna, 1919.
KWASNY Elżbieta, 1906.
KWIATKOWSKI Karol, 1899.
KWIECINSKA Halina, 1933.
KWIECINSKA Halina, 1926.
KWIECINSKA Irena, 1914.
KWIECINSKA Michalina, 1902.

- LACH Marian**, 1941.
LACH Roman, 1938.
LACH Zofia, 1906.
LACHOCKI Piotr, 1910.
LACHOWSKA Maria, 1926.
LACHOWSKA Rozalia, 1892.
LACHOWSKI Leon, 1892.
LAMPRICHT Helena, 1908.
LAMPRICHT Irena, 1928.
LANG Władysława, 1887.
LASA Stanisława, 1926.
LASA Waleria, 1923.
LASKOWSKA Janina, 1914.
LATAWIEC Bolesław, 1897.
LATAWIEC Irena, 1939.
LATAWIEC Maria, 1899.
LATAWIEC Wacław Jerzy, 1929.
LECHOCKI Piotr, 1910.
LECHOWSKA Maria, 1927.
LECHOWSKA Rozalia, 1891.
LECHOWSKI Leon, 1891.
LENKOWSKA Sabina, 1896.
LEPIESZKO Stefan, 1921.
LESZCZELOWSKA Bronisława, 1901.
LESZCZELOWSKA Maria, 1929.
LESZCZELOWSKA Wanda, 1929.
LETYNSKA Olga, 1906.
LETYNSKA Zofia, 1928.
LEW Weronika, 1920.
LEWANIEWSKA Barbara, 1894.
LEWKOWICZ Anastazja, 1904.
LEWKOWICZ Anastazja, 1936.
LEWKOWICZ Antonina, 1876.
LEWKOWICZ Leokadia, 1937.
LEWKOWICZ Nadzieja, 1923.
LEZGOLD Anna, 1911.
LEZGOLD Genowefa 1929.
LEZGOLD Jadwiga, 1932.
LEZGOLD Regina, 1935.
LEZAJ Agnieszka, 1905.
LEZAJ Bronisław, 1927.
LEZAJ Maria, 1936.
LEZAJ Stanisław, 1900.
LEZAJ Tadeusz, 1928.
LICZYK Agata, 1900.
LICZYK Antonina, 1928.
LICZYK Jerzy, 1930.
LINKIEWTCZ Anna, 1902.
LINKIEWICZ Jan, 1939.
LINKIEWICZ Maria, 1930.
LINOWSKA Anna, 1933.
LINOWSKA Julia, 1915.
LIPINSKA Antonina, 1916.
LIPINSKA Krystyna, 1935.
LIPINSKA Marianna, 1886.
LOEWY Helena, 1918.
LOEWY Zofia, 1885.
LONISZYN Emilia, 1900.
LULEK Anna, 1921.
LULEK Katarzyna, 1887.
LABUZ Franciszka, 1898.
LABUZ Karol, 1936.
LABUZ Piotr, 1931.
LABUZ Stanisława, 1934.
LABUZ Tekla, 1928.
LADOWSKA Maria, 1907.
LADOWSKI Alfred, 1931.
LASKARZEWSKA Katarzyna, 1906.
LEPKO Katarzyna, 1888, [zm.].
LOBKO Katarzyna, 1890.
LOPKO Anna, 1926.
LOZINSKA Aleksandra, 1934.
LOZINSKA Janina, 1936.
LOZINSKA Katarzyna, 1910.
LOJ Adam, 1927.
LOJ Emilia, 1923.
LOJ Kazimiera, 1917.
LOJ Maria, 1887.
LUBEK Julia, 1929.

- LUBEK Zofia, 1927.
LUKASIEWICZ Aniela, 1879.
LUKASZEWICZ Adela, 1881.
LUKASZEWICZ Anastazja, 1914.
LUKASZEWICZ Antonina, [1896].
LUKASZEWICZ Ksenia, 1880.
LUKASZEWICZ Ksenia, 1934.
LUKASZEWSKA Salomea, 1872.
LUKSZA Helena, 1926.
LUKSZA Henryk, 1929.
LUKSZA Maria, 1902.
LUKSZA Teofila, 1935.
LUKSZA Zofia, 1878.
LUNIEW Janina, 1929.
LUNIEW Maria, 1925.
LUNIEW Zofia, 1902.
LYP Danuta, 1932.
LYP Zofia, 1930.
LYSUNIO Czesława, 1926.
LYSUNIO Helena, 1905.
LYSUNIO Jacek, 1937.
- MACHIN Aniela**, 1894.
MACYSZYN Anna, 1883.
MACYSZYN Władysław, 1930.
MACKOW Anna, 1894.
MADEJ Jan, 1893.
MADEJ Maria, 1905.
MADEJ Edward, 1932.
MADEJ Marian, 1935.
MADEJ Stanisław, 1925.
MAGIER Irena, 1925.
MAGIER Józef, 1899, [zm.].
MAGIER Krystyna, 1924.
MAGIER Teofila, 1901.
MAJ Ludwik, 1877.
MAJ Stanisława, 1888.
MAJEWSKA Anastazja, 1900.
MAJEWSKA Anna, 1935.
MAJEWSKA Maria, 1900.
- MAJEWSKA Romualda, 1927.
MAJEWSKA Stanisława, 1912.
MAJEWSKI Marian, 1938.
MAJKO Franciszka, [-].
MAKSYMOWICZ Adolf, 1874, [zm.].
MAKSYMOWICZ Malwina, 1879.
MAKSYMOWICZ Wanda, 1919.
MALAWKO Andrzej, 1891.
MALAWKO Regina, 1938.
MALAWKO Sabina, 1928.
MALINOWSKA Józefa, 1908.
MALIS Michalina, [-].
MALISZEWSKA Leonida, 1910.
MALISZEWSKI Bogdan, 1934.
MALISZEWSKI Marian, 1932.
MALAWSKA Emilia, 1914.
MALAWSKA Teresa, 1937.
MALECKA Jadwiga, 1913.
MALECKI Andrzej, 1943.
MAMINSKA Józefa, 1937.
MAMINSKA Leokadia, 1908.
MAMINSKA Władysława, 1929.
MANKO Jadwiga, 1911.
MARCINEK Franciszek, 1888.
MARCZEWSKI Janusz, 1901.
MARECKA Barbara, 1896.
MARJAMPOLSKA Karolina, 1931.
MARJAMPOLSKA Rozalia, 1906.
MARTYNIAK Eleonora, 1932.
MARZEC Julia, 1901.
MASLANKA Aniela, 1888.
MATKOWSKA Apolonia, 1899.
MATKOWSKA Irena, 1929.
MATRONICZ Franciszka, 1904.
MATUSZKO Józef, 1911.
MATWIEJCZUK Bazyli, 1916.
MATYSIAK Bolesław, 1889.
MATYSIAK Genowefa, 1934.
MATYSIAK Franciszek, 1937.
MATYSIAK Michalina, 1895.

- MATYSIAK Waleria, 1931.
MATYSIAK Władysław, 1929.
MATYSZCZUK Agnieszka, 1924.
MATYSZCZUK Anna, 1881.
MATYSZCZUK Anna, 1926.
MATYSZCZUK Feliks, 1928.
MATYSZCZUK Franciszka, 1912.
MATYSZCZUK Marianna, 1907.
MATYSZCZUK Władysław, 1931.
MATYSZCZUK Maria, 1906.
MAZUR Bronisława, 1922.
MAZUR Ludwika, 1913.
MAZUR Maria, 1909.
MAZUR Rozalia, 1880.
MAZUR Stanisław, 1899.
MAZUR Teresa, 1938.
MAZUR Wanda, 1927.
MAZUR Zachariasz, 1888.
MAZUR Zdzisław, 1929.
MAZUREK Anna, 1912.
MAZUREK Barbara, 1937.
MAZUREK Helena, 1919.
MAZURKIEWICZ Anna, 1912.
MEDEKSZA Aleksandra, 1930.
MEDEKSZA Aleksandra, 1896.
MEDEKSZA Krystyna, 1937.
MEDEKSZA Maria, 1924.
MELZAK Bronisław, 1930.
MELZAK Eugenia, 1909.
MELZAK Lilianna, 1934.
MELZAK Maurycy, 1896.
MERKIS Edward, 1929.
MERKIS Weronika, 1899.
MEKARSKA Maria, 1894.
MEKARSKA Sabina, 1925.
MICEK Anna, 1906.
MICEK Jan, 1891.
MICEK Stefania, 1927.
MICHALSKA Anna, 1896.
MICHALKA Wojciech, 1928.
MICHNICKA Helena, 1915.
MICHNO Amelia, [-].
MICHNO Aniela, 1904.
MICHNO Ewa, 1927.
MICHNO Stanisława, 1933.
MICHNOWSKA Bronisława, 1905.
MICHNOWSKA Kazimiera, 1936.
MICHNOWSKI Jan, 1931.
MICHNOWSKI Mieczysław, 1929.
MICHULKA Ignacy, 1884.
MICHULKA Maria, 1892.
MICUN Onufry, 1895.
MIELNICKA Eugenia, 1915.
MIELNICKA Maria, 1941.
MIKA Henryk, 1928.
MIKA Janina, 1894.
MIKA Karol, 1894.
MIKOLAJCZYK Józef, 1935.
MIKOLAJCZYK Maria, 1937.
MIKOLAJCZYK Stefania, 1909.
MIKOSZ Franciszka, 1923.
MIKOSZ Magdalena, 1885.
MIKOSZ Maria, 1920.
MIKOSZ Stanisław, 1886.
MIKULEWICZ Wiktor, 1910.
MIKULA Arnold, 1935.
MIKULA Helena, 1913.
MILADOWSKA Jadwiga, 1925.
MIŁODAWSKA Jadwiga, 1925.
MINKIEWICZ Gertruda, 1909.
MIRON Mikołaj, 1887.
MIRON Stefania, 1895.
MIRON Walentyna, 1927.
MIRON Weronika, 1931.
MISIUK Piotr, 1910.
MISZCZYK Stanisław, 1903.
MISZCZYK Zofia, 1917.
MISZTA Maria, 1899.
MISZTA Stanisław, 1939.
MISZTA Teresa, 1930.

MIZIELSKA Maria, 1928.
 MIZIELSKA Pelagia, 1903.
 MIZIELSKA Stanisława, 1924.
 MLOT Edward, 1931.
 MLOT Edward, 1931.
 MLYNARCZYK Emilia, 1916.
 MODZELEWSKA Danuta, 1937.
 MODZELEWSKA Janina, 1912.
 MODZELEWSKI Izasław, 1897.
 MODZELEWSKA Krystyna, 1938.
 MOJKO Franciszka, 1914.
 MOLDAWA Władysław, 1908.
 MOLOT Janina, 1929.
 MOLOT Józefa, 1900.
 MOLOT Zdzisław, 1932.
 MONIUSZKO Józef, 1937.
 MONIUSZKO Leokadia, 1908.
 MONIUSZKO Władysław, 1929.
 MONKO Jadwiga, 1911.
 MONKO Stanisława, 1930.
 MORAWSKA Feliksa, 1915.
 MORAWSKA Helena, [-].
 MORAWSKI Józef, 1934.
 MORUSZKO Józef, 1909.
 MORYS Antoni, 1930.
 MORYS Jan, 1934.
 MORYS Maria, 1928.
 MORYS Weronika, 1902.
 MOSKAL Anna, 1909.
 MOSKAL Łucja, 1938.
 MOSKAL Stanisława, 1938.
 MOSKALENKO Konstancja, 1884.
 MOZES Antonina, 1889.
 MOZES Artur, 1889.
 MOZDZEN Bronisława, 1911.
 MROCZKOWSKA Antonina, 1895.
 MSTOWSKA Maria, 1903.
 MSTOWSKI Mieczysław, 1931.
 MUCHA Stanisław, 1900.
 MUCKOWSKA Irena, 1925.

MUDRAK Antoni, 1904.
 MURACZKO Józef, 1909.
 MURMIŁO Józefa, 1919.
 MURMIŁO Maria, 1906.
 MURMIŁO Zbigniew, 1930.
 MUSZYŃSKA Irena, 1927.
 MUSZYŃSKA Krystyna, 1904.
 MUSZYŃSKI Lech, 1928.
 MYSZKIEWICZ Roman, 1888.

NABIALEK Wanda, 1917.
 NABIERZKO Zofia, 1909, zm.
 NACHAJSKA Elżbieta, 1935.
 NACHAJSKA Izabella, 1933.
 NACHAJSKA Maria, 1912.
 NACHAJSKI Antoni, 1937.
 NAJMAN Genowefa, 1925.
 NAPIERSKA Kazimiera, 1930.
 NAPIERSKA Maria, 1900.
 NARONOWICZ Michał, 1886.
 NATKANIEC Maria, 1919.
 NAWARYCZ Katarzyna, 1926.
 NAWARYCZ Nadzieja, 1924.
 NAWROCKA Karolina, 1910.
 NAWROCKI Bohdan, 1938.
 NAZAREK Stefan, 1910.
 NAZAREK Wanda, 1920.
 NEIMAN Genowefa, 1925.
 NICPON Józef, 1930.
 NICPON Maria, 1900.
 NIECHWIADOWICZ Leonia, 1932.
 NIECHWIADOWICZ Prakseida, 1905.
 NIECHWIEJ Antoni, 1899.
 NIEDZWIECKA Bronisława, 1918.
 NIEDZWIECKI Tadeusz, 1939.
 NIEMCZYCKA Maria, 1923.
 NIEMCZYCKI Franciszek, 1929.
 NIEMENTOWSKI Karol, 1894.
 NIEWIADOMSKA Alicja, 1933.
 NIEWIADOMSKA Wanda, 1898.

- NIEWIADOMSKI Stanisław, 1897.
NIEWIADOMSKI Stefan, 1896.
NIEWIAROWSKA Alicja, 1929.
NIEWIAROWSKA Marta, 1906.
NIEWIAROWSKA Zdzisława, 1935.
NIEZYNIECKA Maria, 1910.
NIEZYNIECKI Jerzy, 1937.
NIKONCZUK Maria, 1879, [zm.].
NOGA Bogusław, 1930.
NOGA Filomena, 1907.
NOGA Aniela, 1932.
NOGA Helena, 1927.
NOGA Janina, 1928.
NOGA Józefa, 1927.
NOGA Klara, 1924.
NOGA Maria, 1887.
NOGA Stanisława, 1908.
NOREMBERG Irena, 1924.
NOREMBERG Janina, 1908.
NOREMBERG Wanda, 1880.
NOREMBERG Wanda, 1934.
NORYNSKA Genowefa, 1929.
NORYNSKA Jadwiga, 1931.
NORYNSKA Janina, 1927.
NORYNSKA Maria, 1902.
NOSEK Janina, 1931.
NOSEK Paulina, 1914.
NOSEK Stanisława, 1935.
NOWACKA Maria, 1937.
NOWACKA Paraskiewia, 1930.
NOWAK Agnieszka, 1905.
NOWAK Albina, 1932.
NOWAK Anna, 1900.
NOWAK Helena, 1909.
NOWAK Józefa, 1927.
NOWAK Malwina, 1931.
NOWAK Maria, 1931.
NOWAK Władysław, 1929.
NOWAK Zofia, 1930.
NOWAK Zofia, 1938.
NOWAKOWSKA Alicja, 1910.
NOWAKOWSKA Beata, 1942.
NOWAKOWSKA Wacława, 1888.
NOWAKOWSKI Witold, 1934.
NOWICKA Stefania, 1902.
NOWICKI Franciszek, 1900.
NOWICKI Józef, 1929.
NOWICKI Marian, 1935.
NOWOSAD Franciszek, 1918.
NOWOSIELSKI Władysław, 1890.
NURKOWSKA Bronisława, 1929.
NURKOWSKA Krystyna, 1931.
NURKOWSKA Weronika, 1896.
NURKOWSKI Franciszek, 1896.
NYZIO Adela, 1919.

OGIBOWSKA Anna, 1920.
OGIBOWSKA Eugenia, 1914.
OKINCZYK Lucjan, 1898.
OLEJARCZUK Danuta, 1933.
OLEJARCZUK Maria, 1913.
OLEJARCZUK Paulina, 1882.
OLESKO Feliks, 1890.
OLESKO Maria, 1922.
OLESKO Wiktor, 1930.
OLESKOW Katarzyna, 1892.
OLICHWIER Leontyna, 1902.
OLSZANSKI Stefan, 1891.
OLDAK Jan, 1899.
ONYSZCZUK Jakub, 1891.
OPALINSKA Jadwiga, 1929.
OPALINSKA Marla, 1898.
OPALINSKI Teodor, 1940.
OPALINSKI Wiktor, 1935.
OPALINSKI Włodzimierz, 1931.
OPERCHAL Maria, 1920.
OPERCHAL Zbigniew, 1939.
ORASINSKA Maria, 1917.
ORASINSKI Mirosław, 1940.
ORZECH Ewelina, 1913.

ORZEL Czesław, 1936.
 ORZEL Helena, 1920.
 ORZEL Krystyna, 1934.
 OSMAKIEWICZ Aleksandra, 1904.
 OSMAKIEWICZ Danuta, 1929.
 OSTAPKO Maria, 1902.
 OSTAPKO Mieczysław, 1928.
 OSTROWSKA Janina, 1927.
 OSTROWSKA Maria, 1922.
 OSTROWSKA Marta, 1928.
 OSTROWSKA Natalia, 1896.
 OSTROWSKA Weronika, 1905.
 OSTROWSKI Jerzy, 1927.
 OWSIANIK Paweł, 1902.

PACEWICZ Julia, 1896.
 PACIOREK Helena, 1929.
 PACIOREK Jadwiga, 1927.
 PACIOREK Jan, 1893, [zm.].
 PACIOREK Julia, 1923.
 PACIOREK Kazimiera, 1924.
 PACIOREK Ludwika, 1932.
 PACYNA Elżbieta, 1912.
 PACYNA Henryk, 1940.
 PACZYNSKI Andrzej, 1903.
 PADUROWICZ Paulina, 1910.
 PADUROWICZ Teresa, 1938.
 PAJAK Helena, 1928.
 PAJAK Józef, 1931.
 PAJAK Karolina, 1917.
 PAJAK Maria, 1886.
 PALUKAJTUS Bożenna, 1938.
 PALUKAJTUS Halina, 1914.
 PANASIK M[aria], [1913].
 PANASIUK Michał, 1889.
 PANKO Anna, 1913.
 PANKO Danuta, 1932.
 PAPCZUK Janina, 1911.
 PARAFIANOWICZ Adela, 1904.
 PARAFIANOWICZ [Adam], 1924.

PARR Eugeniusz, 1920.
 PASKA Maria, 1937.
 PASKA Wanda, 1906.
 PASTUSZKO Eudokia, 1881.
 PASTUSZKO Eugenia, 1881.
 PASZKOWSKA Magdalena, 1904.
 PASZKOWSKI Jan, 1901.
 PAWELSKI Jan, 1888.
 PAWELKO Bronisława, 1928.
 PAWELKO Genowefa, 1909.
 PAWLAK Jadwiga, 1929.
 PAWLAK Józef, 1935.
 PAWLAK Wiktoria, 1903.
 PAWLOWSKA Aleksandra, 1912.
 PAWLOWSKA Halina, 1934.
 PAWLOWSKA Irena, 1932.
 PAWLOWSKI Wiktor, 1875.
 PAZDALSKA Anna, 1904.
 PAZDALSKI Marian, 1929.
 PELKA Anna, 1912.
 PETRYKOWSKI Fryderyk, 1891.
 PIATKOWSKA Barbara, 1897.
 PIATKOWSKA Helena, 1924.
 PIATKOWSKA Regina, 1923.
 PIATKOWSKA Rozalia, 1888.
 PIATKOWSKI Ludwik, 1928.
 PIATKOWSKI Stanisław, 1926.
 PIECHOWICZ Aleksandra, 1888.
 PIECHUTA Karolina, 1888.
 PIEKŁO Helena, 1912.
 PIEKŁO Józef, 1936.
 PIEKŁO Józef, 1912.
 PIENKOS Genowefa, 1940.
 PIENKOS Stanisława, 1943.
 PIENKOS Zenobiusz, 1929.
 PIENKOS Zofia, 1935.
 PIENKOS Zofia, 1903.
 PIENKOWSKA Feliksa, 1887.
 PIERSIAK Jadwiga, 1913.
 PIETRUSZEWSKA Maria, 1898.

- PIETRZYKOWSKA Stanisława, 1910.
PIETRZYKOWSKI Feliks, 1931.
PIGLOWSKA Barbara, 1898.
PIGLOWSKA Halina, 1927.
PIGLOWSKA Regina, 1925.
PILCZYNSKA Mirosława, 1931.
PILCZYNSKA Stanisława, 1902.
PILER Aleksander, 1907.
PILER Wanda, 1934.
PINKAS Adela, 1908.
PINKAS Sabina, 1933.
PIOTROWSKI Franciszek, 1904.
PIORKOWSKA Feliksa, 1887.
PIORO Anastazja, 1913.
PIORO Franciszka, 1878.
PIORO Józefa, 1943.
PIORO Maria, 1941.
PIORO Stanisława, 1916.
PIWOWARCZYK Julia, 1872.
PLECHOWICZ Antonina, 1896.
PLECHOWICZ Władysława, 1928.
PLICHTA Dymitr, 1901.
PLIZGA Karolina, 1888.
PLOPA Antonina, 1895.
PLOPA Jan, 1887.
PLACHTA Maria, 1914.
PLOSZEK Stanisław, [-].
POCHWAŁOWSKA Maria, 1909.
POCHWAŁOWSKI Czesław, 1943.
POCHWAŁOWSKI Jan, 1908.
POCHWAŁOWSKI Tadeusz, 1931.
PODALSKA Maria, 1913.
PODOLSKA Maria, 1912.
POGODA Maria, 1875, [zm.].
POLAK Józef, 1931.
POLAK Józefa, 1903.
POLOSEK Weronika, 1902.
POLTAWSKA Anna, 1918.
POLTAWSKI Edward, 1943.
POPCZUK Janina, 1911.
POTOCZNY, Edward, 1932.
POTOK Amalia, 1886.
POTOK Jerzy, 1918.
POWESKA Aniela, 1903.
POWESKI Franciszek, 1930.
POWESKI Władysław, 1928.
PROBULSKA Kazimiera, 1891.
PROHASKA Aleksandra, 1914.
PROHASKA Jan, 1927.
PROKOPOW Józef, 1913.
PROSTAK Józefa, 1902.
PROSTAK Leokadia, 1933.
PROSTAK Zofia, 1929.
PROSTAK Zdzisława, 1930.
PROCHNICKA Józefa, 1887.
PROCHNICKI Czesław, 1930.
PRUS Bolesław, 1938.
PRUS Filomena, 1907.
PRUSKA Aldona, 1928.
PRUSKA Irena, 1931.
PRUSKA Maria, 1902.
PRUSKA Wanda, 1925.
PRUSZYNSKA Apolonia, 1919.
PRUSZYNSKA Helena, 1939.
PRZENIOSŁO Józefa, 1920.
PRYZBYCIEN Klaudia, 1901.
PRZYBYCIEN Roman, 1933.
PRZYBYLSKA Czesława, 1932.
PRZYBYLSKA Józefa, 1903.
PRZYBYLSKA Maria, 1898.
PRZYBYLSKA Stanisława, 1922.
PRZYBYLSKA Władysława, 1925.
PRZYBYLSKI Józef, 1933.
PRZYBYLSKI Kazimierz, 1887.
PRZYBYSZEWSKI Stanisław, 1921.
PRZYROWSKA Katarzyna, 1910.
PSTRAG Florentyna, 1905.
PSTRAG Stanisław, 1909.
PSTRAGOWSKA Halina, 1936.
PSTRAGOWSKA Helena, 1906.

- PSTRAGOWSKA Helena, 1933.
 PSTRAGOWSKA Jadwiga, 1929.
 PSZCZOLKOWSKI Józef, 1900.
 PUCHNAREWICZ Aleksander, 1934.
 PUCHNAREWICZ Anna, 1910.
 PUCHNAREWICZ Antoni, 1930.
 PUK Edward, 1931.
 PUK Eugenia, 1930.
 PUK Jadwiga, 1927.
 PUK Jan, 1892.
 PUK Janina, 1937.
 PUK Stefania, 1923.
 PUK Władysława, 1933.
 PUK Zofia, 1891.
 PULTAWSKA Anna, 1918.
 PUPKIEWICZ Jadwiga, 1896.
 PUPKIEWICZ Janina, 1928.
 PYRA Helena, 1911.
 PYRA Jan, 1936.

RABCZAK Amalia, 1928.
 RABCZAK Józefa, 1894.
 RABCZAK Kazimiera, 1932.
 RABCZAK Mieczysław, 1932.
 RABCZAK Władysław, 1930.
 RABKOWSKI Teodor, 1890.
 RACZKOWSKA Jadwiga, 1932.
 RACZYNSKI Andrzej, 1913.
 RAJTER Maria, 1912.
 RAJTKOWSKA Anna, 1902.
 RAJTKOWSKA Emilia, 1926.
 RAKOWSKA Adela, 1914, [zm.].
 RAKOWSKA Józefa, 1877.
 RAKOWSKI Józef, 1935.
 RAKOWSKI Miecz, 1937.
 RAPIEJKO JAN, 1889.
 RAPS Maria, 1915.
 RDZANEK Bogusław, 1935.
 RDZANEK Nadzieja, 1901.
 RDZANEK Radosław, 1931.

 RDZANEK Tadeusz, 1928.
 RECZUCH Katarzyna, 1903.
 RECZUCH Leokadia, 1930.
 RECZUCH Michał, 1896.
 REICHERT Eleonora, 1936.
 REICHERT Janina, 1903.
 REJNIAK Olga, 1899.
 REKRUT Anna, 1936.
 REKRUT Emil, 1929.
 REKRUT Julia, 1896.
 REMBOWSKA-TORUNSKA Maria, 1900.
 REMISZEWSKI Stanisław, 1890, [zm.].
 REMIZO Dymitr, 1896.
 RESZKA Julia, 1895.
 ROCZNIAK Anna, 1928.
 ROCZNIAK Czesław, 1923.
 ROCZNIAK Jan, 1888, [zm.].
 ROCZNIAK Maria, 1891.
 ROCZNIAK Zofia, 1925.
 RODAK Teodora, 1909.
 ROGALEWSKA Franciszka, 1898.
 ROGALSKA Seweryna, 1906.
 ROGALSKI Edward, 1933.
 ROGALSKI Kazimierz, 1929.
 ROGALSKI Tadeusz, 1927.
 ROGINSKA Jadwiga, 1894.
 ROGINSKA Maria, 1924.
 ROGINSKA Teresa, 1929.
 ROGINSKI Marian, 1890.
 ROGOWSKA Maria, 1909.
 ROGOWSKA Wanda, 1929.
 ROGOWSKA Wanda, 1937.
 ROGOWSKA Zenaida, 1913.
 ROGOWSKA Zofia, 1906.
 ROJEK Elżbieta, 1907.
 ROJEK Henryk, 1930.
 ROJEK Stanisław, 1890.
 ROMANOWSKA Balbina, 1891.
 ROMANOWSKA Maria, 1927.
 ROMANCZUK Nadzieja, 1915.

- ROMASZEWSKI Antoni, 1898.
ROPIEJKO Jan, 1890.
ROSOŁOWSKA Władysława, 1920.
ROZMARYNOWSKI Jan, 1900.
ROZUMSKA Genowefa, 1906.
ROZUMSKI Jan, 1936.
ROZUMSKI Ryszard, 1933.
ROZWADOWSKA Melania, 1880.
ROZWADOWSKA Regina, 1929.
ROZWADOWSKI Witold, 1869.
ROZEK Janina, 1926.
ROZEK Zofia, 1898.
ROWNIKOWICZ Julian, 1908.
ROZANSKA Teresa, 1931.
RUBIN Bolesław, 1915, zm.
RUDKIEWICZ Feliks, 1897.
RUDOMIN Adela, 1911.
RUDY Jan, 1891.
RUSAK Henryk, 1930.
RUSAK Jan, 1897.
RUSAK Józef, 1940.
RUSAK Maria, 1898.
RUSINEK Kazimiera, 1926.
RUSINEK Stanisław, 1935.
RUSINEK Władysława, 1902.
RUTKIEWICZ Feliks, 1897.
RUTKOWSKA Ewa, 1887.
RUTKOWSKA Franciszka, 1895.
RUTKOWSKA Halina, 1937.
RUTKOWSKA Halina, 1925.
RUTKOWSKA Janina, 1922.
RUTKOWSKA Maria, 1928.
RYBALTOWSKA Barbara, 1936.
RYBALKOWSKA Zofia, 1910.
RYMBARCZYK Jan, 1905.
RYSNIK Hieronim, 1929.
RYSNIK Nadzieja, 1905.
RYSNIK Stanisława, 1927.
SABURA Maria, 1896.
SABURA Waleria, 1932.
SADLEJ Henryka, 1931.
SADLEJ Jadwiga, 1924.
SADLEJ Olga, 1897.
SADLEJ Wanda, 1929.
SADOWY Józef, 1902.
SADOWY Maria, 1909.
SAHAJSKA Paulina, 1907.
SAJKO Anastazja, 1912.
SAJKO Czesław, 1931.
SALENIK Eugenia, 1925.
SALENIK Leon, 1930.
SALENIK Natalia, 1897.
SALOMONCZYK Jan, 1927.
SALOMONCZYK Regina, 1929.
SALOMONCZYK Sabina, [1925].
SALOMONCZYK Zofia, 1903.
SALWA Anna, 1890.
SAMSEL Maria, 1909.
SAMSEL Tadeusz, 1937.
SANIUK Maria, 1906.
SANOCKI Zygmunt, 1897.
SARNA Ludwika, 1908.
SARNA Stanisława, 1929.
SARNACKA Bronisława, 1897.
SARNACKA Jadwiga, 1929.
SARNACKA Maria, 1929.
SARNECKA Zofia, 1933.
SARNECKI Zdzisław, 1932.
SAWICKA Maria, 1891.
SAWICKA Maria, 1925.
SAWKO Piotr, 1898.
SCHUCHART Jadwiga, [-].
SELWA Jadwiga, 1933.
SENTKOWSKI Józef, 1897.
SERAFIN Czesława, 1932.
SERAFIN Jadwiga, 1934.
SERAFIN Kazimiera, 1925.
SERAFIN Władysław, 1937.
SERAFIN Zofia, 1897.

- SERWACZEK Rozalia, 1916.
 SICZYN Janina, 1910.
 SIDORCZYK Dominika, 1895.
 SIDORCZYK Jerzy, 1930.
 SIDORCZYK Teodor, 1890.
 SIEDLACZEK Władysław, 1907.
 SIEGERT Katarzyna, 1907.
 SIEGERT Romuald, 1932.
 SIEKLICKA Aniela, 1930.
 SIEKLICKA Franciszka, 1901.
 SIEKLICKI Janusz, 1934.
 SIEMIASZKO Jan, 1928.
 SIEMIASZKO Jan, 1897.
 SIEMIENOWSKA Danuta, 1936.
 SIEMIENOWSKA Łucja, 1912.
 SIEMIENOWSKA Pelagia, 1882.
 SIEMIENOWSKI Henryk, 1938.
 SIERKO Jan, 1920.
 SIERKOWSKA Alicja, 1932.
 SIERKOWSKA Emilia, 1927.
 SIERKOWSKA Nadzieja, 1907, [zm.].
 SIERKOWSKA Teresa, 1935.
 SIEWIERTOCHA Bronisława, 1917.
 SIEZIEN Janina, 1910.
 SIKORA Józef, 1900.
 SILBERGERG Bluma, 1923.
 SINICKA Julia, 1923.
 SINICKA Ludwika, 1925.
 SINICKA Maria, 1923.
 SINICKA Nadzieja, 1896.
 SINICKI Henryk, 1931.
 SITKIEWICZ Borys, 1881, [zm.].
 SIWADŁO Maria, 1916.
 SIWADŁO Zofia, 1906.
 SKIBA Helena, 1893.
 SKIBA Henryk, 1929.
 SKIBA Józef, 1887.
 SKIBA Krystyna, 1926.
 SKIBA Maria, 1905.
 SKIBA Stanisław, 1930.
 SKIBICKA Anna, 1915.
 SKIBICKA Franciszka, 1936.
 SKIERKOWSKA Stanisława, 1910.
 SKIERKOWSKI Tadeusz, 1939.
 SKIERNIEWSKA Felicja, 1931.
 SKIERNIEWSKA Maria, 1901.
 SKIERNIEWSKA Wanda, 1922.
 SKLEPKOWICZ Emilia, 1926.
 SKLEPKOWICZ Katarzyna, 1884.
 SKLEPKOWICZ Teresa, 1930.
 SKOBNICKA Anna, 1915.
 SKOCZYŁAS Wiktoria, 1904.
 SKOCZYNSKI Ludwik, 1905.
 SKODOWSKI Jan, 1895.
 SKOKOWSKA Feliksa, 1930.
 SKOKOWSKA Władysława, 1900.
 SKOKOWSKI Adam, 1926.
 SKOKOWSKI Józef, 1885.
 SKRAKOWSKA Maria, 1933.
 SKRAKOWSKA Zofia, 1906.
 SKRAKOWSKI Czesław, 1930.
 SKRETKOWICZ Stanisława, 1928.
 SKRZYPACZ Edward, 1933.
 SKRZYPACZ Franciszka, 1900.
 SKRZYPACZ Kazimiera, 1936.
 SKRZYPACZ Michalina, 1928.
 SKUCZYNSKI Ludwik, 1905.
 ŚLAWINSKI Józef, 1899.
 ŚLOMA Stanisław, 1904.
 ŚLÓMKA Natalia, 1902.
 ŚLÓMKA Stefania, 1930.
 ŚLONINA Maria, 1906.
 ŚLONINA Zdzisław, 1934.
 SŁOWIK Katarzyna, 1896.
 SŁOWIKOWSKA Irena, 1935.
 SŁOWIKOWSKA Jadwiga, 1909.
 ŚLUCH Jan, [-].
 ŚLUPSKI Stanisław, 1901.
 SMAGAŁA Janina, 1927.
 SMAGAŁA Julian, 1897.

- SMAGALA Magdalena, 1902.
SMEDA Leokadia, 1935.
SMEDA Maciej, 1879.
SMEDA Maria, 1880.
SMOLEJEWSKA Maria, 1899.
SMOLINSKA Maria, 1897.
SMOLINSKI Zdzisław, 1940.
SMOLKA Barbara, [-].
SMOLSKA Bronisława, 1926.
SMOLSKA Katarzyna, 1896.
SMUTEK Barbara, 1904.
SMUTEK Edward, 1930.
SMUTEK Janina, 1929.
SNARSKA Józefa, 1911.
SOBALA Damian, 1912.
SOBCZYNSKA Zofia, [-].
SOBIECKA Helena, 1939.
SOBIECKA Waleria, 1910.
SOBIECKA Wanda, 1938.
SOBIECKI Michał, 1936.
SOBOLEWSKA Maria, 1908.
SOBOLEWSKA Stanisława, 1914.
SOBOLEWSKI Walerian, 1864.
SOCHAJSKA Paulina, 1907.
SOKOŁOWSKA Maria, 1914.
SOKOŁOWSKA Sabina, 1892.
SOKOŁOWSKI Jan, 1931.
SOKOŁOWSKI Jan, 1937.
SOKOŁOWSKI Roch, 1893.
SOLEMNIK Natalia, 1897.
SOLEMNIK Eugenia, 1925.
SOLEMNIK Leon, 1930.
SONDAJ Genowefa, 1929.
SONDAJ Julia, 1888.
SONDAJ Julian, 1930.
STACHELSKA Janina, 1938.
STACHELSKA Rozalia, 1906.
STACHELSKI Krzysztof, 1932.
STACHON Maria, [-].
STACHOW Janina, 1927.
STACHOW Maria, 1908.
STACHOW Tadeusz, 1939.
STANASIUK Franciszka, 1880.
STANASIUK Michał, 1887.
STANESIUK Franciszka, 1880.
STANIEWICZ Anna, 1906.
STANIEWICZ Halina, 1933.
STANIEWICZ Wanda, 1942.
STANISŁAWSKA Anna, 1906.
STANISŁAWSKA Halina, 1933.
STANISŁAWSKA Janina, 1929.
STANISŁAWSKA Krystyna, 1931.
STANISŁAWSKI Bronisław, 1898.
STANISZEWSKA Celina, 1915.
STANISZEWSKA Wanda, 1932.
STANISZEWSKI Antoni, 1935.
STANCZYK Franciszka, 1888.
STANCZYK Mikołaj, 1897.
STARCZEWSKA Wanda, 1905.
STARCZEWSKI Marian, 1894.
STARCZEWSKI Zdzisław, 1930.
STARZAK Irena, 1928.
STARZAK Stanisława, 1905.
STARZAK Wanda, 1932.
STAWINSKA Genowefa, 1927.
STAWINSKA Michalina, 1903.
STAWINSKI Władysław, 1872.
STAWOWSKA Helena, 1912.
STAWOWSKI Bogdan, 1933.
STEFANCZYK Genowefa, 1920.
STEFANCZYK Zdzisław, 1938.
STELMASZCZUK Maria, 1907.
STELMASZCZUK Zenosława, 1934.
STERNA Albina, 1940.
STERNA Aniela, 1875.
STERNA Danuta, 1935.
STERNA Józefa, 1920.
STERNA Maria, 1910.
STERNA Maria, 1912.
STERNA Władysław, 1931.

- STERNA Władysława, 1933.
 STEPIEN Anna, 1900.
 STEPIEN Antonina, 1906.
 STEPIEN Antonina, 1904.
 STEPIEN Franciszek, 1936.
 STEPIEN Ryszard, 1932.
 STEPIEN Stanisław, 1897.
 STOCHLINSKI Stanisław, 1891.
 STOCKA Barbara, 1891.
 STOCKI Kazimierz, 1889.
 STOKŁOSA Adela, 1926.
 STOKŁOSA Maria, 1922.
 STOKŁOSA Tekla, 1893.
 STOLYCHWO Wacława, 1935.
 STOLYCHWO Wiktoria, 1905.
 STOMOL Anna, 1924.
 STOMOL Józefa, 1930.
 STRACH Maria, 1936.
 STRASZYNSKA Barbara, 1930.
 STRASZYNSKA Zofia, 1897.
 STRASZYNSKI Tadeusz, 1894.
 STROJEK Andrzej, 1899.
 STROKER Melania, 1920.
 STROMNIK Kazimiera, 1927.
 STROMNIK Małgorzata, 1905.
 STRUMIK Małgorzata, 1874.
 STRUMIK Zofia, 1915.
 STRYJEK Barbara, 1930.
 STRYJEK Helena, 1910.
 STRYJEK Janina, 1919.
 STRZALKOWSKA Rozalia, 1920.
 STRZALKOWSKA Zofia, 1920.
 STUDZINSKA Anna, 1929.
 STUDZINSKA Katarzyna, 1897.
 STUDZINSKA Stefania, 1925.
 STUDZINSKA Zuzanna, 1931.
 STUDZINSKI Władysław, 1892.
 SUBCZYNSKA Aniela, 1933.
 SUBCZYNSKA Anna, 1896.
 SUBCZYNSKA Rozalia, 1926.
 SUBCZYNSKA Zofia, 1928.
 SUDER Kazimierz, 1897.
 SULKES Józef, 1904.
 SULMA Aleksandra, 1900.
 SULMA Władysław, 1927.
 SULKOWICZ Marian, 1910.
 SUTKOWSKA Bolesława, 1895, [zm.].
 SYGAL Danuta, 1932.
 SYGAL Fryderyka, 1913.
 SYNOWIEC Eugenia, 1923.
 SYNOWIEC Helena, 1931.
 SYNOWIEC Karolina, 1901.
 SYNOWIEC Paulina, 1928.
 SZAFRAN Maria, 1907.
 SZAREJKO Leon, 1907.
 SZAWIEL Anna, 1911.
 SZAWIEL Mikołaj, 1932.
 SZCZANOWICZ Aleksandra, 1894.
 SZCZAKOWICZ Genowefa, 1934.
 SZCZEBIOT Józef, 1878.
 SZCZEBIOT Maria, 1894.
 SZCZEBIOT Romuald, 1934.
 SZCZEBIOT Władysław, 1932.
 SZCZEPANKIEWICZ Michalina, 1914.
 SZCZEPANKIEWICZ Walenty, 1897.
 SZCZEPANKIEWICZ Zofia, 1901.
 SZCZEPANOWSKA Antonina, 1931.
 SZCZEPANOWSKA Emilia, 1900.
 SZCZEPANOWSKI Władysław, 1893.
 SZCZEPKOWSKA Dorota, 1897.
 SZCZEPKOWSKA Jadwiga, 1920.
 SZCZEPKOWSKA Stanisława, 1924.
 SZCZEPKOWSKI Adam, 1890.
 SZCZEPKOWSKI Władysław, 1927.
 SZCZERBA Bogusław, 1937.
 SZCZERBA Genowefa, 1909.
 SZCZERBA Maria, 1937.
 SZCZERBA Stanisława, 1929.
 SZCZECH Czesława, 1932.
 SZCZECH Kazimiera, 1914.

- SZCZESNY Jan, 1881.
SZCZESNY Leokadia, 1927.
SZCZESNY Maria, 1882.
SZCZESNY Michalina, 1924.
SZCZESNY Romuald, 1941.
SZCZESNY Władysława, 1918.
SZCZUPAK Aniela, 1897.
SZCZUPAK Franciszek, 1928.
SZCZUPAK Józefa, 1938.
SZCZUPAK Stefania, 1936.
SZCZUPAK Teresa, 1938.
SZCZUREK Maria, 1903.
SZCZUREK Marian, 1934.
SZCZUREK Piotr, 1936.
SZCZYGŁOWSKA Alfreda, 1936.
SZCZYGŁOWSKA Zofia, 1907.
SZCZYGŁOWSKI Jan, 1928.
SZCZYGŁOWSKI Stefan, 1930.
SZENDZIK Anna, 1930.
SZENDZIK Helena, 1939.
SZENDZIK Janina, 1941.
SZENDZIK Olga, 1910.
SZEWC Wincenty, 1887.
SZKLENNIK Michalina, 1882.
SZKLENNIK Zofia, 1916.
SZLAMP Anna, 1914.
SZLAMP Helena, 1935.
SLAMP Ludwik, 1938.
SZMARK Marian, 1943.
SZMIDT Andrzej, 1938.
SZMIDT Nadzieja, 1896.
SZMIDT Regina, 1912.
SZMIDT Stanisława, 1928.
SZOSTAKOWSKA Anna, 1910.
SZOSTAKOWSKA Teresa, 1934.
SZOSTAKOWSKI Mieczysław, 1894.
SZPAK Eudoksja, 1913.
SZPAK Nadzieja, 1938.
SZPINALSKA Czesława, 1919.
SZPINALSKA Maria, 1892.
SZPOJNAROWICZ Stefania, 1912.
SZPOJNAROWICZ Tadeusz, 1934.
SZPUNAR Czesława, 1935.
SZPUNAR Maria, 1907.
SZULGO Irena, 1936.
SZULGO Maria, 1912.
SZUMLAKOWSKA Barbara, 1930.
SZWEC Anna, 1901.
SZWECHLOWICZ Janina, 1932.
SZWECHLOWICZ Maria, 1891, [zm.].
SZYDŁOWSKA Irena, 1910.
SZYDŁOWSKI Antoni, 1935.
SZYMAK Irena, 1932.
SZYMAK Janina, 1904.
SZYMANEK Katarzyna, 1902.
SZYMANEK Wanda, 1924.
SZYMANSKA Aleksandra, 1904.
SZYMANSKA Bronisława, 1909.
SZYMANSKA Maria, 1935.
SZYMANSKA Maria, 1867, [zm.?].
SZYMANSKA Maria, 1897.
SZYMANSKA Stanisława, 1894.
SZYMANSKI Franciszek, 1884.
SZYMANSKI Mieczysław, 1927.
SZYMANSKI Stanisław, 1933.
SZYMANSKI Stanisław, 1930.
SZYMEK Irena, 1931.
SZYMEK Janina, 1903.
SZYSZKO Bronisława, 1894.
SZYSZKO Jan, 1899.
SZYSZKO Kazimierz, 1930.
SZYSZKOWSKA Anna, 1922.
SZYSZKOWSKA Janina, 1923.
SZYSZKOWSKA Józefa, 1874.
SZYSZKOWSKA Maria, 1942.
SZYSZKOWSKI Wacław, 1940.

SLEZEN Janina, 1910.
SLIMAK Jadwiga, 1894.
SLIMAK Zofia, 1928.

- SLIWA Roman, 1929.
 SLIWA Stanisław, 1933.
 SLIWA Tadeusz, 1928.
 SLIWA Zofia, 1931.
 SLIWINSKA Janina, 1920.
 SLIZ Józef, 1895.
 SLOPEK Julia, 1922.
 SLOPEK Kunegunda, 1890.
 SLOPEK Stanisław, 1886.
 SLUSARENKO Adela, 1905.
 SLUSARENKO Helena, 1933.
 SLUSARENKO Ryszard, 1939.
 SMIGLARSKA Maria, 1895.
 SRODULSKA Barbara, 1927.
 SRODULSKA Franciszka, 1907.
 SRODULSKI Adam, 1929.
 SRODULSKI Jan, 1893.
 SWIATEK Aleksander, 1931.
 SWIETLINSKA Teofila, 1894.
 SWIETLINSKI Stanisław, 1891.
 SWIECH Maria, 1895.
 SWISTRO Janina, 1922.
- TABAK Natalia**, 1935.
 TABAK Waleria, 1904.
 TABISZ Jadwiga, 1920.
 TABISZ Józef, 1938.
 TABOREK Elżbieta, 1935.
 TABOREK Jan, 1892.
 TABOREK Krystyna, 1934.
 TABOREK Zofia, 1937.
 TARAKANIEC Anastazja, 1912.
 TARAKANIEC Filip, 1943.
 TARAKANIEC Salomea, 1937.
 TARANKO Eugenia, 1902.
 TARANKO Zenobia, 1936.
 TARGIEN Aleksander, 1886.
 TARGIEN Stefania, 1894.
 TATARCZUK Janusz, 1943.
 TATARCZUK Zofia, 1924.
- TATYRZA Dymitr, 1914.
 TAWGIEN Aleksander, 1885.
 TAWGIEN Stefania, 1893.
 TCHORZEWSKA Anna, 1881.
 TCHORZEWSKA Leokadia, 1928.
 TCHORZEWSKA Olga, 1909.
 TELEGA Albina, 1932.
 TELEGA Maria, 1905.
 TELEGA Rajmund, 1936.
 TELEGA Tadeusz, 1928.
 TELEGA Urszula, 1939.
 TERESZKO Anatol, 1933.
 TERESZKO Danuta, 1936.
 TERESZKO Józef, 1941.
 TERESZKO Roman, 1930.
 TERESZKO Teofila, 1907.
 TERLIKOWSKI Jan, 1899.
 TESZ Eugenia, 1922.
 TESZ Józef, 1894.
 TESZ Katarzyna, 1906.
 TOCZKO Stanisław, 1920.
 TODRYK Danuta, 1935.
 TODRYK Gabriela, 1902.
 TODRYK Jan, 1900.
 TODRYK Tadeusz, 1937.
 TOMALA Edward, 1936.
 TOMALA Maria, 1911.
 TOMALA Mieczysław, 1939.
 TOMCZYK Irena, 1904.
 TOMCZYK Krystyna, 1928.
 TOMCZYK Stanisława, 1930.
 TOMKOW Franciszka, 1902.
 TOMKOW Jan, 1930.
 TOMKOW Józef, 1940.
 TOMKOW Stanisław, 1928.
 TOMKOW Zofia, 1926.
 TORUNCZYK Felicja, 1897.
 TORUNSKA-REMBOWSKA Maria, 1899.
 TORUNSKI Eugeniusz, 1926.
 TRACZ Zofia, 1901.

TRACZYK Józefa, 1903.
TRACZYK Stanisława, 1934.
TRALKA Małgorzata, 1914.
TRALKA Mieczysław, 1928.
TRALKA Stanisława, 1934.
TROCKA Apolonia, 1873.
TROCKA Janina, 1913.
TROCKA Marianna, 1904.
TROCKI Jan, 1873.
TROJANOWSKA Stanisława, 1911.
TROJANOWSKA Teresa, 1942.
TROJANOWSKI Ryszard, 1937.
TROJNACKA Genowefa, 1914.
TROJNACKI Józef, 1935.
TROPEC Aleksander, 1933.
TROPEC Halina, 1934.
TROPEC Jadwiga, 1923.
TROPEC Katarzyna, 1931.
TROPEC Maria, 1895.
TROPEC Stefania, 1925.
TROTT Władysław, 1903.
TRUSZ Irena, 1942.
TRUSZ Maria, 1920.
TRUSZ Wiktor, 1932.
TRUSZ Zofia, 1902.
TRYBEL Michał, 1929.
TRYBEL Paulina, 1895.
TRYBEL Ryszard, 1933.
TRYBEL Stanisława, 1925.
TRZASKOWSKA Mariana, 1897.
TRZASKOWSKI Antoni, 1889.
TUBIELEWICZ Barbara, 1900.
TUBIELEWICZ Mieczysław, 1890.
TUCZYNSKA Anna, 1923.
TUCZYNSKA Katarzyna, 1929.
TUCZYNSKI Jan, 1897.
TUKAJ Agnieszka, 1915.
TUKAJ Krystyna, 1940.
TURCZYNSKA Anna, 1923.
TURCZYNSKA Katarzyna, 1929.

TURCZYNSKI Jan, 1897.
TUTLEWSKA Agnieszka, 1907.
TUTLEWSKA Aniela, 1886.
TUTLEWSKA Janina, 1929.
TWOREK Maria, 1915.
TYBURSKA Leonia, 1903.
TYSZKA Józefa, 1916.
TYWONA Janina, 1921.
TYWONA Kazimiera, 1927.
TYWONA Maria, 1923.
TYWONA Stanisław, 1888.
TYWONA Stefania, 1925.

ULENIECKA Iwona, 1900.
ULENIECKA Lucja, 1929.
ULAN Olga, 1916.
URBAN Helena, 1928.
URBAN Józefa, 1926.
URBAN Maria, 1906.
URBAN Stanisława, 1938.
USCINOWICZ Aleksander, 1904.
UZAR Józef, 1894.

WABISZCZEWICZ Anna, 1903.
WABISZCZEWICZ Henryk, 1937.
WABISZCZEWICZ Olgierd, 1931.
WAJS Anna, 1908.
WAJS Bogusław, 1936.
WAJS Ewa, 1938.
WAJS Julia, 1875.
WAJS Maria, 1890, [zm.].
WAJS Marta, 1938.
WAL Wiktoria 1919.
WALASEK Franciszka, 1886.
WALASEK Helena, 1931.
WALASEK Józef, 1934.
WALENCIAK Antoni, 1884.
WALENCIAK Zofia, 1895.
WALENTY Olga, 1892.
WALENTY Zofia, 1932.

- WANDEL Kazimierz, 1896.
WARECKA Helena, 1901.
WARECKA Janina, 1923.
WARWASZEWICZ Anna, 1894.
WARWASZEWICZ Bazyli, 1897.
WARWASZEWICZ Maria, 1921.
WASILEWSKA Halina, 1930.
WASILEWSKA Ludwika, 1907.
WASILEWSKI Stefan, 1932.
WASILKOWSKA Petronela, 1905.
WASILKOWSKI Bolesław, 1926.
WASILKOWSKI Józef, 1894.
WASZAK Eugenia, 1934.
WASZAK Henryk, 1931.
WASZAK Janina, 1910.
WASZCZUK Szczepan, 1899, [zm.].
WAZEJEWSKA Eugenia, 1912.
WDOWIAK Franciszek, 1895.
WEIMAN Irena, 1904.
WEISS Karol, 1899.
WELNA Jan, 1899.
WENC Edmund, 1935.
WENC Stanisław, 1933.
WENC Stefania, 1909.
WERES Jan, 1914.
WERES Olga, 1913.
WERES Olga, 1938.
WERYK Józef, 1898.
WGRZYN Anna, 1897.
WGRZYN Julia, 1923.
WGRZYN Maria, 1929.
WGRZYN Stefania, 1922.
WIACEK Antoni, 1931.
WIACEK Elżbieta, 1926.
WIACEK Marian, 1930.
WIACEK Zofia, 1908.
WIECHEC Eugeniusz, 1932.
WIECHEC Maria, 1909.
WIECZOREK Anna, 1897.
WIECZOREK Jadwiga, 1926.
WIECZOREK Janina, 1927.
WIECZOREK Julian, 1930.
WIECZOREK Konstanty, 1895.
WIELIGDA Eulalia, 1928.
WIELIGDA Franciszka, 1901.
WIELIGDA Romualda, 1930.
WIELOGORSKA Alina, 1933.
WIELOGORSKA Antonina, 1898.
WIELOGORSKA Melania, 1928.
WIERZBA Edward, 1929.
WIERZBA Paulina, 1909.
WIERZBA Romuald, 1928.
WIERZBA Teresa, 1932.
WIECEK Anna, 1915.
WIECEK Anna, 1875.
WILCZYCKI Piotr, 1890.
WILGUSIAK Stanisław, 1916.
WILK Agata, 1894.
WILK Anna, 1930.
WILK Janina, 1935.
WILK Józef, 1932.
WILK Maria, 1927.
WISNIAK Janina, 1894.
WISNIAK Maria, 1930.
WISNIEWSKA Janina, 1906.
WISNIEWSKA Julia, 1910.
WISNIEWSKA Pelagia, 1908.
WISNIEWSKA Ryszarda, 1931.
WISNIEWSKI Jan, 1928.
WISNIK Janina, 1894.
WISNIK Maria, 1930.
WITKO Maria, 1906.
WITKOWSKA Elżbieta, 1873.
WITKOWSKA Pelagia, 1903.
WŁODARCZYK Antonina, 1909.
WŁODARCZYK Janusz, 1938.
WŁODARSKA Józefa, 1910.
WOJCIECJOWICZ Jerzy, 1928.
WOJTASZEK Apolonia, 1897.
WOJTKIEWICZ Alfons, 1900.

- WOJTOWICZ Danuta, 1928.
WOJTOWICZ Janina, 1925.
WOJTOWICZ Michał, 1889, [zm.].
WOJTOWICZ Wiktoria, 1900.
WOLANSKA Halina, 1932.
WOLANSKA Zofia, 1902.
WOLANCZUK Antoni, 1884.
WOLANCZUK Zofia, 1894.
WOLSKA Maria, 1902.
WOLSKI Karol, 1935.
WOLKOWICZ Adolf, 1934.
WOLKOWICZ Anna, 1899.
WOLKOWICZ Edward, 1937.
WOLKOWICZ Irena, 1930.
WOLKOWICZ Jadwiga, 1920.
WOLKOWICZ Maria, 1926.
WOLYNIEC Aleksander, 1915.
WOLYNIEC Arkadiusz, 1915.
WOLYNIEC Czesław, 1943.
WOLYNIEC Michalina, 1923.
WORONKO Aleksander, 1888.
WOZNIAK Helena, 1916.
WOZNIAK Władysław, 1917.
WOZNIAKOWSKA Jadwiga, 1910.
WOZNIAKOWSKI Artur, 1936.
WOZNIAKOWSKI Ryszard, 1935.
WOZNY Antoni, 1898.
WOZNY Emilia, 1901.
WOZNY Franciszka, 1924.
WOZNY Kazimierz, 1933.
WOJCICKA Maria, 1905.
WOJCICKI Jerzy, 1932.
WOJCICKI Wacław, 1928.
WOJCICKI Waldemar, 1934.
WOJCIK Julia, 1878.
WOJTOWICZ Janina, [1924].
WRAZEN Helena, 1906, [zm.].
WRAZEN Józef, 1933.
WRAZEN Stanisława, 1928.
WRONKO Anna, 1932.
WRONKO Irena, 1931.
WRONKO Regina, 1888.
WRONKO Wojciech, 1928.
WROBLEWSKA Halina, 1927.
WROBLEWSKA Józefa, 1900.
WROBLEWSKA Leokadia, 1922.
WROBLEWSKA Stefania, 1885.
WROBLEWSKI Antoni, 1886.
WROBLEWSKI Waldemar, 1922.
WUJ Jan, 1888.
WUJKOWSKI Stanisław, 1897.
WURM Barbara, 1930.
WURM Leokadia, 1909.
WURM Zenon, 1932.
WYSZYNSKA Bronisława, 1895.

ZACHARIASZ Bolesław, 1895.
ZACHARIASZ Bronisław, 1922.
ZACHARIASZ Franciszek, 1931.
ZACHARIASZ Genowefa, 1920.
ZACHARIASZ Janina, 1933.
ZACHARIASZ Maria, 1901.
ZACHARIASZ Stanisław, 1929.
ZACHARLIK Anna, 1904.
ZACHARLIK Józef, 1938.
ZACHARLIK Stanisław, 1931.
ZADWORNY Adela, 1900.
ZADWORNY Bolesław, 1937.
ZADWORNY Stanisław, 1892.
ZADWORNY Stefania, 1925.
ZAHOROWSKA Amelia, 1923.
ZAJAC Anna Maria, 1917.
ZAJAC Maria, 1943.
ZAJAC Zofia, 1917.
ZAJECKA Leokadia, 1932.
ZAJECKA Zofia, 1916.
ZAJECKI Antoni, 1923.
ZAJKOWSKA Albina, 1907.
ZAJKOWSKA Janina, 1938.
ZAJKOWSKA Stefania, 1900.

- ZAJKOWSKA Regina, 1932.
 ZAJKOWSKA Wita, 1937.
 ZAJKOWSKI Henryk, 1930.
 ZAKRZEWSKA Janina, 1928.
 ZAKRZEWSKA Maria, 1906.
 ZAKRZEWSKI Łukasz, 1888.
 ZALEGA Edward, 1935.
 ZALEGA Janina, 1929.
 ZALEGA Maria, 1932.
 ZALEGA Rozalia, 1898.
 ZALEGA Weronika, 1938.
 ZALESKA Adamina, 1905.
 ZALESKA Wanda, 1933.
 ZALUCKI Antoni, 1907.
 ZAMABA Stanisława, 1921.
 ZAMBRZYCKA Anna, 1935.
 ZAMBRZYCKA Eleonora, 1929.
 ZAMOJSKA Eugenia, 1916.
 ZAPART Felicja, 1905.
 ZAPART Jadwiga, 1923.
 ZAPISEK Stanisław, 1900.
 ZAREMBA Helena, 1916.
 ZAREMBA Waldemar, 1929.
 ZAREMBSKA Stefania, 1905.
 ZAREMBSKI Aleksander, 1891.
 ZAREMBSKI Zenon, 1929.
 ZARZECKI Władysław, 1908.
 ZAWADA Bronisława, 1897.
 ZAWADA Józefa, 1933.
 ZAWADA Maria, 1901.
 ZAWADA Teresa, 1930.
 ZAWADZKI Józef, 1895.
 ZAWIASA Janina, 1898.
 ZAWIASA Maria, 1930.
 ZAWISŁAK Czesław, 1907.
 ZDANOWICZ Anna, 1912.
 ZDANOWICZ Jan, 1916.
 ZDANOWICZ Sergiusz, 1932.
 ZDANOWSKA Bronisława, 1896.
 ZDANOWSKA Janina, 1927.
 ZDANOWSKI Bronisław, 1894.
 ZDANOWSKI Józef, 1923.
 ZDANOWSKI Tadeusz, 1909.
 ZECHALKO Jan, [1899].
 ZEMAN Józef, [1910].
 ZEZAR Józefa, 1940.
 ZIBBERBERG Bluma, [1923].
 ZIELINSKA Helena, 1907.
 ZIELINSKA Irena, 1905.
 ZIELINSKA Janina, 1928.
 ZIELINSKA Maria, 1900.
 ZIELINSKA Maria, 1925.
 ZIELINSKA Rozalia, 1864, [zm.].
 ZIELINSKA Stanisława, 1927.
 ZIELINSKA Zofia, 1937.
 ZIELINSKI Józef, 1935.
 ZIELINSKI Tadeusz, 1928.
 ZIENKIEWICZ Helena, 1892.
 ZIENTEK Helena, 1917.
 ZIEBA Janina, 1914.
 ZIEBA Kazimierz, 1938.
 ZIOBROWSKI Franciszek, 1899.
 ZIOMKA Danuta, 1943.
 ZIOMKA Maria, 1887.
 ZIOMKA Wanda, 1920.
 ZIOMKA Zofia, 1914.
 ZORKO Anna, 1932.
 ZORKO Maria, 1867.
 ZORKO Zofia, 1905.
 ZWARA Robert, 1907.
 ZWARYSIEWICZ Stanisław, 1919.
 ZYCH Antonina, 1889.
 ZYCH Franciszek, 1913.
 ZYCH Janina, 1929.
 ZYGMUNT Aleksandra, [-].
 ZYGMUNT Halina, 1934.
 ZYGMUNT Irena, 1928.
 ZYGMUNT Jadwiga, 1936.
 ZYGMUNT Zofia, [-].

ZABSKA Anna, 1904.
 ZACZEK Helena, 1875.
 ZECHALKO Jan, 1899.
 ZELASKOWSKA Helena, 1902.
 ZELASKOWSKI Romuald, 1933.
 ZELAZIK Nadzieja, 1898.
 ZEMAJDZIN Jan, 1911.
 ZEMRALSKI Marceli, 1896.
 ZEROMSKI Jan, 1896.
 ZMUDA Bronisław, 1932.
 ZMUDA Krystyna, 1930.
 ZMUDA Maria, 1911.
 ZORKO Anna, 1932.
 ZORKO Zofia, [1905].
 ZUK Urszula, 1885.
 ZUK Wanda, 1923.

ZUROWSKA Wanda, 1923.
 ZURYK Ferdynand, 1933.
 ZURYK Józefa, 1893.
 ZWIRKO Anna, 1875.
 ZWIRKO Jan, 1934.
 ZWIRKO Józef, 1910.
 ZWIRKO Stanisława, 1916.
 ZYLKO Nadzieja, 1912.
 ZYROMSKI Jan, 1897.
 ZYRUK Ferdynand, 1933.
 ZYRUK Józefa, 1893.
 ZYRUK Kajetan, 1880.
 ZYWULKO Janina, 1913.
 ZYWULKO Stanisław, 1943.
 ZYWULKO Wiesław, 1937.

PCK. Nairobi [1944]. Spis uchodźców polskich przebywających na terenach Afryki Wschodniej: Masindi. Polish Settlement Masindi – Nyabyeya, Uganda (zawiera imiona i nazwiska oraz datę urodzenia 3647 osób: mężczyzn, kobiet i dzieci; litery bez polskich znaków diakrytycznych, [-] oznacza informacje uzupełnione lub ich brak).

ADAMCZAK Janina, 1928.
 ADAMCZAK Kazimierz, 1932.
 ADAMCZAK Tadeusz, 1930.
 ADAMCZAK Weronika, 1897.
 ADAMEK Franciszka, 1889.
 ADAMEK Jan, 1935.
 ADAMEK Joanna, 1928.
 ADAMKIEWICZ Helena, 1923.
 ADAMKIEWICZ Janina, 1942.
 ADAMKIEWICZ Maria, 1925.
 ADAMKIEWICZ Stanisław, 1933.
 ADAMKIEWICZ Teresa, 1929.
 ADAMKOWICZ Klemens, 1901.
 ADAMOWICZ Antonina, 1878.
 ADAMOWICZ Eleonora, 1906.
 ADAMOWICZ Henryka, 1927.
 ADAMOWICZ Jan, 1879.

ADAMOWICZ Janina, 1934.
 ADAMOWICZ Ryszarda, 1926.
 ADAMOWICZ Sabina, 1902.
 ADAMOWSKA Irena, 1936.
 ADAMOWSKA Klementyna, 1910.
 ADAMSKI Józef, 1931.
 AKONEM Józefa, 1929.
 AKONEM Maria, 1904.
 AKONEM Teresa, 1939.
 AKSENTOWICZ Andrzej, [1931].
 AKSENTOWICZ Antoni, [-].
 AKSENTOWICZ Jerzy, [-].
 AKSENTOWICZ Maria, [-].
 ALGIN Zofia, 1901.
 ANDRUSYSZYN Anna, 1891.
 ANDRUSYSZYN Eugeniusz, 1933.
 ANDRZEJEWSKA Olimpia, 1935.

- ANDRZEJEWSKA Alina, 1934.
 ANDRZEJEWSKI Piotr, 1931.
 ANTONIEWICZ Brygida, 1936.
 ANTONIEWICZ Janina, 1902.
 ANTONIEWICZ Leokadia, 1931.
 ANTONIK Aniela, 1904.
 ANTONIK Katarzyna, 1880.
 ANTONOWICZ Antonina, [1925].
 ANTONOWICZ Helena, [-].
 ANTONOWICZ Maria, 1942.
 ANTONOWICZ Tadeusz, [-].
 ANTONOWSKA Anna, [-].
 ANTOSIAK Alfreda, 1939.
 ANTOSIAK Antonina, 1905.
 ANTOSIAK Czesława, 1929.
 ANTOSIAK Henryka, 1935.
 ANTOSIAK Maria, 1930.
 ANTOSIAK Regina, 1914.
 ANTOSIEWICZ Otylia, 1900, zm.
 ARNOLD Kazimierz Lech, 1906.
 ARTYMNIAK Edward, 1943.
 ARTYMNIAK Janina, 1923.
 ATAMANCZUK Natalia, [-].
 ATAMANCZUK Orest, 1934.
 AUGUSTYN Helena, 1923.
 AUGUSTYN Teodora, 1901.
 AUGUSTYN Wanda, 1928.
 AWDZIEJ Sabina, 1924.

BABICZ Adolf, 1909.
 BABICZ Maria, 1877.
 BABICZ Maria, 1918.
 BABICZ Wincenty, 1872.
 BACZYK Maria, [-].
 BADOWSKA Katarzyna, 1922.
 BADOWSKA Maria, 1894.
 BAJOREK Kazimiera, 1911.
 BALBUZA Edward, 1938.
 BALBUZA Paulina, 1915.
 BANKOWSKA Janina, 1904.

 BANKOWSKA Teresa, 1929.
 BANKOWSKI Augustyn, 1898.
 BARAN Helena, 1934.
 BARAN Henryk, 1936.
 BARAN Henryk, 1936.
 BARAN Michał, 1898.
 BARAN Stefania, 1915.
 BARAN Wiktoria, 1911.
 BARANOWSKA Emilia, [-].
 BARANOWSKA Józefa, 1910.
 BARSKA Danuta, 1935.
 BARSKA Genowefa, 1908.
 BARSKI Wiesław, 1931.
 BARTNICZAK Marcelina, 1898.
 BARTOSZ Stanisław, 1932.
 BARTOSZEWICZ Aleksandra, 1900.
 BARTOSZEWICZ Celina, 1929.
 BARTOSZEWICZ Helena, 1928.
 BARTOSZEWICZ Janina, 1935.
 BARTOSZEWICZ Janusz, 1935.
 BARTOSZEWICZ Monika, [-].
 BARTOSZEWICZ Mieczysław, 1927.
 BARTOSZEWICZ Mieczysław, 1937.
 BARTOSZEWSKI Tadeusz, 1936.
 BASINSKA Elżbieta, 1907.
 BASINSKA Irena, 1930.
 BASINSKI Jerzy, 1931.
 BATOR Anna, 1912.
 BAUMWOL Henryk, 1925.
 BAZAN Tadeusz, 1929.
 BAZELUK Eudoksja, 1895.
 BAZELUK Nadzieja, 1928.
 BAZELUK Olga, 1930.
 BAZELUK Wasyl, 1933.
 BACZYK Maria, 1909.
 BAK Aniela, 1909.
 BAK Czesława, 1930.
 BAK Edward, 1936.
 BAK Janina, 1932.
 BAK Stanisława, 1912.

- BAKOWSKA Czesława, 1903.
BAKOWSKI Henryk, 1938.
BEDNARCZYK Maria, 1919.
BEDNARSKA Franciszka, 1914.
BEDNARSKA Lidia, 1934.
BEDNARSKI Ryszard, 1935.
BEDNARZ Maria, 1894.
BELAWENDER Marianna, 1927.
BELAWENDER Paulina, 1904.
BELAWENDER Wiktoria, 1929.
BEN Maria, 1919.
BERCHERT Jadwiga, 1928.
BERDEJ Antoni, 1893.
BERDEJ Antoni, 1939.
BERDEJ Maria, 1938.
BERDEJ Maria, 1939.
BERNAT Czesław, 1931.
BEBENEK Edward, 1938.
BEBENEK Kazimiera, 1926.
BEBENEK Łucja, 1902.
BIALOWAS Bronisława, 1934.
BIALOWAS Olga, 1916.
BIALOWAS Stanisława, 1936.
BIELAK Anna, 1936.
BIELAK Walentyna, 1913.
BIELAK Zbigniew, 1933.
BIELICKA Irena, 1931.
BIELICKA Maria, 1924.
BIELICKA Wiktoria, 1902.
BIELICKI Edward, 1932.
BIELINSKA Anna, 1900.
BIELINSKA Bronisława, 1927.
BIERNAT Irena, 1915.
BIERNAT Genowefa, 1931.
BILINA Agnieszka, 1926.
BILINA Maria, 1922.
BILINA Maria, 1888.
BIŁOR Danuta, 1932.
BIŁOR Maria, 1903.
BIRETA Genowefa, 1917.
BLACHNIO Janina, [1927].
BLACHNIO Stanisława, [-].
BLACHNIO Henryk, [-].
BLAZEJEWICZ Anna, 1913.
BLAZIK Bronisława, 1903.
BLONES Jochwet, 1921.
BLONSKA Feliksa, 1910.
BLONSKI Jan, 1938.
BOGDAN Konstanty, 1892.
BOGDANIEC Alfreda, 1932.
BOGDANIEC Danuta, 1936.
BOGDANIEC Helena, 1908.
BOGDANIEC Kazimierz, 1929.
BOGDANIEC Ryszard, 1934.
BOGUMIL Helena, 1904.
BOGUMIL Henryk, 1927.
BOGUMIL Jadwiga, 1929.
BOGUMIL Krystyna, 1931.
BOGUMIL Leokadia, 1940.
BOHDAN Maria, 1886.
BOHDAN Waldemar, 1929.
BOJANEK Henryk, 1933.
BOJANEK Jadwiga, 1907.
BOJANEK Janina, 1933.
BOJARCZYK Edward, 1930.
BOJARSKA Aniela, 1904.
BOJARSKA Helena, 1911.
BOJARSKI Stanisław, 1909.
BOMMER Elżbieta, 1909.
BOMMER Krystyna, 1938.
BONDER Klara, 1902.
BORECKI Henryk, 1931.
BORKOWSKA Franciszka, 1900.
BORKOWSKA Irena, 1928.
BORKOWSKA Krystyna, 1925.
BORKOWSKA Józefa, 1913.
BORKOWSKA Wiktoria, 1931.
BORKOWSKI Stanisław, 1932.
BORON Paulina, 1898.
BOROWIECKI Mieczysław, 1886.

BOROWY Felicja, 1903.
 BORTKIEWICZ Jadwiga, 1926.
 BORTKIEWICZ Julia, 1935.
 BORTKIEWICZ Lucjan, 1886.
 BORTKIEWICZ Wanda, 1910.
 BORYS Eugenia, 1911.
 BORYS Marian, 1931.
 BORYS Ryszard, 1929.
 BOSA Maria, 1919.
 BOSEK Kazimiera, 1919.
 BOSEK Emilia, 1938.
 BRAND Pepa, 1934.
 BRAND Rozalia, 1934.
 BRANDENBURA Czesława, 1926.
 BRANDENBURA Halina, 1930.
 BRACZKOWSKA Maria, 1907.
 BRACZKOWSKI Władysław, 1930.
 BRODZKA Anna, [-].
 BRODZKA Natalia, [-].
 BROMBOSZ Wiktoria, 1899.
 BRONOWICKA Anna, 1933.
 BRONOWICKA Franciszka, 1903.
 BRONOWICKA Helena, 1924.
 BROZEK Alicja, 1930.
 BROZEK Anna, [-].
 BRUCKA Natalia, 1934.
 BRYNER Zofia, 1913.
 BRZEZICKA Olga, 1907.
 BRZEZICKI Leszek, 1935.
 BRZOZOWSKA Teofila, 1902.
 BUCZKOWSKA Maria, 1906.
 BUCZKOWSKI Marcin, 1884.
 BUDARKIEWICZ Maria, [-].
 BUDNER Ewa, [-].
 BUDRYK Stanisława, 1901.
 BUDZIAK Stanisława, 1893.
 BUKOWSKA Eleonora, 1910.
 BULAT Maria, 1925.
 BUMICZ Helena, [-].
 BURCZAK Józefa, 1906.

BURGHARD Cecylia, 1904.
 BURMICZ Helena, 1931.
 BURMICZ Helena, 1900.
 BURMICZ Józef, 1937.
 BURO Janina, 1926.
 BURO Maria, 1928.
 BURZA Monika, 1920.
 BURZYNSKA Jadwiga, 1914.
 BURZYNSKI Ryszard, 1938.
 BUSIAKIEWICZ Aleksandra, 1932.
 BUSIAKIEWICZ Maria, 1896.
 BUSIAKIEWICZ Piotr, 1897.
 BUTRYMOWICZ Zofia, 1930.
 BYCZEK Apolonia, 1911.
 BYCZEK Roman 1933.
 BYCZEK Władysława, 1926.

CABAN Feliksa, 1902.
 CABAN Honorata, 1932.
 CABAN Kazimiera, 1926.
 CABUT Helena, 1937.
 CABUT Maria, 1900.
 CABUT Stefan, 1935.
 CAP Józefa, 1923.
 CAP Stanisława, 1925.
 CEJER Helena, 1922.
 CELEJEWSKA Katarzyna, [-].
 CELINSKA Helena, [-].
 CELINSKA Maria, 1902.
 CELINSKA Stanisława, [-].
 CELINSKI Witold, 1930.
 CHAJECKA Jadwiga, 1901.
 CHAJECKI Władysław, 1934.
 CHARYTONOWICZ Jan, 1880.
 CHARYTONOWICZ Józefa, 1891.
 CHARYTONOWICZ Małgorzata, 1931.
 CHARYTONOWICZ Maria, 1928.
 CHELSTOWSKA Jadwiga, 1927.
 CHELSTOWSKA Krystyna, 1937.
 CHELSTOWSKA Maria, 1910.

- CHELSTOWSKA Marianna, 1886.
CHELSTOWSKI Leonard, 1934.
CHENDOĞA Kazimiera, 1932.
CHIL Waleria, 1887.
CHLADOWSKA Joanna, [-].
CHMIELEWSKA Helena, 1912.
CHMIELEWSKA Krystyna, 1938.
CHMIELEWSKA Waleria, 1909.
CHMIELEWSKI Jerzy, 1934.
CHMIELEWSKI Wiesław, 1936.
CHODKIEWICZ Eliza, 1928.
CHODKIEWICZ Emma, 1931.
CHODKIEWICZ Emanuel, 1932.
CHODKIEWICZ Janina, 1930.
CHODKIEWICZ Leonard, 1894, [zm.].
CHODKIEWICZ Wanda, 1907.
CHODKIEWICZ Wilhelm, 1935.
CHOJNACKA Irena, 1928.
CHOJNACKA Janina, 1905.
CHOJNACKI Julian, 1932.
CHOJNOWSKA Adela, 1900.
CHOJNOWSKA Jadwiga, 1924.
CHOJNOWSKI Jan, 1932.
CHOMA Jan, 1936.
CHOMA Julia, 1913.
CHOMA Władysława, 1924.
CHOPTIJ Julia, 1932.
CHOPTIJ Maria, 1926.
CHOPTIJ Ryszard, 1937.
CHOPTIJ Władysław, 1933.
CHOROSZY Wanda, 1922.
CHORZEWSKA Zofia, 1893.
CHORZEWSKI Włodzimierz, 1894.
CHOTKO Aleksander, 1875.
CHRUSZCZEWSKA Michalina, 1897, [zm.].
CHRUSCIEL Edward, 1937.
CHRUSCIEL Joanna, 1926.
CHRUSCIEL Katarzyna, 1905.
CHRZANOWSKA Maria, 1900.
CHRZANOWSKI Jan, 1929.
CHRZANOWSKA Józefa, 1931.
CHUDZINSKA Zofia, 1904.
CHUDZINSKA Helena, 1929.
CHUDZINSKI Tadeusz, 1934.
CHUDZIO Anna, 1900.
CHUDZIO Julian, 1936.
CHWASTEK Jadwiga, 1912.
CIECIERA Wiesława, 1936.
CIECIERA Zofia, 1915.
CIEMIRA Karol, 1890.
CIEMPKA Wanda, 1932.
CIESIELSKA Katarzyna, 1895.
CIESIELSKA Stanisława, 1919.
CIESLIKIEWICZ Marianna, 1872.
CISALOWICZ Anna, 1925.
CISALOWICZ Ewa, 1923.
CISALOWICZ Grzegorz, 1895.
CISALOWICZ Jan, 1937.
CISALOWICZ Maria, 1931.
CISALOWICZ Mieczysław, 1929.
CISALOWICZ Prakseda, 1888.
CISALOWICZ Roman, 1928.
CISAREK Maria, 1892, [zm.].
CIUPKA Dobrosława, 1927.
CIUPKA Janina, 1897.
CUPRYS Aniela, 1894.
CYBULSKA Helena, 1907.
CYBULSKA Kornela, 1893.
CYBULSKA Zofia, 1930.
CYBULSKI Kazimierz, 1926.
CYFERA Adela, [1912].
CYMER Stanisława, 1902.
CYSARUK Maria, 1892.
CYTERA Adela, 1912.
CYTERA Mieczysław, 1937.
CZABAN Franciszka, 1904.
CZABAN Michał, 1888.
CZAJA Halina, 1915.
CZAJA Zdzisław, 1942.
CZAJKA Genowefa, 1937.

CZAJKA Karol, 1928.
 CZAJKA Stanisław, 1930.
 CZAJKA Stanisława, 1904.
 CZAJKOWSKA Anna, 1925.
 CZAJKOWSKA Antonina, 1892.
 CZAJKOWSKA Rozalia, 1889.
 CZAPLA Bronisława, 1915.
 CZAPNIK Antonina, 1884.
 CZAPNIK Franciszka, 1939.
 CZAPNIK Stanisława, 1914.
 CZAPSKA Barbara Bożena, 1928.
 CZAPSKA Helena, 1924.
 CZAPSKA Maria, 1899.
 CZAPSKI Bolesław, 1894.
 CZARNOPOLSKA Janina, 1934.
 CZARNOPOLSKA Zofia, 1910.
 CZARNOPOLSKI Władysław, 1937.
 CZECHOWICZ Janina, 1898.
 CZECHOWICZ Maria, [1886].
 CZEKAŁOWSKA Weronika, 1900.
 CZEMKO Jan, 1937.
 CZEMKO Józefa, 1933.
 CZEMKO Teofila, 1900.
 CZEPUKOJC Anna, 1911.
 CZEPUKOJC Konstanty, 1878.
 CZEPUKOJC Maria, 1915.
 CZERENKIEWICZ Maria, 1923.
 CZERKOWSKA Anna, 1915.
 CZERNISZEWSKA Leokadia, 1890.
 CZERNY Aleksander, 1893.
 CZERNY Andrzej, 1931.
 CZERNY Jadwiga, 1900.
 CZERNY Krystyna, 1923.
 CZERNY Władysław, 1897.
 CZERPAK Weronika, 1903.
 CZERSKA Barbara, 1918.
 CZERSKA Łucja, 1926.
 CZERWINSKA Jadwiga, 1938.
 CZERWINSKA Jadwiga, 1906.
 CZERWINSKA Maria, 1899.

CZERWINSKA Maria, 1932.
 CZERWINSKA Stanisława, 1925.
 CZERWONKA Edward, 1931.
 CZESTOCHOWSKA Lucyna, 1931.
 CZESTOCHOWSKA Maria, 1935.
 CZESTOCHOWSKI Mieczysław, 1934.
 CZOSNOWICZ Maria, 1921.
 CZOSNOWICZ Michalina, 1886.
 CZOSNOWICZ Zofia, 1917.
 CZUBAJ Leokadia, 1928.
 CZUBAJ Serafina, 1891.
 CZUPRYS Aniela, 1894.
 CZYZ Helena, 1932.
 CZYZOWSKA Anna, 1890.
 CZYZOWSKI Stanisław, 1886.
 CZYZYNSKA Zofia, 1943.
 CZYZYNSKI Franciszek, 1930.

CWIELAG Jadwiga, 1908.
 CWIELAG Mirosława, 1934.
 CWIOK Anna, 1876.
 CWIOK Anna, 1923.
 CWIOK Barbara, 1921.
 CWIOK Basia, 1921.

DADEJ Aleksandra, 1930.
 DADEJ Paulina, 1907.
 DAJAS Karolina, 1892.
 DAJAS Stanisław, 1929.
 DALKIN Dionizy, 1930.
 DALKIN Stanisław, 1929.
 DAMM Bronisław, 1921.
 DAMM Janina, 1941.
 DANECKA Zuzanna, 1917.
 DANECKA Ligia, 1941.
 DANIAK Kazimierz, 1932.
 DANIELEWSKI Tomasz, 1891.
 DANIELSKA Bronisława, 1904.
 DANIELSKA Jadwiga, 1939.
 DANIELSKA Kazimiera, 1932.

- DANIELUK Bronisława, 1917.
DANILEWSKA Jadwiga, 1939.
DARDZINSKA Alina, 1934.
DARDZINSKA Danuta, 1934.
DARDZINSKA Henryka, 1932.
DARDZINSKI Lucjan, 1928.
DASZKIEWICZ Adela, 1891, [zm.].
DASZKIEWICZ Julian, 1880.
DABEK Maria, 1905.
DABKOWSKA Maria, 1907.
DABKOWSKI Jeremi, 1934.
DABKOWSKI Jerzy, 1930.
DABKOWSKI Ludwik, 1932.
DABROWSKA Irena, 1932.
DEBKOWSKA Sabina, 1896.
DEBOGORSKA Michalina, 1899.
DEBOGORSKI Eugeniusz, 1935.
DEJNOWSKA Klaudia, 1906.
DEJNOWSKI Franciszek, 1937.
DEMBOWSKA Aniela, 1885.
DEMBOWSKA Marianna, 1912.
DEMBOWSKI Czesław, 1940.
DEMBOWSKI Wacław, 1904.
DEMCHYSZYN Katarzyna, 1908.
DEREN Franciszek, 1877, [zm.].
DEREN Maria, 1893.
DEREN Roman, 1930.
DERLAGA Genowefa, 1930.
DIAK Józef, 1928.
DIAK Michalina, 1905.
DIAKONCZUK Stefan, 1938.
DIAKONCZUK Stefania, 1915.
DITKOWSKI Fajwel, 1906.
DLUGOLECKA Helena, 1895.
DLUGOLECKA Krystyna, 1929.
DLUGOLECKI Roch, 1899.
DOBROWOLSKA Anna, 1935.
DOBROWOLSKA Genowefa, 1927.
DOBROWOLSKA Helena, 1904.
DOBROWOLSKA Janina, 1922.
DOBROWOLSKA Kazimiera, 1938.
DOBROWOLSKA Maria, 1892.
DOBROWOLSKA Stanisława, 1930.
DOBROWOLSKA Weronika, 1933.
DOBRZANSKA Anna, 1934.
DOBRZANSKA Jadwiga, 1942.
DOBRZANSKA Katarzyna, 1905.
DOBRZANSKA Olga, 1932.
DOBRZANSKI Czesław, 1935.
DOBRZANSKI Bazyli, 1910.
DOLEZAN Julia, 1929.
DOLEZAN Waleria, 1909.
DOLEZY Józef, 1939.
DOLEZY Leokadia, 1938.
DOLEZY Stanisław, 1925.
DOLEZYK Helena, 1925.
DOLEZYK Marcelina, 1900.
DOLEZYK Rozalia, 1923.
DOMINKIEWICZ Danuta, 1930.
DOMINKIEWICZ Irena, 1932.
DOMINCZUK Feliksa, 1886.
DOMINCZUK Maria, 1911.
DOMSZA Karolina, 1929.
DONIOK Kazimierz, 1932.
DOWGIERT Stefania, 1885.
DRACZKOWSKA Elżbieta, 1899.
DRACZKOWSKA Irena, 1931.
DREKSEL Franciszek, 1930.
DREZIN Adela, 1903.
DREZIN Irena, 1925.
DREZIN Jan, 1932.
DREZIN Janina, 1927.
DREZIN Kazimierz, 1939.
DREZIN Olgierd, 1933.
DREZIN Teresa, 1936.
DREZIN Władysław, 1926.
DROZD Władysława, 1923.
DRUMER Jerzy, 1933.
DRUMER Juliana, 1929.
DRUMER Maria, 1894.

DRZEWIECKA Helena, 1884.
DRZEWIECKA Józefa, 1923.
DRZEWIECKA Stanisława, 1906.
DRZEWIECKI Jan, 1896.
DRZYSTEK Edward, 1937.
DRZYSTEK Katarzyna, 1885.
DRZYSTEK Paulina, 1912.
DUBICKA Anna, 1938.
DUBICKA Weronika, 1914.
DUBICKI Stanisław, 1932.
DUBINIECKA Rozalia, 1932.
DUDA Jadwiga, 1936.
DUDA Ksawera, 1930.
DUDZIAK Józefa, 1907.
DUDZIAK Krystyna, 1937.
DUDZIAK Maria, 1904.
DUDZIAK Zenon, 1931.
DUDZIK Luba, 1915.
DUK Wanda, 1911.
DUL Anna, 1926.
DUL Józefa, 1931.
DUL Julia, 1912.
DULEBA Barbara, 1907.
DULEBA Danuta, 1931.
DULINSKA Maria, 1897.
DURBACZ Edward, 1931.
DURBACZ Józefa, 1918.
DURBACZ Katarzyna, 1889.
DUSZEWSKA Maria, 1905.
DUSZEWSKA Regina, 1927.
DYGAS Helena, 1924.
DYGAS Natalia, 1919.
DYGAS Franciszek, 1906.
DZIEDZIC Adela, 1930.
DZIEDZIC Aleksandra, 1929.
DZIEDZIC Felicja, 1934.
DZIEDZIC Helena, 1918.
DZIEDZIC Katarzyna, 1895.
DZIEDZIC Lesław, 1938.
DZIEDZIC Maria, 1903.

DZIEDZIC Olga, 1921.
DZIEDZIC Stefania, 1925
DZIEDZIC Wojciech, 1894.
DZIEDZIC Zofia, 1930.
DZIEMIANCZUK Stanisław, 1885.
DZIERMAN Anna, 1895.
DZIERMAN Antoni, 1940.
DZIERMAN Emilia, 1925.
DZIERMAN Helena, 1932.
DZIERMAN Irena, 1930.
DZIERMAN Józefa, 1935.
DZIERMAN Wanda, 1927.
DZIEWA Helena, 1920.
DZIEWA Maria, 1897.
DZIK Katarzyna, 1926.
DZIK Maria, 1928.
DZIK Zofia, 1898.
DZIOBA Henryk, 1926.
DZUDZEWICZ Bronisław, 1939.
DZUDZEWICZ Jadwiga, 1907.
DZUDZEWICZ Wacław, 1932.
DZUDZEWICZ Wiktoria, 1930.
DZWINIEL Jadwiga, 1934.
DZWINIEL Weronika, 1929.

EJGIERD Irena, 1911.
EJGIERD Maria, 1940.
EJGIERD Ryszard, 1934.
EISENBERG Bohdan, 1938.
EISENBERG Janina, 1917.
EISENBERG Zbigniew, 1937.
ERENREICH Anna, 1929.
ERENREICH Zygmunt, 1928.

FALINSKA Antonina, 1923.
FALDA Szmul, 1919.
FARBOTKO Janina, 1915.
FARYNO Danuta, 1936.
FEDOROWICZ Kazimiera, 1934.
FEDOROWICZ Maria, 1901.

- FEDOROWICZ Stanisław, 1928.
FEDYK Stefan, 1928.
FIALKOWSKA Janina, 1934.
FIALKOWSKA Stefania, 1905.
FIALKOWSKI Władysław, 1929.
FIGIEL Aleksandra, 1898.
FIGURA Franciszek, 1882.
FIGURA Franciszka, 1885.
FIGURA Irena, 1918.
FIGURA Jan, 1929.
FIGURA Janina, 1920.
FIGURA Józef, 1943.
FIGURA Mieczysław, 1910.
FIGURA Stanisława, 1920.
FIOLKA Stanisław, 1933.
FIRLIT Anna, 1899.
FLISTA Aleksander, 1925.
FLIZAK Julia, 1933.
FLIZAK Olga, 1913.
FLOREK Antonina, 1908.
FLOREK Leopold, 1933.
FLOREK Waldemar, 1931.
FOKS Leon, 1888.
FORYSZEWSKA Kazimiera, 1924.
FORYSZEWSKA Leontyna, 1893.
FORYSZEWSKA Sabina, 1935.
FORYSZEWSKI Roman, 1931.
FORYSZEWSKI Tytus, 1929.
FORYS Apolonia, 1936.
FORYS Janina, 1901.
FORYS Maria, 1928.
FOSTUN Zofia, 1904.
FRANCZYK Czesław, 1931.
FRANCZYK Genowefa, 1928.
FRANCZYK Rozalia, 1904.
FRACKOWIAK Henryk, 1941.
FRACKOWIAK Janina, 1908.
FRAK Maria, 1902.
FRAK Wanda, 1929.
FRAK Władysław, 1899.
FRET Mieczysław, 1936.
FREUDENBERGER Stefan, 1881, [zm.].
FRODYMA Henryk, 1931.
FRODYMA Eugeniusz, 1929.
FRODYMA Katarzyna, 1900.
FRYDEL Michalina, 1922.
FUGLEWICZ Anna, 1901.
FUGLEWICZ Ewa, 1930.
FUGLEWICZ Jadwiga, 1928.
FUGLEWICZ Władysław, 1887.
FUGLEWICZ Zbigniew, 1926.
FURA Albina, 1907.
FURA Bronisława, 1934.
FURA Edward, 1937.
FURA Kazimierz, 1931.
FURMANOWICZ Adela, 1902.

GABEL Janina, 1913.
GABEL Wiesław, 1936.
GACA Bronisław, 1932.
GACA Bronisława, 1886.
GACA Jan, 1930.
GACEK Bronisław, 1932.
GACEK Bronisława, 1891.
GACEK Józef, 1895.
GAD Alfred, 1931.
GAD Bogusława, 1933.
GAD Jadwiga, 1900.
GAD Krystyna, 1928.
GAD Maria, 1934.
GADOMSKA Alicja, 1929.
GALAS Rozalia, 1934.
GALCZYNSKI Stanisław, 1933.
GALEK Jan, 1878.
GALEK Rozalia, 1882.
GANCARCZYK Julia, 1933.
GANCARCZYK Stefania, 1903.
GARBIAK Józef, 1911.
GARNCAREK Helena, 1925.
GARNCAREK Stanisław, 1886.

- GARNCAREK Stanisława, 1918.
 GARNCAREK Wacław, 1913.
 GAWIAK Marian, 1883.
 GAWRYLCZUK Genowefa, 1930.
 GAWRYLCZUK Józef, 1927.
 GAWRYLCZUK Wanda, 1928.
 GAWRYLCZUK Weronika, 1903.
 GABIEWSKA Janina, 1926.
 GASIEWSKA Teresa, 1933.
 GASIEWSKA Zofia, 1887.
 GASIOR Marian, 1896.
 GASIOREK Katarzyna, 1889.
 GASIOREK Mikołaj, 1878.
 GASIOROWSKA Nadzieja, 1908.
 GASIOROWSKI Bolesław, 1939.
 GASIOROWSKI Mieczysław, 1934.
 GASIOROWSKI Piotr, 1935.
 GENIUSZ Jerzy, 1928.
 GEGOTEK Stefania, 1922.
 GEGOTEK Wiktoria, 1893.
 GIBALA Adela, 1908.
 GIEDROJC Anna, 1934.
 GIEDROJC Eugeniusz, 1936.
 GIEDROJC Jadwiga, 1931.
 GIEDROJC Józef, 1930.
 GIEDROJC Stefania, 1907.
 GIL Anna, 1916.
 GIL Arkadiusz, 1930.
 GIL Katarzyna, 1912.
 GIL Maria, 1929.
 GIL Zofia, 1882.
 GLAB Genowefa, 1928.
 GLAB Tadeusz, 1931.
 GLAB Zofia, 1886.
 GLOWACKA Stanisława, 1927.
 GLOWACKA Wincentyna, 1908.
 GLOWACKI Franciszek, 1935.
 GLOWACKI Piotr, 1899.
 GMERNICKA Helena, 1908.
 GMERNICKI Jan, 1928.
 GOCHMANSKA Anna, 1900.
 GOCHMANSKA Jadwiga, 1936.
 GOCHMANSKA Regina, 1931.
 GOCHMANSKA Józefa, 1928.
 GOCHMANSKI Wacław, 1933.
 GODLEWSKA Alina, 1906.
 GODLEWSKA Amelia, 1899.
 GODLEWSKI Henryk, 1888.
 GODZISZ Janina, 1929.
 GOLARZ Antoni, 1893.
 GOLARZ Domicela, 1898.
 GOLAS Ignacy, 1890.
 GOLAS Ludwika, 1890.
 GOLAB Eugenia, 1923.
 GOLAB Waleria, 1927.
 GOLAB Wiktoria, 1885, [zm.].
 GOLEBIOWSKA Józefa, 1926.
 GOLEBIOWSKA Julia, 1901.
 GOLEBIOWSKI Mieczysław, 1931.
 GOTSZALK Stefan, 1938.
 GOTSZALK Wiera, 1914.
 GOTSZALK Witold, 1938.
 GOWOREK Maria, 1895.
 GOZDZIEWSKA Alicja, 1924.
 GOZDZIEWSKA Barbara, 1929.
 GOZDZIEWSKA Zenaida, 1904.
 GOZDZIEWSKI Władysław, 1887.
 GORA Antoni, 1933.
 GORA Jerzy, 1931.
 GORA Julia, 1910.
 GORA Maria, 1903.
 GORA Tadeusz, 1937.
 GORA Teresa, 1929.
 GORAJEWSKA Antonina, 1926.
 GORAJEWSKA Bronisława, 1920.
 GORAJEWSKA Wincentyna, 1930.
 GORAJEWSKI Jan, 1928.
 GORAJEWSKI Wincenty, 1887.
 GORNA Aldona, 1936.
 GORNA Teresa, 1910.

- GORNIAK Helena, 1907.
GORNÝ Zygmunt, 1911.
GORSKA Bronisława, 1930.
GORSKA Franciszka, 1900.
GORSKA Genowefa, 1926.
GORSKA Helena, 1922.
GORSKA Leokadia, 1932.
GORSKA-SAWICKA Maria, 1904.
GORSKA Stanisława, 1928
GORSKI Zbigniew, 1936.
GRABIEC Krystyna, 1933.
GRABIEC Maria, 1911.
GRABIEC Ryszard, 1929.
GRAD Genowefa, 1934.
GRAD Maria, 1913.
GRAMZA Jadwiga, 1897.
GRAMZA Stanisław, 1932.
GRANOWSKI Jan, 1908.
GRECH Jadwiga, 1929.
GRECH Maria, 1931, [zm.].
GRECH Paulina, 1925.
GRECH Stefania, 1904.
GRECH Władysław, 1934.
GRECZYŁO Joanna, 1903.
GRECZYŁO Mieczysław, 1928.
GREBOWIEC Jan, 1935.
GREBOWIEC Janina, 1932.
GREBOWIEC Maria, 1929.
GREBOWIEC Tekla, 1908.
GREBOWIEC Władysława, 1927.
GROCHOLSKA Anna, 1911.
GROCHOLSKI Józef, 1930.
GROCHOLSKI Tadeusz, 1900.
GROJEC Krystyna, 1935.
GROJEC Maria, 1912.
GROJEC Monika, 1932.
GROJEC Stanisław, 1933.
GROJEC Zofia, 1937.
GRUSZECKA Maria, 1886.
GRUSZECKA Tekla, 1887, [zm.].
GRUSZECKI Stefan, 1883, [zm.].
GRYGIER Halina, 1881.
GRYNIEWICZ Irena, 1934.
GRYNIEWICZ Maria, 1918.
GRYNIEWICZ Maria, 1901.
GRZEGORCZYK Apolinary, 1931.
GRZEGORCZYK Ewa, 1903.
GRZEGORCZYK Helena, 1925.
GRZEGORCZYK Zdzisław, 1935.
GRZEJEK Leopold, 1918.
GRZYBOWSKA Aniela, 1900.
GRZYBOWSKA Zofia, 1930.
GRZYBOWSKI Józef, 1875.
GUGAŁA Cecylia, 1924.
GUGAŁA Stanisława, 1898.
GULA Anna, 1895.
GULA Anastazja, 1933.
GULA Janina, 1927.
GULA Michalina, 1925.
GULA Roman, 1930.
GUMIENIAK Jan, 1926.
GUMIENIAK Katarzyna, 1900.
GUMIENIAK Stanisława, 1921.
GUNIA Małgorzata, 1900.
GUNIA Marian, 1933.
GURDAK Ludmiła, 1920.
GURDAK Roman, 1942.
GURDAK Stanisława, 1922.
GURYN Filip, 1897.
GURYN Katarzyna, 1929.
GURYN Stefan, 1935.
GURYN Eugenia, 1897.
GWIZDAK Apolonia, 1932.
GWIZDAK Regina, 1934.
GWOZDZ Henryka, 1926.

HAJCZUM Anna, 1905.
HAJDANIUK Julia, 1909.
HAJDUK Julia, 1903.
HALABURDA Jadwiga, 1920.

HALABURDA Zygmunt, 1939.
 HANUSIEWICZ Zofia, 1907.
 HARASIMOWICZ Czesława, 1927.
 HARASIMOWICZ Fabiana, 1902.
 HARASIMOWICZ Irena, 1927.
 HARASYMOW Mieczysław, 1934.
 HARASYMOW Rozalia, 1906.
 HARPULA Anna, 1909.
 HARPULA Antoni, 1905.
 HARPULA Emila, 1930.
 HAWLING Franciszek, 1896.
 HAWLING Izabela, 1903.
 HAWLING Ryszard, 1927.
 HAWLING Wacław, 1932.
 HAWRAN Janina, 1930.
 HELMAN Maria, 1874.
 HENDZEL Kazimiera, 1928.
 HENDZEL Maria, 1884.
 HENDZEL Tomasz, 1881, [zm.].
 HERC Teofil, 1943.
 HERINGMAN Felicja, 1923.
 HERSZTEJN Abram, 1911.
 HICKIEWICZ Jadwiga, 1877.
 HILLBRICHT Zofia, 1904.
 HLADOWSKA Bronisława, 1934.
 HLADOWSKA Franciszka, 1903.
 HLADOWSKA Helena, 1875.
 HLADOWSKA Janina, 1914.
 HNATOW Maria, 1920.
 HOLENDER, Eliezar, 1914.
 HOLENDER Rozalia, 1914.
 HOLOJ Anna, 1935.
 HOLOJ Józefa, 1937.
 HOLOJ Zofia, 1913.
 HOPKIJ Maria, [-].
 HORBUNOWICZ Olga, 1914.
 HORDZIEJEWICZ Antonina, 1919.
 HORKY Irena, 1909.
 HORKY Wilhelm, 1910.
 HORKY Wojciech, 1941.

HOROSZKO Czesława, 1910.
 HOROSZKO Lucyna, 1940.
 HRECZYNSKA Genowefa, 1918.
 HRYCKANIUK Daria, 1889.
 HRYCYNA Albina, 1933.
 HRYCYNA Aleksandra, 1932.
 HRYCYNA Anna, 1936.
 HRYCYNA Emilia, 1934.
 HRYCYNA Jarosław, 1927.
 HRYCYNA Maria, 1894.
 HRYCYNA Olga, 1933.
 HRYNKIEWICZ Stanisław, 1931.
 HRYNCZUK Józef, 1939.
 HRYNCZUK Maria, 1919.
 HUCAJLUK Maria, 1911.
 HUSZCZA Antonina, 1906.
 HYL Waleria, 1887.

ICKIEWICZ Józef, 1933.
 ICKIEWICZ Julia, 1912.
 ICKIEWICZ Maria, 1931.
 IGNACIUK Alfreda, 1925.
 IGNACIUK Anastazy, 1889.
 IGNACIUK Bronisława, 1900.
 IGNACIUK Wanda, 1930.
 IMIOLEK Bronisława, 1908.
 IMIOLEK Eugeniusz, 1935.
 IMIOLEK Michał, 1930.
 IMIOLEK Mieczysław, 1937.
 IMIOLEK Tadeusz, 1933.
 INDYCKA Katarzyna, 1890.
 INDYK Antoni, 1896.
 INDYK Bolesław, 1934.
 INDYK Elżbieta, 1930.
 INDYK Emilia, 1909.
 INDYK Leon, 1928.
 INDYK Maria, 1897.
 INDYK Maria, 1931.
 INDYK Urszula, 1929.
 ISKIERSKI Edward August, 1933.

-
- ISKIERSKI Marcin, 1884.
 IWANIAK Alicja, 1932.
 IWANIAK Danuta, 1934.
 IWANIAK Janina, 1914.
 IWANIAK Wanda, 1937.
 IWANIEC Danuta, 1929.
 IWANIEC Maria, 1906.
 IWASZCZUK Danuta, 1937.
 IWASZCZUK Janina, 1909.
 IZMAJŁOWICZ Bronisław, 1934.
 IZMAJŁOWICZ Kazimiera, 1910.
 IZMAJŁOWICZ Kazimierz, 1938.
- JABLONSKA Aniela**, 1909.
 JABLONSKA Balbina, 1900.
 JABLONSKA Franciszka, 1890.
 JABLONSKA Janina, 1919.
 JABLONSKA Maria, 1936.
 JABLONSKA Mirosława Stefania, 1938.
 JABLONSKA Stefania, 1935.
 JABLONSKA Stefania, 1905.
 JABLONSKA Waleria, 1932.
 JABLONSKA Wanda, 1932.
 JABLONSKI Filip, 1937.
 JACKIEWICZ Aniela, 1913.
 JACKIEWICZ Wacław, 1915.
 JACKOWSKA Waleria, 1935.
 JACYNA Albin, 1907, [zm.].
 JACYNA Katarzyna, 1880.
 JACYNA Piotr, 1876, [zm.].
 JAKACKA Władysława, 1872.
 JAKIELASZEK Eugenia, 1929.
 JAKIELASZEK Maria, 1897.
 JAKOBCZAK Bolesław, 1934.
 JAKOBCZAK Helena, 1902.
 JAKUBIAK Maria, 1916.
 JALOSZYNSKA Helena, 1898.
 JALOSZYNSKA Regina, 1926.
 JALOSZYNSKA Sabina, 1928.
 JANA Czesław, 1935.
- JANCZYK Leokadia, 1930.
 JANCZYK Nadzieja, 1909.
 JANCZYK Wanda, 1933.
 JANEWICZ Adela, 1902.
 JANEWICZ Czesław, 1928.
 JANEWICZ Czesława, 1926.
 JANICZEK Edward, 1930.
 JANICZEK Janina, 1932.
 JANICZEK Józef, 1935.
 JANICZEK Stanisława, 1930.
 JANICZEK Zofia, 1909.
 JANIGA Apolonia, 1915.
 JANIGA Ludwik, 1937.
 JANIGA Maria, 1890.
 JANIGA Piotr, 1885.
 JANISZEWSKA Stefania, 1903.
 JANKOWSKA Antonina, 1909.
 JANKOWSKA Barbara, 1938.
 JANKOWSKA Katarzyna, 1890.
 JANKOWSKA Leokadia, 1906.
 JANKOWSKA Wiktoria, 1906.
 JANKOWSKI Emil, 1880.
 JANOWSKA Aniela, 1913.
 JANUS Genowefa, 1924.
 JANUSZCZAK Bronisława, 1904.
 JANUSZCZAK Maria, 1924.
 JANUSZCZAK Zofia, 1931.
 JANUSZKIEWICZ Eugenia, 1925.
 JANUSZKIEWICZ Józefa, 1905.
 JANUSZKIEWICZ Zofia, 1905.
 JANUSZKIEWICZ Zofia, 1935.
 JARMARKIER Bogdan, 1934.
 JARMARKIER Jadwiga, 1908.
 JARMARKIER Józef, 1878.
 JARMARKIER Maria, 1884.
 JARMOLINSKA Genowefa, 1924.
 JARMOLINSKA Magdalena, 1883.
 JAROCKA Danuta, 1929.
 JAROCKA Eugenia, 1903.
 JAROCKI Kazimierz, 1931.

- JAROCKI Stanisław, 1899.
 JAROSLAWSKA Emilia, 1912.
 JAROSLAWSKI Stanisław, 1938.
 JAROSZEK Marcelina, 1909.
 JAROSZEK Bogdan, 1937.
 JAROSZEK Izabela, 1932.
 JAROSZEK Józef, 1941.
 JAROSZKO Czesława, [-].
 JASINSKA Zofia, 1912.
 JASKOLSKA Eleonora, 1902.
 JASTRZEBSKA Stefania, 1918.
 JASZEK Bolesław, 1931.
 JASZEK Józef, 1936.
 JASZEK Zofia, 1905.
 JATKOWSKA Maria, 1927.
 JAWOROWSKA Maria, 1880.
 JAWOROWSKA Zofia, 1915.
 JAWORSKA Eugenia, 1908.
 JAWORSKA Helena, 1934.
 JAWORSKA Janina, 1925.
 JAWORSKA Maria, 1890.
 JAWORSKI Adam, 1906.
 JAWORSKI Janusz, 1931.
 JAWORSKI Tomasz, 1931.
 JELINSKA Wanda, 1935.
 JENTAS Helena, 1932.
 JENTAS Lucyna, 1933.
 JENTAS Ludwik, 1934.
 JENTAS Urszula, 1935.
 JENTAS Wanda, 1929.
 JENTASZEWSKA Bronisława, [-].
 JESIONKA Kazimierz, 1938.
 JESIONKA Rozalia, 1904.
 JEZIERSKA Stanisława, 1930.
 JEZIERSKA Wiktoria, 1905.
 JEZIERSKI Wacław, 1932.
 JECZYK Konstancja, 1911.
 JODKOWSKA Janina, 1931.
 JONIEC Franciszek, 1896.
 JONIEC Jan, 1928.
 JONIEC Katarzyna, 1892.
 JONIEC Salomea, 1921.
 JONIEC Tadeusz, 1930.
 JOZEFIAK Antoni, 1925.
 JURGIELEWICZ Janusz, 1937.
 JURKIEWICZ Janina, 1902.
 JURKIEWICZ Jerzy, 1924.
 JURKOWSKA Stanisława, 1923.
 JURKOW Czesława, 1928.
 JURKOW Józef, 1900.
 JURKOW Julia, 1900.
 JURKOW Stanisława, 1930.
 JUSZCZYK Emilia, 1928.
 JUSZCZYK Stefania, 1916.
KABAJA Henryka, 1924.
 KABAJA Irena, 1934.
 KABAJA Maria, 1897.
 KACPERSKA Halina, 1927.
 KACPERSKA Maria, 1926.
 KACPERSKA Władysława, 1904.
 KACZMARCZYK Alicja, 1938.
 KACZMARCZYK Halina, 1911.
 KACZMARSKA Dominika, 1922.
 KACZOR Mieczysław, 1928.
 KACZOR Teodozja, 1898.
 KACZOR Weronika, 1881.
 KADLUBOWSKA Długosława, 1914.
 KADLUBOWSKA Halina, 1926.
 KADLUBOWSKI Jan, 1930.
 KADLUBOWSKI Stanisław, 1928.
 KADUSZKIEWICZ Albin, 1897.
 KADUSZKIEWICZ Maria, 1917.
 KADUSZKIEWICZ Teodora, 1887.
 KADUSZKIEWICZ Urszula, 1924.
 KADUSZKIEWICZ Władysław, 1927.
 KAJDER Edward, 1937.
 KAJDER Eugenia, 1937.
 KAJDER Janina, 1910.
 KAJDER Józefa, 1913.

- KAJDER Katarzyna, 1910.
KAJDER Mieczysław, 1934.
KAJDER Teresa, 1935.
KALENKO Zofia, 1899.
KALINOWSKA Anna, 1904.
KALINOWSKA Elżbieta, 1930.
KALINOWSKA Katarzyna, 1907.
KALINOWSKI Józef, 1896.
KALINOWSKI Kazimierz, 1935.
KALITOWSKI Władysław, 1896.
KALWA Józefa, 1906.
KALWA Michał, 1930.
KAMIENIECKA Józefa, 1885.
KAMIENIECKA Maria, 1923.
KAMIENIECKI Jerzy, 1873, [zm.].
KAMIENIECKI Waldemar, 1931.
KAMINSKA Aleksandra, 1900.
KAMINSKA Halina, 1926.
KAMINSKA Kazimiera, 1928.
KAMINSKA Klara, 1934.
KAMINSKA Krystyna, 1936.
KAMINSKA Ludwika, 1915.
KAMINSKA Teresa, 1939.
KAMINSKA Wiktoria, 1902.
KAMINSKA Zofia, 1901.
KAMINSKI Leon, 1936.
KAMINSKI Zygmunt, 1900.
KANIA Józefa, 1921.
KANIA Zofia, 1887.
KANCZES Romualda, 1931.
KANCZES Stanisław, 1929.
KARAS Władysław, 1932,
KARAS Władysława, [1927].
KARBOWSKA Leokadia, 1937.
KARBOWSKA Maria, 1899.
KARBOWSKA Tamara, 1930.
KARBOWSKI Anatol, 1932.
KARDYNAL Andrzej, 1928.
KARDYNAL Irena, 1926.
KARPINSKA Alicja, 1928.
KARPINSKA Aniela, 1902.
KARPINSKA Rozalia, 1913.
KARWACKA Weronika, 1907.
KARWACKI Władysław, 1932.
KARWOWSKA Irena, 1931.
KARWOWSKA Regina, 1904.
KARWOWSKA Wiesława, 1936.
KARWOWSKA Władysława, 1894.
KASPRZAK Helena, 1930.
KASPRZAK Józefa, 1935.
KASPRZAK Katarzyna, 1910.
KASPRZAK Weronika, 1937.
KASZNIA Józefa, 1929.
KAWKA Maria, 1918.
KAWKA Wiktor, 1883.
KAWKA Zofia, 1895.
KAWUCHA Katarzyna, 1900.
KAWUCHA Maria, [-].
KAKOL Bronisław, 1932.
KAKOL Emilia, 1901.
KAPA Leonia, 1920.
KAPA Wacław, 1911.
KAPA Zygmunt Bogumił, 1943.
KEMPLER Jakub, 1912.
KEMPLER Reska, 1912.
KEDZIOR Irena, 1927.
KEDZIOR Jerzy, 1932.
KEDZIOR Maria, 1900.
KEDZIOR Petronela, 1903.
KEDZIOR Teresa, 1929.
KEDZIORA Maria, [1900].
KESEK Irena, 1927.
KESEK Petronela, 1903.
KIELB Maria, 1900.
KIELB Stanisław, 1933.
KIERSNOWSKA Teresa, 1929.
KIERSNOWSKA Zofia, 1931.
KIERSNOWSKA Zofia, 1904.
KIERSNOWSKI Michał, [-].
KIMBAR Hermenegilda, 1894.

- KIMBAR Janina, 1904.
 KIMBORT Anna, 1903.
 KIMBORT Władysława, 1936.
 KINASZ-SUROWIECKA Klaudia, 1901.
 KINASZ-SUROWIECKA Maria, 1933.
 KINASZ-SUROWIECKI Marian, 1892.
 KINASZ-SUROWIECKI Michał, [-].
 KIREK Antonina, 1923.
 KISIEL Karolina, 1923.
 KISIEL Magdalena, 1908.
 KISIEL Tadeusz, 1936.
 KISTOWSKI Jan, 1895.
 KLENOWICZ Adela, 1912.
 KLENOWICZ Czesława, 1938.
 KLENOWICZ Piotr, [1909].
 KLEPACKA Helena, 1938.
 KLEPACKA Wiktoria, 1902.
 KLEPACKI Leonard, 1933.
 KLEPACKI Zbigniew, 1932.
 KLIMCEWICZ Józef, 1905, [zm.].
 KLIMCZAK Daniela, 1931.
 KLIMCZAK Eugenia, 1913.
 KLIMCZAK Kazimiera, 1934.
 KLIMCZAK Stanisław, 1942.
 KLIMCZYK Aniela, 1900.
 KLIMCZYK Alojzy, 1938.
 KLIMOWICZ Grzegorz, 1932.
 KLIMOWICZ Jan, 1931.
 KLIMOWICZ Maria, 1928.
 KLIMOWICZ Sergiusz, 1936.
 KLIMOWICZ Teodozja, 1903.
 KLIMOWICZ Włodzimierz, 1938.
 KLING Bronisława, 1911.
 KLING Józef, 1934.
 KLONOWICZ Piotr, 1909, [zm.].
 KLUGER Florentyna, 1933.
 KLUGER Maria, 1902.
 KLAK Maria, 1916.
 KLOCZKO Bronisław, 1929.
 KLOCZKO Ewa, 1883.
 KLOCZKO Helena, 1925.
 KLOCZKO Jadwiga, 1935.
 KLUSEK Zofia, 1932.
 KMIEC Emilia, 1934.
 KMIEC Janina, 1929.
 KMIEC Józefa, 1903.
 KMIEC Stanisław, 1934.
 KMIETOWICZ Edward, 1913.
 KMIETOWICZ Henryk, 1937.
 KMIETOWICZ Zbigniew, 1935.
 KNAPIK Stanisław, 1932.
 KOCH Alfred, 1932.
 KOCH Anna, 1902.
 KOCH Janina, 1924.
 KOCH Regina, 1933.
 KOCHANSKA Maria, 1942.
 KOCHANSKA Romualda, 1930.
 KOCHANSKA Stanisława, 1933.
 KOCHANSKA Walentyna, 1901.
 KOCHANOSKI Anatol, 1932.
 KOCIEJOWSKA Anna, 1900.
 KOCIEJOWSKI Eustachy, 1879.
 KOCJAN Apollonia, 1911.
 KOCZOCIK Franciszka, 1911.
 KOCZOCIK Władysław, 1933.
 KOHUTEK Helena, 1902.
 KOKOSZKA Maria, 1895.
 KOLARZ Jerzy, 1929.
 KOLASA Wiktoria, 1877.
 KOLBOWICZ Anastazja, 1906.
 KOLBOWICZ Anna, 1928.
 KOLBOWICZ Elias, 1938.
 KOLBOWICZ Natalia, 1876.
 KOLBOWICZ Olga, 1923.
 KOLACZ Karolina, 1867.
 KOLAT Bronisław, 1932.
 KOLAT Eudokia, 1905.
 KOLAT Franciszek, 1928.
 KOLAT Michał, 1936.
 KOLAT Zofia, 1930.

- KOLB Teodor, 1898.
KOLB Zofia, 1888.
KOŁODZIEJCZYK Anna, 1932.
KOŁODZIEJCZYK Julia, 1935.
KOŁODZIEJCZYK Zofia, 1911.
KOŁODZIEJSKA Maria, 1938.
KOŁODZIEJSKA Stanisława, 1912.
KOMAREK Zofia, 1895.
KONARSKA Helena, 1936.
KONARSKA Maria, 1934.
KONARSKA Paulina, 1900.
KONARSKI Grzegorz, 1929.
KONARSKI Józef, 1892.
KONCZAREK Jan, 1926.
KONCZAREK Stefania, 1895.
KONCZAREK Zygmunt, 1928.
KONDRACKA Joanna, 1903.
KONDRACKI Antoni, 1902.
KONDRACZYNSKA Adela, 1926.
KONDRACZYNSKA Michalina, 1898.
KONDZIENKO Eugeniusz, 1930.
KONIAR Michał, 1926.
KONIECZYNSKA Feliksa, 1911.
KONIECZYNSKA Halina, 1938.
KONOPACKA Anna, 1918.
KONOPKA Franciszka, 1909.
KONOPKA Jadwiga, 1934.
KON Józefa, 1903.
KOPANIARSKA Alicja, 1930.
KOPANIARSKA Teresa, 1929.
KOPANIARSKA Wincenta, 1908.
KOPEC Katarzyna, 1895.
KOPPER Maria, 1890.
KORBEL Regina, 1904.
KORCZAK Natalia, 1904.
KORCZAK Rafał, 1935.
KORCZAK Wanda, 1931.
KORCZYNSKA Helena, 1899.
KORDECKA Wiera, 1909.
KORNICKA Maria, 1912.
KORNICKA Rozalia, 1906.
KORYSZKO Anna, 1934.
KORZENIEWSKA Malwina, 1926.
KORZENIEWSKA Maria, 1911.
KORZENIEWSKA Maria, 1938.
KORZENIEWSKA Zofia, 1923.
KOS Henryk, 1931.
KOS Jan, 1929.
KOS Stefania, 1912.
KOSINSKA Antonina, 1916.
KOSINSKA Maria, 1943.
KOSCIELNIK Helena, 1937.
KOSCIELNIK Kazimiera, 1931.
KOSCIELNIK Stanisława, 1933.
KOSCIOLEK Kazimierz, [-].
KOSCIOLEK Tadeusz, 1929.
KOSCIOLEK Teresa, 1904.
KOSCIOLEK Waleria, 1933.
KOSCIOLEK Weronika, 1900.
KOSCIUK Janina, 1927.
KOSCIUK Piotr, 1931.
KOSCIUK Rozalia, 1915.
KOSCIUKIEWICZ Anna, 1887.
KOSCIUKIEWICZ Maria, 1918.
KOSC Danuta, 1930.
KOT Daria, 1897.
KOT Jakub, 1886.
KOT Maria, 1924.
KOT Weronika, 1897.
KOTAS Józef, 1936.
KOTAS Włodzimierz, 1932.
KOTAS Zygmunt, 1934.
KOTLOWICZ Anastazja, [-].
KOTULSKA Zofia, 1907.
KOTULSKI Henryk, 1938.
KOWACKA Genowefa, 1901.
KOWAL Feliksa, 1927.
KOWAL Maria, 1933.
KOWAL Teresa, 1931.
KOWALCZUK Eugenia, 1927.

- KOWALCZUK Piotr, 1930.
KOWALCZYK Anastazja, 1899.
KOWALCZYK Eugeniusz, 1933.
KOWALCZYK Jadwiga, 1929.
KOWALCZYK Janina, 1928.
KOWALEWICZ Emilia, 1931.
KOWALEWSKA Bronisława, 1937.
KOWALEWSKA Helena, 1923.
KOWALEWSKA Konstancja, 1895.
KOWALEWSKA Maria, [1908].
KOWALEWSKI Antoni, 1919.
KOWALEWSKI Bronisław, 1889.
KOWALSKA Antonina, 1897.
KOWALSKA Bronisława, 1896.
KOWALSKA Czesława, 1934.
KOWALSKA Jadwiga, 1935.
KOWALSKA Konstancja, [-].
KOWALSKA Leokadia, 1917.
KOWALSKA Zofia, 1935.
KOWALSKI Wiesław, 1934.
KOZAK Emilia, 1886.
KOZAK Maria, 1885.
KOZAK Salomea, 1899.
KONINSKI Antoni, 1926.
KOZIOL Anastazja, 1893.
KOZIOL Bronisława, 1932.
KOZIOL Leonarda, 1927.
KOZIOL Maria, 1925.
KOZIOL Paulina, 1885.
KOZIOL Wincenty, 1886.
KOZŁOWSKA Anastazja, [-].
KOZŁOWSKA Irena, 1935.
KOZŁOWSKA Kazimiera, 1937.
KOZŁOWSKA Leontyna, 1903.
KOZŁOWSKI Romuald, 1928.
KOZŁOWSKI Stefan, 1934.
KOZYRSKA Serafina, 1914.
KOZYRSKI Wiktor, 1887.
KRAJEWSKA Halina, 1927.
KRAJEWSKA Lucyna, 1930.
KRAJEWSKA Maria, 1899.
KRAJEWSKA Wiktoria, 1928.
KRAJEWSKI Józef, 1936.
KRAKIEWICZ Aleksandra, 1908.
KRAKIEWICZ Alina, 1931.
KRAKIEWICZ Jan, 1933.
KRASUCKI Bolesław, 1897.
KRASUCKI Eugeniusz, 1929.
KRASUCKI Zdzisław, 1931.
KRASNIK Apolonia, 1897.
KRASNIK Halina, 1931.
KRASNIK Leokadia, 1925.
KRASNIK Lucyna, 1930.
KRAUS Józef, 1938.
KRAUS Józef, 1933.
KRAUS Michał, 1890, [zm.].
KRAUS Stefania, 1931.
KRAUS Władysław, 1936.
KRAWIEC Józefa, 1925.
KRAWIEC Katarzyna, 1896.
KRAWIEC Stefania, 1922.
KRAWIEC Weronika, 1920.
KRISTMAN Elżbieta, 1897.
KRISTMAN Feliks, 1932.
KRISTMAN Urszula, 1926.
KROL Helena, 1907.
KROL Jan, 1932.
KROL Lucjan, 1930.
KROL Maria, 1904.
KROL Mieczysław, 1932.
KROL Olga Zofia, 1926.
KROL Seweryna Zofia, 1902.
KROL Tomasz, 1939.
KROL Wanda, 1931.
KROL Władysława, 1930.
KRSCHKA Antoni, 1933.
KRSCHKA Filomena, 1894.
KRUC Danuta, 1937.
KRUC Zofia, 1917.
KRUK Aleksandra, 1910.

- KRUK Anatol, 1929.
KRUK Bolesław, 1930.
KRUK Bronisław, 1942.
KRUK Irena, 1929.
KRUPA Czesława, 1931.
KRUPA Eugenia, 1905.
KRUPA Irena, 1929.
KRUPA Zdzisław, 1935.
KRUPA Zofia, 1929.
KRYCINSKI Franciszek, 1899.
KRYCKA Anna, 1927.
KRYCKA Helena, 1929.
KRYCKA Michalina, 1902.
KRYCKI Jan, 1931.
KRYCKI Paweł, 1939.
KRYCUN Helena, 1911.
KRYSENSKI Antoni, 1931.
KRZANIAK Helena, 1904.
KRZANIAK Janina, 1931.
KRZANIAK Sylwester, 1929.
KRZANOWSKA Józefa, 1931.
KRZANOWSKA Maria, 1900.
KRZANOWSKI Jan, 1929.
KRZYSZCZUK Jarosława, 1929.
KRZYSZCZUK Paraska, 1884.
KRZYSZTOF Danuta, 1931.
KRZYSZTOFKA Genowefa, 1927.
KRZYWICKA Michalina, 1882.
KRZYWIEC Helena, 1896.
KRZYWIEC Krystyna, 1930.
KRZYWIEC Helena, 1896.
KRZYWIEC Krystyna, 1930.
KRZYWIEC Zbigniew, 1932.
KRZYWONOS Anastazja, 1910.
KRZYWONOS Józefa, 1934.
KRZYZ Bronisław, 1890.
KRZYZ Helena, 1894.
KRZYZANSKA Jadwiga, 1930.
KRZYZANSKA Janina, 1942.
KRZYZANSKA Stanisława, 1908.
KRZYZANSKA Wacława, 1931.
KUBACKA Zofia, 1923.
KUBALA Eugenia, 1906.
KUBALA Eugeniusz, 1931.
KUBALA Henryk, 1929.
KUBISZ Cecylia, 1906, [zm.].
KUBISZ Danuta, 1934.
KUBISZ Krzysztof, 1937.
KUBISZ Romuald, 1937.
KUCEWICZ Antonina, 1888.
KUCEWICZ Teresa, 1929.
KUCHARSKA Wanda, [1930].
KUCHTA Gabriela, 1928.
KUCHTA Władysława, 1892.
KUCZER Emilia, 1934.
KUCZER Eudochia, 1906.
KUCZER Ksenia, 1879.
KUCZYNSKA Stanisława, 1912.
KUCZYNSKA Zuzanna, 1938.
KUCZYNSKI Adam, 1911.
KUCZYNSKI Edward, 1934.
KUDELSKA Irena, 1926.
KUDELSKA Modesta, 1928.
KUDELSKA Zofia, 1903.
KUDREJ Andrzej, 1892.
KUDREJ Aniela, 1903.
KUDREJ Henryk, 1934.
KUDREJ Jadwiga, 1938.
KUDRYL Władysław, 1893.
KUFEL Anna, 1909.
KUFEL Bolesław, 1932.
KUFEL Ignacy, 1897.
KUFEL Ryszard, 1937.
KUJAWSKI Antoni, 1902.
KUKIELKA Bolesław, 1932.
KULIKOWSKA-DUDA Irena, 1917.
KULKA Anna, 1928.
KULKA Celina, 1886.
KULKA Genowefa, 1924.
KULAKIEWICZ Matrona, 1893.

- KULAKIEWICZ Tacjana, 1927.
 KULAKOWSKA Eugenia, 1916.
 KULAKOWSKA Maria Helena, 1923.
 KULAKOWSKA Maria, 1903.
 KULAKOWSKA Teresa, 1933.
 KULAKOWSKI Bogdan, 1935.
 KULAKOWSKI Zygmunt, 1931.
 KUMALA Anna, 1900.
 KUMALA Apolonia, 1925.
 KUMALA Emilia, 1928.
 KUMALA Stefania, 1930.
 KUMOROWSKA Lusja, 1938.
 KUMOROWSKI Jan, 1936.
 KUNACH Janina, 1931.
 KUNACH Ludwik, 1930.
 KUNASZYK Zofia, 1920.
 KUNCEWICZ Antonina, 1888.
 KUNCEWICZ Teresa, 1929.
 KUPCZALOJO Alicja, 1927.
 KUPCZALOJO Juliana, 1934.
 KUPCZALOJO Stefania, 1907.
 KUPCZALOJO Wojciech, 1938.
 KURCZ Ireneusz, 1931.
 KURCZ Julia, 1902, [zm.].
 KURJATA Bronisława, 1903.
 KURJATA Genowefa, 1928.
 KURPIEL Genowefa, 1931.
 KURPIEL Władysława, 1922.
 KURPIEL Zofia, 1899.
 KURSA Julia, 1914.
 KURSA Mieczysława, 1935.
 KURYLOWICZ Maria, 1909.
 KURYLOWICZ Wacław, 1929.
 KURYS Cecylia, 1930.
 KUSY Bronisława, 1935.
 KUSY Genowefa, 1930.
 KUSY Janina, 1928.
 KUS Bronisława, 1928.
 KUS Maria, 1902.
 KUS Piotr, 1938.
 KUS Wanda, 1931.
 KUTA Genowefa, 1927.
 KUTA Jan, 1934.
 KUTA Janina, 1936.
 KUTA Petronela, 1903.
 KUZMINSKA Michalina, 1894.
 KUSTER Maria, 1908.
 KWACZ Bronisława, 1908.
 KWACZ Marian, 1936.
 KWASNY Zdzisław, 1931.
 KWATER Kazimiera, 1931.
 KWIATEK Maria, 1901.
 KWIATKOWSKA Henryka, 1931.
 KWIATKOWSKA Jadwiga, 1927.
 KWIATKOWSKA Leontyna, 1907.
 KWIATKOWSKA Maria, 1908.
 KWIATKOWSKA Regina, 1931.
 KWIATKOWSKA Tekla, 1907.
 KWIATKOWSKI Marian, 1937.
 KWIATKOWSKI Tadeusz, 1929.
 KWIATKOWSKI Wiesław, 1935.
 KWIATKOWSKI Zbigniew, 1936.
 KWIECINSKI Romuald, 1896.
 KWOLEK Edward, 1936.
 KWOLEK Irena, 1933.
 KWOLEK Weronika, 1910.
LALKA Krzysztof, 1939.
 LALKA Zofia, 1910.
 LASKOWSKA Bogumiła, 1932.
 LASKOWSKA Emilia, 1911.
 LASKOWSKA Halina, 1925.
 LASKOWSKA Helena, 1936.
 LASKOWSKA Maria, 1927.
 LASKOWSKI Mirosław, 1930.
 LASKOWSKI Ryszard, 1938.
 LASZCZAK Stanisław, 1936.
 LECKO Elżbieta, 1905.
 LECKO Maria, 1910.
 LECKO Maria, 1930.

- LECKO Piotr, 1928.
LECKO Stefan, 1897.
LEDWOS Maria, 1876.
LENART Józef, 1893.
LENART Leontyna, 1900.
LENDER Samuel, 1899.
LENIEC Jadwiga, 1907.
LENIEC Jan, 1933.
LENIEC Wanda, 1930.
LEONOWICZ Henryka, 1928.
LEONOWICZ Jan, 1934.
LEONOWTCZ Maria, 1904.
LESIAK Alicja, 1931.
LESIAK Elżbieta, 1898.
LESIAK Katarzyna, 1891.
LESIAK Maria, 1924.
LESIAK Marianna, 1928.
LESOWIEC Teodor, 1923.
LESZCZYNSKA Apolonia, 1905.
LESZKIEWICZ Emilia, 1936.
LESZKIEWICZ Grzegorz, 1930.
LESZKIEWICZ Józef, 1937.
LESZKIEWICZ Józefa, 1909.
LESZKIEWICZ Maria, 1900.
LESZKIEWICZ Marian, 1930.
LESZKIEWICZ Olga, 1913.
LESZKIEWICZ Zenona, 1933.
LESNIEWSKA Maria, 1879.
LESNIEWSKA Maria, 1920.
LESNIEWSKA Natalia, 1914.
LESNIEWSKI Józef, [1914].
LESNIEWSKI Stefan, 1939.
LEWANDOWSKA Stanisława, 1899.
LICHODZIEJEWSKA Wanda, 1926.
LINDMAJER Kazimierz, 1891, [zm.].
LINDMAJER Maria, 1896.
LIPA Anna, 1900.
LIPA Apolonia, 1930.
LIPA Czesław, [-].
LIPA Janina, 1928.
LIPA Tadeusz, 1939.
LIS Bronisława, 1897.
LIS Danuta, 1926.
LIS Jerzy, 1923.
LIS Tadeusz, 1936.
LIS Waleria, 1901.
LIS Wanda, 1925.
LISIECKA Jadwiga, 1931.
LISIECKA Maria, 1902.
LISIECKA Salomea, 1935.
LISIECKA Teresa, 1930.
LISIECKI Antoni, 1937.
LISIEWICZ Stanisława, 1892.
LISZEWSKA Józefa, 1898.
LISZEWSKA Maria, 1888.
LISZEWSKA Teresa, 1934.
LITWINOWICZ Anna, 1903.
LITWINCZUK Kazimierz, 1888.
LITWINSKA Ludwika, 1903.
LITWINSKI Henryk, 1930.
LITWINSKI Roman, 1927.
LITWINSKI Tadeusz, 1938, zm. 1942.
LUBEK Józefa, 1895.
LUBEK Rozalia, 1912.
LURC Aleksandra, 1915.

LABA Maria, 1902.
LABUDZKA Eufrozyna, 1930.
LAGOWSKA Eugenia, [zm.].
LAGOWSKA Melania, 1919.
LAGOWSKI Ryszard, 1938.
LAN Elżbieta, 1900.
LAN Helena, 1932.
LANIEWSKA Anna, 1906.
LANIEWSKI Daniel, 1933.
LASZCZAK Stanisław, 1935.
LASZKIEWICZ Grzegorz, 1931.
LATWIEJ Aleksander, 1883.
LATWIEJ Antonina, 1880.
LOBKO Lucyna, 1884.

LOBKO Stefania, 1920.
 LOBKO Zofia, 1897.
 LOBOS Alicja, 1925.
 LOBUSZEWSKA Stanisława, 1930.
 LOGOWSKA Eugenia, 1920.
 LOJKO Helena, 1892.
 LOJKO Stefania, 1903.
 LOJKO Teresa, 1935.
 LOS Aleksandra, 1905.
 LUBEK Józefa, 1895.
 LUBEK Rozalia, 1912.
 LUCZKOWSKA Jadwiga, 1930.
 LUCZKOWSKA Maria, 1907.
 LUCZKOWSKI Bogdan, 1934.
 LUCZKOWSKI Bolesław, 1932.
 LUKASIEWICZ Aniela, 1888.
 LUKASIEWICZ Wojciech, 1889.
 LUKCIK Ludwika, 1912.
 LUKJANIONEK Genowefa, 1907.
 LUKJANIONEK Zofia, 1933.
 LUKSIK Ludwika, 1912.
 LUZYNSKI Józef, 1895.
 LYCZKO Stanisław, 1902.

MACH Anna, 1906.
 MACH Bolesław, 1931.
 MACH Julia, 1926.
 MACHURA Andrzej, 1934.
 MACHURA Rozalia, 1910.
 MACIAZEK Zofia, 1928.
 MACIEJEWSKA Maria, 1901.
 MACIEJEWSKI Zbigniew, 1933.
 MACKIEWICZ Bronisława, 1908.
 MACKIEWICZ Jadwiga, 1929.
 MACKIEWICZ Janusz, 1926.
 MACKIEWICZ Kazimiera, 1937.
 MACYSZYN Albin, 1925.
 MACKO Marian, 1929.
 MADON Maria, 1927.
 MARON Michał, 1892.

MADON Stanisław, 1933.
 MADON Władysław, 1929.
 MAGDA Franciszka, 1890.
 MAGIEROWSKI Piotr, 1928.
 MAJAKOWSKA Maria, 1923.
 MAJEWSKA Anna Alina, 1903.
 MAJEWSKA Helena, 1925.
 MAJEWSKA Jadwiga, 1927.
 MAJEWSKI Władysław, 1902.
 MAJKA Aleksandra, 1924.
 MAJKA Bronisława, 1921.
 MAJKA Emilia, 1927.
 MAJKA Maria, 1894.
 MAJKUT Anna, 1907.
 MAKARA Genowefa, 1933.
 MAKARA Katarzyna, 1926.
 MAKARA Zygmunt, 1929.
 MAKAREWICZ Barbara, 1934.
 MAKAREWICZ Ewa, 1932.
 MAKAREWICZ Franciszka, 1901.
 MAKAREWICZ Józefa, 1904.
 MAKARSKI Marian, 1934.
 MAKOWSKA Elżbieta, 1894.
 MAKOWSKA Janina, 1928.
 MAKOWSKA Weronika, [1934].
 MAKOWSKA Wiktoria, 1886.
 MAKOWSKI Jan, 1930.
 MAKOWSKI Józef, 1888.
 MAKOWSKI Józef, 1926.
 MALEC Jan, 1911.
 MALEWICZ Konstanty, 1931.
 MALEWICZ Maria, 1938.
 MALEWICZ Teodora, 1905.
 MALEWICZ Walentyna, 1927.
 MALINOWSKA Aleksandra, 1935.
 MALINOWSKA Aleksandra, 1921.
 MALINOWSKA Anna, 1905.
 MALINOWSKA Bolesława, [-].
 MALINOWSKA Danuta, 1923.
 MALINOWSKA Jadwiga, 1934.

- MALINOWSKA Klaudia, 1887.
MALINOWSKA Olga, 1918.
MALINOWSKA Wanda, 1914.
MALINOWSKI Józef, 1872.
MALINOWSKI Tadeusz Roman, 1906.
MALISZEWSKA Bronisława, 1907.
MALISZEWSKA Helena, 1927.
MALISZEWSKA Maria, 1929.
MALCZYNSKA Helena, 1909.
MALCZYNSKA Teresa, 1932.
MALCZYNSKI Roman, 1936.
MALEK Eleonora, 1929.
MALEK Genowefa, 1933.
MALEK Henryka, 1900.
MALUPA Maria, 1907.
MANCEWICZ Czesław, 1933.
MANCEWICZ Leonarda, 1916.
MANCEWICZ Marian, 1936.
MANOS Helena, 1927.
MANOS Jan, 1888.
MANOS Jan, 1936.
MANOS Julian, 1931.
MANOS Stefan, 1934.
MANOS Stefania, 1909.
MANOS Wiesława, 1930.
MARCINEK Franciszka, 1924.
MARCINEK Edward, 1942.
MARCINEK Maria, 1902.
MARCINEK Mieczysława, 1930.
MARCINEK Stefan, 1935.
MARCINEK Zygmunt, 1937.
MARCINIAK Karolina, 1935.
MARCINIAK Maria, 1899.
MARCINIAK Zofia, 1932.
MARCINKOWSKA Helena, 1910.
MARCINKOWSKA Irena, 1939.
MARCINOWICZ Andrzej, 1873.
MARESZCZAK Czesław, 1937.
MARESZCZAK Magdalena, 1888.
MARKACZ Helena, 1927.
MARKACZ Irena, 1933.
MARKACZ Olga, 1930.
MARKACZ Zofia, 1908.
MARKIEWICZ Anna, 1898.
MARKIEWICZ Bronisława, 1921.
MARKIEWICZ Stefan, 1898, [zm.].
MARKIEWICZ Wanda, 1928.
MARKIEWICZ Wincenty, 1887.
MARKIEWICZ Władysława, 1907.
MARKOWSKA Cecylia, 1902.
MARKOWSKA Helena, 1913.
MARKOWSKA Krystyna, 1932.
MARSZALEK Franciszka, 1901.
MARSZALEK Jadwiga, 1932.
MARSZALEK Jan, 1926.
MARSZALEK Jerzy, 1932.
MARSZALEK Teoklysta, 1902.
MARSZALEK Witold, 1930.
MARSZALEK Zofia, 1928.
MARSZALEK Zygmunt, 1928.
MARSZALKOWSKA Wanda, 1934.
MARTUL Anna, 1880.
MARTUL Bronisława, 1932.
MARTUL Danuta, 1938.
MARTUL Edward, 1929.
MARTUL Emilia, 1910.
MARTUL Janina, 1935.
MARTUL Nadzieja, 1908.
MARTUL Wiktor, 1908.
MARTYNIAK Julia, 1909.
MARTYNIAK Tadeusz, 1926.
MARTYNIAK Władysław, 1896.
MARTYNIUK Janina, 1914.
MARYNICZ Stanisława, 1929.
MARYNICZ Szymon, 1935.
MARZEC Danuta, 1933.
MARZEC Maria, 1905.
MARZEC Zbigniew, 1929.
MASTELERZ Kunegunda, 1897.
MASTALSKA Leopoldyna, 1884.

- MASTALSKI Stanisław, 1878.
 MASLANKA Krystyna, 1935.
 MASLINSKA Katarzyna, 1879.
 MASLINSKI Jerzy, 1936.
 MASLONA Anna, 1930.
 MASLONA Halina, 1931.
 MASLONA Jadwiga, 1900.
 MASLONA Jan, 1937.
 MATUS Filomena, 1916.
 MAZAN Józefa, 1885, [zm.]
 MAZGAJSKA Anna, 1907.
 MAZGAJSKA Maria, 1932.
 MAZUR Anna, 1892.
 MAZUR Henryk, 1937.
 MAZUR Maria, 1909.
 MAZUR Robert, 1931.
 MAZUREK Aleksander, 1931.
 MAZUREK Anna, 1902.
 MAZUREK Franciszek, 1896.
 MAZUREK Maria, 1898.
 MAZUREK Maria, 1929.
 MAZUREK Stefan, 1896.
 MAZURKIEWICZ Michał, 1895.
 MAZONAS Anna, 1900.
 MAZONAS Antoni, 1928.
 MAZONAS Janina, 1927.
 MACZKA Henryk, 1932.
 MACZKA Stanisława, 1909.
 MAKIEWICZ Janina, 1901.
 MAKIEWICZ Lech, 1932.
 MECH Stanisław, 1927.
 MENCZYNSKA Anastazja, 1902.
 MENCZYNSKI Jan, 1930.
 MENCZYNSKI Piotr, 1905.
 MENDZELA Helena, 1914.
 MENDZELA Marian, 1937.
 MERCALA Anna, 1899.
 MERCALA Bożena, 1925.
 MERCALA Czesław, 1925.
 METKOWSKA Petronela, 1886.
 METKOWSKI Stanisław, 1928.
 METROPOLIT Anna, 1902.
 METROPOLIT Danuta, 1933.
 METROPOLIT Wawrzyniec, 1899.
 METUS Filomena, [1916].
 MIAZGA Leon, 1892.
 MICHALAK Bronisław, 1925.
 MICHALAK Bronisława, 1907.
 MICHALAK Danuta, 1933.
 MICHALAK Genowefa, 1904.
 MICHALSKA Maria, 1926.
 MICHALSKA Stanisława, 1933.
 MICHALSKI Andrzej, 1929.
 MICHALSKI Andrzej, 1935.
 MICHALSKI Julian, 1929.
 MICHALUNIO Anna, 1882.
 MICHALUNIO Stefania, 1920.
 MICHNIEWICZ Anna, 1935.
 MICHNIEWICZ Emilia, 1909.
 MICHNIEWSKA Aniela, 1901.
 MICHNIEWSKA Krystyna, 1924.
 MICHULKO Eugeniusz, 1929.
 MICKOWSKA Aniela, 1894.
 MICKOWSKI Ludwik, 1904.
 MICKOWSKI Ludwik, 1934.
 MIEDROWSKA Bronisława, 1935.
 MIEDROWSKA Janina, 1930.
 MIEDROWSKA Marianna, 1907.
 MIEDROWSKA Teresa, 1931.
 MIEDROWSKA Wanda, 1937.
 MIELNICKA Władysława, 1913.
 MIELNICKA Zofia, 1880.
 MIELNICKI Aleksander, 1909.
 MIELNICKI Jerzy, 1943.
 MIELNICZEK Danuta, 1938.
 MIELNICZEK Maria, 1911.
 MIELNIK Luba, 1927.
 MIELNIK Olga, 1935.
 MIELNIK Wiera, 1928.
 MIERZWA Bronisława, 1876.

- MIERZWA Józef, 1867, [zm.].
MIETUS Anna, 1902.
MIETUS Franciszek, 1931.
MIGDAL Helena, 1928.
MIGDAL Józefa, 1923.
MIKULA Zbigniew, 1937.
MIKUS Irena, 1929.
MIKUS Jan, 1895.
MIKUS Tekla, 1900.
MILCZAREK Urszula, 1937.
MILCZAREK Władysława, 1904.
MILADOWSKA Olga, 1894.
MILADOWSKA Zofia, 1890.
MINCZANOWSKA Maria, 1908.
MINCZANOWSKI Jan, 1934.
MINCZANOWSKI Zbigniew, 1933.
MINKOWSKA Władysława, 1905.
MIOTLA Irena, 1929.
MIOTLA Jan, 1928.
MIOTLA Jerzy, 1935.
MIOTLA Kazimierz, 1934.
MIOTLA Paulina, 1909.
MIRECKA Genowefa, 1908.
MIRECKA Helena, 1910.
MIRECKA Janina, 1929.
MIRECKA Maria, 1933.
MIRECKI Edward, 1931.
MIRECKI Józef, 1936.
MIRECKI Leon, 1934.
MIRECKI Tadeusz, 1937.
MISAJAT Janusz, 1936.
MISAJAT Maria, 1907.
MISAJAT Maria, 1931.
MISAJAT Mirosław, 1929.
MISAJAT Wincenty, 1900.
MISIEWICZ Bronisława, 1910.
MISIEWICZ Danuta, 1927.
MISIEWICZ Edward, 1934.
MISIEWICZ Eugenia, 1936.
MISIEWICZ Kazimiera, 1915.
MISIEWICZ Marian, 1933.
MISIEWICZ Tekla, 1902.
MISIURA Helena, [-].
MISIURA Maria, 1904.
MISIURA Władysława, 1936.
MISIURA Zofia, 1933.
MISZUTA Janina, 1927.
MISKIEWICZ Jacek, 1934.
MISKIEWICZ Władysław, 1930.
MITKOWSKI Stanisław, 1887.
MLECZKO Władysław, 1931.
MNICH Bronisława, 1925.
MNICH Janina, 1924.
MODZELEWSKA Janina, 1892.
MOKRZYCKA Irena, 1928.
MOKRZYCKA Krystyna, 1932.
MOKRZYCKA Maria, 1893.
MOLDZYNSKI Jan, 1890.
MORAWSKA Elżbieta, 1894.
MORAWSKA Feliksa, 1875.
MORAWSKA Halina, 1926.
MORCINEK Jadwiga, 1913.
MORDAK Helena, 1934.
MORDAK Rozalia, 1913.
MORZAJEW Anna, 1928.
MORZAJEW Helena, 1905.
MORZAJEW Marian, 1926.
MORZE Zdzisław, 1929.
MOSKWA Józef, 1897.
MOSZYNSKA Kazimiera, 1925.
MOSZYNSKI Adolf, 1928.
MOTYK Franciszka, 1899.
MOTYK Jan, 1892.
MOTYKA Edward, 1933.
MOTYKA Stanisława, 1913.
MOZDZIERZ Bronisław, 1895.
MOZDZIERZ Jan, 1909.
MOZDZIERZ Anna, 1906.
MOZDZIERZ Franciszka, 1934.
MOZDZIERZ Józef, 1939.

- MROZ Irena, 1932.
MROZ Marian, 1929.
MROZ Waleria, 1898.
MUCHA Maria, 1905.
MUCHA Maria, 1928.
MUCHA Mieczysław, 1931.
MULLER Zenaida, 1907.
MURAWICKI Antoni, 1936.
MURAWICKA Olga, 1917.
MURAWICKA Weronika, 1915.
MURAWSKA Zofia, 1915.
MURYNOWICZ Leokadia, 1922.
MUSIALIK Weronika, 1902.
MUSIAL Apolonia, 1896.
MUSIAL Czesław, 1928.
MUSIAL Lucja, 1934.
MUSIAL Maria, 1922.
MUSIAL Monika, 1899.
MUSIAL Stefan, 1929.
MUSIAŁOWSKA Maria, [-].
MUSIAŁOWSKA Marianna, 1917.
MUSZYNSKA Aniela, 1894.
MUSZYNSKA Józefa, 1900.
MUSZYNSKA Julia, 1909.
MUSZYNSKA Krystyna, 1938.
MUSZYNSKI Józef, 1880.
MUSZYNSKI Kazimierz, 1937.
MUSZYNSKI Władysław, 1935.
MUZYCZUK Anatol, 1937.
MUZYCZUK Antonina, 1910.
MUZYCZUK Lidia, 1930.
MULLER Zenaida, 1907.
- NACKOWICZ Helena**, 1931.
NACKOWICZ Janina, 1934.
NACKOWICZ Maria, 1904.
NACZAS Janina, 1935.
NACZAS Józef, 1932.
NACZAS Paulina, 1904.
NADOLSKA Aniela, 1928.
- NADOLSKA Helena, 1898.
NADOLSKI Bogusław, 1934.
NADOLSKI Czesław, 1931.
NAGAJEK Danuta, 1937.
NAGAJEK Edward, 1935.
NAGAJEK Regina, 1924.
NAGAJEK Zofia, 1900.
NAGRODZKI Longin, 1901.
NAJBAR Bronisław, 1937.
NAJBAR Karolina, 1930.
NAJBAR Natalia, 1902.
NAKONIECZNY Czesław, 1931.
NAKONIECZNY Jan, 1899.
NAKONIECZNY Karolina, 1897.
NAREZNY Anatoli, 1936.
NAREZNY Dymitr, 1898.
NAREZNY Eufemia, 1902.
NAREZNY Stanisław, 1931.
NAREZNY Włodzimierz, 1929.
NARZYMSKA Zofia, 1916.
NARZYMSKI Tadeusz, 1935.
NAST Jerzy, 1930.
NAST Maria, 1935.
NAST Stanisława, 1936.
NAST Stanisława, 1902.
NAWARA Maria, 1932.
NECH Andrzej, 1893.
NECH Eugenia, 1920.
NECH Maria, 1896.
NEGRYCH, Anna, 1912.
NESTOROWICZ Bogumiła, 1904.
NESTOROWICZ Cezara, 1933.
NESTOROWICZ Lilia, 1931.
NICPON Eugeniusz, 1937.
NICPON Rozalia, 1914.
NIEBIESZCZANSKA Anna, 1907.
NIEBIESZCZANSKA Stanisława, 1928.
NIEBIESZCZANSKI Kazimierz, 1931.
NIECHWIEJ Adam, 1932.
NIECHWIEJ Ludwika, 1934.

- NIECHWIEJ Stanisława, 1902.
NIECHWIEJ Władysława, 1928.
NIECIECKA Jadwiga, 1888.
NIEDENTAHŁ Barbara, 1925.
NIEDENTAHŁ Bronisława, 1873, [zm.].
NIEDOPYTALSKA Irena, 1889.
NIEDOPYTALSKI Antoni, 1888.
NIEDOWOZ Antoni, 1928.
NIEDOWOZ Józef, 1891.
NIEDOWOZ Joanna, 1891.
NIEDZIAŁKO Czesława, 1923.
NIEDZIAŁKO Helena, 1929.
NIEDZIAŁKO Konstanty, 1887.
NIEDZIAŁKO Walerian, 1927.
NIEDZIAŁKOWSKA Nelly, 1902.
NIEDZIELSKA Teresa, [-].
NIEDZWIEDZKA Adela, 1930.
NIEDZWIEDZ Feliks, 1934.
NIEDZWIEDZ Józefa, 1909.
NIEJADLIK Genowefa, 1931.
NIENARTOWICZ Ksawery, 1874.
NIEPOKOLCZYCKA Maria, 1902.
NIEPOKOLCZYCKI Wacław, 1929.
NIEPSUJ Józefa, 1930.
NIEPSUJ Kazimiera, 1928.
NIEPSUJ Władysława, 1901.
NIERADKO Stanisław, [-].
NIZIOL Jadwiga, 1925.
NIZIOL Katarzyna, 1901.
NOWACKA Felicja, 1903.
NOWACKI Józef, 1891.
NOWACZEK Władysława, 1930.
NOWAK Anna, 1922.
NOWAK Antoni, 1931.
NOWAK Barbara, 1934.
NOWAK Czesława, 1925.
NOWAK Edward, 1938.
NOWAK Henryk, 1925.
NOWAK Irena, 1933.
NOWAK Jakub, 1898.
NOWAK Jan, 1910.
NOWAK Janina, 1924.
NOWAK Józefa, 1926.
NOWAK Julian, 1926.
NOWAK Kazimiera, 1924, zm.1942.
NOWAK Maria, 1928.
NOWAK Maria, 1921.
NOWAK Maria, 1914.
NOWAK Maria Elżbieta, 1893.
NOWAK Marta, 1930.
NOWAK Marta, 1906.
NOWAK Mieczysław, 1930.
NOWAK Stanisław, 1927.
NOWAK Stanisława, 1910.
NOWAK Wanda, 1932.
NOWAK Wiktoria, [-].
NOWAK Zofia, 1929.
NOWAK Zofia, 1936.
NOWAK Zygmunt, 1928.
NOWAKOWSKA Leokadia, 1935.
NOWAKOWSKA Maria, 1912.
NOWAKOWSKA Tekla, 1906.
NOWAKOWSKI Jerzy, 1936.
NOWAKOWSKI Zdzisław, 1933.
NOWASZEWSKI Włodzimierz, 1889.
NOWICKA Irena, 1931.
NOWICKA Maria, 1904.
NOWICKA Paulina, [-].
NOWICKA Zofia, 1929.

OBORSKA Teresa, 1943.
OBORSKI Franciszek, 1909.
OBORSKI Mirosław, 1937.
OCHRENCZUK Zofia, 1925.
OCHYRA Janina, 1929.
OCHYRA Zofia, 1905.
OCZKOWSKA Aniela, 1927.
OCZKOWSKA Stanisława, 1930.
OCZKOWSKA Weronika, 1926.
OCZKOWSKI Józef, 1932.

- OGIBOWSKA Anastazja, 1901.
 OGIBOWSKA Eugenia, 1925.
 OGIBOWSKA Janina, 1932.
 OGIBOWSKI Adolf, 1930.
 OGIBOWSKI Edward, 1936.
 OGIBOWSKI Piotr, 1933.
 OGONATEK Stefania, 1922.
 OKECKA Olga, 1895.
 OLBRECHT Aniela, 1916.
 OLECH Maria, 1925.
 OLECH Stanisława, 1930.
 OLECHOWSKA Anna, 1902.
 OLEKSIK Emilia, 1937.
 OLEKSIK Michalina, 1920.
 OLENDER Maria, 1906.
 OLESZKO Jerzy, 1932.
 OLESZKO Lew, 1934.
 OLESZKO Maria, 1910.
 OLES Alicja, 1932.
 OLES Barbara, 1927.
 OLES Stefania, 1900.
 OLSZEWSKA Jadwiga, 1916.
 OPALKA Helena, 1929.
 OPALKA Julia, 1900.
 OPALKA Karolina, 1901.
 OPALKA Krystyna, 1926.
 OPALKA Leontyna, 1931.
 OPILKO Eugenia, 1929.
 ORCZAKOWSKA Bogusława, 1927.
 ORECHWA Alicja, 1928.
 ORECHWA Irena, 1926.
 ORECHWA Krystyna, 1923.
 ORECHWA Rufina, 1899.
 ORECHWA Stefania, 1931.
 ORFIN Aleksandra, 1929.
 ORFIN Maria, 1905.
 ORLOWSKA Stanisława, 1908.
 ORLOWSKA Teresa, 1936.
 OSADCZUK Weronika, 1916.
 OSTAPCZYK Henryk, 1931.
 OSTROWSKA Aleksandra, 1928.
 OSTROWSKA Anna, 1906.
 OSTROWSKA Janina, 1896.
 OSTROWSKA Lucyna, 1929.
 OSTROWSKA Waleria, 1930.
 OSTROWSKA Zofia, 1932.
 OSTROWSKI Aleksander, [-].
 OSTROWSKI Tadeusz, 1936.
 OSTROWSKI Zbigniew, 1932.
 OSUCHOWSKI, dr Zygmunt, 1883.
 OWCZARZ Henryka, 1930.
 OZUG Anna, 1887.
 OZUG Ignacy, 1886.
PACIOREK Józefa, 1902.
 PACIOREK Maria, 1922.
 PACIOREK Stefan, 1929.
 PADUCH Alina, 1924.
 PADUCH Edward, 1932.
 PADUCH Jadwiga, 1926.
 PADUCH Jan, 1929.
 PADUCH Joanna, 1906.
 PADUCH Lidia, 1934.
 PADUCH Maria, 1935.
 PADUCH Maria, 1933.
 PADUCH Paulina, 1896.
 PADUCH Tadeusz, 1933.
 PADUCH Władysław, 1927.
 PAGACZ Kazimierz, 1892.
 PAJAK Emilia, 1903.
 PAJAK Halina, 1933.
 PAJAK Leokadia, 1928.
 PAJOR Helena, 1925.
 PAJOR Teresa, 1935.
 PAKLA Jan, 1937.
 PAKLA Katarzyna, 1913.
 PAKLA Zofia, 1934.
 PALSKA Anna, 1925.
 PALSKA Leonarda, 1935.
 PALSKA Maria, 1908.

- PALSKI Henryk, 1931.
PALUBA Franciszka, 1914.
PALUBIAK Tomasz, [1892].
PALUBIAK Zofia, [1923].
PANASIEWICZ Marian, 1933.
PANKOWSKA Helena, 1931.
PAPIERNIK Anna, 1914.
PAPROCKA Bronisława, 1898.
PAPROCKA Czesława, 1926.
PAPUGA Elżbieta, 1910.
PAPUGA Eugeniusz, 1936.
PAPUGA Genowefa, 1931.
PARACHIMOWICZ Irena, 1921.
PAROLEWICZ Aniela, 1901.
PAROLEWICZ Józef, 1932.
PARTYKA Stefania, 1916.
PASTUSZENIA Walentyna, 1929.
PASTUSZYNSKA Agnieszka, 1912.
PASZUL Janina, 1937.
PASZUL Leokadia, 1933.
PASZYNSKA Irena, 1931.
PATEREK Bronisława, 1916.
PATEREK Irena, 1930.
PATEREK Jan, 1891.
PAWELEK Alojzy, 1933.
PAWELEK Genowefa, 1907.
PAWELEK Janina, 1930.
PAWLAK Maria, 1932.
PAWLAK Stanisława, 1896.
PAWLUK Józef, 1936.
PAWLUK Maria, 1905.
PAWLUKIEWICZ Eugeniusz, 1929.
PAWLUS Jerzy, 1939.
PAWLUS Stefania, 1902.
PAZDZIERSKA Wiktoria, 1903.
PELC Antonina, 1903.
PERCHAL Danuta, 1930.
PERCHAL Maria, 1903.
PERCZYNSKA Barbara, 1930.
PERCZYNSKA Janina, 1897.
PERCZYNSKI Stanisław, 1937.
PERKOWSKA Jadwiga, 1932.
PERKOWSKA Julia, 1931.
PERKOWSKA Karolina, 1927.
PERSONA Krystyna, 1926.
PERSONA Stanisława, 1902.
PESZEK Cezaria, 1911.
PESZEK Maria, 1935.
PETRYK Helena, 1919.
PIANKO Adam, 1942.
PIANKO Alina, 1910.
PIANKO Aniela, [-].
PIANKO Jakub, 1883.
PIANKO Marian, 1934.
PIANKO Zygmunt, 1922.
PIASECKI Stanisław, 1897.
PIATEK Anna, 1902.
PIATEK Genowefa, 1926.
PIATEK Teresa, 1929.
PICHNER Edward, 1934.
PICHNER Władysław, 1931.
PICHNER Zofia, 1906.
PIECHUTA Aniela, 1930.
PIECHUTA Emilia, 1932.
PIECHUTA Stanisław, 1930.
PIECHUTA Władysław, 1927.
PIENIAZEK Adela, 1935.
PIENIAZEK Aniela, 1901.
PIENIAZEK Aniela, 1910.
PIENIAZEK Janina, 1927.
PIENIAZEK Józef, 1930.
PIENIAZEK Kazimiera, 1929.
PIENIAZEK Maria, 1905.
PIENIAZEK Stanisław, 1932.
PIENIAZEK Stanisław, 1931.
PIETRASIŁ Bogdan, 1932.
PIETRASIŁ Helena, 1907.
PIETRASIŁ Małgorzata, 1931.
PIETRASIŁ Paweł, 1938.
PIETRASIŁ Zofia, 1935.

- PIETRZYK Jadwiga, 1885.
PIETRZYK Marian, 1877.
PIEKOS Gabryela, 1905.
PIEKOS Ludwika, 1929.
PIEKOS Stanisława, 1934.
PILEWICZ Halina, 1934.
PILEWICZ Janina, 1924.
PILEWICZ Pelagia, 1905.
PILEWICZ Weronika, 1923.
PILIPCZUK Aleksander, 1928.
PILIPCZUK Lida, 1934.
PILIPCZUK Maria, 1932.
PIORUN Ewa, 1927.
PIORUN Jan, 1881.
PIORUN Maria, 1881.
PIOTROWICZ Anna, 1934.
PIOTROWICZ Janina, 1916.
PIOTROWICZ Rozalia, 1909.
PIOTROWSKA Danuta, 1932.
PIOTROWSKA Helena, 1909.
PIOTROWSKA Jadwiga, 1935.
PIOTROWSKA Józefa, 1897.
PIOTROWSKA Kazimiera, 1929.
PIOTROWSKA Krystyna, 1930.
PIOTROWSKA Sabina, 1927.
PIOTROWSKI Feliks, 1932.
PIOTROWSKI Józef, 1894.
PIRGO August, 1932.
PIRGO Rozalia, 1905.
PISKOR Anna, 1913.
PISKOR Władysław, 1942.
PISKORZ Antonina, 1930.
PISKORZ Kazimierz, 1936.
PISKORZ Marcela, 1907.
PISZCZEK Genowefa, 1936.
PISZCZEK Ludwika, 1901.
PISZCZYK Eugenia, 1907.
PLATA Anna, 1900.
PLATA Bronisława, 1926.
PLATA Teodora, 1930.
PLECKOWSKA Anna, 1929.
PLECKOWSKA Zofia, 1929.
PLES Edward, 1932.
PLES Helena, 1937.
PLES Maria, 1894.
PLES Władysława, 1925.
PLUSZYNSKA Gabriela, 1909.
PLUSZYNSKA Irena, 1930.
PLACHTA Ewa, 1884.
PLACHTA Janina, 1902.
PLACHTA Józefa, 1926.
PLACHTA Stanisława, 1920.
PLATNER Sruł, 1903.
PLAWGO Czesława, 1935.
PLAWGO Weronika, 1906.
PLONKA Gertruda, 1915.
PLOSZAJ Halina, 1941.
PLOSZAJ Henryk, 1938.
PLOSZAJ Zofia, 1911.
POCIEJ Zofia, 1905.
POCZESNY Marian, 1935.
PODGORSKA Józefa, 1911.
PODHALICKA Katarzyna, 1913.
PODHORECKA Maria, 1938.
PODHORECKA Rozalia, 1910.
PODHORECKI Zygmunt, 1892.
PODHORECKI Zygmunt, 1939.
PODLACH Łucja, 1931.
PODLACH Waleria, 1934.
PODLIPNA Anna, 1893.
PODSTAWSKA Helena, 1902.
PODSTAWSKA Irena, 1928.
PODWETELSKA Maria, 1905.
POKORA Stanisława, 1923.
POLAK Alicja, 1936.
POLNIK Bolesław, 1931.
POLUBIAK Magdalena, 1897.
POLUBIAK Tomasz, 1892.
POLUBIAK Zofia, 1923.
POMIECHOWSKA Alicja, 1932.

- POMIECHOWSKA Jadwiga, 1913.
POMIECHOWSKI Waldemar, 1935.
POMORSKA Irena, 1889.
POMORSKI Mieczysław, 1890, [zm].
PONA Czesława, 1925.
PONA Eufrozyna, 1883.
POPIEL Albin, 1902.
POPIEL Jadwiga, 1906.
POPIEL Józef, 1930, [zm].
POPOWICZ Anna, 1929.
POPOWICZ Helena, 1923.
POPOWICZ Janina, 1929.
POPOWICZ Katarzyna, 1904.
POPOWICZ Michał, 1886.
POPOWICZ Tadeusz, [-].
POPOWSKA Helena, 1930.
PORADA Anna, 1906.
PORADA Stanisław, 1933.
POREGOWSKA Maria, 1910.
PORTAS Maria, 1915.
PORTAS Stanisław, 1931.
PORTAS Zofia, 1898.
POSADZIEJEWSKA Irena, 1927.
POSADZIEJEWSKA Maria, 1902.
POSADZIEJEWSKI Mirosław, 1931.
POSTEPSKA Maria, 1882.
POTOCZNY Antoni, 1937.
POTOCZNY Stefania, 1908.
POWIECKA Maria, 1907.
POWIECKI Miłosz, 1935.
POZNIAK Bronisław, 1931.
POZNIAK Franciszek, 1893.
POZNIAK Maria, 1930.
POZNIAK Tekla, 1897.
POLJANOWSKA Anna, 1903.
POLJANOWSKA Honorata, 1936.
POLJANOWSKA Irena, 1934.
POLJANOWSKI Stanisław, 1930.
POLJANOWSKI Wincenty, 1896.
PRAJS Janina, 1932.
PRAJS Zofia, 1905.
PRIOMKO Jadwiga, 1911.
PRIOMKO Jadwiga, 1939.
PRIOMKO Józef, 1934.
PRIOMKO Maria, 1937.
PROCHOROWICZ Anna, 1930.
PROCHOROWICZ Julia, 1911.
PROCHOROWICZ Tadeusz, 1931.
PROCHOWSKA Wiktoria, 1908.
PROCHOWSKI Jerzy, 1934.
PROCIUK Anatoli, 1937.
PROCIUK Melania, 1888, [zm].
PROCIUK Maria, 1912.
PRYJOMKO Jadwiga, [-].
PRZEORSKA Maria, 1927.
PRZEORSKA Stanisława, 1898.
PRZYBYŁAK Józef, 1934.
PRZYBYŁAK Weronika, 1912.
PRZYBYŁOWICZ Feliks, 1875, zm. 1942.
PRZYBYŁOWICZ Julia, 1887.
PRZYCHODZEN Eugenia, 1933.
PRZYCHODZEN Franciszka, 1930.
PRZYCHODZEN Irena, 1935.
PRZYCHODZEN Tadeusz, 1937.
PRZYLUCKA Stefania, 1939.
PRZYLUCKI Stanisław, 1884.
PRZYSIECKA Helena, 1905.
PRZYSIECKA Leontyna, 1932.
PRZYSIECKA Marianna, 1928.
PRZYSIECKA Stanisława, 1925.
PRZYSIECKA Waleria, 1930.
PRZYSIECKI Edmund, 1935.
PTASZNIK Józef, 1930.
PTASZNIK Paraskiewa, 1894.
PTASZNIK Stanisław, 1936.
PUCHAŁSKA Monika, 1908.
PUCIA Anna, 1902.
PUCZYŁO Bronisława, 1906.
PUCZYŁO Czesław, 1938.
PUCZYŁO Felicja, 1933.

- PUSZKIEWICZ Tadeusz, 1928.
PUZOWSKI Bernard, 1895.
PYTEL Barbara, 1882.
PYTEL Józef, 1938, zm. 1942.
PYTEL Julia, 1914.
PYTEL Karol, 1933.
PYTEL Karol, 1908.
PYTLAK Bronisława, 1921.
PYTLAK Katarzyna, 1895.
PYTLAK Mateusz, 1891.
- RABIARZ Bronisław**, 1929.
RACZKOWSKA Anna, 1922.
RADCZYK Maria, 1912.
RADCZYK Teodor, 1914.
RADZIEJ Włodzimierz, 1907.
RADZIEJEWSKA Janina, 1927.
RADZIEJEWSKA Kamilia, 1898.
RADZIUK Helena, 1927.
RAFALSKA Janina, 1930.
RAFALSKA Kazimiera, 1931.
RAFALSKA Marcelina, 1906.
RAFALSKA Wanda, 1936.
RAFALOWICZ Teofila, 1915.
RAJCHEL Bronisław, 1928, zm. 1942.
RAJCHEL Bronisława, 1931.
RAJCHEL Katarzyna, 1903.
RAJCHEL Józef, 1901.
RAJCHEL Marianna, 1934.
RAJCHEL Zofia, 1926, [zm.].
RAJCHERT Józef, 1933.
RAKOCZY Gineusz, 1937.
RAKOCZY Janina, 1930.
RAKOCZY Karolina, 1904.
RAKOWSKA Balbina, 1885.
RALCEWICZ Leokadia, 1929.
RAMOTOWSKA Stanisława, 1908.
RAMOTOWSKI Mieczysław, 1933.
RAMOTOWSKI Ryszard, 1935.
REJNIAK Eugenia, 1930.
- REJNIAK Maria, 1905.
RESPONDOWSKA Bogusława, 1907.
RESPONDOWSKA Władysława, 1875.
REWIENKO Jan, 1892.
REWIENKO Janina, 1942.
REWIENKO Tatiana, 1888.
REWIENKO Wiera, 1922.
REKAWIK Alina, 1927.
REKAWIK Jadwiga, 1930.
REKAWIK Maria, 1903.
REKAWIK Tadeusz, 1933.
RICHTER Alicja, 1932.
RODZINKA Katarzyna, 1876.
ROGALUK Eugenia, 1928.
ROGOWICZ Irena, 1927.
ROGOWICZ Stanisław, 1890.
ROGOWICZ Wiktoria, 1903.
ROJEK Anastazja, 1876.
ROJEK Maria, 1916.
ROJEK Stanisława, 1931.
ROJEK Sylwester, 1876.
ROKOSZ Barbara, 1943.
ROKOSZ Eleonora, 1914.
ROMANIK Czesława, 1903.
ROMANIK Tadeusz, 1932.
ROMANOWSKA Irena, 1935.
ROMANOWSKA Janina, 1906.
ROMANOWSKI Stanisław, 1930.
ROMASZ Józef, 1884.
ROMASZ Salomea, 1882.
ROMASZ Stanisław, 1938.
ROMASZ Tadeusz, 1941.
ROMASZ Weronika, 1916.
ROSOCHA Irena, 1934.
ROSOCHA Luba, 1932.
ROSZEWSKI Feliks, 1918.
ROSZKIEWICZ Anna, 1927.
ROSZKIEWICZ Leon, 1932.
ROSZKIEWICZ Romuald, 1929.
ROTBLUM Izydor, 1909.

- ROTFELD Alicja, 1929.
ROZBICKA Alicja, 1941.
ROZBICKA Helena, 1913.
ROZBICKA Janina, 1936.
ROZNER Julian, 1938.
ROZNER Krystyna, 1926.
ROZNER Maria, 1896.
ROZNIAKOWSKA Jadwiga, 1928.
ROZNIAKOWSKA Stanisława, 1902.
ROG Helena, 1902.
ROG Stanisław, 1933.
ROG Zdzisław, 1929.
ROZECKA Irena Fryderyka, 1941.
ROZNICKA Adela, 1931.
ROZNICKA Anna, 1905.
ROZNICKI Józef, 1934.
ROZNICKI Stanisław, 1926.
ROZOWIEC Tadeusz, 1931.
RUCZKOWSKA Helena, 1930.
RUCZKOWSKA Leonarda, 1931.
RUCZKOWSKA Stanisława, 1904.
RUCZKOWSKA Wanda, 1926.
RUCZKOWSKA Zofia, 1935.
RUDKOWSKA Karolina, [1896].
RUDNICKA Antonina, 1932.
RUDNICKA Kazimiera, 1914.
RUDNICKA Klementyna, 1906.
RUDNICKA Krystyna, 1937.
RUDNICKA Łucja, 1942.
RUDNICKA Paraska, 1914.
RUDNICKA Teresa, 1927.
RUDNICKA Teresa, 1888.
RUDNICKI Karol, 1884.
RUDZINSKA Małgorzata, 1930.
RUSIN Bolesław, 1930.
RUSIN Eugenia, 1936.
RUSIN Henryka, 1935.
RUSIN Stanisław, 1904.
RUSZEL Julia, 1916.
RUT Danuta, 1932.
RUT Zbigniew, 1930.
RUTA Adela, 1928.
RUTA Czesława, 1932.
RUTA Kazimiera, 1926.
RUTA Maria, 1899.
RUTKOWSKA Emilia, 1887.
RUTKOWSKA Jadwiga, 1921.
RUTKOWSKA Karolina, 1896.
RUTKOWSKA Maria, 1925.
RUTKOWSKI Antoni, 1877.
RUTKOWSKI Marcin, 1882.
RUTKOWSKI Wacław, 1882, [zm.].
RUTOWICZ Honorata, 1898.
RUTOWICZ Irena, 1927.
RUTYNA Jan, 1922.
RUTYNA Jerzy, 1927.
RUTYNA Michał, 1930.
RUTYNA Zofia, 1905.
RYBA Helena, 1931.
RYBAK Danuta, 1934.
RYBAK Michalina, 1907.
RYBICKA Maria, 1933.
RYBICKA Wiktoria, 1899.
RYBKA Janina, 1929.
RYBKA Michał, 1932.
RYL Janina, 1930.
RYL Stanisława, 1900.
RYL Teresa, 1933.
RYMSZA Jadwiga, 1904.
RYNCZEWSKI Józef, 1870.
RYSNIK Helena, 1898.
RYSNIK Maria, 1930.
RYSNIK Sabina, 1920.
RZEPECKA Gabriela, 1918.
RZEPKO Bolesław, 1907.

SABANIA Anna, 1906.
SABANIA Genowefa, 1934.
SABANIA Julianna, 1936.
SABANIA Kamila, 1931.

- SACZKO Aleksandra, 1890.
 SADOWSKA Aleksandra, 1897.
 SADOWSKA Zofia, 1928.
 SADOWSKA Olga, 1922.
 SADOWSKI Michał, 1890.
 SAJDA Czesław, 1932.
 SAJDA Józef, 1938.
 SAJDA Józefa, 1905.
 SAJDA Stefan, 1935.
 SALAMONOWICZ Anna, 1902.
 SALAMONOWICZ Czesława, 1929.
 SALAMONOWICZ Jan, 1925.
 SALEK Bolesław, 1933.
 SALEK Janina, 1926.
 SALEK Maria, 1924.
 SAMBORSKA Anastazja, 1897.
 SAMBORSKA Stefania, 1930.
 SANIUK Maria, 1898.
 SAPIECHA Wacław, 1930.
 SAPIEHA Tadeusz, 1935.
 SARNECKA Bronisława, 1904.
 SARNECKA Jadwiga, 1925.
 SARNECKA Maria, 1885.
 SAWICKA Anna, 1934.
 SAWICKA Antonina, 1905.
 SAWICKA Barbara, 1935.
 SAWICKA Celina, 1938.
 SAWICKA Kazimiera, 1932.
 SAWICKA Leontyna, 1902.
 SAWICKA Maria, 1904.
 SAWICKI Bronisław, 1931.
 SAWICKI Jan, 1908.
 SAWICKI Ryszard, 1937.
 SCHEINKONIG Anna, 1941.
 SCHEINKONIG Augusta, 1885.
 SCHEINKONIG Bogumiła, 1917.
 SENDER Katarzyna, 1878, [zm.].
 SERGIEJEWICZ Teresa, 1933.
 SERWATKO Antoni, 1919.
 SEWRUK Józefa, 1905.
 SEWRUK Stefania, 1927.
 SEK Anna, 1895, [zm.].
 SEK Ksawery, 1895.
 SIDOROWICZ Franciszka, 1905.
 SIEGIEDA Anastazja, 1888.
 SIEKIERZYCKA Ezechiela, 1935.
 SIEKIERZYCKA Zofia, 1901.
 SIEMIANOW Benedykta, 1905.
 SIEMIANOW Krystyna, 1929.
 SIEMIANOW Stela, 1929.
 SIEMIANOWSKA Jadwiga, 1917.
 SIEMIONKO Albin, 1923.
 SIENKOWSKA Konstancja, 1912.
 SIERGIEJEWA Tatiana, 1920.
 SIERKOWSKA Genowefa, 1916.
 SIERKOWSKA Katarzyna, 1887.
 SIEROCIUK Anna, 1933.
 SIEROCIUK Teodor, 1929.
 SIKORA Zofia, 1925.
 SIKORSKA Anna, 1933.
 SIKORSKA Zofia, 1928.
 SILARSKI Franciszek, 1896.
 SINICKA Maria, 1938.
 SINIECKA Stefania, 1897.
 SINKOWSKA Konstancyzna, [-].
 SITARZ Henryk, 1936.
 SITARZ Magdalena, 1914.
 SITKO Emilia, 1916.
 SITKO Stanisława, 1916.
 SIUDY Adela, 1929.
 SIUDY Katarzyna, 1891, zm.
 SIWEK Czesław, 1928.
 SIWEK Karolina, 1905.
 SIWEK Maria, 1896.
 SIWEK Paweł, 1891.
 SKALIK Alfreda, 1937.
 SKALIK Władysława, 1915.
 SKAPSKA Zofia, 1925.
 SKAPSKI Antoni, 1931.
 SKAPSKI Romuald, 1933.

- SKIBA Danuta, 1934.
SKIBA Helena, 1908.
SKIBA Maria, 1913.
SKIBA Władysława, 1898.
SKIBELSKA Emilia, 1907.
SKIBELSKI Eryk, 1927.
SKIBINSKA Aleksandra, 1899.
SKIBINSKA Alicja, 1932.
SKIBINSKA Maria, 1910.
SKIBINSKA Eugenia, 1928.
SKIBINSKI Antoni, 1880.
SKIBINSKI Kazimierz, 1933.
SKOCZEK Bronisława, 1928.
SKOCZEK Helena, 1888.
SKOCZEK Janina, 1929.
SKOCZEK Janina, 1938.
SKOCZEK Kazimierz, 1939.
SKOCZEK Maria, 1941.
SKOCZEK Tekla, 1910.
SKOCZEK Zofia, 1932.
SKORSKA Kazimiera, 1911.
SKRABA Maria, 1925.
SKROS Aniela, 1925.
SKROS Józefa, 1887.
SKROS Stefan, 1931.
SKRYCKA Halina, 1934.
SKRYCKA Maria, 1916.
SKUBIK Barbara, 1911.
SKUBIK Irena, 1915.
SKUBIK Krystyna, 1937.
SKUBIK Maria, 1887.
SKUPIEN Edmund, 1932.
SKUPIEN Stanisława, 1900.
SKUPIEN Zofia, 1928.
SKURIAT Antoni, 1942.
SKURIAT Barbara, 1914.
SKURIAT Leszek, 1939.
SKURIAT Maura, 1937.
SKUT Stanisława, 1906.
SKWIERCZYNSKA Magdalena, 1904.
SKWIERCZYNSKI Stanisław, 1939.
SKWIERZYNSKA Helena, 1899.
SKWIERZYNSKA Wanda, 1929.
SKWIERZYNSKI Alfred, 1929.
SŁOMKA Aleksandra, 1904.
SŁOMKA Aniela, 1895.
SŁOMKA Emilia, 1930.
SŁOMKA Stanisława, 1930.
SŁOMKA Wanda, 1928.
SŁOMKA Władysława, 1927.
SŁONINKA Anna, 1921.
SŁONINKA Olga, 1939.
SŁONIOWSKA Kazimiera, 1895.
SŁUZEWSKA Jadwiga, 1906.
SŁUZEWSKA Maria, 1942.
SMOGORZEWSKA Sabina, 1885.
SOBANIA Anna, [1906].
SOBAS Aleksander, 1932.
SOBAS Czesława, 1930.
SOBAS Katarzyna, 1900.
SOBAS Stanisława, 1926.
SOBIERAJSKA Ewa, 1929.
SOBIERAJSKA Łucja, 1931.
SOBKOWICZ Anastazja, 1880, [zm.].
SOBKOWICZ Zofia, 1921.
SOBOLEWSKA Sabina, 1911.
SOBOLEWSKI Zbigniew, 1931.
SOBONIA Aniela, [-].
SOCHA Jadwiga, 1920.
SOCHA Tadeusz, 1911.
SOCHA Teresa, 1941.
SOCHA Wiktoria, 1887.
SOCHANSKA Walentyna, 1902.
SOCHANSKA Zofia, 1931.
SOCHANSKI Stanisław, 1930.
SOKOLEWICZ Jadwiga, 1884.
SOKOLEWICZ Jan, 1927.
SOKOŁOWSKA Anna, 1892.
SOKOŁOWSKA Antonina, 1914.
SOKOŁOWSKA Franciszka, 1899.

- SOKOŁOWSKI Dymitr, 1881.
 SOKOŁOWSKI Marian, 1936.
 SOLAK Stanisław, 1899.
 SOLARCZYK Leontyna, 1910.
 SOLARCZYK Stanisław, 1943.
 SOLARZ Czesława, 1926.
 SOLARZ Hieronima, 1925.
 SOLARZ Tadeusz, 1932.
 SOLARZ Teresa, 1932.
 SOLARZ Walenty, 1936.
 SOLARZ Wiktoria, 1899.
 SOLECKA Bronisława, 1938.
 SOLECKA Ewa, 1936.
 SOLECKA Helena, 1923.
 SOLECKA Janina, 1912.
 SOLECKA Józefa, 1913.
 SOLECKA Zofia, 1912.
 SOLECKI Alojzy, 1909.
 SOLECKI Andrzej, 1938.
 SOLECKI Eugeniusz, 1939.
 SOLTYSIK Barbara, 1936.
 SOLTYSIK Julia, 1910.
 SOLTYSIK Ryszard, 1935.
 SOROCZYŃSKA Leokadia, 1902.
 SOROCZYŃSKI Józef, 1925.
 SOROKA Leon, 1931.
 SOROKA Melania, 1910.
 SORON Bolesław, 1933.
 SORON Maria, 1912.
 SOWA Helena, 1914.
 SOWA Krystyna, 1941.
 SOWIŃSKA Irena, 1926.
 SOWIŃSKI Jan, 1928.
 SOZAŃSKA Aniela, 1888.
 SOZAŃSKA Janina, 1910.
 SOZAŃSKI Michał, [1880, zm. 1947].
 SOJKA Bronisław, 1931.
 SOJKA Zofia, 1895.
 SREBRNIAK Jan, 1931.
 SREBRNIAK Katarzyna, 1894.
 SREBRNIAK Stefania, 1922.
 STACHOWSKI Eugeniusz, 1927.
 STADNIK Agata, 1919.
 STAFIEJ Halina, 1936.
 STAFIEJ Helena, 1913.
 STAFIEJ Maria, 1909.
 STAFIEJ Teresa, 1934.
 STANEJKO Antoni, 1930.
 STANISZEWSKA Genowefa, 1925.
 STANISZEWSKA Irena, 1938.
 STANISZEWSKA Leokadia, 1929.
 STANISZEWSKA Maria, 1900.
 STANISZEWSKI Mieczysław, 1932.
 STANO Genowefa, 1930.
 STANO Janina, 1935.
 STANO Leokadia, 1930.
 STANO Maria, 1876.
 STANO Maria, 1886.
 STANO Władysława, 1936.
 STANO Zofia, 1922.
 STANCZAK Elżbieta, 1905.
 STANCZAK Henryka, 1926.
 STANCZAK Julian, 1928.
 STANCZAK Marian, 1934.
 STANKO Aleksander, 1890.
 STANKO Anna, 1900.
 STANKO Katarzyna, 1922.
 STANKO Maria, 1934.
 STANKO Olga, 1937.
 STANKO Władysław, 1929.
 STARKEL Maria, 1879.
 STARUCHOWICZ Irena, 1926.
 STARUCHOWICZ Ludmiła, 1937.
 STARUCHOWICZ Malwina, 1903.
 STARUCHOWICZ Stanisław, 1938.
 STASIAK Stanisław, [-].
 STASIAK Stefania, 1903.
 STASIOR Józef, [-].
 STASIOR Maria, 1936.
 STASIOR Stanisław, 1932.

- STASIOR Tadeusz, 1934.
STASIOR Zofia, 1902.
STAWARZ Balbina, 1900.
STAWARZ Katarzyna, 1939.
STEBELSKA Anna, 1915.
STECIUK Agnieszka, 1913.
STECIUK Jerzy, 1937.
STECKO Anna, 1943.
STECKO Bolesław, 1933.
STECKO Irena, 1935.
STECKO Józef, 1909.
STECKO Zofia, 1910.
STEFANIK Józef, 1884.
STEFANIK Julia, 1890.
STEFANOWICZ Zofia, 1910.
STEFKO Bronisława, 1936.
STEFKO Janina, 1931.
STEFKO Mana, 1910.
STELMANZ Roman, 1905.
STEMPIEN Aniela, 1933.
STEMPIEN Helena, 1920.
STEMPIEN Julia, 1915.
STEPKOWSKA Franciszka, 1906.
STEPKOWSKA Wanda, 1928.
STEPKOWSKI Stanisław, 1896, [zm.].
STEPNIEWSKA Apolonia, 1927.
STEPNIEWSKA Józefa, 1896.
STEPNIEWSKA Katarzyna, 1930.
STEPNIEWSKA Leokadia, 1922.
STIFTER Antonina, 1915.
STOLNICKA Józefa, 1896.
STOPA Mieczysław, 1931.
STOPYRA Elżbieta, 1892.
STOPYRA Janina, 1923.
STOJKOWSKI Józef, 1937.
STOJKOWSKI Julian, 1936.
STRAPKO Anna, 1893.
STRAPKO Leon, 1926.
STRAPKO Mikołaj, 1935.
STRAPKO Piotr, 1928.
STRAPKO Stefan, 1930.
STRASZKO Leokadia, 1934.
STRASZKO Maria, 1910.
STRELAU Czesława, 1931.
STRELAU Deoniza, 1928.
STRELAU Katarzyna, 1904.
STRUZIK Stefania, 1904.
STRUZIK Wiktoria, 1914.
STRZELECKA Agnieszka, 1903, [zm.].
STRZELECKA Jadwiga, 1936.
STRZELECKA Maria, 1934.
STRZYŻ Jadwiga, 1935.
STRZYŻ Teresa, 1937.
STUDENNA Maria, 1913.
SUCHENICKA Janina, 1937.
SUCHENICKA Maria, 1897.
SUCHENICKI Maciej, 1895.
SUDZIŁOWSKI Tadeusz, 1923.
SULMA Aniela, 1926.
SULMA Dorota, 1898.
SULMA Paulina, 1902.
SULMA Władysław, 1930.
SULMA Zdzisław, 1936.
SULEK Bolesław, 1933.
SULEK Janina, 1926.
SULEK Maria, 1931.
SULEK Stanisława, 1904.
SULTER Antonina, [-].
SURDYKA Eugeniusz, 1938.
SURDYKA Franciszek, 1934.
SURDYKA Maria, 1907.
SURMA Eugenia, 1908.
SURMA Jan, 1936.
SURMA Paweł, 1872.
SURMA Władysław, 1941.
SURMAN Kazimiera, 1943.
SURMAN Zofia, 1919.
SUROWIECKA-KINASZ Klaudia, [1901].
SURYNT Helena, 1923.
SURYNT Józefa, 1908.

- SUSZEK Genowefa, 1937.
SUZANSKI Michał, 1880.
SWAROWSKA Wanda, 1923.
SWAROWSKA Wiktoria, 1898.
SWAROWSKI Józef, 1895.
SWAROWSKI Lesław, 1930.
SWASTEK Marian, 1930.
SYDOR Edward, 1932.
SYDOR Emilia, 1934.
SYDOR Michał, 1929.
SYDOR Zofia, 1911.
SYPOSZ Bronisława, 1926.
SZABLEWSKA Anna, 1928.
SZABLEWSKA Blanka, 1928.
SZABLEWSKA Danuta, 1934.
SZABLEWSKA Jadwiga, 1900.
SZACHNO Maria, 1907.
SZACHNO Sergiusz, 1933.
SZACHNO Zofia, 1910.
SZAGUN Jadwiga, 1931.
SZAGUN Maria, 1903.
SZARSKA Anna, 1889.
SZATROWSKA Maria, 1937.
SZATROWSKA Mieczysława, 1905.
SZATROWSKI Lech, 1939.
SZATROWSKI Tadeusz, 1899.
SZCZEPANSKA Halina, 1927.
SZCZEPANSKA Henryka, 1904.
SZCZEPANSKA Jadwiga, 1931.
SZCZEPANSKA Krystyna, 1929.
SZCZEPANSKA Maria, 1910.
SZCZERBOWICZ Bolesław, 1928.
SZCZERBOWICZ Leokadia, 1926.
SZCZERBOWICZ Regina, 1935.
SZCZECH Janina, 1930.
SZCZECH Stanisław, 1936.
SZCZESNIAK Józefa, 1887.
SZCZESNIAK Zdzisław, 1936.
SZCZOTKA Adam, 1928.
SZCZOTKA Bronisława, 1927.
SZCZOTKA Bronisława, 1911.
SZCZOTKA Czesław, 1925.
SZCZOTKA Helena, 1912.
SZCZOTKA Jan, 1939.
SZCZOTKA Julian, 1929.
SZCZOTKA Maria, 1942.
SZCZOTKA Michalina, 1914.
SZCZOTKA Teresa, 1931.
SZCZOTKA Urszula, 1938.
SZCZOTKA Wiktoria, 1886.
SZCZUREK Michał, 1901.
SZCZYGIELSKA Stefania, 1899.
SZCZYGIEL Genowefa, 1928.
SZCZYGIEL Kazimierz, 1942.
SZCZYGIEL Maria, 1911.
SZCZYGIEL Maria, 1888.
SZCZYGŁOWSKA Maria, 1937.
SZCZYGŁOWSKA Wanda, 1929.
SZCZYGŁOWSKI Józef, 1933.
SZCZYGŁOWSKI Wacław, 1889.
SZEJNFASZ Rozalia, 1923.
SZEŁAGOWSKA Antonina, 1919.
SZELEST Irena, 1913.
SZERETKO Stefania, 1928.
SZERSZENOWICZ Irena, 1930.
SZERSZENOWICZ Jan, 1886.
SZERSZENOWICZ Zofia, 1892, [zm.].
SZEWCZYK Karolina, 1937.
SZEWCZYK Stanisława, 1896.
SZEWERNIAK Emilia, 1912.
SZLAMP Kazimierz, 1897.
SZLEZAK Alicja, 1932.
SZMARG Abram, 1910.
SZMIDT Helena, 1909.
SZMIDT Zofia, 1932.
SZOLOPIAK Bronisław, 1928.
SZOLOPIAK Maria, 1902.
SZOLOPIAK Paulina, 1927.
SZOLOPIAK Tadeusz, 1930.
SZOSTAK Agnieszka, 1909.

- SZOSTAK Czesław, 1931.
 SZPAKOWSKA Aniela, 1870.
 SZPAKOWSKA Danuta, 1936.
 SZPAKOWSKA Jadwiga, 1913.
 SZPAKOWSKA Stanisława, 1898.
 SZPAKOWSKA Wiktoria, 1930.
 SZPAKOWSKI Ryszard, 1933.
 SZPALA Stanisława, 1924.
 SZPADROWSKA Henryka, 1904.
 SPECHT Aniela, 1919.
 SZPITUN Aleksander, 1936.
 SZPITUN Alipij, 1934.
 SZPYTMAN Emilia, 1910.
 SZPYTMAN Halina, 1934.
 SZPYTMAN Maria, 1932.
 SZPYTMAN Tadeusz, 1942.
 SZROTT Karol, 1897.
 SZTURO Romuald, 1891.
 SZUBER Franciszka, 1926.
 SZUBER Rozalia, 1889.
 SZUBER Władysław, 1931.
 SZUCHNIK Maria, 1932.
 SZUCHNIK Stanisława, 1920.
 SZULC Alicja, 1923.
 SZULC Danuta, 1931.
 SZULC Irena, 1926.
 SZULC Zofia, 1909.
 SZULC Zofia, 1885.
 SZULINSKA Janina, [-].
 SZUMKOWSKA Maria, 1867.
 SZUMKOWSKA Maria, 1895.
 SZUMOWSKI Hieronim, 1895.
 SZUMSKA Maria, 1925.
 SZUMSKA Stanisława, 1899.
 SZUMSKI Karol, 1891.
 SZUMSKI Tadeusz, 1930.
 SZUMYŁO Antoni, 1884.
 SZUMYŁO Maria, 1902.
 SZUSZKIEWICZ Anna, 1909.
 SZUSZKIEWICZ Janina, 1931.
 SZUSZKIEWICZ Ludwika, 1933.
 SZUSZKIEWICZ Maria, 1938.
 SZUSZKIEWICZ Stanisław, 1935.
 SZWAB Aniela, 1937.
 SZWAB Rozalia, 1932.
 SZWAB Stanisław, 1935.
 SZWAJCER Fiszel, 1910.
 SZWAJCER Mieczysław, 1919.
 SZWAJCER Szmul, 1912.
 SZWEMIN Józefa, 1899.
 SZWEMIN Wiktor, [-].
 SZWETKO Anna, 1915.
 SZYCMAN Mirla, 1890.
 SZYDŁOWSKA Janina, 1912.
 SZYDŁOWSKA Marta, 1931.
 SZYDŁOWSKI Kazimierz, 1935.
 SZYMANOWSKA Anna, 1882.
 SZYMANOWSKA Stanisława, 1880.
 SZYMANSKA Genowefa, 1927.
 SZYMANSKA Helena, 1911, [zm.].
 SZYMANSKA Irena, 1937.
 SZYMANSKA Izabella, 1941.
 SZYMANSKA Maria, 1917.
 SZYMANSKA Weronika, 1933.
 SZYMCZAK Amelia, 1929.
 SZYMCZAK Maria, 1897.
 SZYMCZAK Nadzieja, 1909.
 SZYNDLER Józef, 1889.
 SZYSZKO Wacław, 1897.
 SZYSZŁO Jerzy, 1938.
 SZYSZŁO Zofia, 1909.
SLAZAK Alicja, 1932.
 SLISZ Władysława, 1908.
 SLIWINSKA Genowefa, 1910.
 SLIWINSKA Halina, 1940.
 SLIWINSKA Halina, 1938.
 SLIWINSKA Katarzyna, 1910.
 SLIWINSKA Kazimiera, 1935.
 SLIWINSKA Krystyna, 1937.

- SLIWINSKA Maria, 1907.
 SLIWINSKA Prakseda, 1896.
 SLIWINSKI Edward, 1934.
 SLIWINSKI Józef, 1886.
 SLIWINSKI Tadeusz, 1935.
 SLIZ Helena, 1927.
 SLIZ Tadeusz, 1922.
 SLIZ Wiktoria, 1896.
 SLIZ Władysław, 1926.
 SMIETANA Krystyna, 1930.
 SMIETANA Maria, 1902.
 SMIETANA Romana, 1927.
 SMIGIELSKA Wiktoria, 1913.
 SNIEZKO Anna, 1932.
 SNIEZKO Franciszka, 1902.
 SPIEWAK Artur, 1931.
 SPIEWAK Wiktoria, 1904.
 SPIEWAK Zdzisław, 1937.
 SWIATLON Emilia, 1906.
 SWIATLON Aniela, 1928.
 SWIATLON Irena, 1925.
 SWIATKIEWICZ Edward, 1936.
 SWIATKIEWCZ Jerzy, 1937.
 SWIATKIEWICZ Józefa, 1904.
 SWIATKOWSKI Henryk, 1901.
 SWIDERSKA Antonina, 1914.
 SWIDERSKA Ludwika, 1936.
 SWIDERSKA Maria, 1930.
 SWIDERSKA Nadzieja, 1903.
 SWIDERSKI Edward, 1943.
 SWIDERSKI Michał, 1928.
 SWIDERSKI Stanisław, 1926.
 SWIDERSKI Walenty, 1885.
 SWIDERSKI Walenty, 1931.
 SWIERCZ Edward, [-].
 SWIERCZ Katarzyna, 1902.
 SWIERCZ Leokadia, 1932.
 SWIERGON Bronisława, 1918.
 SWIERSZCZ Edward, 1930.
 SWIEC Maria, [-].
 SWIEZ Bronisław, 1933.
 SWIEZ Jan, 1885, [zm.].
 SWIEZ Janina, 1929.
 SWIEZ Maria, 1899.
 SWIEZ Marian, 1931.
 SWISTAK Felicja, 1925.
 SWISTAK Genowefa, 1930.
 SWISTAK Jan, 1932.
 SWISTAK Maria, 1904.
 SWISTAK Tadeusz, 1928.
TABIS Antonina, 1934.
 TABIS Bronisław, 1930.
 TABIS Feliks, 1896, [zm.].
 TABIS Irena, 1926.
 TABIS Maria, 1904.
 TABIS Tadeusz, 1928.
 TAMOLONIS Maria, 1910.
 TAMOLONIS Teresa, 1934.
 TAMULEWICZ Aleksandra, 1900, [zm.].
 TAMULEWICZ Monika, 1927.
 TARASIENIA Aleksandra, 1914.
 TARASIENIA Anna, 1932.
 TARASIENIA Helena, 1887.
 TARASIENIA Maria, 1925.
 TARASIENIA Olga, 1936.
 TARASIENIA Stefan, 1887.
 TARKOWSKI Mieczysław, 1934.
 TATARZYN Eugeniusz, 1936.
 TELESZ Czesława, 1930.
 TELESZ Jakub, 1889.
 TELESZ Stefania, 1925.
 TERLECKA Anna, 1890.
 TERLECKI Jan, 1889.
 TERPILOWSKI Władysław, 1884.
 TECZA Antonina, 1917.
 TECZA Kazimierz, 1932.
 THIENEL Hanna, 1937.
 THIENEL Stanisława, 1904.
 TOMALA Jadwiga, 1915.

- TOMALA Julia, 1920.
TOMALA Maria, 1926.
TOMALA Stanisław, 1938.
TOMASIEWICZ Adamina, 1908.
TOMASIEWICZ Wanda, 1932.
TOMASIEWICZ Wojciech, 1937.
TOMASZEWSKA Anastazja, 1910.
TOMASZEWSKA Wanda, 1896.
TOMASZEWSKI Michał, 1930.
TOMASZEWSKI Stanisław, 1942.
TONDERA Aleksander, 1932.
TONDERA Antonina, 1899.
TONDERA Edward, 1930.
TONDERA Józef, 1936.
TOPOLSKA Władysława, 1904.
TOPOROWSKA Anna, 1902.
TOPOROWSKA Eugenia, 1928.
TOPOROWSKA Maria, 1926.
TOPOROWSKI Franciszek, 1937.
TRAPCZYNSKA Stanisława, 1902.
TREBICKA Amelia, 1931.
TREBICKA Henryka, 1933.
TREBICKA Tekla, 1903.
TROCHIMOWICZ Michał, 1896.
TROJANOWSKA Anna, 1894.
TROJANOWSKA Jadwiga, 1935.
TROJANOWSKA Wanda, 1932, [zm.].
TROJANOWSKA Zofia, 1906.
TROJANOWSKI Jan, 1886.
TRZASKAWKA Henryk, 1936.
TRZASKAWKA Józefa, 1904.
TRZASKAWKA Maria, 1934.
TRZEBICKA Tekla, [-].
TRZECIAK Bronisława, 1910.
TRZECIAK Franciszka, 1929.
TRZECIAK Janina, 1936.
TRZECIAK Ludwik, 1933.
TUCZEK Helena, 1934.
TUCZEK Janina, 1936.
TUCZEK Józefa, 1903.
TUCZEK Tadeusz, 1929.
TUMIDAJEWICZ Ewa, 1930.
TUMIDAJEWICZ Pelagia, 1889.
TUMIDAJEWICZ Stanisław, 1894.
TUMIEL Andrzej, 1936.
TUMIEL Barbara, 1940.
TUMIEL Edward, 1904.
TUMIEL Jadwiga, 1877.
TUREK Maria, 1906.
TUROWICZ Maria, 1904.
TUROWICZ Tadeusz, 1927.
TUROWSKA Antonina, 1923.
TUROWSKA Bronisława, 1893.
TUROWSKA Danuta, 1931.
TUROWSKA Kazimiera, 1921.
TUROWSKA Kazimiera, 1896.
TUROWSKI Edmund, 1928.
TUBSKA Eugenia, 1928.
TURSKA Gustawa, 1936.
TURSKA Janina, 1926.
TURSKA Kazimiera, 1901.
TUSZEWSKI Roman, 1889.
TURK Henryk, 1897.
TYBULEWICZ Stanisława, 1903.
TYBULEWICZ Wanda, 1926.
TYCZYNSKA Franciszka, 1904.
TYCZYNSKA Kazimiera, 1928.
TYMCZYSZYN Helena, 1927.
TYMINSKI Jan, 1885.
TYSZKA Aniela, 1919, [zm.].
TYSZKA Tadeusz, 1940.

UCHMAN Aniela, 1878.
UCHMAN Karolina, 1918.
UDOT Aleksander, 1884.
ULICKA Janina, 1908.
URBAN Cecylia, 1930.
URBAN Helena, 1921.
URBAN Helena, 1918.
URBAN Jadwiga, 1912.

- URBAN Jan, 1942.
 URBANOWICZ Antoni, 1936.
 URBANOWICZ Halina, 1927.
 URBANOWICZ Halina, 1912.
 URBANOWICZ Olga, 1912.
 URBANOWICZ Tadeusz, 1930.
 URBANOWICZ Waleria, 1915
 URBANSKA Anna, 1906.
 URBANSKA Franciszka, 1895.
 URBANSKA Halina, 1914.
 URBANSKI Czesław, 1936.
 URBANSKI Mieczysław, 1935.
 URBANSKI Władysław, 1941.
 US Wiktoria, 1904.
 USZKIEWICZ Emilia, 1914.
 USZKIEWICZ Felicja, 1912.
 USZKIEWICZ Genowefa, 1928.
 USZKIEWICZ Stanisława, 1925.
 USZKIEWICZ Władysława, 1926.
 USZKIEWICZ Zenaida, 1908.
 UTONIK Felicja, 1898.
 UTONIK Henryka, 1927.
 UTONIK Maria, [-].

WAGNER Irena, 1914.
 WAGNER Mikołaj, 1908.
 WAJDA Janina, 1913.
 WAKULCZYK Bazyli, 1935.
 WAKULCZYK Konstanty, 1937.
 WAKULCZYK Zofia, 1929.
 WAKULICZ Andrzej, 1930.
 WAKULICZ Anna, 1923.
 WAKULICZ Ksenia, 1894.
 WAKULICZ Mikołaj, 1928.
 WAKULICZ Szymon, 1895.
 WAKULICZ Weronika, 1932.
 WALENTYNOWICZ Danuta, 1934.
 WALENTYNOWICZ Janina, 1916.
 WALESZCZYK Genowefa, 1898.
 WALESZCZYK Jan, 1901.
 WALESZCZYK Regina, 1935.
 WALTOS Aleksander, 1930.
 WALASZEK Agnieszka, 1889.
 WALASZEK Bolesław, 1939.
 WALASZEK Irena, 1926.
 WALASZEK Janina, 1930.
 WARCHAL Janina, 1906.
 WARCHOCKA Zofia, 1892.
 WARCHOL Alina, 1927.
 WARCHOL Ewa, 1923.
 WARCHOL Jadwiga, 1904.
 WARGULA Edward, 1933.
 WARPACHOWICZ Janusz, 1932.
 WARPACHOWICZ Józefa, 1904.
 WARZYBOK Edward, 1935.
 WARZYBOK Franciszka, 1903.
 WARZYBOK Wiktoria, 1925.
 WASIKOWSKI Antoni, [-].
 WASIKOWSKA Helena, 1928.
 WASIKOWSKA Maria, 1925.
 WASIKOWSKA Stefania, 1895.
 WASILEWSKA Stefania, 1912.
 WASILKOWSKI Antoni, 1930.
 WASZKIEWICZ Alina, 1933.
 WASZKIEWICZ Irena, 1934.
 WASZKIEWICZ Jan, 1901.
 WASZKIEWICZ Stanisława, 1902.
 WASZKIEWICZ Walentyna, 1929.
 WAWRZYNIUK Józefa, 1912.
 WAWRZYNIUK Maria, 1935.
 WASOWSKI Bolesław, 1937.
 WATROBA Tadeusz, 1912.
 WDOWCZYK Sabina, 1932.
 WDOWCZYK Stanisław, 1931.
 WDOWIAK Eugeniusz, 1929.
 WDOWIAK Jan, 1934.
 WEBER Eugenia, 1933.
 WEBER Franciszek, 1925.
 WEBER Franciszka, 1925.
 WEBER Karol, 1879.

- WEBER Kazimierz, 1928.
WEISS Maria, 1915.
WELNA Bronisław, 1931.
WERYNSKA Maria, 1901.
WERYNSKI Kazimierz, 1928.
WESTPHAL Anzelma, 1932.
WESTPAL Marian, 1933.
WEGLARZ Domicela, 1895.
WEGLARZ Helena, 1908.
WEGLARZ Kazimierz, 1934.
WEGOREK Alina, 1932.
WEGOREK Danuta, 1934.
WEGOREK Janina, 1912.
WEGOREK Zofia, 1936.
WICHER Alina, 1926.
WICHER Maria, 1899.
WICHER Tadeusz, 1932.
WIDMUNT Anna, 1905.
WIDMUNT Wanda, 1929.
WIECZOREK Antonina, 1928.
WIECZOREK Bronisław, 1931.
WIECZOREK Irena, 1934.
WIERBOL Jadwiga, 1937.
WIERBOL Janina, 1933.
WIERBOL Olga, 1907.
WIERZBICKA Anna, 1918.
WIERZBICKA Helena, 1898.
WIERZBICKA Wanda, 1927.
WIEWIORKA Maria, 1904.
WIECLAWEK Józef, 1938.
WIECLAWEK Tekla, 1913.
WIECLAWEK Władysława, 1930.
WIECLAWSKA Elżbieta, 1906.
WIECLAWSKA Teresa, 1938.
WIECLAWSKI Marian, 1928.
WIECLAWSKI Roman, 1939.
WIGLUSZ Marcin, 1895.
WIGLUSZ Maria, 1899.
WILCZEK Helena, 1904.
WILCZEK Jerzy, 1927.
WILENCZYC Janina, 1933.
WILICZKO Luba, 1930.
WILK Danuta, 1938.
WILK Apolonia, 1904.
WILK Katarzyna, 1898.
WILK Maria, 1910.
WILK Maria, 1911.
WILK Maria, 1886.
WILK Teofil, 1929.
WINCZA Helena, 1907.
WINCZA Jerzy, 1902.
WINCZOWSKI Franciszek Józef, 1905.
WINKLEWSKA Stanisława, 1913.
WINKLEWSKA Teresa, 1942.
WISLOCKA Helena, 1926.
WISLOCKA Janina, 1937.
WISLOCKA Maria, 1932.
WISLOCKA Urszula, 1938.
WISLOCKI Bolesław, 1936.
WISLOCKI Henryk, 1937.
WISLOCKI Józef, 1931.
WISLOCKI Tadeusz, 1928.
WISLOCKI Teofil, 1899.
WISNIEWSKA Genowefa, 1897.
WISNIEWSKA Halina, 1925.
WISNIEWSKA Helena, 1928.
WISNIEWSKA Henryka, 1937.
WISNIEWSKA Jadwiga, 1936.
WISNIEWSKA Jadwiga, 1906.
WISNIEWSKA Jadwiga, 1902.
WISNIEWSKA Janina, 1930.
WISNIEWSKA Józefa, 1905.
WISNIEWSKA Józefa, 1897.
WISNIEWSKA Kazimiera, 1908.
WISNIEWSKA Krystyna, 1929.
WISNIEWSKA Marta, 1908.
WISNIEWSKA Paulina, 1864.
WISNIEWSKA Sabina, 1937.
WISNIEWSKA Stanisława, 1925.
WISNIEWSKI Władysław, 1934.

- WISNIEWSKI Wojciech, 1894.
 WITCZAK Otylia, 1907.
 WITCZAK Wacław, 1932.
 WITKO Anna, 1906.
 WITRUK Anastazja, 1931.
 WLOCH Katarzyna, 1880.
 WLOCH Magdalena, 1914.
 WLOCH Stanisława, 1935.
 WŁODARCZYK Katarzyna, 1890.
 WŁODKOWSKA Helena, 1898.
 WŁODKOWSKA Krystyna, 1931.
 WŁODKOWSKA Zofia, 1925.
 WODECKA Barbara, 1927.
 WODECKA Maria, 1901.
 WODECKI Mieczysław, 1926.
 WOJAS Genowefa, 1928.
 WOJAS Henryk, 1937.
 WOJAS Jan, 1930.
 WOJAS Katarzyna, 1883.
 WOJAS Leokadia, 1937.
 WOJAS Tadeusz, 1932.
 WOJCIECHOWICZ Anna, 1901.
 WOJCIECHOWICZ Stefan, 1932.
 WOJCIECHOWSKA Józefa, 1901.
 WOJCIECHOWSKA Józefa, 1934.
 WOJCIECHOWSKA Marianna, 1932.
 WOJCIECHOWSKI Franciszek, 1930.
 WOJCIECHOWSKI Jakob, 1928.
 WOJCIECHOWSKI Jan, 1936.
 WOJCIECHOWSKI Stanisław, 1929.
 WOJCIESZKO Jan, 1938.
 WOJCIESZKO Jan, 1907.
 WOJCIESZKO Michał, 1934.
 WOJCIESZKO Zofia, 1907.
 WOJDA Feliksa, 1932.
 WOJNIAK Bolesław, 1930.
 WOJNIAK Bronisław, 1932.
 WOJNIAK Ignacy, 1895.
 WOJNIAK Stanisław, 1928.
 WOJNIAK Tatiana, [1920].
 WOJTAK Agnieszka, 1902.
 WOJTAK Franciszka, 1928.
 WOJTAK Franciszka, 1925.
 WOJTAK Janina, 1938.
 WOJTAK Ludwik, 1929.
 WOJTAK Maria, 1892.
 WOJTAK Szczepan, 1929.
 WOJTAK Wacław, 1933.
 WOJTAS Bogusław, 1931.
 WOJTAS Elżbieta, 1942.
 WOJTAS Kazimiera, 1909.
 WOJTAS Mirosława, 1933.
 WOJTOWICZ Maria, 1933.
 WOJTOWICZ Zofia, 1935.
 WOLAK Franciszek, 1889.
 WOLAK Olga, 1907.
 WOLAK Wanda, 1924.
 WOLANSKA Helena, 1887.
 WOLANSKA Jadwiga, 1928.
 WOLANSKA Jadwiga, 1923.
 WOLANSKA Józefa, 1928.
 WOLANSKI Kazimierz, 1930.
 WOLANSKI Wojsław, 1878.
 WOLINSKA Maria, 1923.
 WOLINSKI Władysław, 1934.
 WOLCZAK Jan, 1931.
 WOŁODZKO Jadwiga, 1928.
 WOŁOSZCZUK Barbara, 1934.
 WOŁOSZCZUK Helena, 1906.
 WOŁOSZYNSKA Gertruda, 1905.
 WOŁOSZYNSKA Irena, 1926.
 WOŁOWICZ Irena, 1930.
 WOŁOWICZ Jadwiga, 1925.
 WOŁOWICZ Zofia, 1901.
 WOZNIAK Barbara, 1937.
 WOZNIAK Edward, 1935.
 WOZNIAK Franciszka, 1927.
 WOZNIAK Henryka, 1933.
 WOZNIAK Józefa, 1902.
 WOZNIAK Klaudia, 1914.

- WOZNY Maria, 1928.
WOJCICKA Julia, 1914.
WOJCIK Antonina, 1927.
WOJCIK Bronisława, 1930.
WOJCIK Józefa, 1899.
WOJCIK Józefa, 1931.
WOJCIK Kazimiera, 1927.
WOJCIK Ludwik, 1890.
WOJCIK Maria, 1900.
WOJCIK Maria, 1923.
WOJCIK Rozalia, 1887.
WOJCIKIEWICZ Edward, 1888.
WOJCIKIEWICZ Maria, 1894.
WOJSIK Elżbieta, 1910.
WOJSIK Maria, 1937.
WOJT Weronika, 1904.
WOJT Władysław, 1930.
WOJTOWICZ Danuta, 1928.
WOJTOWICZ Janina, 1925.
WRONOWSKA Filomena, 1907.
WRONOWSKA Józefa, 1934.
WRONOWSKI Wiesław, 1936.
WROBEL Albina, 1898.
WROBEL Bronisława, 1924.
WROBEL Katarzyna, 1887.
WROBEL Marian, 1930.
WROBLEWSKA Agnieszka, 1891.
WROBLEWSKA Aniela, 1901.
WROBLEWSKA Eugenia, [-].
WROBLEWSKA Janina, 1929.
WROBLEWSKA Krystyna, 1933.
WROBLEWSKI Mieczysław, 1931.
WRZUSZCZAK Danuta, 1932.
WRZUSZCZAK Janina, 1928.
WRZUSZCZAK Józef, 1934.
WRZUSZCZAK Maria, 1938.
WRZUSZCZAK Stanisława, 1904.
WSZALKO Danuta, 1930.
WYCZARSKA Aniela, 1928.
WYCZARSKA Stefania, 1902.
WYCZARSKI Michał, 1930.
WYCZARSKI Władysław, 1925.
WYCZECHOWSKA Zofia, 1874.
WYSIKINSKA Ludwika, 1888.
WYSOCZAN Tomasz, 1867.
WYZYKOWKA Wanda, 1937.
ZABOROWSKA Jadwiga, 1917.
ZABOROWSKI Roman, 1902.
ZABOROWSKI Roman Mieczysław, 1941.
ZADEMBSKA Halina, 1932.
ZADEMBSKA Tamara, 1907.
ZADEMBSKI Waldemar, 1930.
ZADWORNY Alina, 1928.
ZAGIERTOWSKA Anna, 1907.
ZAICZEK Janina, 1920.
ZAICZEK Stefania, 1896.
ZAJAC Anna, 1905.
ZAJAC Janina, 1930.
ZAJAC Józefa, 1915.
ZAJAC Maria, 1904.
ZAJAC Stanisława, 1926.
ZAJACZKOWSKA Anna, 1906.
ZAJDEL Lech, 1929.
ZAJDEL Wiktoria, 1927.
ZAJDENBAJTEL Stanisław, 1900.
ZAJICZEK Janina, [1920].
ZAKLADA Kamila, 1887.
ZAKRZEWSKA Albina, 1900.
ZAKRZEWSKA Irena, 1928.
ZAKRZEWSKA Janina, 1925.
ZAKRZEWSKA Zofia, 1891.
ZAKRZEWSKI Janusz, 1931.
ZAKRZEWSKI Michał, 1889.
ZAKRZEWSKI Stanisław, 1930.
ZAKS Lemel, 1896.
ZALEWSKA Halina, 1926.
ZALEWSKA Helena, 1907.
ZALOGA Alfreda, 1931.
ZALOGA Bolesława, 1934.

- ZALOGA Władysława, 1906.
 ZALUSKA Anastazja, 1896.
 ZALUSKA Helena, 1929.
 ZALUSKA Maria, 1926.
 ZALUSKI Jan, 1932.
 ZANAJDA Janina, 1918, [zm.].
 ZAREMBA Leokadia, 1933.
 ZARYCHTA Wojciech, 1871.
 ZARZYCKA Jadwiga, [-].
 ZARZYCKA Janina, 1931.
 ZARZYCKA Sabina, 1908.
 ZATONSKA Apolonia, 1883.
 ZATONSKA Paraskewia, 1912.
 ZATOR Bronisława, 1927.
 ZATOR Bronisława, 1935.
 ZATOR Czesława, 1938.
 ZATOR Janina, 1925.
 ZATOR Kazimiera, 1930.
 ZATOR Maria, 1909.
 ZATOR Maria, 1897.
 ZATOR Mieczysław, 1937.
 ZAUCH Krystyna, 1913.
 ZAWADA Karolina, 1907.
 ZAWADA Kazimiera, 1937.
 ZDANOWICZ Anna, 1919.
 ZDANOWICZ Tadeusz, 1943.
 ZDONCZYK Maria, 1905.
 ZDONCZYK Stefan, 1927.
 ZDUNEK Maria, 1907.
 ZDZIEBORSKA Natalia, 1899.
 ZDZIENICKA Antonina, 1910.
 ZDZIENICKA Irena, 1930.
 ZDZIENICKA Maria, 1934.
 ZDZIENICKA Wanda, 1932.
 ZETLINGER Stanisława, 1937.
 ZIELINSKA Amelia, 1928.
 ZIELINSKA Helena, 1887.
 ZIELINSKA Jadwiga, 1906.
 ZIELINSKA Jadwiga, 1906.
 ZIELINSKA Janina, 1906.
 ZIELINSKA Justyna, 1929.
 ZIELINSKA Justyna, 1882.
 ZIELINSKI Bohdan, 1932.
 ZIELINSKI Janusz, 1935.
 ZIELINSKI Jerzy, 1937.
 ZIELINSKI Lech, 1930.
 ZIELINSKI Stanisław, 1938.
 ZIEMBA Feliksa, 1938.
 ZIEMBA Julia, 1902.
 ZIEMBA Karolina, 1895.
 ZIEMBA Marcin, 1870.
 ZIEMBA Maria, 1897.
 ZIOLKOWSKA Maria, 1904.
 ZIOLKOWSKA Wanda, 1927.
 ZIOLKOWSKI Zdzisław, 1929.
 ZUSKO Ewa, 1915.
 ZUSKO Jadwiga, 1936.
 ZWOLAK Danuta, 1932.
 ZWOLAK Zofia, 1901.
 ZYBURTOWICZ Anna, 1916.
 ZYBURTOWICZ Jadwiga, 1931.
 ZYBURTOWICZ Janina, 1940.
 ZYBURTOWICZ Romualda, 1935.
 ZYGADŁO Marcela, 1904.
 ZYGMUNT Anna, 1887.
 ZYGMUNT Jakub, 1888.
 ZYSKOWSKA Genowefa, 1913.
 ZYSKOWSKI Stanisław, 1934.
 ZYSKOWSKI Tadeusz, 1930.
ZAK Wanda, 1931.
 ZAREK Bronisława, 1914.
 ZAREK Maria, 1942.
 ZAREK Wacław, 1939.
 ZAREK Władysława, 1938.
 ZARNOWSKA Bronisława, 1915.
 ZAROWSKA Anna, 1904.
 ZAROWSKA Helena, 1931.
 ZEBROWSKA Eleonora, 1930.
 ZEBROWSKA Lidia, 1907.

ZEBROWSKI Gustaw, 1929.	ZUKOWSKA Helena, 1926.
ZEBROWSKI Zygmunt, 1932.	ZUKOWSKA Jadwiga, 1903.
ZEGLIN Władisław, 1935.	ZUKOWSKA Janina, 1921.
ZEGLIN Zofia, 1919.	ZUKOWSKA Maria, 1923.
ZELAGOWSKA Antonina, 1919.	ZUKOWSKA Regina, 1920.
ZOLNIERCZUK Jan, 1889.	ZUKOWSKA Wiesława, 1930.
ZOLNIERCZUK Maria, 1892.	ZUKOWSKI Aleksander, [-].
ZOLNIERCZUK Stefania, 1929.	ZUKOWSKI Bronisław, 1880.
ZOLNIERKIEWICZ Alodia, 1912.	ZUKOWSKI Ryszard, 1934.
ZOLNIERKIEWICZ Helena, 1904.	ZURAWSKA Józefa, 1932.
ZOLNIERKIEWICZ Janina Danuta, 1932.	ZURAWSKA Maria, 1913.
ZOLYNIAK Bolesław, 1929.	ZURAWSKA Stanisława, 1940.
ZOLYNIAK Julia, 1895.	ZUREK Józef, 1930.
ZORKO Maria, 1867.	ZWANIK Hanna, 1914.
ZOROCH Helena, 1893.	ZWANIK Olga, 1938.
ZOROCH Walenty, 1934.	ZWANIK Zenon, 1935.
ZOLTA Jadwiga, 1904.	ZYLKA Czesława, 1923.
ZUKOWSKA Anastazja, 1895.	ZYLKO Karolina, 1890.
ZUKOWSKA Aniela, 1929.	

Wykaz źródeł i literatury (w wyborze)

- I Archiwalia (archiwa, biblioteki, placówki badawcze).
- II Prasa (wybór z lat 1942 – 1951).
- III Materiały źródłowe (pamiętniki, wspomnienia, relacje).
- IV Opracowania i studia monograficzne (druki zwarte).
- V Artykuły i analizy (czasopisma i druki zwarte).
- VI Internet: (a) wybrane serwisy informacyjne i strony autorskie oraz (b) materiały ikonograficzne do kolejnych rozdziałów niniejszej publikacji

(wszystkie adresy internetowe z datą dostępu: 10.10.2013).

I. Archiwalia (archiwa, biblioteki, placówki badawcze)

1. AAN: Archiwum Akt Nowych w Warszawie – <http://www.aan.gov.pl/>
2. AIPN: Archiwum IPN w Warszawie – <http://www.ipn.gov.pl/>
3. AMP: Archiwum Muzeum Polskiego w Ameryce
– <http://www.polishmuseumofamerica.org/>
4. AW: Archiwum Wschodnie – <http://www.karta.org.pl/>
5. BHP: Bibliografia Historii Polskiej – <http://www.bibliografia.ipn.gov.pl/>
6. CAW: Centralne Archiwum Wojskowe – <http://www.caw.wp.mil.pl/>
7. FBC: Federacja Bibliotek Cyfrowych – <http://fbc.pionier.net.pl/>
8. HI: Hoover Institution on War, Revolution and Peace (California, USA)
– <http://www.hoover.org/library-and-archives>
9. IJPA: Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce – <http://www.pilsudski.org/portal/>
10. IJPL: Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie – <http://www.pilsudski.org.uk/pl/>
11. IPMS: Instytut Polski i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie
– <http://www.pism.co.uk/pl/index.html>
12. IR: Indeks Represjonowanych – <http://www.indeks.karta.org.pl/pl/index.html>
13. LC: Library of Congress (Photographs Online Catalog) – <http://www.loc.gov/pictures/>
14. MHP: Muzeum Historii Polski – <http://www.muzhp.pl/>
15. NA: The National Archives, Londyn – <http://www.nationalarchives.gov.uk/>
16. NAC: Narodowe Archiwum Cyfrowe – <http://www.nac.gov.pl/>
17. NDAP: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych – <http://www.archiwa.gov.pl/>

18. OK: Ośrodek KARTA – <http://www.karta.org.pl/>
19. OPP: Ośrodek „Pamięć i Przyszłość” – <http://www.pamieciprzyszlosc.pl/>
20. PCK: Polski Czerwony Krzyż – <http://pl.wikipedia.org/>
21. PH: Portal historyczny (Warszawa) – <http://polishhistory.pl/>
22. PIASA: Polski Instytut Naukowy (USA) – <http://www.piasa.org/about-piasa-PL.html>
23. POSK: Polski Ośrodek Społeczno Kulturalny w Londynie – <http://www.posk.org/>
24. PSO: Program Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką
– <http://www.straty.pl/>
25. PW: Polacy na Wschodzie – <http://polacynewschodzie.pl/>
26. SF: Serwis fotograficzny XX wieku (Foto Historia) – <http://www.fotohistoria.pl/>
27. SPP: Studium Polski Podziemnej – <http://www.spp-pumst.org/>

II. Prasa (wybór z lat 1942 – 1951)

1. „Brzask” [staraniem Kręgu Drużynowych Hufca Harcerek w Masindi], 1947.
2. „Czuj Duch” [dwumiesięcznik, red. I Drużyna Wędrowniczek w Masindi], 1943.
3. „Duszpasterz Polski Zagranicą”, [Rzym: s. n.], 1942, 1950.
4. „Dziennik Chicagowski” (Polish Daily News), Chicago: The Polish Publ. Com., 1942.
5. „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” (Polish Daily and Soldiers Daily), Londyn: Polish Daily Publ., 1944-1946.
6. „Gazeta Polska”: dziennik informacyjny Polaków na Bliskim Wschodzie (red. T. Borowicz), Jerozolima: I. Pokrywa, 1941-1948 (dział „*Poszukiwanie Rodzin*”).
7. „Głos Polski”: Tygodnik Uchodźstwa Polskiego w Afryce, Nairobi: Polski Fundusz Prasowy, 1945-1947.
8. „Junak”: miesięcznik dla mł. ochotniczek i junaków na Środkowym Wschodzie, [s. l.:] wyd. polskiej YMCA przy AP [Tel-Awiv: Drukarnia Azriel], 1943-1947.
9. „Jutro Polski” (Poland of To-morrow), Londyn: Poland of To-morrow, 1942-1945.
10. „Kurier Polski w Bagdadzie” (Centrum Informacji na Wschodzie red. I. Kleszczyński), Bagdad: [s. n.], 1942-1943.
11. „Kwartalnik Historyczny na Wschodzie” (wyd. J. Adamus [et al.]), Jerozolima: Sekcja Wyd. Armii Polskiej na Wschodzie, 1944-1947.
12. „Myśl Polska” (Polish Thought: dwutygodnik poświęcony życiu i kulturze narodu, red. M. E. Rojek), Londyn: [s. n.], 1941-1950.
13. „Myśl Polska na Wschodzie” (biuletyn Stronnictwa Narodowego na Wschodzie), Jerozolima: [s. n.], 1943-1946.
14. „Na Straży”: biuletyn wewnętrzny Związku Pracy dla Państwa, Jerozolima: Związek Pracy dla Państwa, 1944-1947.

15. „Nasz Przyjaciel” (Our Friend: ulotka religijna dla ludności polskiej w Iranie), Iran: Wydawnictwo Duszpasterstwa Katolickiego, 1942-1947.
16. „Nasza Droga” (Our Way: miesięcznik informacyjny Polaków w Wielkiej Brytanii), Londyn: Komitet Wydawniczy, 1947.
17. „Nasza Gazetka” (dodatek „Gazety Polskiej dla dzieci i młodzieży”), Jerozolima: [s. n.], 1943-1944.
18. „Nowa Polska” (New Poland Monthly), Londyn: Publ. by „Nowa Polska”, 1942-1946.
19. „Ochotniczka”: pismo PSK, [Palestyna:] Inspektorat Gł. PSK, 1943-1946.
20. „Orzeł Biały”: Polska walcząca na Wschodzie (White Eagle: Biały Oriol – Organ Polskiej Armii w ZSRR, [s. l.:] Wojskowe Biuro Propagandy i Oświaty Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR, 1941-1950 (zawiera dodatek: „Szukajmy się 1946”).
21. „Parada”: dwutygodnik ilustrowany Armii Polskiej na Wschodzie, Kair: Wydział Informacji i Oświaty Dowództwa AP na Wschodzie, 1943-1947 (po 1946, nr 4: „Gdzie Jesteś?” zawiera wykaz osób poszukiwanych za pośrednictwem PCK).
22. „Polak w Afryce”: dwutygodnik poświęcony sprawom uchodźstwa polskiego w Afryce (red. J. Knake), Nairobi: Delegatura M.O.S., 1943-1945 (zawiera dwutygodniowe dodatki: „Książka Polska na Uchodźstwie”), [Nairobi: s. n.], 1943 oraz „Płomyczek Afrykański”, [Nairobi : s. n.], 1943-1944).
23. „Polak w Indiach”: organ Delegatury M.P. i O.S. w Bombaju, Bombaj: Delegate of the Polish Minister [...], 1943-1948.
24. „Polak w Iranie”, Teheran: Delegatura Rz. R. P., 1942-1944.
25. „Polak w Libanie”: biuletyn Związku Polaków w Libanie, Bejrut: ZPwL, 1947-1950.
26. „Polak w Meksyku”, Santa Rosa: [s. n.], 1943-1945 (maszynopis powielany).
27. „Polonia Zagraniczna”: biuletyn organizacyjny (biuletyn Światowego Związku Polaków z Zagranicy), Londyn: SZPZ , 1945-1946.
28. „Polska” (tygodnik Ambasady RP w Kujbyszewie), 1941-1943.
29. „Polska Walcząca”: Żołnierz Polski na Obczyźnie (La Pologne en Lutte; Fighting Poland), Lille; Londyn: [s. n.], 1940-1947 (w 1943 r. dodatek: *Osoby wyewakuowane z ZSRR oraz Spisy ewakuowanych dzieci polskich*).
30. „Repatriant”: tygodnik informacyjny, informuje i pomaga w powrocie do kraju, staje w obronie praw Polaków na obczyźnie, Warszawa: Urząd do Spraw Repatriacji Polaków z Zachodu, 1945-1950 (zawiera: *Wykazy osób powracających do Polski*).
31. „Rzeczpospolita”: dziennik, Warszawa: Czytelnik, 1947-1949.
32. „Sprawy Pedagogiczne” (ZNP na Środkowym Wschodzie), Jerozolima: Delegat Działu Oświaty Tymcz. Komitetu Finansowego dla Spraw Polskich, 1945-1947.
33. „Trybuna Ludu” (organ Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej), Warszawa: „Prasa”, 1948-1950.

34. „Wiadomości” (Wiadomości Polskie, red. M. Grydzewski), Londyn: [s. n.], 1946-1951; wersja elektroniczna tygodnika dostępna w Internecie – <http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication?id=642&tab=3>
35. „Znicz” [pod red. dh. H. Utnik, Koją], 1943.
36. „Życie Warszawy” (codzienne pismo dla wszystkich sfer), Warszawa: Spółdzielnia Dziennikarska, 1944-1950.

III. Materiały źródłowe (pamiętniki, wspomnienia, relacje)

1. W. Adamczyk, *Kiedy Bóg odwrócił wzrok* (przekł. E. Ledochowicz), Poznań: Rebis, 2010; 352 s. (tyt. oryg.: *When God looked the other way*, Chicago; London 2004); fragmenty publikacji dostępne w Internecie – <http://books.google.pl/>
2. W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału: An army in exile* (wspomnienia z lat 1939-1946), Londyn: Macmillan, 1949; 319 s. (Warszawa: Bellona, 2007; 431 s.).
3. H. Auderska, *Poland: the children cannot wait* (forew. by W. J. Rose), London: New education fellowship, [1946]; 22 s.
4. *Azja i Afryka: antologia poezji polskiej na Środkowym Wschodzie* (oprac. J. Bielatowicz), Palestyna: Oddział Propagandy i Kultury D-twa A. P. na Wsch., 1944; 352 s. (wariant tyt.: *Antologia poezji polskiej na Środkowym Wschodzie*).
5. [K. Banasińska:] *Autobiography of Ms. Kira Banasinska* (authored by her and co-authored by G. Verghese), Mumbai: Madhu Kotak, [1997]; 116 s.
6. A. Bobińska, *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet 2 Korpusu 1941-1945*, Warszawa: Wydaw. Krupski i S-ka, 1999; 340 s.
7. D. Boćkowski, *Jak piskłęta z gniazd: dzieci polskie w ZSRR w okresie II wojny światowej*, Wrocław; Warszawa: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1995; 447 s.
8. „Brytyjska Afryka Środkowa” (broшура informacyjna), Londyn: Samopomoc Lotnicza, 1947; s. 64 oraz mapy – wydawnictwo dostępne w Internecie – <http://www.polona.pl/dlibra/doccontent?id=29690&from=FBC>
9. *Ci, o których powinniśmy pamiętać...* (red. Elżbieta Mycielska-Dowgiałło), t. 1-2, Warszawa: Szkoła Wyższa Przymierza Rodzin, 2010-2011; 291 s. i 307 s.
10. M. Cichy, *Sieroca dola: los dzieci na zesłaniu*, [Rzeszów: „Fosze”, 1998]; 148 s.
11. A. Cisek, *Nieludzka ziemia w oczach dziecka*, Kraków: Wydaw. UJ, 2000; 119 s.
12. K. Cybulski, *Przerwany bieg życia: syberyjskie wspomnienia nastolatka*, Lublin: „Norbertinum”, 1999; 54 s. (wyd. 4: Lublin 2006).
13. J. Czapski, *Na nieludzkiej ziemi*, Paryż: Instytut Literacki, 1949 (Kraków: „Znak”, 2001; 376 s.).
14. O. S. Czarnik, *W drodze do utraconej Itaki: prasa, książki i czytelnictwo na szlaku Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich (1940-1942) oraz Armii Polskiej na Wschodzie i 2. Korpusu (1941-1946)*, Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2012; 515 s.

15. L. Czupkiewicz, *Opowieść polskiego chłopca*, Komorów: „Antyk”, 2004; 90 s. (tytuł pierwotny: *Opis pobytu naszej rodziny na Sybirze od r. 1940 do roku 1946*).
16. E. Ćwikowski, H. Ćwikowski, *Martyrologium bargłowskie: syberyjskie doświadczenia mieszkańców Bargłówki i okolic w latach drugiej wojny światowej*, Białystok: Instytut Pamięci Narodowej, 2013.
17. R. Dąbrowski, *Dlaczego nie wracamy...*, Rzym: Polski Dom Wydawniczy, 1946; 35 s.
18. Z. Domino, *Syberiada polska*, Warszawa: „Studio Emka”, 2001; 511 s.
19. *Jana Drohojowskiego wspomnienia dyplomatyczne*, Warszawa: PIW, 1959; 415 s.
20. *Dwie ojczyzny, polskie dzieci w Nowej Zelandii* (tł. S. Manterys, S. Zawada, A. Szatkowska), Wellington; Warszawa: Rytm, 2006; 365 s. (tyt. oryg.: *New Zealand's first refugees: Pahiatua's Polish children*, Wellington 2004; tekst dostępny w Internecie – <http://www.nzetc.org/tm/scholarly/PolFirs-fig-PolFirsP001a.html>)
21. *Dzieci Kresów*, [t.] 1-3 (wybór i oprac. L. Kulińska), Kraków: Wydaw. Jagiellonia, 2009, 2006, 2009; 177 s., 304 s., 474 s.
22. *Dzieciństwo na Syberii (Tak było...: Sybiracy*, cz. 2, red. A. Szemioth), Kraków: Związek Sybiraków, 1996; 272 s.
23. T. Fedorowicz, *Drugi opatrzości* (wyd. 6), Lublin: „Norbertinum”, 2009; 266 s.
24. Z. Fedus, *Syberia wryta w pamięć dziecka*, Wrocław; Warszawa: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1997; 337 s.
25. I. Flutsztejn-Gruda, *Byłam wtedy dzieckiem*, Lublin: „Norbertinum”, 2004; 148 s.
26. S. Fudali, *Osiemdziesiąt miesięcy w kleszczach sierpa i młota*, Szczecin 2004; 550 s.
27. M. Gabiniewicz, *W stronę domu ojczystego: przez Syberię, Kazachstan, Uzbekistan, Turkmenię, Persję, Indie, Afrykę*, Warszawa: „Adam”, 2000; 87 s.
28. E. Grabski, *Świadkowie Golgoty Wschodu: syberyjskie losy polskich dzieci podczas drugiej wojny światowej*, Olsztyn: Edytor „Wers”, 2005; 136 s.
29. S. Grabski, *Nil desperandum*, Londyn: [s. n.], 1945; 31 s.
30. I. Grudzińska-Gross, *War through children's eyes: the Soviet occupation of Poland and the deportations, 1939-1941*, Stanford, Cal.: Hoover Institution Press, 1981 (tamże: 1985); 260 s.; fragmenty tekstu dostępne w Internecie – <http://books.google.pl/>
31. [I. Grudzińska-Gross, J. T. Gross:], „*W czterdziestym nas matko na Sibir zesłali...*”: *Polska a Rosja 1939-1942*, Kraków: Znak, 2008; 568 s. (Warszawa 1990).
32. G. Guidi, *Perch i polacchi non tornano in patria?*, Rzym: Magi-Spinetti, 1946.
33. K. Hergt, *Exiled to Siberia: a Polish child's WW II journey* (forew. by T. Piotrowski), Cheboygan, MI: Crescent Lake Publishing, 2000; 235 s.
34. G. Herling-Grudziński, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Kraków: Wydaw. Literackie, 2003; 353 s. (Londyn 1951).

35. J. Hohenberger-Gorzowska, *Afrykańskie reminiscencje: moja dziecięca odyseja*, Wrocław: ZN im. Ossolińskich. Wydawnictwo, 2001; 139 s.
36. J. Hryniewska-Maśny, *Bajangoł: wspomnienia z lat 1939-1946*, Warszawa: „Comandor”, 2003; 154 s.
37. J. Hubert-Budzyńska, *Syberyjska dziatwa: wojenne losy kresowiaków*, Lublin: „Norbertinum”, 1993; 88 s.
38. *Isfahan-miasto polskich dzieci* (red. I. Beaupré-Stankiewicz et al.), Londyn: Koło Wychowanków Szkół Polskich Isfahan i Liban, 1987; 532 s. (4th ed.: *Isfahan - city of Polish children*, Londyn: 2001).
39. A. Jacewicz, *Santa Rosa. Osiedle polskich dzieci tułaczy w Meksyku (1942-1946)*, Żary: „McKoBi-Druk”, 1998; 69 s. (wyd. 3; wyd. 1: Londyn 1965).
40. M. Janiga, *Cierniste drogi*, Kraków: „Bakalarz”, 2005; 240 s.
41. I. Januszkiewicz, *Pamiętam: wspomnienia dziecka wywiezionego w 1940 roku do Kazachstanu*, Świebodzin: Wydaw. Muzeum Regionalnego, 2004; 180 s.
42. M. T.-S. Jasionowicz, *Ricordo... e non ricordo: ricordi degli anni dell'infanzia e della prima giovinezza (1940-1950)*, Roma: [s. n.], 1994; 64 s. (*I remember... and remember not: memories of childhood and adolescent years 1940-1950*, [USA: s. n.], 1997).
43. M. Kałuski, *Polacy w Nowej Zelandii*, Toruń: Oficyna Wydaw. Kucharski, 2006; 280 s. (*Polacy w Nowej Zelandii. Wspomnienia z deportacji do ZSRR*, Wellington 1980).
44. M. Kelly, *Ocaleni: wojenna tułaczka kresowej rodziny* [tł. M. Miłkowski], Warszawa: Carta Blanca. Grupa Wydawnicza PWN, 2011; 311 s.
45. R. Kłosiński, *Wołyńska gólgota oczami dziecka*, Wrocław: Atla 2, 2009; 164 s.
46. Z. Klusek-Daniszewska, *Afryka, Kenia-Rongai-Polskie Dzieci na Równiku 1945-48*, Wrocław: [s. n.], 2002.
47. W. Kocięcka, *Oddajcie mi Świętego Mikołaja!: wspomnienia z dzieciństwa na Kresach Wschodnich w latach wojny*, Lublin: „Norbertinum”, 2006; 153 s. (wyd. 1: Poznań: Wydawnictwo Literackie „Parnas” 1993).
48. L. Kończa, *Pamiętnik: wspomnienia z Rosji, Persji i Afryki 1941-1947*, Warszawa: „Gryf”, 1994; 244 s. (wariant tytułu: *Wspomnienia z Rosji, Persji i Afryki 1941-1947*).
49. W. Korabiewicz, *Gdzie słoń a gdzie Polska*, Warszawa: Wydaw. MON, 1980; 269 s.
50. S. Kot, *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn: Jutro Polski, 1955 [1956]; 576 s.
51. S. Kot, *Rozmowy z Kremlem*, London: [s. n.], 1959; 336 s.
52. *Kresowe dziewczęta deportowane na Sybir 1940-1941: wspomnienia* (oprac. H. Dąbkowski), Warszawa: Grono Miłośników Kresów Wschodnich, 2000; 302 s.
53. A. Kuchcińska-Sussens, J. Duff, *Dziki świat: podróż życia: z Polski przez Syberię do dzikiej Afryki* (z ang. przeł. G. Kołodziejczyk), Warszawa: Albatros, 2010; 303 s. (wariant tyt. oryg.: *Ala's story*).

54. E. Kurek-Smolaga, *Moje smutne kontynenty: wspomnienia* (*My sad continents: memoir*, w oprac. W. Subocz; przekł. V. Ilgevič), Vilnius: Firidas, 2003; 180 s.
55. A. Lewin, *Dom na Uralu: losy dzieci polskich z Monetnej*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1987; 237 s. (wyd. ros.: Ekaterinburg: Poligrafist, 2006).
56. *Listy Sybiraków 1939-1955* (oprac. J. Wołczuk), Wrocław: Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994; 249 s. (*Acta Univ. Wratislav. 1592*).
57. S. Lula, *Od Uralu po Kilimandżaro (wspomnienia z wielkiej przygody w latach 1940-1948 w związku z pobytem w ZSRR, Persji, Indiach i Afryce)*, Przemyśl: nakł. własnym, 2009 i 2012; 104 s.
58. C. Łozińska-Grzywacz, *Oczami dziecka: wspomnienia z zesłania 1941-1946*, Białystok; Łódź: Komenda Chorągwi Białostockiej ZHP, 2006; 79 s.
59. M. Łoziński, *Przechodniu, powiedz Polsce...: wspomnienia z lat 1941-1945, rozpoczęte w Ahwazie 150 km od Zatoki Perskiej*, Kraków: WL, 1971; 454 s.
60. S. Mackiewicz (Cat), *Wracać czy nie wracać*, Londyn: [nakładem autora], 1945; 15 s.
61. M. Makowski, *Urlop w Ruwenzori: polscy taternicy w Ugandzie*, „W Drodze”: dwutygodnik polityczny i literacki (Jerozolima), 1943 (R. I) nr 12, s. 9; tekst relacji dostępny w Internecie – <http://zbc.uz.zgora.pl/publication/2178>
62. *Martyrologia polskich dzieci na Kresach RP 1942-1945* (wybór i oprac. L. Kulińska), Kraków; [Liszki:] „Platan”, 2003; 190 s.;
63. S. Mikołajczyk, *Gwałt na Polsce* (tł. z ang., praca zbiorowa przyjaciół Autora), Warszawa: „CDN”, 1983; 269 s. (*The rape of Poland: pattern of Soviet aggression*, New York: Whittlesey House, [1948]).
64. T. Mikosz-Hintzke, *Six years 'til spring: a Polish family's odyssey*, San Jose: Authors Choice Press, 2001; 367 s.
65. *Wspomnienia z dzieciństwa Józefa Mrowińskiego* (*Childhood memories by Józef Mrowiński*, oprac. T. Marcinkowski), Goleniów: staraniem Autora, 2005; 45 s.
66. *My, dzieci z łagrów* (pod red. B. Krzywobłockiej), Warszawa: „Grant”, 1998; 158 s.
67. *Myśmy tutaj szli z...: ze stepów i tajgi pod baobaby* (H. Nikiel, D. Dziedzic-Sedlak, H. Dziedzic-Machalska), Białystok: Biblioteczka „Sybiraka”, 2004; 222 s.; (ed. 3: *Myśmy tutaj szli: przez kazachstańskie stepy i afrykańską dżunglę do Polski. Wspomnienia z zesłania*, Szczecinek: Fundacja „Nasza Przyszłość”, 2008; 178 s.).
68. *Na łasce NKWD* [Narodnego Komissariatu Wnutriennych Dieł], z. 1: *Dzieci* (wybór G. Szczęsna i S. Zagórski), Białystok: Białostockie Wydaw. Prasowe, [1989]; 31 s.
69. *Naród w walce: wybór literatury wojennej* (wybór i oprac. Ł. Kurdybacha, Jerozolima: „W Drodze”, 1943; 466 s.

70. G. M. Olsińska, *Syberia zachowana w pamięci*, Szczecinek: Fundacja „Nasza Przyszłość”, 2009; 144 s. (też: *Zachowane w pamięci* (rys. J. Kościukiewicz), Wrocław: Franciszkańskie Wydawnictwo św. Antoniego, 2009; 124 s.).
71. S. Opalka, *Chłopiec z Medyki*, Ulica; Toruń: Oficyna Wydawnicza Kucharski, 2003; 168 s. (też: *Ucieczka z Rosji*, Lublin: Lubelskie TMK, 2003; 148 s.).
72. H. Ordonówna (W. Hort), *Tulacze dzieci*, Warszawa: PIW, 1990; 296 s. (nazwa aut.: M. A. Tyszkiewiczowa; przedr. faks., oryg.: Bejrut: Instytut Literacki, 1948; też: *Dziekanów Leśny*: Wydawnictwo LTW, 2005; 205 s.).
73. W. Ostrowski, *Safari przez Czarny Ląd: szkice z podróży po Kenii, Tanganyice, Ugandzie u wyspie Zanzibar*, Londyn: „Gryf”, 1947; 320 s.
74. *Polacy w Indiach 1942-1948: w świetle dokumentów i wspomnień* (red. L. Bełdowski), Londyn: Koło Polaków z Indii 1942-1948, 2000; 758 s. (Warszawa 2002).
75. *Polacy w Iranie 1942-1945*, t. 1: *Antologia* (oprac. A. K. Kunert, A. Przewoźnik, R. E. Stolarski), Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2002; 559 s.
76. B. Piotrowska-Dubik, *Laleczki z papieru: opowieść o dzieciach polskich zesłanych do Kazachstanu* (oprac. E. Skarżyńska; rys. S. Vardanian), Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia, [2008]; 151 s. (na podstawie: *Kwiaty na stepie: pamiątnik z zesłania*, Warszawa: „Soli Deo”, cop. 2007; 376 s.).
77. *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 6: lipiec 1943-kwiecień 1944 (red. M. Zgórnjak; oprac. W. Rojek; przy współpr. A. Suchcitz), Kraków: „Secesja”, 2003; 660 s. (wariant tyt.: *Minutes of the meetings of the Council of Ministers of the Polish Republic Lipiec, 1943 - kwiecień 1944*).
78. K. Przydatek, *Dobrowolnie zesłana na Sybir*, Kraków: Wydaw. WAM, 1997; 204 s.
79. [E. Raczyński:] *W sojusznicy Londynie: dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939-1945* (wyd. 3), Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 1997; 450 s.
80. K. Rudnicki, *Na polskim szlaku* (wspomnienia z lat 1939-1947), Londyn: „Gryf” Publications, 1952; 207 s. (Wrocław: ZN im. Ossolińskich, 1990).
81. B. Rybałtowska, *Szkoła pod baobabem* (wyd. 5), [Warszawa:] Axis Mundi, 2008; 195 s. (wyd. 1: Warszawa 1969).
82. K. Rygier, *Nieznane nazwiska czyli Dzieci wojny*, Radom: Polskie Wydaw. Encyklopedyczne, 2001; 259 s. (też, cz. 2: *Dorosłe życie*, Radom 2002; 336 s.; tyt. grzbiet.: *NN - nieznane nazwiska czyli Dzieci wojny*).
83. J. Ryzner, *Droga do Polski: od syberyjskiej tajgi przez afrykański busz*, Przemysł: Przemyskie Towarzystwo Kulturalne, 1993; 115 s.
84. T. Sidoruk, *Dzieciństwo sybiraka*, Białystok: Książnica Podlaska, 2001; 220 s.
85. I. Sikorska, *Od śniegu do słońca*, Lublin: Norbertinum, 2010; 170 s. (*From Snow to Sunshine*, Londyn 2005).

86. J. Skorusa, *Byłem sześciolatnim przestępcą*, [Lublin]: „Witryna”, [1987]; 27 s.
87. K. Skwarko, *The invited: the story of 733 Polish children who grew up in New Zealand*, Wellington: Millwood, 1974; 96 s; publikacja dostępna w Internecie – <http://www.polishheritage.co.nz/theinvited/>
88. N. T. Sobolewski, *Dwa światy: wspomnienia zesłańca*, Radom: „Ave”, 2004; 352 s.
89. [T. Stafiej-Kraus:] „...bo wszak ptaki wracają do gniazd...” (historia Teresy Stafiej-Kraus, oprac. T. Wawrzyk), [w:] *Opowiem Ci moją historię...* (wstęp i red. T. Breza), Rzeszów-Jarosław: IPN, 2009, s. 179-200.
90. E. Stepska-Kot, *Okaleczone dzieciństwo: wspomnienia [...]*, Tarnów: „S-CAN” Wydawnictwo, 2006; 84 s.; fragmenty dostępne w Internecie – http://www.s-can.pl/ksiazki/okaleczone_dziecinstwo_fragm.pdf
91. S. Stroński, *Czego chcą Polacy*, Rzym: Oddz. Kultury i Prasy 2 Korpusu, 1946; 36 s.
92. W. Stypuła, *W gościnie u „polskiego” maharadzy: wspomnienia z pobytu w Osiedlu Dzieci Polskich w Indiach w latach 1942-1946*, Warszawa: W. Stypuła, 2000; 272 s. (na okł. podtyt.: *O dalszych losach bohaterów „Tułaczycy dzieci” Hanki Ordonówny*).
93. W. Stypuła, *We wszystkie świata strony...: Kresy-Syberia-Indie-świat (tułacze losy polskich dzieci)*, Warszawa: Efekt, 2007; 427 s.
94. *Sybiracy: martyrologia Polaków na Wschodzie*, pod red. A. Wirskiego, Koszalin: PW Miscellanea, 2000; 253 s.
95. *Sybiraczki-Afrykanki, ich bracia i koledzy* (oprac. H. Dąbkowski), Warszawa: Henryk Dąbkowski z Sybiraczkami-Afrykankami, 2003; 224 s.
96. W. Szymczyk, *Z pożogi w busz*, Warszawa : „Iskry”, 1982; 158 s.
97. W. Szyryński, *Przyspieszenie nauki szkolnej w świetle eksperymentów*, „Wiadomości nauczycielskie” (Londyn) 1947 nr 10-12.
98. *Świadkowie przeżyć sowieckich: 1939-1946* (oprac. Z. S. Siemaszko), Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 1999; 608 s.
99. B. Tołścik, *Zabrane dzieciństwo: Sybir – nie tylko dla dorosłych i Polaków*, Tomaszów Lubelski: Bronisław Tołścik, 2008; 120 s.
100. *Tułacze dzieci. Exiled children* (oprac. red. K. Sulkiewicz; Fundacja Archiwum Fotograficzne Tułaczy), Warszawa: „Muza”, 1995; 327 s.
101. T. Truchanowicz, *Od Brygady Karpackiej do Tengere: z dziejów harcerstwa polskiego na Wschodzie 1940-1948* (wyd. 2), Kraków: Harcerska Oficyna Wydawnicza, 1991; 199 s.
102. *Trzecia Dywizja Strzelców Karpackich: 1942-1947*, t. 1 (ed. M. Młotek), Londyn: Zarząd Główny Związku Karpatczyków, 1978; 911 s.
103. *Waiting to be heard: the Polish christian experience under nazi and stalinist oppression 1939-1955* (ed. by B. J. Wojciechowska), Bloomington: Author House, 2009; 396 s.; fragmenty w Internecie – <http://books.google.pl/bkshp?hl=pl&tab=pp>

104. I. Walentynowicz, *Prezydentowa Karolina* [z d. Mariampolska] *Kaczorowska: Stanisławów-Sybir-Afryka-Londyn*, Warszawa: Bellona, 2012; 248 s.
105. M. Wańkowicz, *Od Stołpców po Kair*, Warszawa: PIW, 1969; 675 s.
106. I. Wasilewska, *Suffer little children*, London: Maxlove Publ. Co., 1946; 135 s. (też: *Za winy niepopelnione*, Rzym: [s. n.], 1945; 94 s. oraz *I bambini non sono colpevoli* (trad. ital. di Cicita Saccà), Rzym: Anonima Veritas Ed., 1946; 149 s.).
107. S. Wasilewski, *Droga przez piekło*, Gdynia: Novae Res, 2012; 492 s.
108. R. Wiland, *Niedokończone dzieciństwo* (tł. M. Kuczborska), Esperance, Western Australia: R. Wiland, 2008; 165 s.
109. L. Woźniak-Orlicka, *Po tamtej stronie wojny: pamiętnik sybiraka*, Białystok: Buk Wydawnictwo, 2005; 103 s.
110. J. M. Woźniakowska, *Historia rodziny Woźniakowskich*, Błachownia: [nakł. własnym], 2003; s. 91.
111. E. Zaliński, *Z Polski do Polski: przez Syberię, przez Afrykę* (wspomnienia), Szczecin: „KAdruk”, [2002]; 299 s.
112. A. A. Zarzycki, S. Buczak-Zarzycka, *Kwaheri Africa: a Polish Experience 1939-1950 from Deportation to Freedom*, Perth, Western Australia: [nakł. własnym], 1986; 72 s.
113. *Z dalekiego Sybiru* (red. J. Dymitrowski), Dębica: Muzeum Regionalne, 2009; 431 s. (m. in. zawiera: Z. Godzisz: *Niedola sybiracka*; H. Kliś-Niemira: *Mamo, chleba*; G. i B. Lorenc: *Mazurzy na kresach*; J. Mędrek: *Od tajgi archangielskiej po stepy Kazachstanu*; K. Gorlej, M. Gardziel, M. Wodzis: *Z ziemi afrykańskiej do Polski*; J. Godycki-Ćwirko: *Trzy pokolenia w Sybir wpisane oraz Historyczna podróż*).
114. *Z Kresów przez Afrykę do...: wspomnienia* (oprac. R. Sławczyński), Wrocław: Klub Muzyki i Literatury, 2001; 55 s.
115. *Z Kresów Wschodnich RP na wygnanie: opowieści zesłańców 1940-1946*, Londyn: Ognisko Rodzin Osadników Kresowych, 1996; 706 s.
116. *Z Sybiru na drugą półkulę: wojenne losy Polskich Dzieci z Pahiatua* (oprac. red.), Lublin: Wydawnictwo KUL, 2007; 255 s. (zawiera płytę DVD: *Polskie dzieci i nowozelandzcy żołnierze*).
117. *Z teki sowieckiej biskupa polowego* (wstęp J. Gawlina), Jerozolima: nakł. Domu Polskiego w Jerozolimie, [ok. 1942]; 86 s.

IV. Opracowania i studia monograficzne (druki zwarte)

1. *Ain Karem. Ośrodek Polskich Dziewcząt: Palestyna 1942-1947*, Londyn: Związek Ain-Karen, 1988; 472 s.
2. M. Allbrook, H. Cattalini, *The General Langfitt Story: Polish Refugees Recount Their Experiences of Exile, Dispersal and Resettlement*, Canberra: Australian Government

- Publishing Service, 1995; 151 s.; publikacja dostępna w Internecie – <http://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupid?key=olbp10476>
3. *Aparat bezpieczeństwa wobec emigracji politycznej i Polonii* (pod red. R. Terleckiego), Warszawa: IPN, 2005; 369 s.
4. K. Barański, *W trzy strony świata. Szkolnictwo polskie poza granicami Kraju podczas drugiej wojny światowej*, Hove: Caldra House, 1991; 94 s.
5. H. Batowski, *Polska dyplomacja na obczyźnie 1939-1941*, Kraków: Wydaw. Literackie, 1991; 501 s.
6. *Błękitni chłopcy. Gimnazjum i Liceum Lotnicze-Heliopolis Egipt 1943-1946* (red. Jerzy Trylski), Londyn: Koło Szkoły Lotniczej Heliopolis, 1988; 316 s.
7. D. Boćkowski, *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940-1943*, Warszawa: IH PAN, 1999; 497 s.
8. A. Bregman, *Najlepszy sojusznik Hitlera: studium o współpracy niemiecko-sowieckiej 1939-1941*, Londyn: Księgarnia Polska, 1958; 160 s. (Warszawa: Fronda, 2009).
9. R. Buczek, *Stronnictwo Ludowe w latach 1939-1945: organizacja i polityka*, Londyn: Jutro Polski, 1975; 504 s.
10. Z. Buczewski, *Czasopisma harcerskie na świecie od 1939 roku*, Vancouver, B.C.: nakładem Autora, 1983; 40 s.
11. T. Bugaj, *Dzieci polskie w krajach pozaeuropejskich w latach 1939-1945*, Jelenia Góra 1982 (Prace Karkonoskiego Towarzystwa Naukowego nr 20); 258 s.
12. T. Bugaj, *Dzieci polskie w ZSRR i ich repatriacja 1939-1953*, Jelenia Góra 1982 (Prace KTN nr 25); 202 s. (wyd. 2, w tejże serii nr 37: Jelenia Góra 1984; 263 s.).
13. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, cop. 2004; 508 s.
14. S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa: Ośrodek Karta, 2002; 23 s.
15. *The colonial office list 1946: comprising historical and statistical information respecting the colonial empire, lists of officers serving in the colonies [...]*, Londyn: His Majesty's Stationery Office, 1946; 344 s. (t. 205 „Colonial office list”).
16. *Documents on Polish-Soviet relations, 1939-1945*, vol. 1-2 [ed.] General Sikorski Historical Institute, Londyn: Heinemann, 1961-1967; 625 s., 866 s.
17. J. Draus, *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939-1950*, Lublin: TNKUL, 1993; 310 s.
18. A. Dudek, *Mechanizm i instrumenty propagandy zagranicznej Polski w latach 1946-1950*, Wrocław: Atla 2, 2002; 198 s.
19. E. Duraczyński, *Rząd polski na uchodźstwie 1939-1945: organizacja, personalia, polityka*, Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1993; 489 s.

20. E. Duraczyński, *Układ Sikorski-Majski: wybór dokumentów*, Warszawa: Państw. Instytut Wydawniczy, 1990; 278 s.
21. *Education in exile: history of The Committee for the Education of Poles in Great Britain* (Ministry of Education), London: Her Majesty's Stationery Office, 1956; 60 s.
22. *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*, t. 1, A-E (pod red. K. Dopierały), Toruń: Oficyna Wydawnicza Kucharski, 2003; 490 s. (nast. t.: 2-5).
23. S. K. Ehrlich, *U podstaw Armii Polskiej w Z.S.R.R.: walka z chorobami zakaźnymi w 1942 r.*, [Rzym:] Towarzystwo Wiedzy Wojskowej 2. Korpusu, 1946; 70 s.
24. *Exodus: deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań* (pod red. M. Zwolskiego, Warszawa; Białystok: IPN, 2008; 164 s.
25. M. Falski, *Wyniki spisu dzieci z czerwca 1926 roku w zastosowaniu do badania potrzeb szkolnictwa powszechnego*, Warszawa: MWRiOP, 1928; 184 s.
26. J. Gąsiorowski, *Losy absolwentów Polskiego Wydziału Lekarskiego w Edynburgu*, Toruń: "Mado", cop. 2004; 322 s.
27. A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941*, Łódź 1997 (wyd. II: Łódź 1998, 695 s.).
28. A. Głowacki, *Deportacje dzieci i młodzieży w głąb Związku Sowieckiego w latach 1940-1941*, [w:] *Polskie dzieci na tułacznych szlakach 1939-1950*, pod red. J. Wróbla i J. Żelazko, Warszawa 2008, s. 25-41.
29. S. Gołąbek, *Związki Polski i Polaków z Afryką do 1945 roku*, Warszawa-Łódź: PWN, 1978; 100 s.
30. *Harcerki 1939-1945: relacje-pamiętniki* (oprac. K. Wyczańskiej i Z. Florczak), Warszawa: PWN, 1985; 812 s.
31. *Harcerstwo w Afryce 1941-1949* (oprac. B. M. Pancewicz), Londyn: Harcerska Komisja Historyczna, 1985; 125 s.
32. Z. Jagodziński, *Bibliografia Polaków na Wschodzie (b. ZSRR)*, London: Biblioteka Polska-Polski Ośrodek Społeczno-Kulturalny, 2006; 521 s.
33. K. Jasiewicz, *Lista strat ziemiaństwa polskiego 1939-1956: uzupełnienia*, Warszawa: „Promost”, 1995; 318 s.
34. *Junackie Szkoły Mechaniczne [1942-1947]: wydawnictwo pamiątkowe*, pod red. A. Kołodzieja, [Londyn:] 1983; 255 s.
35. S. Kalbarczyk, *Wykaz łagrów sowieckich, miejsc przymusowej pracy obywateli polskich w latach 1939-1943*, cz. 1-2, Warszawa: „Mako”, 1993-1997; 342 s., 186 s.
36. K. Kantak, *Dzieje uchodźstwa polskiego w Libanie 1943-1950*, Bejrut: Cedr i Orzeł, 1955; 212 s.

37. J. Karski, *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945: od Wersalu do Jalty* (tł. E. Morawiec), Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998; 507 s. (tyt. oryg.: *Great powers and Poland 1919-1945*).
38. K. Kersten, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej. Studium historyczne*, Wrocław: ZN im. Ossolińskich, Wydaw. PAN, 1974; 277 s.
39. A. H. M. Kirk-Green, *A biographical dictionary of the British Colonial Service: 1939-1966*, London: Zell, 1991; 401 s.
40. E. Kołodziej, *Emigracja z ziem polskich i Polonia 1939-1965: informator o źródłach przechowywanych w centralnych archiwach państwowych w Polsce*, Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 1996; 155 s.
41. M. Korkuć [i in.], *W cieniu czerwonej gwiazdy: zbrodnie sowieckie na Polakach (1917-1956)*, Kraków: Wydawnictwo Kluszczyński, [2010]; 536 s.
42. J. Kowalik, *Bibliografia czasopism polskich wydanych poza granicami Kraju od września 1939 roku*, t. 5 (1-2), Lublin: Red. Wydawnictw KUL, 1988; 272 s.
43. Ł. Z. Królikowski, *Skradzione dzieciństwo: polskie dzieci na tułaczym szlaku 1939-1950*, Kraków: Wydaw. OO. Franciszkanów „Bratni Zew”, 2008; 348 s. (Kraków [1991]; 435 s., wyd. 1 polskie; przedr. wyd. 2 zagranicznego: *Stolen childhood: a saga of Polish war children*; transl. by K. J. Rozniatowski, Buffalo 1983; 296 s.).
44. *Książka Pamiątkowa Szkół Młodszych Ochotniczek* (red. H. Bauer), Londyn: Związek Szkół Młodszych Ochotniczek, [1976]; 269 s.
45. A. Kubajak, *Kresy i Sybir: losy polskich dzieci*, Krzeszowice: Wydawnictwo Kubajak, 2009; 132 s.
46. A. Kubajak, *Sybir i Syberia w dziejach narodu polskiego*, Krzeszowice: Wydawnictwo Kubajak, 2008; 120 s.
47. T. Lachowicz, *Echa z niehumanitarnej ziemi*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm”; [Nowy Jork:] Okręg 2. Stowarzyszenia Weteranów AP w Ameryce, 2011; 407 s.
48. A. B. Lane, *Widziałem Polskę zdradzoną* (tł. Wydawnictwo KRAĞ, wyd. 2), Warszawa: Fronda, 2008; 432 s.
49. S. Lewandowska, *Prasa polskiej emigracji wojennej 1939-1945*, Warszawa: IH PAN, 1993; 392 s.
50. J. Linowski, *Wielka Brytania w polityce zagranicznej Polski w latach 1945-1956*, Toruń: „Grado”, 2002; 289 s.
51. *Literatura polska na obczyźnie: 1940-1960, t. 1-2* (pod red. T. Terleckiego), Londyn: B. Świdorski, 1964-1965; 606 s., 797 s.
52. *Literatura polska i teatr w latach II wojny światowej: bibliografia*, t. 1-3 (oprac. J. Czachowska i in.), Wrocław: ZN im. Ossolińskich, 1983-1986; 356 s., 364 s., 462 s.

53. T. K. Kozłowski, D. Błahut-Biegańska, *Świat Kresów*, Warszawa: Dom Spotkań z Historią; Ośrodek Karta, 2011, 259 s.
54. W. Majewski, *Polish children suffer* (forew. by H. Sikorska), Canfield Gardens: F. P. Agency, [1944]; 36 s.
55. W. B. Makowski, *Wyrwani z korzeniami* [Książka mówiona], przekł. B. Nassius; czyta K. Jasiński, Warszawa: Zakład Nagrań i Wydawnictw Związku Niewidomych, 2002 (*The uprooted*, Mississauga: Nova Printing, 2002; 304 s.).
56. H. Markowski, *Wojewódzki Oddział Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Katowicach w latach 1945-1951*, Katowice: UŚ, 2007; 537 s.; rozprawa doktorska dostępna w Internecie – <http://sbc.org.pl/publication/7529>
57. W. Mazurczak, *Kolonializm i wojna: brytyjskie imperium kolonialne w czasie II wojny światowej*, Poznań: Wydaw. Poznańskie, 1999; 469 s.
58. H. P. Mitchell, *Poland in Africa and Asia*, London: The Scottish-Polish Society, 1943; 15 s.
59. A. Monieta, *Stygmaty bólu psychicznego u Sybiraków*, Białystok: „Buk”, 2004; 492 s.
60. M. Ney-Krwawicz, *Na pięciu kontynentach: polskie dzieci, młodzież i szkoły na tułaczach szlakach 1939-1950*, Warszawa: Muzeum Wojska Polskiego, 2014; 264 s.
61. T. Nowakowski, *Reporter papieża* (wyd. 2), Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 1980; 248 s.
62. *Ocaleni z „niehumanitarnej ziemi”: materiały edukacyjne* (oprac. P. Kowalski, A. Ossowski, A. Sitarek), Łódź 2012 (Biblioteka Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi, t. XXVI, zeszyt 1 (Historia) 111 s., zeszyt 2 (Źródła) 75 s.).
63. *Od Buzuluk do Chicago. Monografia Junackich Szkół Mechanicznych* (praca zbiorowa), Birmingham: Związek Junackich Szkół Mechanicznych, 1985; 285 s.
64. *Od Buzuluk do Pahlevi: Polskie Siły Zbrojne w ZSRR i na Bliskim Wschodzie 1941-1943* [oprac. nauk. Aleksandra Skrabacz], Warszawa: Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, 2012; 407 s.
65. *Ośrodek „Karta” (Warszawa). Archiwum Wschodnie: kolekcje osobiste [...]* (red. A. Dzieńkiewicz, J. Michałowska, E. Rybarska), Warszawa: Ośrodek Karta, 2008; 324 s.
66. A. Patek, *Polski cmentarz w Jerozolimie: Polacy pochowani na cmentarzu katolickim na górze Synaj*, Kraków: „Historia Iagellonica”, 2009; 114 s.
67. J. D. Pearson, N. Matthews, *A guide to manuscripts and documents in the British Isles relating to Africa* [vol. 2]. *British Isles*, London: Mansell, 1994, 566 s.
68. *Pięć studiów z dziejów scenicznych dramatów Mickiewicza* [M. Wosiek et al.], Wrocław: ZN im. Ossolińskich, 1968; 247 s.
69. J. M. Piskorski, *Wygnańcy: przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2010; 338 s.

70. *Polacy w Indiach 1942-1948 w świetle dokumentów i wspomnień* (red. L. Beldowski; wyd. 2), [Londyn:] Koło Polaków z Indii 1942-1948, 2002; 756 s.
71. *Poland in the British Parliament: 1939-1945*, vol. 1-3 (ed. by W. Jędrzejewicz), New York: J. Piłsudski Institute of America, 1946-1962; 495 s., 607 s., 732 s.
72. *Polska 1939-1945: straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami* (pod red. W. Materskiego i T. Szaroty), Warszawa: IPN, 2009; 353 s.
73. *Polskie Sybiraczki harcerki w Afryce 1942-1950* (oprac. H. Dąbkowski), Warszawa: Henryk Dąbkowski z Sybiraczkami-Afrykankami, 2002; 236 s.
74. *Polska szkoła na tułaczach szlakach: Polish schooling in war-time exile* (M. Antosiewicz; oprac. red. K. Kubalska-Sulkiewicz; Fundacja Archiwum Fotograficzne Tułaczy), Warszawa: FAFT, 2004; 484 s.
75. *Polskie dzieci, młodzież i szkoły na tułaczach szlakach 1939-1948* (informator wystawy, tekst i wybór ilustracji M. Ney-Krwawicz), Warszawa: Muzeum Niepodległości w Warszawie, 2011; 30 s.
76. *Polskie dzieci na tułaczach szlakach 1939-1950*, pod red. J. Wróbla i J. Żelazko, Warszawa: IPN, 2008; 340 s.
77. T. Piotrowski, *The Polish deportees of World War II: recollections of removal to the Soviet Union and dispersal throughout the world*, Jefferson, NC; London: McFarland, 2004; 248 s., fragmenty dostępne w Internecie – <http://books.google.pl/>
78. *Prawdziwa historia Polaków: ilustrowane wypisy źródłowe 1939-1945* [t. 1-3], oprac. D. Baliśzewski, A. K. Kunert, Warszawa: „Rytm”, 1999-2000; 1-830 s., 831-1749 s., 1751-2667 s.
79. *Przez burze pod wiatr: szkolnictwo i oświata polska na Zachodzie w czasie drugiej wojny światowej* (red. T. Zaniewska), Białystok: „Trans Humana”, 2001; 339 s.
80. T. Radzik, *Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskiego Zagranicą w latach 1941-1991*, Lublin: Agencja Wydawniczo-Handlowa AD, 1992; publikacja dostępna w Internecie – <http://dlibra.umcs.lublin.pl/publication/647>
81. I. Sariusz-Skąpska, *Polscy świadkowie GUŁagu: literatura łagrowa 1939-1989*, Kraków: „Universitas”, 2002; 396 s.
82. W. Seweryn-Spławska, *Harcerki w Związku Harcerstwa Polskiego: początki i osiągnięcia w Kraju oraz lata 1939-1949 poza Krajem*, Londyn: Gł. Kwatera Harcerek ZHP poza Krajem, 1993; 276 s.
83. K. Sidor, *Bogowie, magowie i nafta*, Warszawa: MON, 1967; 386 s. (tamże: 1971).
84. J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939-1945* (z przedm. E. Raczyńskiego), Gdańsk: „Graf”, 1990; 404 s. (Londyn: Gryf, 1987).
85. Z. S. Siemaszko, *W sowieckim osaczeniu 1939-1943*, Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 1991; 439 s.

86. H. Siewierski, *Spotkanie narodów*, Paryż: Instytut Literacki 1984 (Biblioteka „Kultury” vol. 389; 141 s. (toż: Warszawa: „Przedświt”, 1988).
87. J. Sobczak, *Polska w propagandzie i polityce III Rzeszy w latach 1939-1945*, Poznań: Instytut Zachodni, 1988; 493 s.
88. K. Skwarko, *Osiedlanie się młodzieży polskiej w Nowej Zelandii w roku 1944*, Londyn: Poets and Painters Press 1972; 85 s.
89. [W. Słapa], *Polskie duszpasterstwo zagranicą: Persja i Afryka Brytyjska w latach 1942-1950*, W. Bwana, [s. l.: s. n.], [ok. 1950]; 50 s.
90. J. Speina, *Świadczenia czasu: wybrane wątki dwudziestowiecznej literatury polskiej*, Toruń: WN UMK, 2010; 261 s.
91. Z. W. Sroczyński, *Stan liczebny i warunki życia dzieci polskich na uchodźstwie [sic] w Europie i poza Europą [sic]*, Londyn: [s. n.], 1946; 20 k.
92. *Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi* (pod red. H. Kubiaka i A. Pilcha), Wrocław: ZN im. Ossolińskich, 1976; 671 s.
93. P. Stolyarov-Korol, *Przez Sybir do Polski*, Abakan: KorolArt, 2007; 89 s.; publikacja dostępna w Internecie – <http://jbc.jelenia-gora.pl/publication/1002>
94. M. Stopikowska, *Rodzina polska na zesłaniu w ZSRR: studium pedagogiczne*, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Polska-Wschód, 2000; 104 s.
95. R. Strzeszewska, *Karty w pięciu kolorach (Polski Czerwony Krzyż)*, Warszawa: PZWL, 1974; 146 s.
96. A. Sudoł, *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej* (jesień 1939 roku), Bydgoszcz; Toruń: Wydaw. Uczelniane WSP, 1997; 456 s.
97. B. Szubtarska, *Ambasada polska w ZSRR w latach 1941-1943*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2005; 205 s.
98. J. Suski, *W służbie publicznej na dwóch kontynentach*, Warszawa: „Polonia”, 1988; 275 s. (Toronto 1982).
99. L. Taylor, *Polskie sieroty z Tengeru: od Syberii przez Afrykę do Kanady 1941-1949* (przeł. M. Szymański, Poznań: „Rebis”, 2010; 302 s. (*Polish orphans of Tengeru*, Toronto 2009; fragmenty dostępne w Internecie – <http://books.google.pl/>).
100. J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków: mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985; 223 s.
101. J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa: Czytelnik, 1985; 285 s.
102. J. Tomaszewski, *Mniejszości narodowe w Polsce XX wieku*, Warszawa: Editions Spotkania, 1991; 57 s.
103. E. Trela-Mazur, *Edukacja dzieci polskich w Związku Radzieckim w latach 1941-1946*, Warszawa: PWN, 1983; 236 s.

104. P. Wieczorkiewicz, *Historia polityczna Polski 1935-1945* (wyd. 2), Warszawa: Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, 2006; 562 s.
105. *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej 1939-1945* (red. Z. Błażyński), Londyn: Pol. Tow. Naukowe na Obczyźnie, 1994; 1011 s.
106. *Who's who of Southern Africa: 1947*, Johannesburg: Ken Donaldson, 1947; 145 s. („An illustrated biographical sketch book of South Africans”).
107. J. Wnęk, *Dziecko w polskiej literaturze naukowej 1918-1939*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2012; 580 s.
108. Z. Wójcik, *Afryka lat czterdziestych we wspomnieniach instruktorki harcerskiej*, Warszawa: Koło Harcerki i Harcerzy z lat Dawnych w Londynie, 1997; 60 s.
109. E. Wróbel, J. Wróbel, *Rozproszeni po świecie: obozy i osiedla uchodźców polskich ze Związku Sowieckiego 1942-1950*, Chicago: Panorama Publ., 1992; 279 s.
110. J. Wróbel, *Na rozdrożu historii: repatriacja obywateli polskich z Zachodu w latach 1945-1949*, Łódź: IPN, 2009; 714 s.
111. J. Wróbel, *Uchodźcy polscy ze Związku Sowieckiego: 1942-1950*, Łódź: IPN, 2003; 310 s.; publikacja dostępna na stronie Portalu Edukacyjnego IPN – <https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/ksiazki/12356,Uchodzczy-polscy-ze-Zwiazku-Sowieckiego-19421950.html>
112. *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939-1959: atlas ziem Polski: Polacy, Żydzi, Niemcy, Ukraińcy*, Warszawa: Demart, 2009; 253 s.
113. *Zarys dziejów polskich zesłańców do Rosji i Związku Sowieckiego: XVII-XX w.*, oprac. R. Stawicki, Warszawa: BAI DKS, 2009, s. 20; tekst dostępny w Internecie – <https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/69/plik/ot-571.pdf>
114. *Zbiegli się żurawie z daleka. Światowy zjazd Koła Polaków z Indii z lat 1942-1948* (red. T. Achmatowicz, J. Lempke, A. Staręga, [Warszawa:], [s. n.], 1993.
115. V. N. Zemskov, *Specposelency v SSSR: 1930-1960*, Moskwa: „Nauka”, 2003; 304 s.
116. H. Zins, *Afryka i Europa: od piramid egipskich do Polaków w Afryce Wschodniej*, Warszawa: „Dialog”, 2001; 217 s.
117. H. Zins, *Polacy w Afryce Wschodniej*, Lublin: Wydaw. UMCS, 1978; 74 s.
118. H. Zins, *Szkice o Anglii i Afryce*, Lublin: Wydaw. Lubelskie, 1978; 370 s.
119. *Z dziejów polskiej prasy na obczyźnie: od września 1939 roku do współczesności*, pod red. M. Szczurbińskiego, Gorzów Wielkopolski: Instytut Kultury Fizycznej, 2002; 378 s.
120. *Z Sybiru na drugą półkulę: wojenne losy polskich dzieci z Pahiatua*, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2007; 255 s.; materiały konferencji dostępne w Internecie – http://www.kul.pl/art_1327.html

121. *Z ziemi sowieckiej - z domu niewoli: relacje, raporty, sprawozdania z londyńskiego archiwum prof. Stanisława Kota* (oprac. J. Gmitruk, Z. Hemmerling, J. Sałkowski, Warszawa: Ludowe Towarzystwo Naukowo-Kulturalne, 1995; 191 s.
122. P. Żaroń, *Armia Andersa*, Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, 2000; 322 s.
123. P. Żaroń, *Kierunek wschodni w strategii wojskowo-politycznej gen. Władysława Sikorskiego: 1940-1943*, Warszawa: PWN, 1988; 335 s.
124. P. Żaroń, *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*, Warszawa: PWN, 1990; 428 s.
125. P. Żaroń, *Wykaz cmentarzy i zmarłych żołnierzy, junaków Armii Polskiej w ZSRR i Iranie w latach 1941-1942*, Toruń: Adam Marszałek, 2004; 247 s.
126. Z. Żaroń, *Wojenne losy ludności polskiej na obczyźnie w latach 1939-1947*, Warszawa; Londyn: UNICORN Publishing Studio, 1994; 203 s.
127. A. Żukowski, *W kraju diamentów i złota. Polacy w Afryce Południowej XVI-XX w.*, Warszawa: PWN 1994; 311 s.
128. *Życie codzienne polskich zesłańców w ZSRR w latach 1940-1946* (studia, red. S. Ciesielski), Wrocław: Wydaw. UWr, 1997; 313 s. (Acta Univ. Wratislav. 1901).

V. Artykuły i analizy (czasopisma i druki zwarte)

1. A. Achmatowicz-Otok, *Polacy w Afryce na przełomie 1943-1944*, [w:] *Liczba i rozmieszczenie Polaków w świecie* (cz. 2, red. W. Wrzesiński), Wrocław: Wydaw. UWr, 1981, s. 350-357 (na prawach rękopisu).
2. A. Awtuszewski, *Historia proveniencjami zaświadczone (opowieści o znakach własnościowych spotykanych w książkach)*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 2010 (R. 51) nr 2-3, s. 194-198; tekst kwartalnika dostępny w Internecie – <http://zbc.ksiaznica.szczecin.pl/Content/21120/BZP+nr+2-3-2010.pdf>
3. C. Bloch, *Losy Polaków poza granicami kraju w latach II wojny światowej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1990 (R. 35) nr 1-2, s. 79-109.
4. I. Blum, *Polacy w Związku Radzieckim: wrzesień 1939-maj 1943*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1967 (R. 12) nr 1 (41), s. 146-173.
5. D. Boćkowski, *Deportacje ludności polskiej w głąb ZSRR (1939-1941)*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” (Warszawa) nr 1-2 2011, s. 151-164.
6. T. Brzeziński, *Epidemia duru plamistego w Armii Polskiej w ZSRR (1941-1942)*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 1997 (t. 62) z. 3, s. 231-241.
7. T. Brzeziński, *Problemy medyczne ewakuacji polskiej ludności cywilnej z ZSRR do Iranu (referat)*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2007 (t. 11), s. 75-97.
8. R. Buczek, *Działalność opiekuńcza Ambasady R. P. w ZSRR w latach 1941-1943*, „Zeszyty Historyczne” (Biblioteka „Kultury” Paryż) 1974 z. 29, s. 42-115.

9. T. Bugaj, *Dzieci polskie na drogach wojennych migracji*, „Rocznik Jeleniogórski” 1979 (t. 17), s. 101-125.
10. M. Byra, *Wspomnienia z Rosji, Persji i Afryki, cz. 1* (oprac. Bogdan Czaykowski), „Fraza” (Pismo literacko-społeczne: Rzeszów) 2007 nr 2, s. 225-240 (tamże: cz. 2 (2007 nr 3) oraz cz. 3 (2008 nr 1-2); lista publikacji autora dostępna w Internecie – <http://frazu.univ.rzeszow.pl/archiwum.php>
11. H. Chudzio, *Z mrozów Syberii pod słońce Afryki*, „Konspekt” (Kraków) 2009 nr 3-4; tekst dostępny w Internecie – http://pbc.up.krakow.pl/Content/5924/konspekt_nr_3_4_2009_33_kania_marcin_red_000666.pdf
12. S. Ciesielski, *Deportacje obywateli polskich do ZSRR 1940-1941*; tekst dostępny w Internecie – <https://www.sybir.com.pl/pl/historia/1620,Deportacje-obywateli-polskich-w-glab-Zwiazku-Radzieckiego-w-latach-1940-1941.html#>
13. S. Ciesielski, *Masowe deportacje w ZSRR – charakterystyka wybranych aspektów zjawiska*, „Dzieje Najnowsze” (Studia i artykuły) 2001 z. 3, s. 29-56; FBC – <http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=46684>
14. S. Ciesielski, *Obywatele polscy w środkowoazjatyckich republikach ZSRR w latach II wojny światowej: liczebność i rozmieszczenie*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2005 (t. 9), s. 125-143.
15. [„Colonial Office”:], *Annual report on the East Africa High Commission for its Inaugural Year 1948*, Londyn: Her Majesty’s Stationery Office, 1949 (Col. No. 245).
16. S. Czarnik, *Wydawnictwa wychodźców polskich na Wschodzie w okresie drugiej wojny światowej*, „Przegląd Humanistyczny” 2009 (R. 53) nr 3, s. 65-80.
17. *IV Zjazd „Afrykańczyków” w Szklarskiej Porębie 16-18 września 1994*, „Biuletyn Towarzystwa „Klubu pod Baobabem” we Wrocławiu”, 1994 nr 4 (tamże: *Wycieczka do Ugandy w 1994 r.*); po zeskanowaniu całości „Biuletyn” zostanie udostępniony na stronie Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna Oddział we Wrocławiu – <https://grodnowilno.loccloud.pl/items/browse?lang=pl>
18. A. Cz. Dobroński, *W pamięci dzieci*, „Zesłaniec” (pismo Rady Naukowej Zarządu Głównego Związku Sybiraków) 2008 nr 34, s. 41-54; tekst artykułu dostępny w Internecie – <http://zeslaniec.pl/34/Dobronski-Dzieci.pdf>
19. J. Draus, *Polskie szkoły w Tel-Awii 1940-1947*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 1987 (t. 39) s. 127-134.
20. R. Dzwonkowski, *Życie religijne Polaków deportowanych do ZSRR (1939-1944)*, „Więź” 1994 nr 11 (433), s. 99-116.
21. P. Eberhardt, *Przemieszczenia ludności na terytorium Polski spowodowane II wojną światową*, „Dokumentacja Geograficzna” (Warszawa, IGiPZ PAN) 2000 nr 15; tegoż autora: *Political migrations in Poland* („Bibliotheca Europae Orientalis” XXV, Studium Europy

- Wschodniej UW, Warszawa 2006); publikacja dostępna w Internecie – <http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=6242>
22. S. Fudali, *Armia Andersa - nieosiągnięta Mekka*, „Zesłaniec” 2007 nr 32, s. 61-69; tekst artykułu dostępny w Internecie –
 23. R. Gała, *Polscy oficerowie w służbie brytyjskiej w wojskach kolonialnych podczas II wojny światowej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1990 (R. 35) nr 3-4, s. 255-260.
 24. A. Głowacki, *O deportacji osadników wojskowych w głąb ZSSR (w świetle materiałów NKWD)*, „Mars. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały” 1994 (t. 2), s. 111-144.
 25. A. Głowacki, *Przemieszczenia i przesiedlenia ludności polskiej w ZSRR w latach 1940-1946*, „My, Sybiracy” 2007 nr 18, s. 13-28.
 26. A. Głowacki, *Ogólne założenia sowieckiej polityki okupacyjnej w Polsce*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008 nr 1(12), s. 61-78.
 27. W. Grabowski, *Straty ludzkie poniesione przez Polskę w latach 1939-1945*, „Nasz Dziennik” (1 września 2009) nr 204 (3525); tekst dostępny na portalu internetowym „Interaktywna Polska” – <http://www.iap.pl/?id=68460&location=f&msg=1>
 28. M. Greczyło, *Stan liczbowy wychodźców w osiedlach w Afryce Wschodniej*, „Zesłaniec” 2011 nr 47; tekst artykułu dostępny w Internecie – <http://zeslaniec.pl/47/Zeslaniec47.pdf>
 29. J. T. Gross, *Okupacja sowiecka i deportacje do Rosji w oczach dzieci*, „Zeszyty Historyczne” (Biblioteka „Kultury” Paryż) 1979 z. 48, s. 55-84 (toż: Warszawa, Oficyna Wydawnicza „Signum”, 1981).
 30. J. Grzybowski, *Białorusini wśród uchodźców polskich na środkowym Wschodzie i w Afryce wschodniej w czasie II wojny światowej*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” (Warszawa) 2006 nr 28, s. 201-224.
 31. E. Jackowska, *Deportacja na Sybir - psychiczne ślady cierpienia*, „Zesłaniec” 2008 nr 34, s. 55-68; tekst dostępny w Internecie – <http://zeslaniec.pl/34/Jackowska.pdf>
 32. K. Jarosz, *Wspomnienia z wojennej tułaczki (Podlasie-Syberia-Uzbekistan-Iran-Afryka)*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny” 2006 nr 1, s. 32-41.
 33. J. Jarzębowski, *Polskie szkoły w Meksyku*, „Wychowanie Ojczyście” (Polska Macierz Szkolna Zagranicą, Londyn: PMSZ), 1961 z. 1(32) styczeń-luty; (wariant tytułu kwartalnika: „Wychowanie i Słowo Ojczyście”).
 34. G. Jonkajtys-Luba (pseud.: M. Januszkiewicz), *„...was na to zdies' przywiezli, szto wy po-dochli”: Kazachstan 1940-1946*, Lublin: Norbertinum, 1999, s. 244; wyd. 3. popr. i uzupełn.: Lublin 2012.

35. A. Juda, *Valivade-polskie osiedle w Indiach 1943-1948* (na podst. wspomnień Haliny i Zofii Sikona), *Historic@* nr 8 (VI) 2011, 72 s.; publikacja na stronie Uniwersytetu Rzeszowskiego – https://www.ur.edu.pl/file/3556/Historic@_nr8.pdf
36. D. Kiyaga-Mulindwa, *A Safe Haven for Polish Refugees: 1942-1951*, „The Uganda Journal” (Kampala: Uganda Society) 2000 (vol. 46), s. 67-72; informacja dostępna w Internecie – <http://ajol.info/index.php/uj/issue/view/3027>
37. J. Knopek, *Z dziejów Polonii afrykańskiej*, [w:] *Emigracja z ziem polskich w XX wieku. Drogi awansu emigrantów* (red. A. Kosecki), Pułtusk 1998, s. 139-151; 159 s.
38. D. Kocielówicz-Laska, *Uwarunkowania życia Polaków w sowieckim systemie totalitarnym* (komunikat z badań), „Zeszyty Naukowe” („Studia Sociologica”). Uniwersytet Szczeciński, 2004 nr 16, s. 253-261.
39. A. Kołakowski, *Z badań nad losami dzieci polskich deportowanych w głąb ZSRR w okresie II wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2008 (R. 51) nr 3/4, s. 75-85.
40. E. Kowalska, *Przesiedlenie obywateli polskich z ziem wschodnich RP w głąb ZSRR w latach 1939-1941, losy przesiedleńców do roku 1946*, „Dzieje Najnowsze” 1997 nr 3, s. 165-170.
41. G. Kowalski, *Warunki życia codziennego na zesłaniu*, „Zesłaniec” 2008 nr 36, s. 25-48; tekst dostępny w Internecie – <http://zeslaniec.pl/36/Kowalski.pdf>
42. [Ł. Królikowski:] „*Wiara dawała mi nadzieję*” (rozmawia M. Bober), „Nasz Dziennik” nr 262 (8-9.11.2008).
43. R. Królikowski, „*Operation Polejump*”, „Zeszyty Historyczne” (Biblioteka „Kultury” Paryż) 1968 z. 14, s. 150-188.
44. A. Lelińska, *Uchodźcy polscy w Iranie w latach 1942-1945*, „Przegląd Polonijny” 1993 (R. 19) z. 1, s. 69-92.
45. E. Magiera, *Współpraca rodziny i szkoły w wychowaniu spółdzielczym dzieci i młodzieży w Drugiej Rzeczypospolitej (1918-1939)*, [w:] *Rodzina na przestrzeni wieków*, t. 2 (pod red. S. Walasek i L. Albańskiego), Jelenia Góra: Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa, 2011, s. 105-125.
46. M. Miłkowska, *Afrykańska ziemia polską nam była – o polskich uchodźcach podczas II wojny światowej*, „Przegląd Afrykanistyczny” 2008 (vol. 2), s. 64-67.
47. M. Miłosz, *Białe plamy na Czarnym Łądzie*, „Życie Warszawy” (27 listopada 2008); tekst artykułu dostępny w Internecie – http://www.zw.com.pl/artukul/42,310386_Biale_plamy_na_Czarnym_Ladzie.html
48. B. Nowak, *Polskie osiedla (obozy) w Afryce w okresie II wojny światowej. Problem kontaktów ze światem zewnętrznym*, „Afryka” (Biuletyn Polskiego Towarzystwa Afrykanistycznego, Warszawa) 1998 nr 8, s. 67-86.

49. M. Ney-Krwawicz, *Tulacze dzieci i ich szkoły 1939-1948* [...], „Niepodległość i Pamięć” (Czasopismo muzealno-historyczne: Muzeum Niepodległości w Warszawie), R. XVIII 2011 nr 2 (34), s. 81-106.
50. [„O Nas”:] *Lekcja historii* (Kamila z Londynu), „Głos Kerry” (Bezpłatny miesięcznik katolicki wyd. przez Duszp. Polskie Diecezji Kerry, Irlandia) 2009 nr 6 – tekst dostępny w Internecie – <http://issuu.com/glos-kerry/docs/glos-05-2009>
51. E. Pałyga, *Stosunki dyplomatyczno-konsularne Drugiej Rzeczypospolitej z krajami Afryki*, „Przegląd Orientalistyczny” 1973 nr 3 (87), s. 191-201.
52. B. Patlewicz, *Ludność cywilna i sieroty polskie po „amnestii” 12 sierpnia 1941 roku*, „Zesłaniec” 2007 nr 32, s. 71-84 – <http://zeslaniec.pl/32/Patlewicz.pdf>
53. M. Piasecka, *Ci, co spoczywają w irańskiej ziemi*, „Przeszłość i Pamięć”. Biuletyn Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2001 nr 4 (21), s. 25-32.
54. W. Polakiewicz, *Echo tamtych lat* (II), „Spotkania Świrzan” (Biuletyn wspomnieniowo-historyczny Świrzan i ich potomków, Lublin) 2009 nr 85, s. 15-22; tekst artykułu dostępny w Internecie – <http://www.wbc.poznan.pl/publication/120573>
55. *Polskie szkoły średnie w Masindi i w Koji 1942-1951* (Dodatek z okazji 50-lecia powstania szkół w 1942 r. w Ugandzie), „Fotorama Polaków na Świecie” nr 100 (red. E. Wojtaczak), Londyn 1992, s. 1-24.
56. W. Przelaskowski, *Szkolnictwo polskie w ZSRR w okresie II wojny światowej*, „Niepodległość i Pamięć” 1996 nr 2, s. 65-84.
57. A. Pyszkowska-Włoch, *Motywy Orientu i miejsca obcego w poezji żołnierskiej 2. Korpusu*, [w:] *Liryka żołnierska: estetyka i wartości*, pod red. A. Paliwody i J. Wolskiego, Rzeszów: Wydaw. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011, s. 231-237.
58. J. A. Radomski, *Żołnierze 2. Korpusu Polskiego na studiach we Włoszech w latach 1945-1951*, [w:] *W nieustannej trosce o polską diasporę* [...], pod red. R. Nira, Gorzów Wielkopolski: Stowarzyszenie Naukowe „Polska w Świecie”, 2012, s. 341-353.
59. D. Sedlak, *Tulacze szlaki*, „Zesłaniec” 2009 nr 37, s. 93-100; tekst artykułu dostępny w Internecie – <http://zeslaniec.pl/37/Sedlak.pdf>
60. R. Stojeczka-Zuber, *Wojenne losy dzieci polskich w ZSRR*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2007 (R. 47) nr 6, s. 55-64.
61. M. Stopikowska, *Uwarunkowania historyczno-polityczne zsyłek Polaków w głąb ZSRR: przegląd problematyki*, „Universitas Gedanensis” 2000 nr 1/2 s. 200-219.
62. K. Surowiec, *Sybir w relacjach polskich dzieci-zesłańców w latach II wojny światowej*, „Tyczyńskie Zeszyty Naukowe” 2006 nr 1/2, s. 99-116.
63. P. Szubarczyk, *Z historii dzieci polskich na „niehumanitarnej ziemi”*. Misja wicekonsula Lisieckiego, „Nasz Dziennik” 2008 nr 34.

64. J. Szymoniczek, *Dwa zarządy główne Polskiego Czerwonego Krzyża w latach 1939-1945; wyjątek od zasad Międzynarodowego Ruchu Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężycy*, „Dzieje Najnowsze” 2008 (R. 40) nr 3, s. 15-27.
65. H. Świdarska, *Z dziejów polskiej prasy w Anglii* (Likwidacja prasy 2 Korpusu), „Zeszyty Historyczne” 1998 z. 126, s. 55-64.
66. [L. Taylor:] „Wrzucone w dorosłość” (z L. Taylor rozmawiał Ł. Ziółkowski), „Tygodnik Powszechny” nr 20 (16.05.2010).
67. J. Tomaszewski, *Stosunki narodowościowe w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska Niepodległa 1918-1939*, pod red. J. Żarnowskiego, Wrocław: ZN im. Ossolińskich, 1984, s. 139-161.
68. E. Trela-Mazur, *Losy Polaków i dzieci polskich w ZSRR w latach 1941-1946 (z uwzględnieniem procesów repatriacji)*, [w:] *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, red. H. Kubiak, Wrocław: ZN im. Ossolińskich, 1992; 492 s.
69. Towarzystwo „Klub pod Baobabem” 1989-2011 (Po XII zjeździe „Afrykańczyków” w dniach 19-22 września 2009), „Biuletyn „Klubu pod Baobabem” we Wrocławiu” 12 wrzesień 2011, s. 1-23.
70. K. Walaszczyk, *Poselstwo RP w Teheranie 1939-1945*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2008 nr 4, s. 107-124.
71. W. Wasilewski, *Żołnierze, których zabrakło*, „Biuletyn IPN” 2007 nr 10-11, s. 55-60; tekst publikacji dostępny w Internecie – <https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/biuletyn-ipn/9639,nr-10-112007.html>
72. M. Wesołowski, *Duszpasterstwo polskie w Armii Polskiej w ZSRR i w Palestynie*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 2007 nr 29, s. 316-356.
73. H. Wójcik-Łagan, *Kult Józefa Piłsudskiego w szkolnej edukacji historycznej: 1932-1939*, [w:] *W kręgu dorobku edukacyjnego II Rzeczypospolitej*, pod red. K. Jakubiaka, T. Maliszewskiego, Kraków: „Impuls”, 2011, s. 57-75.
74. J. Wróbel, *Polacy w Afryce wschodniej i południowej 1941-1950*, „Zeszyty Historyczne” (Biblioteka „Kultury” Paryż) 1996 z. 115, s. 73-121.
75. J. Wróbel, *Straty wojenne Polski - problem nadal otwarty*, „Przegląd Powszechny” 1990 [R. 107] nr 9 [829], s. 363-368.
76. J. Wróbel, *Wojenne losy ludności cywilnej ewakuowanej z ZSRR w 1942 r.*, „Przegląd Powszechny” 1995 [R. 112] nr 5 [885], s. 200-210.
77. J. Wróbel, *Z dziejów polskiego uchodźstwa w Rodezji Północnej (Zambii) w okresie II wojny światowej*, „Przegląd Polonijny” 1993 (R. 19) z. 3, s. 133-145.

78. J. Wróbel, *Żydzi uratowani z „niehumanitarnej ziemi”*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2003 nr 11, s.42-51; tekst publikacji dostępny w Internecie – <https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/biuletyn-ipn/9606,nr-112003.html>
79. K. Wróbel-Lipowa, *Dzieci polskie w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2005 (t. 2), s. 369-383; tekst dostępny w Internecie – http://wrh.edu.pl/wp-content/uploads/2017/07/19_krystyna_wrobel_2005.pdf
80. K. Wróbel-Lipowa, *Edukacja dzieci polskich w Związku Radzieckim w okresie drugiej wojny światowej*, [w:] *Edukacja w warunkach zniewolenia i autonomii (1945-2009)*, pod red. E. Gorloff, Kraków: „Impuls”, 2010, s. 15-28.
81. K. Wróbel-Lipowa, *Śladami polskich dzieci-tulaczy w czasie II wojny światowej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” (Sectio F, Historia) 2005 (vol. 60), s. 229-243.
82. E. Ziółkowska, *Polskie cmentarze wojenne w Uzbekistanie i Kazachstanie (60. rocznica polskiego wychodźstwa w ZSRR)*, „Przeszłość i Pamięć”. Biuletyn Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2001 nr 4 (21), s. 16-24.
83. A. Żukowski, *Polska diaspora w Afryce*, [w:] *Polska diaspora* (red. A. Walaszek), Kraków: Wydaw. Literackie, 2001; s. 415-417.

VI. Internet: (a) wybrane serwisy informacyjne i strony autorskie oraz (b) materiały ikonograficzne do kolejnych rozdziałów niniejszej publikacji:

a) wybrane serwisy informacyjne i strony autorskie

1. [„Electronic Museum”:] *Soviet deportations of Polish Nationals, 1939-1941* – http://www.electronicmuseum.ca/Poland-WW2/soviet_deportations/soviet_deportations.html
2. [FEEFHS : „The Federation of East European Family History Societies”:] *Polish Children’s Home, Oudtshoorn, South Africa 1942-47* – <https://feefhs.org/index.php/resource/poland-childrens-home>
3. [Film:] *Afryka mojego dzieciństwa*; film dokumentalny, reż. E. Misiewicz; 52 min., Polska 2009 – <http://www.filmpolski.pl/fp/index.php/4223694>
4. [Film:] *Armia Polska w ZSRR* (podlipowski7) – <http://www.youtube.com/watch?v=MuxGJK0onR0>
5. [Film:] *The Story of Seven-Hundred Polish Children* (P. 1-2, Short Film, 1966; Documentary, Historical) – <http://www.nzonscreen.com/title/the-story-of-seven-hundred-polish-children-1966>
6. S. Kowalczyk, *Na polskich grobach w Afryce* (Są w Afryce polskie groby) – <http://podroze.onet.pl/na-polskich-grobach-w-afryce/16rhe>
7. [„Kresy Siberia Group”:] *Virtual Memorial Wall* – <http://www.kresy-siberia.com/photo.html>

8. [„Library of Congress”: Prints & Photographs Online Catalog:] *Teheran, Iran. Polish youngster carrying an armload of loaves of bread made from Red Cross flour at an evacuation camp* – <http://www.loc.gov/pictures/item/owi2001028056/PP/>
9. [„Memories”:] *Koja, Uganda* – <http://afryka2009.blogspot.com/2009/07/history.html>
10. [Pahiatua. Nowa Zelandia:] *Polish immigrant children* – <http://www.nzhistory.net.nz/media/photo/polish-immigrant-children>
11. [„Picasa Web Albums”: Galeria publiczna użytkownika arturwozniakowski:] – <http://picasaweb.google.com/arturwozniakowski>
12. *Polish Resettlement Camps in the UK 1946-1969* – <http://www.polishresettlementcamp-sintheuk.co.uk/>
13. [Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie:] *Polskie cmentarze w Afryce Wschodniej* – <http://www.polskiecmentarzewafryce.up.krakow.pl/home>
14. [Wiercińscy vel Wiercieńscy:] *Dzieci z Isfahanu* – http://www.otostrona.pl/wiercinski/index.php?p=1_29_XVI
15. [„Związek Sybiraków”. Oddział w Elblągu:] *Ciekawe strony* – <http://www.emazury.com/sybiracy/strony.htm>

b) materiały ikonograficzne do kolejnych rozdziałów niniejszej publikacji

(IPMS w Londynie, Imperial War Museums London, Library of Congress Washington, Narodowe Archiwum Cyfrowe, Wirtualne Muzeum Kresy Syberia, Zbiory Ośrodka KARTA, Zbiory prywatne: Józef Czermierzewski, Artur Woźniakowski i in.) ilustrujące losy polskich uchodźców; dostępne na portalach i stronach internetowych:

Rozdział 1 (Uwagi wstępne)

1. Kontoszyn, okolice Barnału, Ałtajski Kraj, ZSRR (1940). Stoją od lewej: Elżbieta i Tadeusz Kowal, z tyłu: Janina Krupa i Roman Wasilewski. Fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA, udostępniła Elżbieta Sędek (Kowal). Sygnatura: OK_002325. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=tadeusz%20kowal&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselectd=8805>
2. Senior class at a school at Jeglec posiolek in Archangelskaja oblast in March 1941. Kolekcja: Antoni Kazimierski (ID: 4806). Wirtualne Muzeum Kresy Syberia – http://kresy-siberia.org/hom/element/antoni-kazimierski/senior_class_at_a_school_at_eglets-2/?lang=pl
3. Sadzik i jego podopieczni (dziewczynki z grzywkami). Posiołek Элоний Бор (Zielenoborskiy). Archangelskaja Oblast. Russia (1941), udostępnił Józef Czermierzewski (Joseph Aston's Gallery) – <https://picasaweb.google.com/102749181142131569097>
4. Bajanowo, okolice Barnału, Ałtajski Kraj, ZSRR (marzec 1943). Grupa polskich dzieci i pracownicy ochrony. Fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA, udostępnił Piotr Horbowski.

Sygnatura: OK_001508. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=bajanowo&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=3032>

5. Grupa polskich dzieci w jednym z obozów formującej się Armii Polskiej w ZSRR (1941-1942). Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_szuflada59 [3238]. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=grupa%20polskich%20dzieci%20w%20jednym%20z&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=65804>

Rozdział 2 (Kilka wciąż niepełnych zestawień)

1. Jeden z obozów dla ludności cywilnej przy formującej się Armii Andersa w ZSRR, grupa dzieci (1941-1942). Fot. Jan Ciechanowski, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_Kol 82-67. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Jeden%20z%20oboz%C3%B3w%20dla%20ludno%C5%9Bci%20cywilnej%20przy%20formuj%C4%85cej%20si%C4%99%20Armii%20Andersa&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=63819>
2. Formowanie Armii Andersa, obóz dla ludności cywilnej, dziecko jedzące zupę (ZSRR, 1941-1942). Fot. Jan Ciechanowski, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_Kol 82-67. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Jeden%20z%20oboz%C3%B3w%20dla%20ludno%C5%9Bci%20cywilnej%20przy%20formuj%C4%85cej%20si%C4%99%20Armii%20Andersa&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=63821>
3. Wrewskoje (Uzbekistan, ZSRR). Obóz dla junaków, grupa dziewczynek siedzących na ziemi (maj 1942). Fot. inż. Ostrowski, IPMS w Londynie. Sygnatura: ROSJA_A1-p48_3-2. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Wrewskoje&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=65340>
4. Evacuation of Polish Civilians from the Soviet Union to Persia, 1942, (photographs) made by: Terry Ashwood, 1942. Imperial War Museums London. Catalogue number E 19024 – <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205215691>
5. Ewakuacja Armii Andersa ze Związku Radzieckiego. Tłum uchodźców na pokładzie statku (29.03.1942). Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_negatywy IRAN_B1-p05_1-4. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Ewakuacja%20Armii%20Andersa%20ze%20Zwi%C4%85zku%20Radzieckiego&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=64699>
6. Pahlevi, Iran (Persja). Dzieci kąpią się w Morzu Kaspijskim, na pierwszym planie dziewczynka w ramionach żołnierza (sierpień 1942). Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2011_album 73_001. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Pahlevi%20Iran%20Persja&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=65340>

wyszukiwania/?allword=Dzieci%C4%85pi%C4%85%20si%C4%99%20w%20Morzu%20Kaspijskim&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=58522

Rozdział 3 (W państwie szacha)

1. Pahlevi, Iran (Persja, sierpień 1942). Zbigniew (lat 11) i Stanisław Patro (lat 6), wywiezieni w 1940 r. z Bolechowa (powiat Dolina) do Kazachstanu. Rodzice chłopców zaginęli podczas deportacji. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_Album [Rosja_fot nr 18]. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=stanis%C5%82aw%20patro&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=63480>
2. Pahlevi, Iran (Persja). Władysław Michałowski wywieziony ze wsi Dobra-Wola (powiat Zbaraż) 10.11.1940 r. do Republiki Komi w ZSRR, ważył 75 kg, po ewakuacji 44 kg (sierpień 1942). Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_Album [Rosja_fot nr 12]. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=w%C5%82adys%C5%82aw%20micha%C5%82owski&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=63474>
3. Pahlevi, Iran (Persja, sierpień 1942). Jerzy Szkodziński (lat 20) ze Lwowa, wywieziony ze szpitala zimą 1940 r. (miał obie nogi w gipsie). Ojciec zmarł w więzieniu, brat wstąpił do Szkoły Podchorążych Armii Polskiej na Wschodzie. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_Album [Rosja_fot nr 14]. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=jerzy%20szkodzi%C5%84ski&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=63476>
4. Pahlevi, Iran (Persja). Dziewczynka ze Szkoły Junaczek po ewakuacji z ZSRR (sierpień 1942). Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_Album [Rosja_fot nr 17]. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Dziewczynka%20ze%20Szko%C5%82y%20Junaczek%20po%20ewakuacji&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=63479>
5. Pahlevi, Iran (Persja, sierpień 1942). Władysława Józefczyk, wywieziona ze Stryja do swierdłowskiej obłastii, gdzie pracowała w kolchozie. Do Armii Polskiej na Wschodzie wstąpiła 16.06.1942 r. we Wrewojskoje. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_Album [Rosja_fot nr 15]. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=W%C5%82adys%C5%82awa%20J%C3%B3zefczyk,&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=63477>
6. Cmentarz Katolicki Dulab w Teheranie (Iran, 1943). Pod numerem grobu 1160 (475) spoczywa snem wiecznym, kończącym drogę krzyżową z rodzimego Stryja, Władysława Józefczyk – <http://www.doulabcemetery.com/pl/details.asp?id=475>

7. Teheran, Iran. Polish youngster carrying an armload of loaves of bread made from Red Cross flour at an evacuation camp (1943). Photographer Nick Parrino. Repository: Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C. 20540 – <http://www.loc.gov/pictures/item/owi2001028056/PP/>
8. Polish Refugees in the Middle East, 1942-1945, (photographs) made by: Cecil Beaton, 1942. One of the Polish boys, refugees from the Soviet Gulag, living in a refugee camp in Palestine. IWM (Imperial War Museums) London. Catalogue number CBM 1725 – <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205125100>
9. Santa Rosa, Meksyk (1944?). Uczennica szkoły w osiedlu dla polskich uchodźców. W 1943 r. około 1500 uchodźców z Iranu trafiło do kolonii Santa Rosa w pobliżu Leon w Meksyku. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2012_szuflada45_emigracja015. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Uczennica%20szko%C5%82y%20w%20osiedlu%20dla%20polskich%20uchod%C5%BAc%C3%B3w&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=62607>

Rozdział 4 (Afryka Wschodnia i polskie osiedla w Ugandzie)

1. Teheran, Iran (1942). Obóz dla polskich uchodźców, bawiące się dzieci. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_negatywy IRAN_B1-p034_6-3. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Ob%C3%B3z%20dla%20polskich%20uchod%C5%BAc%C3%B3w,%20bawi%C4%85ce%20si%C4%99%20dzieci&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=64619>
2. A class held in the fresh air at one of the orphanages in Persia. Kolekcja: Ted Morawski (ID: 7457). Wirtualne Muzeum Kresy Syberia – <https://kresy-siberia.org/hom/element/ted-morawski/group-of-children-rescued-from-the-soviet-union/>
3. Teheran, Iran (30.04.1943). Maria i Romana Wróblewskie. Fot. NN, zbiory Ośrodka KAR-TA, kolekcja Adeli Duszy przekazała Halina Guść Byline. Sygnatura: 42_OK_006596. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Maria%20i%20Romana%20Wr%C3%B3blewskie&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=4745>
4. Masindi. Widok polskiego osiedla (27.12.1942). Oryginalny podpis: „Po 3 miesiącach osiedle się czyści i nabiera wyrazu”. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2012_szuflada45_emigracja004. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Masindi.%20Widok%20polskiego%20osiedla&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=62596>
5. Masindi (1942-1943). Dzieci w osiedlu dla polskich uchodźców. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Afryka_010. FotoKarta – [http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Masindi%20\(1942-1943\).%20Dzieci%20w%20osie](http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Masindi%20(1942-1943).%20Dzieci%20w%20osie)

dlu%20dla%20polskich%20uchod%C5%BAc%C3%B3w&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=66263

6. Koja (1944). Pracownicy Spółdzielni Spożywczo-Wytwórczej „W Jedności Siła”. Fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA, udostępniła Maria Wierchowska. Sygnatura: OK_005182. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Pracownicy%20Sp%C3%B3%C5%82dzielni%20Spo%C5%BCywco-Wytw%C3%B3rczej%20%E2%80%9EW&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=58514>

Rozdział 5 (Osiedle Koja w londyńskich archiwaliach)

1. Koja (1943). Fragment osiedla. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Afryka_015. FotoKarta – [http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Koja%20\(1943\).%20Fragment%20osiedla.&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=66268](http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Koja%20(1943).%20Fragment%20osiedla.&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=66268)
2. Koja (1944). Przedstawiciel Polskiej Delegatury na Afrykę Mikołaj Szyszkowski z pracownikami administracji. Fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA, udostępniła Maria Wierchowska. Sygnatura: OK_005178. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Miko%C5%82aj%20Szyszkowski%20&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=4061>
3. Koja. Akademia z okazji święta Konstytucji 3 maja (1943). Fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA, udostępniła Maria Wierchowska. Sygnatura: OK_005202. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Koja.%20Akademia%20z%20okazji%20%C5%9Bwi%C4%99ta%20Konstytucji%203%20maja&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=4080>
4. Koja. Grupa dzieci na scenie podczas jasełek (1943). Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Afryka_017. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Koja.%20Grupa%20dzieci%20na%20scenie%20podczas%20jasek%C5%82ek&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=66270>
5. Dzieci z osiedla Koja, które brały udział w przedstawieniu „Królewna Śnieżka” wystawianym w Kampali i Nairobi (13.04.1943). Fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA, udostępniła Maria Wierchowska. Sygnatura: OK_005206. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Dzieci%20z%20osiedla%20Koja,%20kt%C3%B3re%20bra%C5%82y%20udzia%C5%82w%20przedstawieniu%20%E2%80%9EKr%C3%B3lewna%20%C5%9Anie%C5%BCka%E2%80%9D%20&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=4083>
6. Koja. Występ dziewczynek (1944). Opis: „Ladies of the chorus”. Fot. NN. Kolekcja: Osiedla polskie w Afryce, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_III-002. FotoKarta

- [http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Koja.%20Wyst%C4%99p%20dziewczynek%20\(1944\)&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74762](http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Koja.%20Wyst%C4%99p%20dziewczynek%20(1944)&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74762)
- 7. Koja (lata 40-te). Uganda Kobiety z LSK (być może chodzi o PSK czyli Pomocniczą Służbę Kobiet) na stacji kolejowej. Fot. Mikołaj Szyszkowski, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013nt_0061. FotoKarta – [http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Koja%20\(lata%2040-te\)&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75571](http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Koja%20(lata%2040-te)&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75571)
- 8. Koja. Grupa harcerek nad Jeziorem Wiktorii (1947). „Pierwsza od lewej Stasia Wrażeń, obok niej Oleńka Medeksza, która później wstąpiła do zakonu i prowadziła szkołę dla dziewcząt w Pitsford w Anglii”. Fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA, udostępniła Stella (Stanisława) Golarz z domu Wrażeń. Sygnatura: AFT_0364 oraz Wirtualne Muzeum Kresy-Syberia – http://kresy-siberia.org/afryka/wp-content/blogs.dir/9/files/uganda-fotografie/ksizka_page226_image1.jpg
- 9. Koja. Dom rodziny Rogińskich (1943-1948). Fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA, udostępniła Maria Wierzchowska. Sygnatura: OK_005172. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Dom%20rodziny%20Rogi%C5%84skich&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=4056>

Rozdział 6 (Osiedle Masindi w dokumentalnych opisach)

- 1. Masindi (grudzień 1942). Wychowankowie przedszkola z wychowawczynią Tolą Szelańską. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_d -021a. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Wychowankowie%20przedszkola%20z%20wychowawczyni%C4%85%20Tol%C4%85&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75003>
- 2. Masindi. Doktor Jadwiga Zielińska. Donated by Helena Augustyn (ID: 13005). Wirtualne Muzeum Kresy-Syberia – <https://kresy-siberia.org/hom/element/refugee-camps-and-orphanages/camp-masindi-uganda/>
- 3. Masindi (1942-1946). Dzieci i kobiety w towarzystwie o. M. Piekarczyka. Fot. NN. IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_d -007. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Dzieci%20i%20kobiety%20w%20towarzystwie%20o.&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74989>
- 4. Masindi. Budowa kościoła (29.08.1943). Fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA, udostępniła Maria Wierzchowska. Sygnatura: 40_OK_005209. FotoKarta – [http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Masindi.%20Budowa%20ko%C5%9Bcio%C5%82a%20\(&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=4085](http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Masindi.%20Budowa%20ko%C5%9Bcio%C5%82a%20(&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=4085)
- 5. Masindi (8.08.1944). Grupa harcerek i „Muchomorki”. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_d -122a. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Muchomorki%20i%20harcerek%20z%20lata%201944&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74989>

- wynikow-wyszukiwania/?allword=Masindi%20(8.08.1944).%20Grupa%20harcerek&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75102
6. Masindi (po 4.07.1943). Ołtarz ustawiony z okazji śmierci premiera i Naczelnego Wodza polskich Sił Zbrojnych generała Władysława Sikorskiego. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_b -043b. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=O%C5%82tarz%20ustawiony%20z%20okazji%20%C5%9Bmierci%20premiera&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75013>
7. Masindi (15.08.1944). Obchody Święta Żołnierza. Występ dziewczyn: „Rozkwitały paki białych róż...”. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_d -014a. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Obchody%20%C5%9Awi%C4%99ta%20%C5%BBo%C5%82nierza&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74996>
8. Masindi (6.06.1944). Uczniowie szkoły z panią Olgą Brzezicką. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_d -041a. FotoKarta – http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=IS_2013_Kol-174_VI_d%20-041a&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75021
9. Masindi (1942-1946). Personel Szkoły Powszechnej nr 1. W środku siedzi pan Marian Kinasz-Surowiecki. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_a -030. FotoKarta – http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=IS_2013_Kol-174_VI_a%20-030&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74954
10. Masindi (1942-1946). Personel Szkoły Powszechnej nr 2. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_a -001. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Personel%20Szko%C5%82y%20Powszechnej%20nr%202&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74925>
11. School class in Masindi (16.01.1944). Szkoła Powszechna nr 1, kl. VI. Grono Nauczycielskie: Helena Podstawka (wychowawczyni), Bogumiła Scheinkönig, Krystyna Czerny i Marian Kinasz-Surowiecki. Uczniowie: Irena Harasimowicz, Stefania Sewruk, Kazimiera Tyczyńska, Ludwika Piękoś, Halina Bielińska, Henryka Leonowicz, Helena Bartoszewicz, Walentyna Malewicz, Tadjana Kułakiewicz, Teresa Kiersnowska, (nazwisko nieczytelne), Ryszard Borys, Wacław Kuryłowicz, Barbara Goździewska, Maria Przysiecka, Helena Migdał, Irena Wołowicz, Janina Rafalska, Irena Pluszyńska. Submitted by Richard Dojs (ID: 13266). Wirtualne Muzeum Kresy Syberia – <https://kresy-siberia.org/hom/element/refugee-camps-and-orphanages/camp-masindi-uganda/>
12. Masindi (1942-1946). Fotografia pamiątkowa uczniów i nauczycieli Szkoły Powszechnej nr 2. W środku p. Marian Kinasz-Surowiecki. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_a -029. FotoKarta – [http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Masindi%20\(1942-1946\).Fotografia%20pamiątkowa%20uczniów%20i%20nauczycieli%20Szkoły%20Powszechnej%20nr%202&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75029](http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Masindi%20(1942-1946).Fotografia%20pamiątkowa%20uczniów%20i%20nauczycieli%20Szkoły%20Powszechnej%20nr%202&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75029)

- wyszukiwania/?allword=Fotografia%20pami%C4%85tkowa%20uczni%C3%B3w%20i%20nauczycieli&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74953
13. Masindi (1942-1946). Fotografia pamiątkowa uczniów Szkoły Powszechnej nr 2 z nauczycielami. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_a -031. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Fotografia%20pami%C4%85tkowa%20uczni%C3%B3w%20i%20nauczycieli&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74953>
 14. Masindi (1942-1946). Uczniowie półrocznej klasy V i VI Szkoły Powszechnej nr 3. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_a -011. FotoKarta – http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=IS_2013_Kol-174_VI_a%20-011&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74935
 15. Masindi (1942-1946). Personel Szkoły Powszechnej nr 3 w dniu imienin jej kierowniczkii. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_a -012a. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Personel%20Szko%C5%82y%20Powszechnej%20nr%203&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74936>
 16. Masindi (20.03.1944). Uczniowie kl. V b Szkoły Powszechnej nr 3 wraz z nauczycielami. Na zdjęciu: Stefania Kraus, Władysława Nowaczek, Maria Wieliczko, Zofia Wakulczyk, Jadwiga Wołodźko, Kazimiera Kwater, Stanisława Oczkowska, Bogumiła Laskowska, Romualda Kanczesówna, Władysława Król, Stanisława Łobuszewska, Anna Śnieżko, Waleria Przysiecka, Stanisława Janiczek, Stanisława Olech, Maria Woźna, Aleksander Waltoś, Zdzisław Krasucki, Eugeniusz Krasucki, Marian Swastek, Wacław Sapiecha, Jan Górajewski, Teodor Sierociuk, Tadeusz Puskiewicz. Grono pedagogiczne: NN, p. Dadejowa, p. Minkowa, p. Kinasz, NN, NN, p. Pomorska i p. Kułakowska (kierowniczka szkoły). Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_a -025a. FotoKarta – http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=IS_2013_Kol-174_VI_a%20-025a&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74949
 17. Masindi (1945). Uczniowie kl. VI. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_d -091a. FotoKarta – http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=IS_2013_Kol-%20174_VI_d%20-091a.&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75071
 18. Masindi (1944). Dziewczyny podczas tańca na przerwie szkolnej. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_d -123a. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Dziewczyny%20podczas%20ta%C5%84ca%20na%20przerwie%20&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75103>
 19. Jezioro Alberta (1944). Wycieczka mieszkańców osiedla dla polskich uchodźców w Masindi. Pierwsza z lewej stoi p. Dadejowa, trzecia p. Minkowska, w środku p. Pomorska. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_d -108a. FotoKarta – <http://>

- www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Wycieczka%20mieszka%C5%84c%C3%B3w%20osiedla&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75088
20. Masindi (1942-1943). Uczniowie kl. VI w towarzystwie nauczycielek. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_b -045a. FotoKarta – http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=IS_2013_Kol-174_VI_b%20-045a.&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74974
21. Masindi (1945). Domki, w których mieścił się sierociniec i internat dla młodzieży z osiedla Koja. Fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA (udostępniła p. Maria Wierzechowska). Sygnatura: OK_005208. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Domki,%20w%20kt%C3%B3rych%20mie%C5%9Bci%C5%82%20si%C4%99%20sierociniec&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=4084>
22. Masindi (1946). Grupa osób na tle tablicy: „Dyrekcja Liceum i Gimnazjum w Masindi”. Trzecia z prawej dr Jadwiga Zielińska. Fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA. Sygnatura: OK_001399. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Grupa%20os%C3%B3b%20na%20tle%20tablicy&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=32338>
23. Masindi (marzec 1944). Pani Pomorska z bratem. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_d -106. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Pani%20Pomorska%20z%20bratem&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75086>
24. Masindi (1944/1945). I klasa licealna. Na zdjęciu m. in Tadeusz Turowicz. Camp Masindi, Uganda, foto06 (ID: 13009). Wirtualne Muzeum Kresy Syberia – <https://kresy-siberia.org/hom/element/refugee-camps-and-orphanages/camp-masindi-uganda/>
25. Girl scouts in Masindi. My mother (Irena Harasimowicz) is the 4th from left. Submitted by Richard Dojs (ID: 13268). Camp Masindi, Uganda. Wirtualne Muzeum Kresy Syberia – <https://kresy-siberia.org/hom/element/refugee-camps-and-orphanages/camp-masindi-uganda/>
26. Masindi (1946). Maturzystki z prof. Kazimierzem Arnoldem. Camp Masindi, Uganda, foto10 (ID: 13017). Wirtualne Muzeum Kresy Syberia – <https://kresy-siberia.org/hom/element/refugee-camps-and-orphanages/camp-masindi-uganda/>
27. Druga matura w Masindi (21.10.1946). Od dołu: Alicja Wyspiańska, Henia Stańczak, Stefania Dziedzic, Stenia Capówna, Irena Staruchowicz, Alina Wicher; Hanka Szablewska, Wanda Wierzbicka, Irena Mokrzycka, Zofia Wolańska, Janusz Santocki, Łucja Czerska, Marysia Górak, Krysia Polonis, Rysia Adamowicz; Kazia Ruta, C. Stolarzówna, Bronka Smolska, Ada Stokłosa, Tadeusz Turowicz, Stokłosa, Halina Kadłubowska, Halina Krajewska, Stefa Telesz; Henia Utnik, Ela Krawiec, Bronka Bielińska, Irena Orechwa, Ryszard Hawling, Alicja Orechwa, Danuta Arnold, Janka Wojtowicz i Hela Grzegorzcyk. Camp Masindi, Uganda. Masindi school 1946 (ID: 13258) Wirtualne Muzeum Kresy Sy-

- beria – <https://kresy-siberia.org/hom/element/refugee-camps-and-orphanages/camp-masindi-uganda/>
28. Wycieczka uczniów gimnazjum i liceum do dżungli. Camp Masindi, Uganda, foto12 (ID: 13021). Wirtualne Muzeum Kresy Syberia – <https://kresy-siberia.org/hom/element/refugee-camps-and-orphanages/camp-masindi-uganda/>
 29. Masindi (1943). Uczniowie kl. IV a wraz z nauczycielami. Siedzą: Katarzyna Kościelniak, Zofia Szmidt, p. Dadejowa (wychowawczyni), p. Minkowska, p. Kinasz (na kolanach: Kazio Jarocki), p. Kwiatek, p. M. Kułakowska (kierowniczka szkoły), Halina Brandenbura. Stoją w pierwszym rzędzie: Janina Godzisz, Waleria Podlach, Jadwiga Dźwiniel, Genowefa Kusa (Kusy), Genowefa Derlaga, Janina Szczęch, Wanda Żak. W drugim rzędzie: Stanisława Marynicz, Władysława Więclawek, Wanda Szczygłowska, Danuta Węgorek, Aniela Piechuta, Halina Maślona, Lilianna Gadomska, Eufrozyna Łabudzka. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_a -022a. FotoKarta – http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=IS_2013_Kol-174_VI_a%20-022a&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74946
 30. Masindi (24.12.1944). Na zdjęciu pani Maria Kułakowska kierowniczka Szkoły Powszechnej nr 3. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_d -036. FotoKarta – http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=IS_2013_Kol-174_VI_d%20-036&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75016
 31. Masindi (1943). Szkoła Powszechna nr 3 kl. I c pani Brzezickiej. Pomiędzy p. Kinaszem a kierowniczką szkoły chłopiec z małpką. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_a -027a. FotoKarta – http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=IS_2013_Kol-174_VI_a%20-027a&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74951
 32. Masindi (1943). Szkoła Powszechna nr 3. Uczniowie kl. III wraz z nauczycielami. Siedzą m. in.: p. Minkowa (trzecia z lewej), p. Kinasz, p. Pomorska (koło p. Kinasza), p. Kułakowska (druga z prawej). Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_a -026a. FotoKarta – http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=IS_2013_Kol-174_VI_a%20-026a.&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74950
 33. Masindi (1944). Uczniowie kl. VI wraz z nauczycielami. Siedzą: p. Genowefa Szymańska, p. Minkowska, p. Dadejowa, p. Kinasz, kierowniczka szkoły p. Kułakowska i p. Pomorska. Stoją w drugim rzędzie: Danuta Dominkiewicz, Lucyna Ostrowska, Zofia Sikorska, Aleksandra Ostrowska, Leokadia Ralcewicz, Anna Maślana, Eugenia Pawlukiewicz. Pod drzewem: Stanisław Dobry, Stefan Fedyk. W pierwszym rzędzie: Eugeniusz Wdowiak, Alfred Skwierzyński, Tadeusz Głąb, Andrzej Michalski, Janina Rybka, Cecylia Kuryś, Wanda Król, Alfreda Załoga, Zofia Ochrenczuk, Irena Miotła, Janina Hawran, Janina Kusa, Stefania Szeretko, Eleonora Żebrowska, Piotr Magierowski, Zygmunt Kułakowski, Stanisław Kanczes, Henryk

- Tyczyński. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_a -023b. FotoKarta – http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=IS_2013_Kol-174_VI_a%20-023b&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74947
34. Masindi (20.12.1942). Danuta Bilorówna w dniu pierwszej komunii świętej. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_d -016a. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Danuta%20Bilor%C3%B3wna%20&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74998>
35. Masindi (1942-1946). Kl. VI Szkoły Powszechnej nr 3 wraz z nauczycielami. Na zdjęciu m. in.: Alicja Rotfeld, Adela Siudy, Jadwiga Mackiewicz, Anna Ehrenreich, Stanisław Mech, Marian Macko, Zofia Maciążek, Aniela Oczkowska, Feliks Kowal, Gustaw Żebrowski, Józef Diak, Bolesław Szczerbowicz, Genowefa Głąb, Stanisław Kadłubowski, Helena Popowska. Od lewej siedzą: p. Dadejowa, p. Minkowa, p. Kinasz oraz p. Kułakowska (wychowawczyni i kierowniczka szkoły). Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_a -028a. FotoKarta – http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=IS_2013_Kol-174_VI_a%20-028a.&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74952
36. Rongai (1945). Osiedle dla polskich uchodźców. Podpis oryginalny: „Kiełczewskie Myszka i Maciuś z księdzem dziekanem Słapą i siostrą Aliną”. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_e -027a. FotoKarta – [http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Rongai%20\(1945\).%20Osiedle%20dla%20polskich%20uchod%C5%BAc%C3%B3w&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75212](http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Rongai%20(1945).%20Osiedle%20dla%20polskich%20uchod%C5%BAc%C3%B3w&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75212)
37. Rongai (9.09.1945). Dziewczynki w dniu przystąpienia do sakramentu Pierwszej Komunii Świętej. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_e -067a. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Dziewczynki%20w%20dniu%20przyst%C4%85pienia%20do%20sakramentu&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75251>
38. Rongai (1945). Na pierwszym planie pani Migocka z Ryszardem nad basenem. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_e -129a. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Na%20pierwszym%20planie%20pani%20Migocka&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75313>
39. Rongai (1945). Na zdjęciu od lewej: Romka i M. Kułakowska. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_e -022a. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Na%20zdjęciu%20od%20lewej:%20Romka%20&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75207>

40. Masindi (1942-1946). Na zdjęciu m. in. Leokadia i Zofia Butrymowicz. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_d -009. FotoKarta – http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=IS_2013_Kol-174_VI_d%20-009&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74991
41. Masindi (1942-1946). Na zdjęciu Teresa Kanczes. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_d -132a. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Na%20zdj%C4%99ciu%20Teresa%20Kanczes&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75112>
42. Masindi (1942-1946). Na zdjęciu Maria Kowal. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_d -097. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Na%20zdj%C4%99ciu%20Maria%20Kowal&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75077>
43. Masindi (1942-1943). Dzieci. Mieszkańcy osiedla dla polskich uchodźców. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Afryka_011. FotoKarta – http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=IS_2013_Afryka_011&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=66264
44. Masindi (1943-1946). Rysunek kościoła (i jego zdjęcie) autorstwa uczennicy Stanisławy Niebieszczańskiej. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_a -063c. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Rysunek%20ko%C5%9Bcio%C5%82a&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74959>
45. Masindi (1943). Boisko szkolne przed Szkołą Powszechną nr 1. Od lewej: p. Wiśniewska z wnuczką, Teresa i Halina Stafiejównę, Franek Niemczycki i Helena Stafiej. Fot. NN. Kolekcja Fundacji Archiwum Fotograficznego Tułaczy (udostępniła p. Teresa Kraus z d. Stafiej). Serwis fotograficzny XX wieku – fotohistoria.pl (link nieaktywny). Poniższe fotografie (45-55) dostępne wyłącznie w warszawskiej siedzibie Fundacji, Bazy NGO – <http://bazy.ngo.pl/search/info.asp?id=44659>
46. Masindi (1943). Kl. IV Szkoły Powszechnej nr 2. W I rzędzie od lewej siedzą: Maria Góra (kierowniczka szkoły), Jadwiga Jarmarkier (wychowawczyni), Marian Kinasz-Surowiecki i ks. Franciszek Winczowski. W górnym rzędzie od lewej: Jasia Zarzycka, Stefa Samborska, Jadzia Łuczkowska, NN, Jasia Drezin, Albina Hrycyna. W środkowym trzecim od lewej Waldek Zaremski, Jasia Wałaszek, Lusja, NN, NN, NN, Stasia Dobrowolska, NN, Kazia Zator, Zosia Dziedzic (małe dzieci znalazły się na fotografii przypadkowo). Fot. NN. Kolekcja Fundacji Archiwum Fotograficznego Tułaczy (udostępniła p. Jadwiga Grądzka).
47. Masindi (1946). Dziewczęta mieszkające w internacie wraz z opiekunami: Janiną Warchalową i panem Żurawskim. Fot. NN. Kolekcja Fundacji Archiwum Fotograficznego Tułaczy (udostępniła p. Anna Matyszczyk).

48. Masindi (kwiecień 1944). Trzecia drużyna harcerek im. gen. W. Sikorskiego. Na zdjęciu rozpoznane zostały w górnym rzędzie: Alina Wiśniewska, Hanka Szablewska, Alina Wicher, hufcowa Wanda Swarowska, Hela Grzegorzczuk, Włada Płas, Irena Szulc, Hania Stańczak, Marychna Grębowiec. Wśród klęczących: Roma Śmietana, Hania Adamowicz, Teresa Góra, Jasia Zarzycka. Siedzące: Jadzia Szagun, Albina Hrycyna, Jadzia Łuczowska, Janka Lipa. Fot. NN. Kolekcja Fundacji Archiwum Fotograficznego Tułaczy (udostępniła p. Jadwiga Grądzka).
49. Masindi (1947). Kl. III c Gimnazjum Ogólnokształcącego. Na zdjęciu od lewej: Janina Wałaszek, Irena Paterek, J. Zajac, Zofia Szmidt, Helena Żarowska, prof. Kinasz- Surowiecki, Czesława Strelau, Genowefa Bieńko (wychowawczyni), G. Świstak, Jadwiga Szczepańska, Kazimiera Rafalska, Krystyna Krzywiec, Eugenia Rejniak, Zofia Kiersnowska, Danuta Szulc, Eleonora Małek, Felicja Krawiec, Stefania Orechwa, Janina Kmiec, Alicja Lesiak, Alicja Kopaniarska, Danuta Turowska, Lucyna Krajewska. Fot. NN. Kolekcja Fundacji Archiwum Fotograficznego Tułaczy (udostępniła p. Alicja Zmaczyńska z d. Lesiak).
50. Masindi (1943). Dzieci z sierocińca uczęszczające do Szkoły Powszechnej nr 3. Pani Maria Kułakowska (kierowniczka) siedzi trzecia od lewej w pierwszym rzędzie. Fot. NN. Kolekcja Fundacji Archiwum Fotograficznego Tułaczy (udostępniła p. Teresa Juchniewicz z d. Kułakowska).
51. Masindi (1944). Jasełka w sierocińcu w Masindi. Wśród aniołów Lala Lesiakówna i Zosia Szmidt. Fot. NN. Kolekcja Fundacji Archiwum Fotograficznego Tułaczy (udostępniła p. Alicja Zmaczyńska z d. Lesiak).
52. Masindi (1943). Dzieci z sierocińca wraz z opiekunami. Na zdjęciu centralnie, w białej koszuli z krawatem, kierownik p. Romuald Kwieciński, trzecia (licząc od niego w lewo) wychowawczyni p. Elżbieta Lesiakowa, dwa rzędy ponad nią jej córka Alicja (Lala). Fot. NN. Kolekcja Fundacji Archiwum Fotograficznego Tułaczy (udostępniła p. Alicja Zmaczyńska z d. Lesiak).
53. Masindi (1945). Alicja Lesiak z mamą Elżbietą, wychowawczynią w sierocińcu w Masindi w latach 1942-48. Pamiątkowe zdjęcie zrobione w dniu pomyślnie zdanych przez Lalę egzaminów do gimnazjum. Fot. NN. Kolekcja Fundacji Archiwum Fotograficznego Tułaczy (udostępniła p. Alicja Zmaczyńska z d. Lesiak).
54. Masindi. Cabarego School (1942). Lekcja gimnastyki z panią Szelągowską. Dziewczęta ubrane są w czerwone spodenki i białe koszulki z emblematem polskiego godła na środku. Wykonują ćwiczenia rytmiczne do melodii „Wszystko co nasze Polsce oddamy”. W pierwszej parze Jadzia Atamańczuk i Lala Lesiakówna, za nimi Fredka Załoga. Fot. NN. Kolekcja Fundacji Archiwum Fotograficznego Tułaczy (udostępniła p. Alicja Zmaczyńska z domu Lesiak).

55. Masindi (24.06.1944). Laurka wykonana przez uczniów kl. VI a z okazji imienin jednego z nauczycieli. Na rysunku podpis: „Polska nasza ukochana” oraz dedykacja: „Życzymy aby w roku następnym łaskawy Pan spędzał ten dzień w wolnej Ojczyźnie w swojej szkole!”. Na odwrocie podpisy uczniów: Zofia Nowicka, Stanisława Jurków, Józefa Niepsuj, Genowefa Kurpiel, K. Śmietanówna, Eugenia Rejniak, Giena Gawrylczyk, Janina Kmieć, Leokadia Staniszevska, Justyna Zielińska, Maria Antosiak, Teresa Kędziora, Irena Paterek, Irena Szerszenowicz, Krystyna Wiśniewska, Zofia Kozłówna, Czesława Kudrej, Feliksa Czerwińska, Ewa Tumidajewicz, Halina Kosarewicz, Irena Zakrzewska, Helena Niedziałko, Stefan Paciorek, Roman Dereń, Ireneusz Kurcz, Henryk Bojanek, Andrzej Aksentowicz, Jerzy Góra, Stanisław Zakrzewski, Janina Lejsa, Marian Wróbel, Mieczysław Dymek. Fot. NN. Kolekcja Fundacji Archiwum Fotograficznego Tułaczy (udostępniła p. Jadwiga Grądzka).

Rozdział 7 (W miejsce zakończenia)

1. East African 5 cent coin obverse (1935). „East African shilling”. From Wikipedia, the free encyclopedia – http://en.wikipedia.org/wiki/East_African_shilling
2. The M. V. Georgic sailing from Kilindini to Southampton picked up 499 Polish Displaced Persons in Mombasa from camps in East Africa – <http://www.polishresettlementcampsin-theuk.co.uk/passengerlist/georgic1948.htm>
3. Osiedle Koja (udostępniła p. Franciszka Dobrowlańska na portalu „Lycos PhotoLab”) – http://photo.tripod.lycos.com/bin/photo/print_browse?lid=90219121&aid=8&i=4
4. Masindi REG Airmail OAT Polish Refugee Camp (1945). Mike White. „Worldwide Postal History” (2014). Censored and Military Mai – <http://www.mikewhiteuk.com/results.php?s=555>
5. „Pamiętniki” J. Ch. Paska (Jerozolima 1944) z pieczętką Państwowego Gimnazjum Ogólnokształcącego w osiedlu Koja. Aukcja na Allegro, 2014 – <http://allegro.pl/>
6. Z Kroniki Hufca Harcerskiego w osiedlu Koja – http://zhppgk.org/organizacja_harcerek/egazetka_3/gazetka_3_migawki_historyczne_16C.htm
7. Pani Irena Sikorska mieszkanka osiedla Koja. Irena Sikorska’s biography – <http://irena.sikorska.free.fr/>
8. Nottingham, Anglia (24.10.1972). Spotkanie po latach Polek z osiedla Masindi. Na zdjęciu m. in.: Maria F., Zofia, Maria J., Wanda. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_a -019a. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Nottingham,%20Anglia&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74943>
9. **Kwerenda w londyńskim archiwum IPMS** (wybór ilustracji dostępnych w Internecie)

10. Masindi. Kronika Publicznej Szkoły Powszechnej nr 3 z lat 1942-1943 (okładka). Kolekcja: Osiedla polskie w Afryce, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_b-001. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Kronika%20Publicznej%20Szkol%20Powszechnej&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=74967>
11. Masindi (1942-1946). Kronika osiedla dla polskich uchodźców w Masindi (okładka). Kolekcja: Osiedla polskie w Afryce, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_d -177. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Kronika%20osiedla%20dla%20polskich%20uchod%C5%BAc%C3%B3w%20w%20Masindi%20&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75185>
12. Rongai, Kenia (1945-1947). Kronika osiedla dla polskich uchodźców w Rongai (okładka). Fot. NN, kolekcja: Osiedla polskie w Afryce, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_e -220. FotoKarta – http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=IS_2013_Kol-%20174_VI_e%20-220.&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75401
13. Osiedle Kojas. Przed budynkiem administracji powiewają flagi Polski i Wielkiej Brytanii. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2011_album 69_002. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Przed%20budynkiem%20administracji%20&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=58500>
14. Kojas (1943). Wychowankowie kl. III „Szkoły Powszechnej nr 3” pani Stefanii Fencowej, udostępnił p. Artur Woźniakowski – <https://plus.google.com/106883263296710661331#106883263296710661331/photos>
15. Kojas (1944). Wytwarzanie cegły. Narodowe Archiwum Cyfrowe. Sygnatura: 21-248. NAC – <http://www.audiovis.nac.gov.pl/obraz/12066/307cd3496287345f5bc895789437530c/>
16. Kojas. Mieszkańcy osiedla pracują w ogrodzie (1944). W głębi widać budynki, w których mieścił się szpital. Fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA, udostępniła Maria Wierchowska [AW-II/1681]. Sygnatura: OK_005181. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Mieszka%C5%84cy%20osiedla%20pracuj%C4%85%20w%20ogrodzie%20&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=4063>
17. Rongai, Kenia (1945). Najmłodsze mieszkanki osiedla dla polskich uchodźców. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_e -036a. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Najm%C5%82odsze%20mieszkanki%20osiedla&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75220>
18. Rongai, Kenia (1945). Chłopcy na wycieczce z księdzem Górka. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_e -093a. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/>

- [przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Ch%C5%82opcy%20na%20wycieczce%20z%20ksi%C4%99dzem%20G%C3%B3rk%C4%85&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75277](http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Ch%C5%82opcy%20na%20wycieczce%20z%20ksi%C4%99dzem%20G%C3%B3rk%C4%85&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75277)
19. Rongai, Kenia (1945-1947). Uczniowie klasy IV pani Kwiatkowej. Dzieci w towarzystwie sióstr zakonnych. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013_Kol-174_VI_e -120. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Uczniowie%20klasy%20IV%20pani%20Kwiatkowej&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75304>
 20. Koja (15-16.03.1944). Fotografia wykonana prawdopodobnie podczas wizyty ministra stanu do spraw Bliskiego Wschodu doktora Henryka Strasburgera. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2011_album 69_006. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Fotografia%20wykonana%20prawdopodobnie%20podczas%20wizyty&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=58504>
 21. Koja (1942-1948). Fragment osiedla, w głębi Jezioro Wiktorii. Fot. NN, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2011_album 69_017. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Fragment%20osiedla,%20w%20g%C5%82%C4%99bi%20Jezioro%20Wiktorii&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=58515>
 22. Koja (lata 40-te). Zwiedzanie warsztatów pracy. Od lewej: kierownik osiedla Janusz Marczewski, Walerian Sobolewski z Referatu Pracy, inspektor szkolny Stanisław Znatowicz, ksiądz prawosławny Regoszek(?), przedstawiciel delegata MPiOS Mikołaj Szyszkowski, konsul RP Jan Chmielewski, konsul brytyjski p. Frennes(?), ks. Pankus(?), zastępca kierownika osiedla kpt. Izasław Modzelewski, ks. Bolesław Godlewski, sekretarz konsulatu Jan Matuszczak. Fot. Mikołaj Szyszkowski, IPMS w Londynie. Sygnatura: IS_2013nt_0059. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Zwiedzanie%20warsztat%C3%B3w%20pracy&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=75569>
 23. Koja (1944). Warsztat tkacki. Fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA, udostępniła Maria Wierchowaska. Sygnatura: OK_005184. FotoKarta – <http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=Warsztat%20tkacki&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=4066>
 24. Koja (1944). Pracownia hafciarska. Fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA, udostępniła Maria Wierchowaska. Sygnatura: OK_005186. FotoKarta – http://www.foto.karta.org.pl/przegląd-wynikow-wyszukiwania/?allword=OK_005186&exactmatchword=&anyword=¬hiswords=&imageselected=4067

Spis tabel i wykresów

Tabela 1. Dzieci i młodzież szkół powszechnych w osiedlu Koja w latach 1944-1946. Źródło: IPMS, Szkolnictwo (Koja, brak daty i podpisu autora opracowania).

Tabela 2. Liczba osób przyjętych w osiedlowych lecznicach oraz zachorowań, zgonów i urodzeń w Koja w latach 1943-1946. Źródło: IPMS. Historia rozwoju szpitalnictwa za rok 1942-1946 (Koja, sierpień 1946 r., sygnowane pieczęcią: St. Lekarz Os. Koja).

Tabela 3. Procentowy skład ludności osiedla Koja według płci i wieku w latach 1944-1945. Źródło: IPMS. Komisja Porządkowa (Koja, listopad 1946 r., oprac.: inż. T. Żemoytel).

Tabela 4. Rozwój biblioteki i czytelnictwa w osiedlu Koja. Źródło: IPMS. Działalność Referatu Kulturalno-Oświatowego (Koja, 30 lipca 1946 r., oprac.: Irena Voglowa).

Tabela 5. Liczba uczniów w szkołach i placówkach oświatowych w Masindi w 1943 r. Źródło: IPMS. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

Tabela 6. Liczba uczniów i nauczycieli w szkołach i placówkach oświatowych w Masindi w 1944 r. Źródło: IPMS. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

Tabela 7. Liczba uczniów w szkołach i placówkach oświatowych w Masindi w 1945 r. Źródło: IPMS. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

Tabela 8. Liczba uczniów i nauczycieli w szkołach i placówkach oświatowych w Masindi w 1946 r. Źródło: IPMS. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

Tabela 9. Klasyfikacja uczniów klas gimnazjalnych (wraz z końcowymi ocenami) w Masindi za pierwsze półrocze 1943 r. Źródło: IPMS. Historia Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

Tabela 10. Klasyfikacja uczniów klas gimnazjalnych i klasy I liceum w Masindi w 1944 r. Źródło: IPMS. Historia Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

Tabela 11. Liczba klas, uczniów (gimnazjalnych i liceum) oraz przydział wychowawstwa w Masindi w 1945 r. Źródło: IPMS. Historia Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego. Historia

uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

Tabela 12. Stan czytelnictwa klas gimnazjalnych i licealnych w Masindi w 1945 r. Źródło: IPMS. Historia Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

Tabela 13. Klasyfikacja uczniów klas gimnazjalnych i klasy I liceum w Masindi w 1945 r. Źródło: IPMS. Historia Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

Tabela 14. Liczba klas, uczniów (gimnazjalnych i liceum) oraz przydział wychowawstwa w Masindi w 1946 r. Źródło: IPMS. Historia Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego. Historia uchodźstwa polskiego w Afryce. Oświata. Polskie osiedle Masindi (1942-1946 r., Inspektor Szkolny).

Tabela 15. Liczba repatriantów polskich z Afryki Wschodniej do Wielkiej Brytanii w latach 1947-1948. Źródło: R. Królikowski, *Operation Polejump*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1968 z. 14.

Wykaz fotografii

(opisy zdjęć w kolejności ich zamieszczenia)

1. Półkolonie Augustówek (Grodno), lato 1938 r. (udostępniła p. Janina Bubienko).
2. Katarzyna Gillowa z przyjaciółką i dziećmi: Marysią i Arkadiuszem. Grodno, plaża nad Niemnem, lato 1937 r. (udostępniła p. Maria Dutkiewicz).
3. Artur Woźniakowski z białoruską nianią, ok. 1937 r. Leśniczówka Struga, gmina Świsłocz, powiat Wołkowysk (udostępnił p. Artur Woźniakowski).
4. Marcelina i Wiktor Bartniczakowie z córkami, zima 1932 r. Chiczawka, powiat Dubno, Wołyń (udostępniła p. Alina Marcelina Rzepecka z d. Wera).
5. Marcelina Bartniczak (z d. Goliszewska) z córkami: Stefanią, Jadwigą i Bolesławą, lato 1935 r. Chiczawka, Wołyń (udostępniła p. A. Rzepecka).
6. Marcelina i Wiktor Bartniczakowie, Katta-Kurgan (Uzbekistan), zima 1942 r. Dziewczynki cudem uniknęły losu rodziców (udostępniła p. A. Rzepecka).
7. Polish Settlements – Masindi & Koja. Uganda, ok. 1958 r. (udostępnił p. Mieczysław Greczyło: „Africa – zdjęcie czarno białe, zostało złożone jeszcze w końcowych latach 50-tych i nieco ręcznie pokolorowane”).
8. Map of Uganda Protectorate. Published by George Philip & Son, London 1944 (udostępniła p. M. Dutkiewicz).
9. Masindi, ok. 1945 r. Monety 1, 5 i 10 centowe (udostępnił p. M. Greczyło: „Były z otworami, ażeby tubylcy mogli je nawlekać na sznurek”).
10. Masindi, ok. 1945 r. Kolekcja wschodnioafrykańskich znaczków na listy i przesyłki poczone (udostępnił p. M. Greczyło).
11. Polish Settlement Koja, 1949 r. Panorama osiedla (udostępnił p. M. Greczyło).
12. Koja, ok. 1944 r. Widok na osiedle nad Jeziorem Wiktorii (udostępniła p. M. Dutkiewicz).
13. Koja, ok. 1944 r. Panorama osiedla, z lewej strony widoczny cmentarz (udostępniła p. A. Rzepecka).
14. Koja, ok. 1944 r. Osiedlowe trofeum. Marcelina Bartniczak oznaczona „gwiazdką” (udostępniła p. A. Rzepecka).
15. Koja, ok. 1945 r. Osiedlowa zdobycz. Od lewej: Artur i Ryszard Woźniakowscy oraz Andrzej Działarski (udostępnił p. A. Woźniakowski).

16. Koja (ok. 1948). Niecodzienne trofeum. Od lewej Jerzy Drumer i Mieczysław Greczyło (udostępnił p. M. Greczyło).
17. Koja (1945). Pocztówka świąteczna z Afryki (udostępniła p. A. Rzepecka).
18. Koja (ok. 1945). Osiedlowa kartka pocztowa (udostępnił p. A. Woźniakowski).
19. Koja (1946). Procesja w dniu Bożego Ciała. Droga główna osiedla (udostępnił p. A. Woźniakowski).
20. Koja (ok. 1944). Drewniany kościółek (udostępnił p. A. Woźniakowski).
21. Koja (1943-1951). Matka Boska Ostrobramska, namalował Henryk Froudust (udostępnił p. Józef Czermierzewski).
22. Koja (1945). Krysia Korczakówna. Pierwsza Komunia św. (udostępnił p. A. Woźniakowski).
23. Koja (1945). W kościele. Bracia Artur i Ryszard Woźniakowscy (udostępnił p. A. Woźniakowski).
24. Koja (1945). Pierwsza Komunia św. (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Trzeci od lewej”).
25. Koja (1945). W kościele z ks. Myszkowskim (udostępnił p. A. Woźniakowski).
26. Koja (1945). Pierwsza Komunia św. na tle Góry Gillette (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Nauczyciele od lewej: p. Stefania Fenc, z tyłu ks. Stefan Myszkowski i inspektor Karol Bielański”).
27. Koja (ok. 1945). Przed szkolną kapliczką, z prawej p. Jadwiga Woźniakowska (udostępnił p. A. Woźniakowski).
28. Koja (1943). Kierowniczką „Szkoły Powszechnej nr 2” p. Stefania Jurkowska (udostępnił p. A. Woźniakowski).
29. Koja (1945). Wychowankowie kl. III pani Stefanii Fencowej, profilem z prawej strony Bogusław Klidzia (udostępnił p. A. Woźniakowski: „W drugim rzędzie w środku”).
30. Koja (1943). Pamiątkowy wpis Stefanii Jurkowskiej dla Józefa Czermierzewskiego (udostępnił p. J. Czermierzewski).
31. Koja (1943). Albumowy aforyzm Heleny Zarembiny dla Józefa Czermierzewskiego (udostępnił p. J. Czermierzewski).
32. Koja (1944). Dedykacja wychowawczyni kl. V Zofii Wolańskiej dla Józefa Czermierzewskiego (udostępnił p. J. Czermierzewski).
33. Koja (ok. 1945). Grono pedagogiczne „Szkoły Powszechnej nr 2”. Od lewej: „Zofia Wolańska, Lucyna Siemienowska, pan Szczepański, Stanisława Janukowicz, Jadwiga Woźniakowska, Stefania Jurkowska, Helena Zarembina” (udostępnił p. A. Woźniakowski).
34. Koja (1943). Pani Stefania Jurkowska w otoczeniu gromadki wychowanków (udostępnił p. J. Czermierzewski).

35. Koja (1944). Klasa V. Od lewej: „Waszak, Sinicki, p. Zofia Wolańska (wychowawczyni), Skiba, Bogdanowicz, Rogalski, Chiliński, Opaliński, Konarski, Chłopicki i Czerniewski” (udostępnił p. J. Czerniewski).
36. Koja (1944), Jezioro Wiktorii. Zabroniona kąpiel. Od lewej: „H. Ryśnik, NN, Bogdanowicz, Celer i Czerniewski” (udostępnił p. J. Czerniewski).
37. Koja (1946). Halina Wolańska i sternik Zbigniew Murmiło na „Hippiu” (udostępnił p. J. Czerniewski).
38. Koja (1945). Wycieczka zastępu drużynowych (udostępnił p. J. Czerniewski: „Drużna Wolańska i Ziółek Morawski pod hełmem”).
39. Koja (ok. 1945). Osiedlowe „Zuchy”. Rząd pierwszy: „Dziarnski, Żurek, R. Woźniakowski, M. Chłopicki, NN, NN, NN. Rząd drugi: Chidzik, Przybylski, J. Czerniewski, NN., NN., P. Krzeczowski” (udostępnił p. J. Czerniewski).
40. Koja (ok. 1945). Między niewiastami. Od lewej: „Kawska, Szmidt, Czerniewski, Rojek, Ostrowska, Gasztołd, Murmiło” (udostępnił p. J. Czerniewski).
41. Koja (ok. 1945). III Drużyna wraca z kościoła (udostępnił p. J. Czerniewski).
42. Koja (ok. 1945). Józef Czerniewski na tle Jeziora Wiktorii (udostępnił p. J. Czerniewski).
43. Koja (1946). Grono Nauczycielskie Gimnazjum Ogólnokształcącego na tle budynków szkolnych (udostępnił p. Artur Woźniakowski). Od lewej: „Tadeusz Zdanowski (biologia), D. Dudzikówna (sekretariat), J. Piszczek (łacina), J. Buzdygan (gimnastyka), J. Komorowska-Delawska (dyrektorka, j. polski), M. Szyszkowski (j. angielski), M. Sadowy-Sobolewska (j. angielski), Bolesław Łatawiec (matematyka), S. Gładysz (j. polski), E. Onyszkiewicz (geografia), J. Hoffman (historia), I. Santocka (łacina); nieobecni: ks. Stanisław Myszkowski (religia), Marceli Żemralski (fizyka i chemia) i Helena Zarembina (roboty ręczne”).
44. Koja (1947). Klasa III Liceum Humanistycznego (udostępnił p. A. Woźniakowski: „U góry pierwsza od lewej Stasia Wrażeń, najwyższy z chłopców to Rysiek Kin, na dole od lewej stoi Inka Lamprych, w środku siedzi dyrektorka szkoły p. Jadwiga Komorowska-Delawska”).
45. Koja (ok. 1946). Klasa III b Gimnazjum Ogólnokształcącego. Na odwrocie opis: „Pani J. Mirowska (wychowawczyni), K. Tracowska, Liliana Hausner, Halina Kalicka, Wanda Załęska, Regina Salomończyk, Danuta Dulęba, A. Buczkowska, Janina Popowicz, Antonina Szczepanowska, Maria Zawiasa, Leokadia Bochnik, Danuta Korta, Jadwiga Opalińska, Halina Rutkowska, W. Góra, Julia Kawa, Janina Kaliczak, Alicja Niewiarowska, T. Labocha, Mirosława Pilczyńska; chłopcy: Bolesław Bednarz, Zdzisław Starczewski, J. Zajkowski” (udostępnił p. A. Woźniakowski).
46. Koja (1946/1947). Grono Nauczycielskie i uczennice Gimnazjum Zawodowego (udostępnił p. J. Czerniewski).

47. Osiedle Koja (1949). Klasa IV Gimnazjum Ogólnokształcącego. Od lewej: „Z. Zarębski, NN, St. Dobrowolska (w tyle), O. Hussego (?), Iza Nahajska, L. Fürst (w tle NN), nauczyciel j. angielskiego, Lilka Melzak, Jola Banasiak” (udostępnił p. J. Czerniewski).
48. Koja (1947). Młodzież na wycieczce do rezydencji gubernatora brytyjskiego w Entebbe. Na zdjęciu od lewej: „NN, Lilka Mariampolska, Janek Wrażeń, NN, NN, Tadeusz Santocki” (udostępnił p. J. Czerniewski).
49. Koja (1946). Panorama osiedla (udostępnił p. J. Czerniewski: „Młode panienki na zboczach Góry Gillette”).
50. Koja (ok. 1945). Szkoła powszechna. Wizytacja władz oświatowych z Kampali (udostępnił p. A. Woźniakowski).
51. Koja (1944). Osiedlowy szpital (udostępnił p. A. Woźniakowski).
52. Koja (ok. 1943). Miejskowy teatr amatorski (udostępnił p. A. Woźniakowski).
53. Koja (ok. 1946). Otwarcie świetlicy dla zuchów, w środku ks. Władysław Słapa z Nairobi (udostępnił p. A. Woźniakowski).
54. Koja (ok. 1945). Zuchy z o. Doyle z Namityango (udostępnił p. A. Woźniakowski).
55. Koja (ok. 1945). Drużyna zuchowa „Wilki morskie” (udostępnił p. A. Woźniakowski).
56. Koja (ok. 1945). Gromada zuchów „Lwowskie Orle” z wodzem Romą Wieligdą (udostępnił p. A. Woźniakowski).
57. Koja (ok. 1945). Rysiek na rycynusie (udostępnił p. A. Woźniakowski).
58. Koja (ok. 1945). Artur z kotką „Basią” (udostępnił p. A. Woźniakowski).
59. Koja (ok. 1945). Na skale wodnej. Jadwiga Woźniakowska z synami (udostępnił p. A. Woźniakowski).
60. Koja, ok. 1945 (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Termitiera przed naszym domem, w tle magazyn żywnościowy. Pierwsza z lewej p. Eugenia Wąsejewska i Jadwiga Woźniakowska”).
61. Koja (ok. 1945). Majówka nad Jeziorem Wiktorii (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Od lewej p. Stanisława Janukowicz, p. Helena Zaremba z synem Waldemarem, Jadwiga Woźniakowska i bracia Artur i Ryszard Woźniakowski”).
62. Koja (1943). Domek Nr 99. Rodziny: Zarębski, Kuc i Czerniewski (udostępnił p. J. Czerniewski).
63. Koja (1946). Rodzina Piotra Łabuza. Opis zdjęcia: „Sublokatorzy” domku po powrocie Łabuzów z Rongai (Kenia) do osiedla Koja. Od lewej: brat Kazimierz Szyszko, pani Szyszkowa i jej mąż pan Wacław, Franciszka Łabuz z córkami Teklą (z tyłu) i Stanisławą oraz Piotrem, między nim a Mamą siedzi gość z Augustowa pan Aleksander Woronko. Kazimierz Szyszko to wnuk pana Wacława (udostępniła p. M. Dutkiewicz).

64. Koja (ok. 1946). Okolicznościowe spotkanie grona nauczającego (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Od lewej: p. Stefania Jurkowska, p. Helena Zarembina, p. Jadwiga Woźniakowska, p. Stanisława Janukowicz i NN”).
65. Koja (ok. 1946). Okolicznościowe spotkanie w domku p. Jadwigi Woźniakowskiej (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Od lewej: p. Szczepański, NN, Lucyna (Łucja) Siemienowska z córką Danutą, obok Artur Woźniakowski, p. Woźniakowska z Kysią Korczakówną, p. Władysława Korczakowa, p. Zofia Wolańska, p. Stanisława Janukowicz, NN. Na ścianie murzyńska plecionka z trzciny i włókien palmowych”).
66. „Mój niedzielny mszalik czyli najłatwiejszy sposób słuchania Mszy św.”, Brooklyn 1940 (udostępniła p. M. Dutkiewicz).
67. Kościół w Masindi, ok. 1945 r. (udostępniła p. M. Dutkiewicz).
68. Masindi, ok. 1945 r. Ks. Franciszek Winczowski, dzięki któremu zapoczątkowano wszystkie prace i wybudowano kościół w Masindi (udostępnił p. M. Greczyło).
69. Masindi, ok. 1944 r. Budowa kościoła (1943-1945). Drugi od prawej: Franciszek Wolak, który prowadził budowę, pozostali to robotnicy (udostępnił p. M. Greczyło).
70. Masindi, ok. 1944 r. Budowa kościoła (udostępnił p. M. Greczyło).
71. Masindi, ok. 1944 r. Budowa kościoła (udostępnił p. M. Greczyło).
72. Masindi, ok. 1948 r. Kościół na tle góry „Wandy” – Nyabyeya (udostępnił p. M. Greczyło).
73. Masindi, ok. 1944 r. Rzeźba św. Jacka wykonana przez włoskiego jeńca (udostępnił p. M. Greczyło).
74. Masindi, ok. 1947-1948 r. Cmentarz (udostępnił p. M. Greczyło: „Pochowanych 44 mieszkańców osiedla”).
75. Masindi (1946). Procesja Bożego Ciała, ks. Szklany (udostępnił p. M. Greczyło: „Święta religijne obchodzono wspólnie. W 1946 r. do osiedla Masindi przybyło dwóch księży po studiach: ks. J. Janus i ks. W. Szklany”).
76. Masindi (1945). Album ofiarowany inż. Franciszkowi Hawlingowi (udostępnił p. M. Greczyło).
77. Masindi (1945). Strona tytułowa pamiątkowego albumu (udostępnił p. M. Greczyło).
78. Masindi, ok. 1945 r. Biuro osiedla. Inż. Franciszek Hawling, komendant Osiedla, stoi w środku, po prawej wysokiego Anglika (udostępnił p. M. Greczyło).
79. Masindi, ok. 1945 r. Zdjęcie osiedlowych lekarzy i pielęgniarek. Pośrodku: dr Jadwiga Zielińska, szefowa służby zdrowia w Masindi, na prawo w krótkich spodenkach p. Józef Hawling, komendant Osiedla (udostępnił p. M. Greczyło).
80. Masindi, ok. 1945 r. Wspólne zdjęcie osiedlowych lekarzy i pielęgniarek (udostępnił p. M. Greczyło).
81. Masindi, ok. 1945 r. Budynki osiedlowego szpitala (udostępnił p. M. Greczyło).

82. Masindi, ok. 1945 r. Sierociniec (udostępnił p. M. Greczyło).
83. Masindi, ok. 1945 r. Świetlica II (udostępnił p. M. Greczyło).
84. Masindi, ok. 1945 r. Szpital, lekarze, pielęgniarki – wizyta biskupa z zakonu White Fathers, Ojców Białych (udostępnił p. M. Greczyło).
85. Masindi, ok. 1945 r. Zakon Ojców Białych. Wizyta biskupa na terenie szpitala w asyście lekarzy (udostępnił p. M. Greczyło).
86. Masindi, ok. 1945 r. Prace przy oczyszczaniu osiedla (udostępnił p. M. Greczyło: „Kobiety, które podejmowały prace przy oczyszczaniu osiedla otrzymywały wynagrodzenie”).
87. Masindi, ok. 1945 r. Prace przy oczyszczaniu osiedla (udostępnił p. M. Greczyło).
88. Masindi, ok. 1945 r. Koszenie trawy. Prace przy oczyszczaniu osiedla (udostępnił p. M. Greczyło).
89. Masindi (jesień 1943). Pobór kobiet do PSK w brytyjskim lotnictwie (udostępniła p. M. Dutkiewicz).
90. Masindi (1944). Zastęp harcerek Ireny Chojnackiej. Od lewej m. in.: „Piotrowska, Bala-wender, I. Chojnacka, W. Widmunt, Piotrowska, G. Szczygieł, Felicja (Fela) Krawiec, NN, NN, siedzą: Henryka (Henia) Kwiatkowska, Ewa Fuglewicz, Leonarda (Lila) i Helena (Hela) Ruczkowska” (udostępniła p. Irena Kuś Chojnacka).
91. Masindi (po 4.07.1943). Ołtarz ustawiony po tragicznej śmierci Premiera i Naczelnego Wodza PSZ gen. Władysława Sikorskiego (udostępnił p. M. Greczyło).
92. Masindi (1945). Drużyna „Wędrowniczek”. Po prawej stronie pierwsza w furazerce Marysia Gillówna (udostępniła p. M. Dutkiewicz).
93. Masindi (1945). Defilada, 3 Maja 1945. Harcerskie drużyny żeńskie i męskie (udostępnił p. M. Greczyło).
94. Masindi (1945). Defilada, 3 Maja 1945. Harcerskie drużyny żeńskie i męskie. Prowadzi drużynowy Mirosław Masojad (udostępnił p. M. Greczyło).
95. Masindi (1945). Defilada, 3 Maja 1945. Drużyna harcerska Szkoły Handlowej (?), (udostępnił p. M. Greczyło).
96. Masindi (1945). Defilada, 3 Maja 1945. Młodsze drużyny harcerzy (udostępnił p. M. Greczyło).
97. Masindi, ok. 1945. Zuchy i drużna hufcowa drużyny harcerek Wanda Swarowska oraz angielska instruktorka skautek (udostępnił p. M. Greczyło).
98. Masindi, ok. 1945. Harcerze. Pierwszy od prawej Franciszek Ciupak z osiedla w Makindu, Muwange i NN (udostępnił p. M. Greczyło: „W naszych obozach harcerskich uczestniczyli harcerze Afrykanie”).
99. Masindi (1947). East African Jamboree 1947. Jambo: VI Międzynarodowe Spotkanie Skautów, miniatura polskiego proporczyka (udostępnił p. M. Greczyło).

100. Masindi (1947). East African Jamboree 1947. Polscy harcerze ze skautami angielskimi (udostępnił p. M. Greczyło).
101. Masindi (1947). East African Jamboree 1947. Plac apelowy (udostępnił p. M. Greczyło).
102. Masindi (1947). East African Jamboree 1947. Pani M. Dutkiewicz: „Nasi harcerze prezentowali się dostojnie i wyróżniali się w grach harcerskich, zdobywali kolejne stopnie i sprawności harcerskie, śpiewali piosenki. W 1947 r. odbył się obóz harcerski dziewcząt i chłopców, który cieszył się największym zainteresowaniem” (udostępnił p. M. Greczyło).
103. Uganda (1947). East African Jamboree, początek września 1947. Zlot w Kazi koło Kampali nad Jeziorem Wiktorii (udostępnił p. M. Greczyło).
104. Masindi, ok. 1945 r. Polska YMCA (Związek Młodzieży Chrześcijańskiej) i osiedlowa orkiestra (udostępnił p. M. Greczyło: „Dzięki tej organizacji funkcjonowała orkiestra i grupy taneczne, młodzież sama szyla stroje do tańców ludowych”).
105. Masindi, ok. 1945 r. Różne grupy taneczne, z lewej: Urszula Kristman (udostępnił p. M. Greczyło).
106. Masindi, ok. 1945 r. Grupy taneczne: strój do mazura (udostępnił p. M. Greczyło).
107. Masindi (1944). Mazur na scenie w II wiosce. Akademia 11 listopada 1944 r., Barbara Niedentahl i Mieczysław Greczyło (udostępnił p. M. Greczyło).
108. Masindi, ok. 1945 r. Grupy taneczne: strój do mazura (udostępnił p. M. Greczyło).
109. Masindi, ok. 1945 r. Różne grupy taneczne: dziewczęta w strojach do mazura, do trojaka (taniec śląski) i do tańca góralskiego. Od lewej stoją: „NN, NN, Marysia Krynicka (Kluszczyńska), Lesia Dadej, Danka Mrówkówna, NN, NN, Marysia Gillówna, Urszulka Kristman (Kristmann), NN, Danka Jarocka, NN; niżej pośrodku trzy tancerski do trojaka, pomiędzy dziewczętami Krysia Rosner (Rozner); siedzą od lewej: NN, NN, Wanda Leszczelowska, NN, Teresa Góra i Irena Wałaszek” (udostępnił p. M. Greczyło).
110. Masindi, ok. 1945 r. Grupy taneczne: tancerki do mazura, za chłopców tańczyły dziewczęta (udostępnił p. M. Greczyło).
111. Masindi, ok. 1945 r. Różne grupy taneczne. Od lewej: „Urszula Kristman, Marysia Gillówna, Danka Mrówkówna i grająca też na akordeonie Marysia Krynicka (Kluszczyńska)” (udostępnił p. M. Greczyło).
112. Masindi (23 września 1943 r., II półrocze). Gimnazjum Ogólnokształcące. Kl. I a (zdjęcie wraz z opisem udostępniła p. M. Dutkiewicz). Od lewej stoją: „Antoni Mażonas, Mieczysław Wodecki, prof. kpt. Władysław Goździewski, prof. Jerzy Bogdański; pod dachem: Czesława Jurków, Maria Paciorek, Irena Andruszkiewicz, Janina Chodkiewicz, Leokadia Lejniak (wysoka), Maria Gillówna, Jadwiga Kwiatkowska, Irena Kardynał, Czesława Harasimowicz, Władysława Byczek, Anna Dul; rząd środkowy: Genowefa Staniszevska, Eugenia Rogaluk, Janina Wróblewska, prof. Marian Kinasz-Surowiecki (geograf), Janina Mażonas, Helena Maliszewska, Irena Rutowicz, Genowefa Januszkiewicz” (udostępnił p. M. Greczyło).

- wicz, Henryk Bogumił, Maria Nowak, Alicja Łoboś; od lewej siedzą: prof. Henryk Godlewski (fizyk; każdy z nauczycieli miał swój pseudonim...), ks. proboszcz Franciszek Józef Winczowski (katecheta), prof. Leopoldyna Mastalska (prace ręczne), prof. druh Hieronim Szumowski (matematyk i wychowawca), prof. Emila Michniewicz (historia), prof. Kazimierz Lech Arnold (dyrektor, polonista), prof. Barbara Czerska (stoi za wychowawcą klasy, łacina i historia), Czesław Janewicz; klęczą: Waldemar Bohdan i Mirosław Misajet”.
113. Masindi (1944 r., II półrocze; w tle przypadkowa dziewczyna). Gimnazjum Ogólnokształcące, kl. I b (zdjęcie wraz z opisem udostępniła p. M. Dutkiewicz). Od góry stoją: „Zygmunt Kułakowski, Eleonora Małek, Ewa Tumidajewicz, Irena Paterek, Stanisława Jurków, Wanda Król, p. prof. Genowefa Bieńko (wychowawczyni, później I. Hawling), Danuta Dominkiewicz (wysoka), Janina Kmiec (mała); Danuta Szulc, Zofia Kiersnowska (z kokardą), Janina Zajac, Krystyna Krzywiec, Janina Hawran, Gienia Świstak, Danuta Turowska; Emma Chodkiewicz (czarna bluzka), Brzezicka, Kwiatkowska i Juliana Drumer (leży); chłopcy: Edward Bielicki, Henryk Bojanek, Miotła, Marian Wróbel, Eugeniusz Dębogórski, Klimowicz, Mnich, Arkadiusz Gill, Czesław Nakonieczny, Kowalewski, Stefan Skroś, Wacław Hawling (młodszy)”.
114. Masindi, ok. 1945 r. Szkolnictwo. IV klasa gimnazjum z wychowawczynią p. Pomorską. U góry m. in.: „Urszula Kristman i Mieczysław Greczyło (z zamkniętymi oczami), od lewej stoją: NN, Wołoszańska, piąta: Wanda Wierzbicka, u dołu klęczy Teresa Góra” (udostępnił p. M. Greczyło).
115. Masindi, ok. 1947 r. Gimnazjum Humanistyczne. Grono profesorskie. Od lewej siedzą: „ks. Szklany, NN, p. Mastalska (prace ręczne), dyr. J. Ekkert, p. Michniewicz (historyk), p. Bieńko, p. Błońska, NN, NN; stoją: p. Godlewski (fizyk) i in.” (udostępnił p. M. Greczyło).
116. Masindi, ok. 1946 r. Kursy angielskiego dla grupy pedagogicznej prowadzone przez Mrs. Edyvean (pierwsza z lewej), od prawej z pieskiem Wanda Wierzbicka (udostępnił p. M. Greczyło).
117. Masindi, ok. 1946 r. Klasa licealna I a, w środku dyrektor Józef Ekkert (udostępnił p. M. Greczyło: „W pierwszym rzędzie, pośrodku siedzi M. Kinasz-Surowiecki, w drugim też pośrodku – dyrektor gimnazjum Józef Ekkert. Reszta uczniowie i nauczyciele, a dla orientacji, że to moja klasa – obok dyrektora, w berecie, stoję ja”).
118. Masindi, ok. 1946 r. Grono pedagogiczne szkoły powszechnej, w środku ks. Szklany, z prawej ks. Janus (udostępnił p. M. Greczyło).
119. Masindi, ok. 1946 r. Jedna z klas szkoły powszechnej. Stoją: pośrodku ks. Janus, po prawej ks. Szklany (udostępnił p. M. Greczyło).
120. Masindi (1947). Klasa II (maturalna) Liceum Humanistycznego 1946/47 (z małpką). Od lewej stoją: „Halina Paduch, NN, Genowefa Piątkówna, Wanda Tybulewicz, NN, Mali-

- nowska, Wolak, Helena Augustyn, Lisówna, Goździewska; poniżej: Barbara Niedentahl, dr Zielińska, NN, Misia” (udostępnił p. M. Greczyło).
121. Masindi (1947). Najlicniejsza matura w Masindi (udostępnił p. M. Greczyło: „Dwie klasy II a i II b licealne, w sumie ok. 70 osób. Zdjęcie klasy II a przed budynkiem szkolnym. Nauczyciele: b. dyrektor Arnold, p. Michniewicz, p. B. Czerska, NN, NN, NN, dr Zielińska, ks. Szklany, p. Markowska (łacina), p. Godlewski. Pierwszy po prawej Mieczysław Greczyło”).
122. Masindi (1948). Ostatnia matura w Masindi przed likwidacją osiedla. Zdjęcie maturalne II klasy licealnej (udostępnił p. M. Greczyło).
123. Masindi (1946). II klasa licealna przed maturą (udostępnił p. M. Greczyło).
124. Masindi, ok. 1945 r. Przed Świątlicą RKO. Wręczenie modelu (udostępnił p. M. Greczyło).
125. Masindi, ok. 1945 r. Mieczysław Greczyło: mój model samolotu (udostępnił p. M. Greczyło).
126. Masindi, ok. 1947 r. Polowanie na guinea fowls (perliczki). Od lewej: „Mieczysław Greczyło i Adolf Moszyński” (udostępnił p. M. Greczyło).
127. Masindi, ok. 1947 r. Koleżanki i koledzy (udostępnił p. M. Greczyło).
128. Masindi, ok. 1945 r. Wycieczka nad Jezioro Alberta, podróż statkiem (udostępnił p. M. Greczyło: „W ciągu roku szkolnego wszystkie klasy kolejno wyjeżdżały na wycieczki do Butiaby: pływanie, krótki rejs statkiem i opalanie się na piasku”).
129. Masindi, ok. 1945 r. Klasa licealna humanistyczna na wycieczce nad Jezioro Alberta, plaża w Butiabee (udostępnił p. M. Greczyło).
130. Masindi, ok. 1945 r. Wycieczka nad Jezioro Alberta, plaża w Butiabee. Trzeci od lewej Mieczysław Greczyło, obok czwarta Bronia Bielińska (udostępnił p. M. Greczyło).
131. Masindi, ok. 1945 r. Wycieczka nad Jezioro Alberta, plaża w Butiabee (udostępnił p. M. Greczyło: „Pod krzakami oleandrów, z których kwiatów dziewczęta robiły wianki”).
132. Masindi, ok. 1945 r. Wycieczka nad Jezioro Alberta, plaża w Butiabee (udostępnił p. M. Greczyło).
133. Masindi, ok. 1945 r. Uczestnicy wycieczki nad Jezioro Alberta, przed świątlicą (udostępnił p. M. Greczyło).
134. Masindi, ok. 1947 r. Wycieczka dziewcząt do wioski murzyńskiej (udostępnił p. M. Greczyło).
135. Masindi (1945). Szkolni koledzy (udostępnił p. M. Greczyło: „Od lewej: Jurek Lis, NN, Staszek Fedorowicz, Tadeusz Turowicz i Mieczysław Greczyło”).
136. Masindi, ok. 1945 r. Szkolna drużyna futbolowa (udostępnił p. M. Greczyło: Od lewej stoją: „R. Hawling, NN, Mietek Ostapko, Heniek Kubala, NN, Czesław, Jurek Lis, NN, NN; klęczy od lewej Mieczysław Greczyło, (obrona), NN, NN i Edek Merkis”).

137. Masindi, ok. 1945 r. Niedzielna wycieczka do dżungli (udostępnił p. M. Greczyło: „Dla przyzwoitości z panią Czechowicz, w środku w ciemnej sukience”).
138. Masindi, ok. 1945 r. Rynek murzyński (udostępnił p. M. Greczyło: „Od lewej: Mieczysław Greczyło, Janina Zakrzewska, stoi Julian Stańczak (bez prawej ręki, zmiażdżonej w czasie jazdy z Pahlevi do Teheranu, późniejszy artysta-malarz z licznymi nagrodami, zamieszkał w USA”).
139. Masindi (1945). Szkolne koleżanki (udostępnił p. M. Greczyło).
140. Masindi (1945). Szkolni koledzy (udostępnił p. M. Greczyło).
141. Masindi, ok. 1945 r. Dziewczęta pośród trawy słoniowej (udostępnił p. M. Greczyło: „Od lewej: Alicja Goździewska, NN i Barbara Goździewska”).
142. Masindi, 1946-1947 r. Wycieczka z kolegów i koleżanek z patefonem (udostępnił p. M. Greczyło).
143. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali (udostępnił p. M. Greczyło: „Na czas obozu uczniowie mogli używać łodzi prywatnie, należących do Victoria Nyanza Sailing Club”).
144. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali (udostępnił p. M. Greczyło).
145. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali (udostępnił p. M. Greczyło).
146. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali (udostępnił p. M. Greczyło: „Od prawej harcmistrz Ignacy Koziół i Gutek (Gustaw) Żebrowski”).
147. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali (udostępnił p. M. Greczyło).
148. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali. Praca w obozowej kuchni: krojenie cebuli (udostępnił p. M. Greczyło: „Przy kotle Tadeusz Turowicz, klęczą od lewej: NN, Mieczysław Greczyło i Ryszard Hawling”).
149. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali. Mieczysław Greczyło i jego oddział (udostępnił p. M. Greczyło).
150. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali (udostępnił p. M. Greczyło).
151. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali (udostępnił p. M. Greczyło).
152. Uganda (ok. 1948). Port Butiaba na Jeziorze Alberta przed odpłynięciem (udostępnił p. M. Greczyło: „Nasza 3 dniowa wyprawa do wodospadu Murchison Falls z osiedla Masindi, czerwiec 1946 r. Duża łódź motorowa z czterema kabinami na 8 osób z kuchnią i jadalnią”).

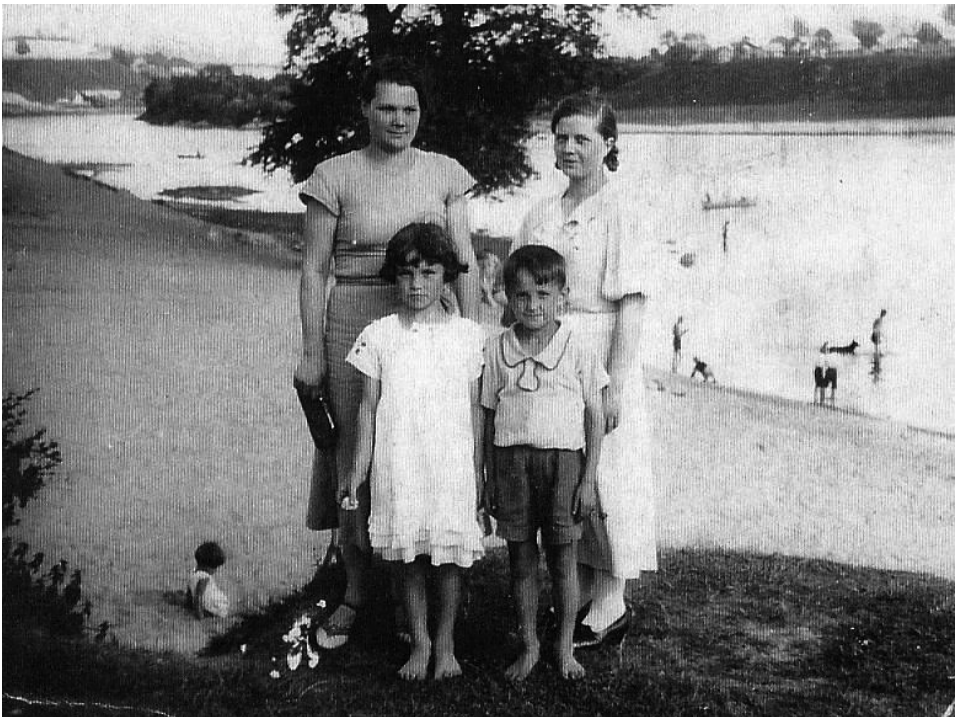
153. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Greczyło Mieczysław – jeszcze nie kapitan”).
154. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Od lewej: Julian Stańczak, Wanda Tybulewicz, Alicja Goździewska, Mieczysław Greczyło, Barbara Goździewska Barbara, Wanda Swarowska, Zofia Cybulska i Lesław Swarowski”).
155. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Alicja Goździewska, fotografia na górnym pokładzie”).
156. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Nasz statek – dopływając do Murchison Falls lądowaliśmy po prawej stronie i dalej piechotą (ok. 2 km) dotarliśmy do wodospadu”).
157. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Zbliżone zdjęcie samej szczeliny wodospadu Murchison Falls”).
158. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Widok wodospadu Murchison Falls z naszego statku”).
159. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „W drodze do wodospadu. W tym czasie był to jeszcze dziki teren, więc dla ochrony przed zwierzętami prowadził myśliwy, następny w turbanie kapitan Hindus”).
160. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Dopływ Nilu Victoria przez Murchison Falls do Jeziora Alberta”).
161. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Od lewej: Julek Stańczak (szkicuje), Barbara Goździewska, Wanda Tybulewicz, kapitan (Hindus), Alicja Goździewska, Zofia Cybulska, Wanda Swarowska i jej brat Lesław Swarowski”).
162. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Od lewej stoją: W. Tybulewicz, A. Goździewska, W. Swarowska, L. Swarowski; siedzą: Z. Cybulska, B. Goździewska, M. Greczyło, J. Stańczak. Wodospad Murchisona (znany także jako Wodospad Kabalega lub Wodospad Kabarega) o wysokości 120 metrów, znajdujący się na rzece Nil Wiktorii, która przepływa przez północną część Ugandy. Dziś w zasadzie nic się nie zmieniło”).
163. Masindi (1944). Irena Chojnacka, Teresa Kopaniarska i Wanda Widmunt przed osiedlowym szpitalem (udostępniła p. Irena Kuś Chojnacka).
164. Masindi (kwiecień 1946). Irena Chojnacka, Genowefa Franczyk, Teresa Kopaniarska i Wanda Widmunt na osiedlowym placu sportowym (udostępniła p. Irena Kuś Chojnacka).
165. Masindi (1948). Irena Chojnacka tuż przed wyjazdem z Ugandy (udostępniła p. Irena Kuś Chojnacka).
166. Union-Castle Line. R.M.M.V. „Carnarvon Castle” (27.04.1948). Statek polskich „Afrykańczyków” w drodze do Anglii (udostępniła p. A. Rzepecka).

167. Lista 200 dzieci polskich przebywających w afrykańskich osiedlach uchodźczych zamieszczona w nr 15 „Repatrianta” z 1948 r. (zbiory własne autora).
168. Tzw. „świadełstwo moralności”. Negatywna decyzja władz była równoznaczna z odmową przyjęcia na studia (dokument udostępniła p. M. Dutkiewicz).
169. Gdynia (10.08.1965). Powrót z Anglii do Polski męża p. Marceliny Bartniczak (udostępniła p. A. Rzepecka).
170. Administracja osiedla w Masindi (ok. 2004). Druk informacyjny Fundacji „Friends of Polish African Heritage” w Kanadzie (udostępnił p. M. Greczyło).
171. Masindi, mapa osiedla (ok. 2004). Ważniejsze punkty osiedla (udostępnił p. M. Greczyło: „Były to głównie pompy i zbiorniki wody, wokół których budowano wioski”).
172. Biuletyn „Klubu pod Baobabem” (2009), zbierający informacje o XII zjeździe „Afrykańczyków” we Wrocławiu (udostępniła p. M. Dutkiewicz).
173. Półwysep Koja nad Jeziorem Wiktorii – przed laty i w 2009 r. (udostępnił J. Czemierzewski).
174. Koja (1994). Osiedlowy cmentarz przed renowacją (udostępnił p. A. Woźniakowski).
175. Koja (1994). Cmentarz przed renowacją (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Fragmenty tablicy nagrobnej Janka Horbaczewskiego. Odnalezione szczątki tablic złożono, według informacji ks. Jana Marciniaka, pod płytą główną z nazwiskami zmarłych”).
176. Koja (1994). Ocalały fragment osiedla: budynki gospodarcze (udostępnił p. A. Woźniakowski).
177. Koja (1994). Nad Jeziorem Wiktorii (udostępnił p. A. Woźniakowski).
178. Koja (1994). Ryszard i Artur Woźniakowscy (udostępnił p. A. Woźniakowski).
179. Koja (listopad 2009). Po latach na odnowionym cmentarzu (udostępnił A. Woźniakowski).
180. Kościół w Namilyango w 2012 r. (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Nad wejściem obraz Matki Boskiej Ostrobramskiej z kościółka w osiedlu Koja. Z lewej p. Edward Krajewski, z prawej skrajnej p. Bronisław Szołopiak, profilem siostra Maria Gaczół, dalej: Halina Machalska, Danuta Sedlak i miejscowy ksiądz”).
181. Kościół w Masindi (2010). Generalny remont ugandyjska świątynia zawdzięcza Fundacji „Friends of Polish African Heritage” w Kanadzie (udostępnił p. A. Woźniakowski).
182. Masindi (2010). Pamiątkowe tablice w języku polskim, angielskim oraz po łacinie i w języku lokalnym (suahili) przy wejściu do kościoła (udostępnił p. M. Greczyło).
183. Masindi-Nyabyeya, ok. 2010 r. Kościół i cmentarz po renowacji (udostępnił p. M. Greczyło: „W końcowych latach 90-tych zaczęliśmy prowadzić zbiórkę funduszy, pod nazwą „Friends of Polish-African Heritage”, celem odnowienia naszego kościoła w Afryce i nadal ta sprawa nie została pomyślnie zakończona”).

184. Masindi (ok. 2010). Wnętrze kościoła (udostępniła p. Maria Dutkiewicz).
185. Masindi-Nyabyeya (ok. 2010). Wnętrze kościoła „Najświętszej Maryi Panny Królowej Korony Polskiej”, po prawej stronie figura św. Jacka z mahoniu wykonana przez Włocha (udostępniła p. M. Dutkiewicz).
186. Masindi (2009). Artur Woźniakowski i Bronisław Szołopiak na cmentarzu w Masindi. Krzyż z godłem i okolicznościowym napisem (udostępnił p. A. Woźniakowski).
187. Wrocław (1989). Pierwszy Zjazd Afrykańczyków w Polsce (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Od lewej: Jan Fenc, Ryszard Woźniakowski, Jadwiga Woźniakowska, Barbara Fenc i Stefania Fenc”).
188. Wrocław (12.02.2011). Autor niniejszej publikacji, pani Maria Dutkiewicz i wnuczka pani Marceliny Bartniczak (udostępniła p. A. Rzepecka).

1. Półkolonie Augustówek (Grodno), lato 1938 r. (udostępniła p. Janina Bubienko).

2. Katarzyna Gillowa z przyjaciółką i dziećmi: Marysią i Arkadiuszem. Grodno, plaża nad Niemnem, lato 1937 r. (udostępniła p. Maria Dutkiewicz).

3. Artur Woźniakowski z białoruską nianią, ok. 1937 r. Leśniczówka Struga, gmina Świsłocz, powiat Wołkowysk (udostępnił p. Artur Woźniakowski).

4. Marcelina i Wiktor Bartniczakowie z córkami, zima 1932 r. Chiczawka, powiat Dubno, Wołyń (udostępniła p. Alina Marcelina Rzepecka z d. Wera).

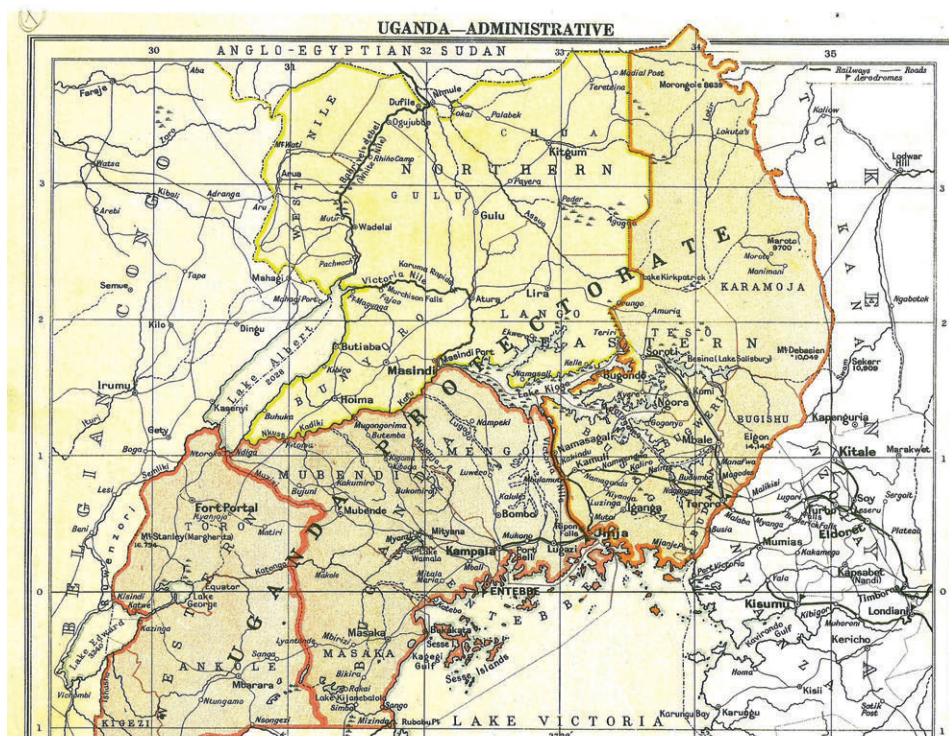
5. Marcelina Bartniczak (z d. Goliszewska) z córkami: Stefanią, Jadwigą i Bolesławą, lato 1935 r. Chiczawka, Wołyń (udostępniła p. A. Rzepecka).

6. Marcelina i Wiktor Bartniczakowie, Katta-Kurgan (Uzbekistan), zima 1942 r. Dziewczynki cudem uniknęły losu rodziców (udostępniła p. A. Rzepecka).

7. Polish Settlements – Masindi & Koj. Uganda, ok. 1958 r. (udostępnił p. Mieczysław Greczyło: „Africa – zdjęcie czarno białe, zostało złożone jeszcze w końcowych latach 50-tych i nieco ręcznie pokolorowane”).

8. Map of Uganda Protectorate. Published by George Philip & Son, London 1944 (udostępniła p. M. Dutkiewicz).

9. Masindi, ok. 1945 r. Monety 1, 5 i 10 centowe (udostępnił p. M. Greczyło: „Były z otworami, ażeby tubylcy mogli je nawlekać na sznurek”).

10. Masindi, ok. 1945 r. Kolekcja wschodnioafrykańskich znaczków na listy i przesyłki polecone (udostępnił p. M. Greczyło).

11. Polish Settlement Kojas, 1949 r. Panorama osiedla (udostępnił p. M. Greczyło).

12. Kojja, ok. 1944 r. Widok na osiedle nad Jeziorem Wiktorii (udostępniła p. M. Dutkiewicz).

13. Kojja, ok. 1944 r. Panorama osiedla, z lewej strony widoczny cmentarz (udostępniła p. A. Rzepecka).

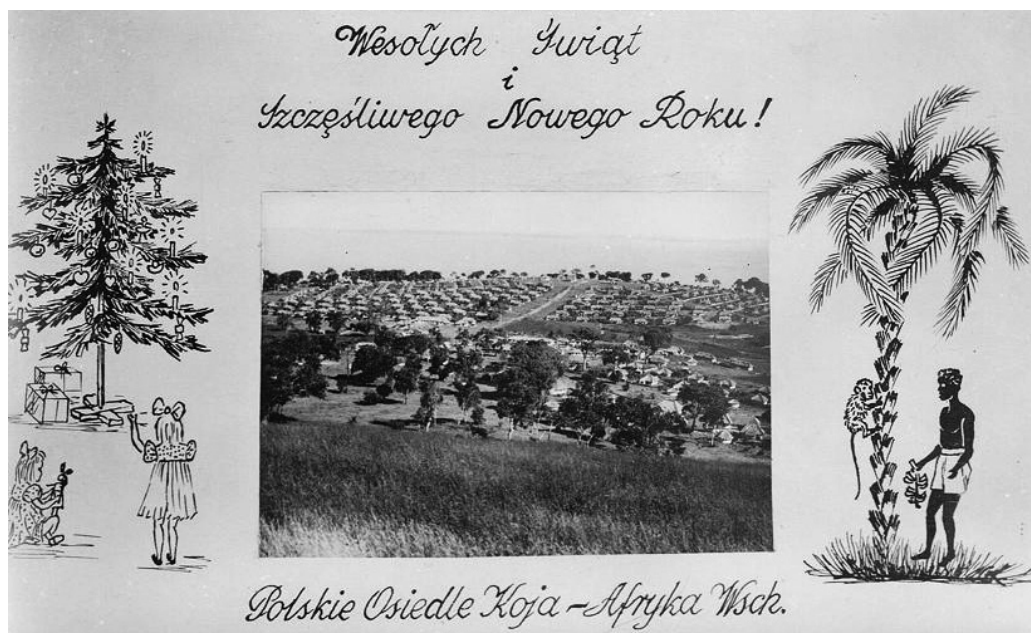
14. Koj, ok. 1944 r. Osiedlowe trofeum. Marcelina Bartniczak oznaczona „gwiazdką”
(udostępniła p. A. Rzepecka).

15. Koj, ok. 1945 r. Osiedlowa zdobycz. Od lewej: Artur i Ryszard Woźniakowscy
oraz Andrzej Działarski (udostępnił p. A. Woźniakowski).

16. Koja (ok. 1948). Niecodzienne trofeum. Od lewej Jerzy Drumer i Mieczysław Greczyło (udostępnił p. M. Greczyło).

17. Koja (1945). Poczтівka świąteczna z Afryki (udostępniła p. A. Rzepecka).

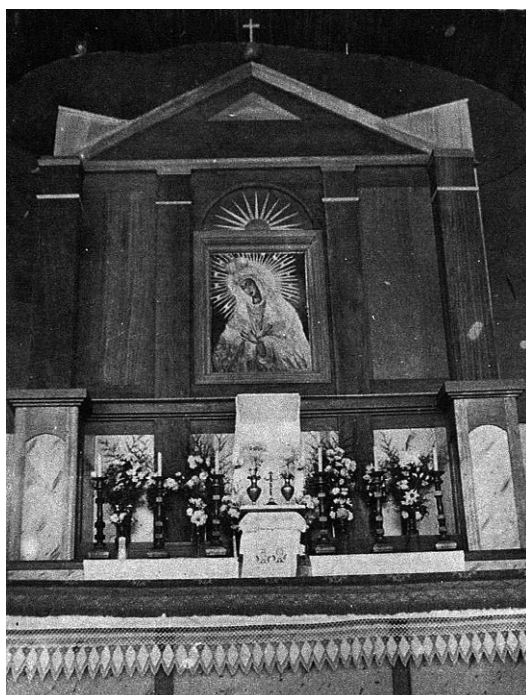
18. Koja (ok. 1945). Osiedlowa kartka pocztowa (udostępnił p. A. Woźniakowski).

19. Koja (1946). Procesja w dniu Bożego Ciała. Droga główna osiedla (udostępnił p. A. Woźniakowski).

20. Koja (ok. 1944). Drewniany kościółek (udostępnił p. A. Woźniakowski).

21. Koja (1943-1951). Matka Boska Ostrobramska, namalował Henryk Froudyst (udostępnił p. Józef Czemieszewski).

22. Koja (1945). Krysia Korczakówna. Pierwsza Komunia św. (udostępnił p. A. Woźniakowski).

23. Koja (1945). W kościele. Bracia Artur i Ryszard Woźniakowski (udostępnił p. A. Woźniakowski).

24. Koja (1945). Pierwsza Komunia św. (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Trzeci od lewej”).

25. Koja (1945). W kościele z ks. Myszkowskim (udostępnił p. A. Woźniakowski).

26. Koja (1945). Pierwsza Komunia św. na tle Góry Gillette (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Nauczyciele od lewej: p. Stefania Fenc, z tyłu ks. Stefan Myszkowski i inspektor Karol Bielański”).

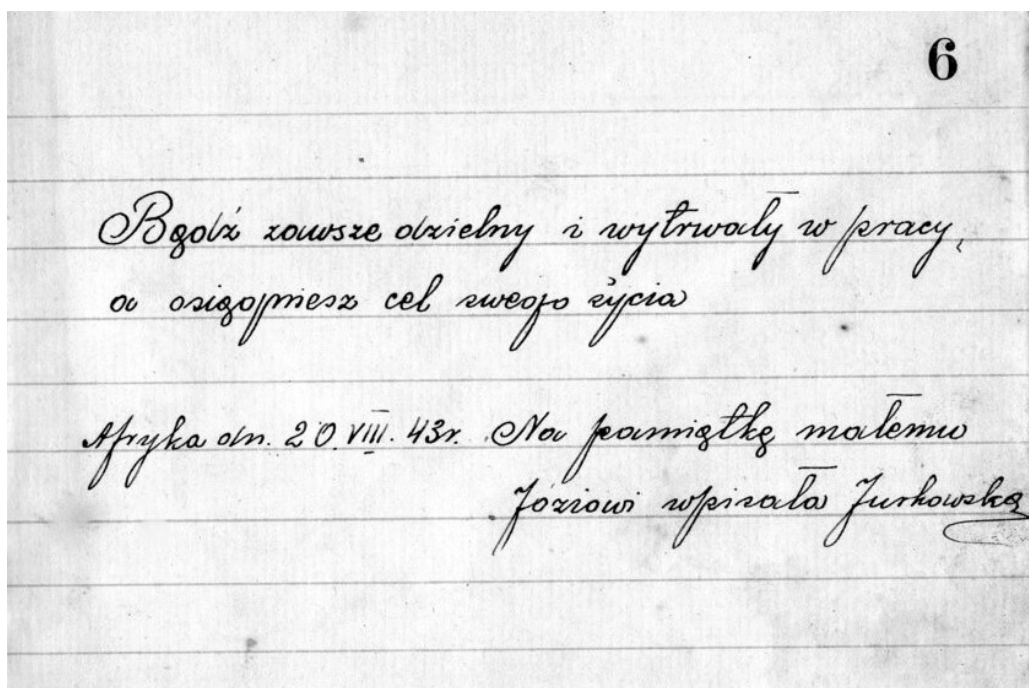
27. Koja (ok. 1945). Przed szkolną kapliczką, z prawej p. Jadwiga Woźniakowska (udostępnił p. A. Woźniakowski).

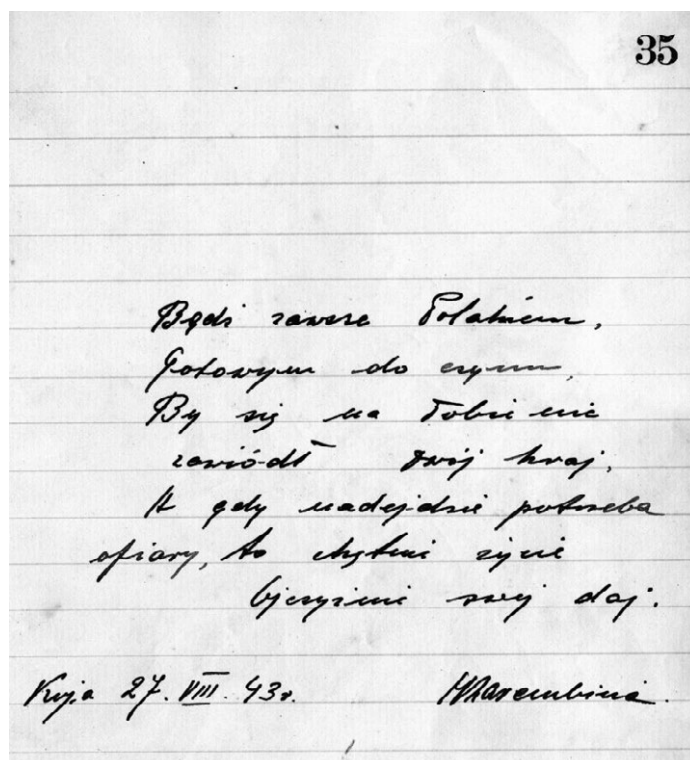
28. Koja (1943). Kierowniczką „Szkoły Powszechnej nr 2” p. Stefania Jurkowska (udostępnił p. A. Woźniakowski).

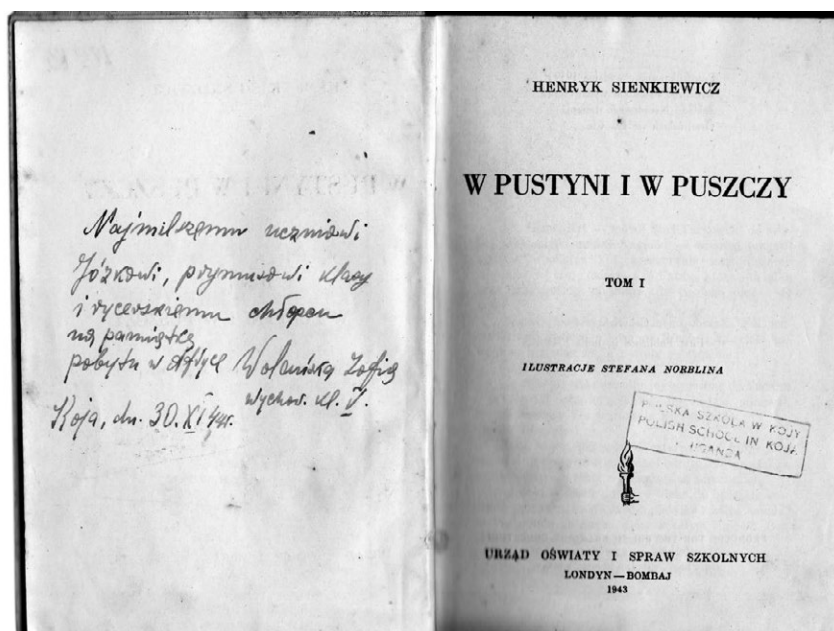
29. Koja (1945). Wychowankowie kl. III pani Stefanii Fencowej, profilem z prawej strony Bogusław Klidzia (udostępnił p. A. Woźniakowski: „W drugim rzędzie w środku”).

30. Koja (1943). Pamiątkowy wpis Stefanii Jurkowskiej dla Józefa Czermierzewskiego (udostępnił p. J. Czermierzewski).

31. Koją (1943). Albumowy aforyzm Heleny Zarembiny dla Józefa Czemierzewskiego (udostępnił p. J. Czemierzewski).

32. Koją (1944). Dedykacja wychowawczynie kl. V Zofii Wołańskiej dla Józefa Czemierzewskiego (udostępnił p. J. Czemierzewski).

33. Koja (ok. 1945). Grono pedagogiczne „Szkoły Powszechnej nr 2”. Od lewej: „Zofia Wolańska, Lucyna Siemienowska, pan Szczepański, Stanisława Janukowicz, Jadwiga Woźniakowska, Stefania Jurkowska, Helena Zarembina” (udostępnił p. A. Woźniakowski).

34. Koja (1943). Pani Stefania Jurkowska w otoczeniu gromadki wychowanków (udostępnił p. J. Czermierzewski).

35. Koja (1944). Klasa V. Od lewej: „Waszak, Sinicki, p. Zofia Wolańska (wychowawczyni), Skiba, Bogdanowicz, Rogalski, Chiliński, Opaliński, Konarski, Chłopicki i Czermierzewski” (udostępnił p. J. Czermierzewski).

36. Koja (1944), Jezioro Wiktorii. Zabroniona kąpiel. Od lewej: „H. Ryśnik, NN, Bogdanowicz, Celer i Czermierzewski” (udostępnił p. J. Czermierzewski).

37. Kojka (1946). Halina Wolańska i sternik Zbigniew Murmiło na „Hippiu”
(udostępnił p. J. Czerniewski).

38. Kojka (1945). Wycieczka zastępu drużynowych (udostępnił p. J. Czerniewski:
„Drużna Wolańska i Ziółek Morawski pod hełmem”).

39. Koja (ok. 1945). Osiedlowe „Zuchy”. Rząd pierwszy: „Dziamarski, Żurek, R. Woźniakowski, M. Chłopicki, NN, NN, NN, NN. Rząd drugi: Chidzik, Przybylski, J. Czermierzewski, NN., NN., P. Krzeczkowski” (udostępnił p. J. Czermierzewski).

40. Koja (ok. 1945). Między niewiastami. Od lewej: „Kawska, Szmidt, Czermierzewski, Rojek, Ostrowska, Gasztołd, Murmiło” (udostępnił p. J. Czermierzewski).

41. Koja (ok. 1945). III Drużyna wraca z kościoła (udostępnił p. J. Czermierzewski).

42. Koja (ok. 1945). Józef Czermierzewski na tle Jeziora Wiktorii (udostępnił p. J. Czermierzewski).

43. Kojas (1946). Grono Nauczycielskie Gimnazjum Ogólnokształcącego na tle budynków szkolnych (udostępnił p. Artur Woźniakowski). Od lewej: „Tadeusz Zdanowski (biologia), D. Dudzikówna (sekretariat), J. Piszczek (łacina), J. Buzdygan (gimnastyka), J. Komorowska-Delawska (dyrektorka, j. polski), M. Szyszkowski (j. angielski), M. Sadowy-Sobolewska (j. angielski), Bolesław Latawiec (matematyka), S. Gładysz (j. polski), E. Onyszkiewicz (geografia), J. Hoffman (historia), I. Santocka (łacina); nieobecni: ks. Stanisław Myszkowski (religia), Marceł Żemrański (fizyka i chemia) i Helena Zarembina (roboty ręczne)”.

44. Kojas (1947). Klasa III Liceum Humanistycznego (udostępnił p. A. Woźniakowski: „U góry pierwsza od lewej Stasia Wrażeń, najwyższy z chłopców to Rysiek Kin, na dole od lewej stoi Inka Lamprych, w środku siedzi dyrektorka szkoły p. Jadwiga Komorowska-Delawska”).

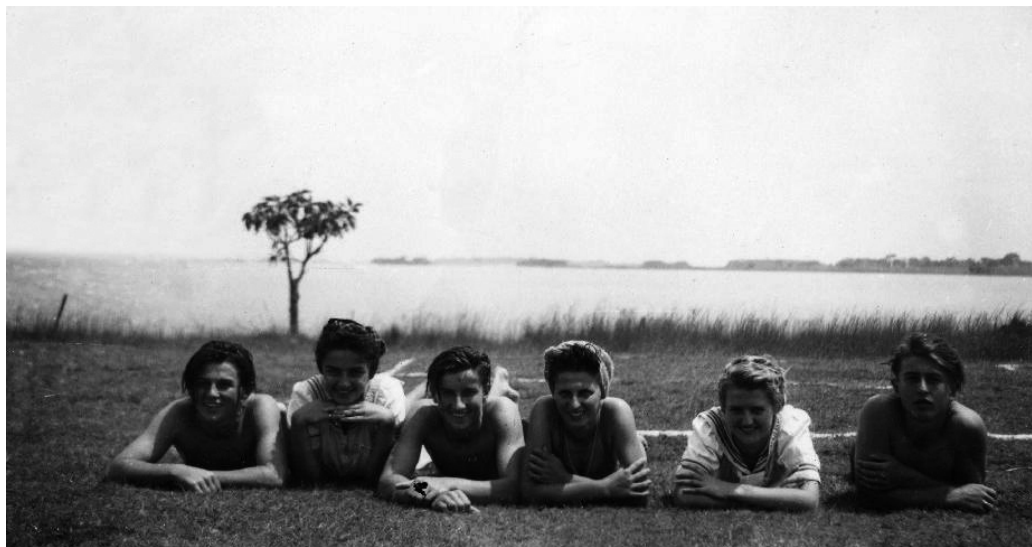
45. Koj (ok. 1946). Klasa III b Gimnazjum Ogólnokształcącego. Na odwrocie opis: „Pani J. Mirowska (wychowawczyni), K. Tracewska, Liliana Hausner, Halina Kalicka, Wanda Załęska, Regina Salomończyk, Danuta Dulęba, A. Buczkowska, Janina Popowicz, Antonina Szczepanowska, Maria Zawiasa, Leokadia Bochnik, Danuta Korta, Jadwiga Opalińska, Halina Rutkowska, W. Góra, Julia Kawa, Janina Kaliczak, Alicja Niewiarowska, T. Labocha, Mirosława Pilczyńska; chłopcy: Bolesław Bednarz, Zdzisław Starczewski, J. Zajkowski” (udostępnił p. A. Woźniakowski).

46. Koj (1946/1947). Grono Nauczycielskie i uczennice Gimnazjum Zawodowego (udostępnił p. J. Czerniewski).

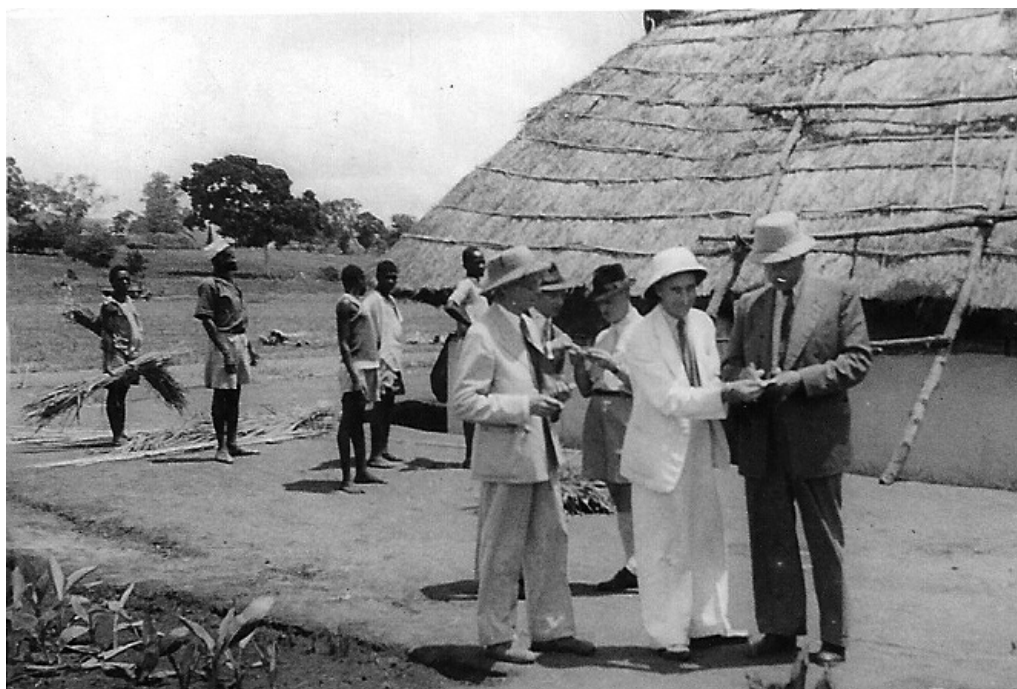
47. Osiedle Koja (1949). Klasa IV Gimnazjum Ogólnokształcącego. Od lewej: „Z. Zarębski, NN, St. Dobrowolska (w tyle), O. Hussego (?), Iza Nahajska, L. Fürst (w tle NN), nauczyciel j. angielskiego, Lilka Melzak, Jola Banasiak” (udostępnił p. J. Czerniewski).

48. Koja (1947). Młodzież na wycieczce do rezydencji gubernatora brytyjskiego w Entebbe. Na zdjęciu od lewej: „NN, Lilka Mariampolska, Janek Wrażeń, NN, NN, Tadeusz Santocki” (udostępnił p. J. Czerniewski).

49. Kojia (1946). Panorama osiedla (udostępnił p. J. Czermierzewski: „Młode panienki na zboczu Góry Gillette”).

50. Kojia (ok. 1945). Szkoła powszechna. Wizytacja władz oświatowych z Kampali (udostępnił p. A. Woźniakowski).

51. Koja (1944). Osiedlowy szpital (udostępnił p. A. Woźniakowski).

52. Koja (ok. 1943). Miejscowy teatr amatorski (udostępnił p. A. Woźniakowski).

53. Kojia (ok. 1946). Otwarcie świetlicy dla zuchów, w środku ks. Władysław Słapa z Nairobi (udostępnił p. A. Woźniakowski).

54. Kojia (ok. 1945). Zuchy z o. Doyle z Namilyango (udostępnił p. A. Woźniakowski).

55. Koja (ok. 1945). Drużyna zuchowa „Wilki morskie” (udostępnił p. A. Woźniakowski).

56. Koja (ok. 1945). Gromada zuchów „Lwowskie OrleTA” z wodzem Romą Wieligdą (udostępnił p. A. Woźniakowski).

57. Koja (ok. 1945). Rysiek na rycynusie (udostępnił p. A. Woźniakowski).

58. Koja (ok. 1945). Artur z kotką „Basią” (udostępnił p. A. Woźniakowski).

59. Koja (ok. 1945). Na skale wodnej. Jadwiga Woźniakowska z synami (udostępnił p. A. Woźniakowski).

60. Koja, ok. 1945 (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Termitiera przed naszym domem, w tle magazyn żywnościowy. Pierwsza z lewej p. Eugenia Ważejewska i Jadwiga Woźniakowska”).

61. Koja (ok. 1945). Majówka nad Jeziorem Wiktorii (udostępnił p. A. Woźniakowski:
„Od lewej p. Stanisława Janukowicz, p. Helena Zaremba z synem Waldemarem, Jadwiga
Woźniakowska i bracia Artur i Ryszard Woźniakowski”).

62. Koja (1943). Domek Nr 99. Rodziny: Zarębski, Kuc i Czerniewski
(udostępnił p. J. Czerniewski).

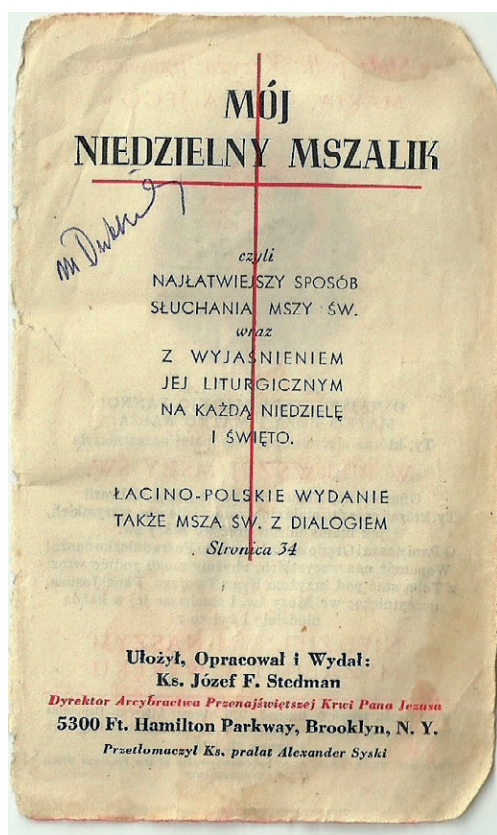
63. Koja (1946). Rodzina Piotra Łabuza. Opis zdjęcia: „Sublokatorzy” domku po powrocie Łabuzów z Rongai (Kenia) do osiedla Koja. Od lewej: druh Kazimierz Szyszko, pani Szyszkowa i Jej mąż pan Wacław, Franciszka Łabuz z córkami Teklą (z tyłu) i Stanisławą oraz Piotrem, między nim a Mamą siedzi gość z Augustowa pan Aleksander Woronko. Kazimierz Szyszko to wnuk pana Wacława (udostępniła p. M. Dutkiewicz).

64. Koja (ok. 1946). Okolicznościowe spotkanie grona nauczającego (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Od lewej: p. Stefania Jurkowska, p. Helena Zarembina, p. Jadwiga Woźniakowska, p. Stanisława Janukowicz i NN”).

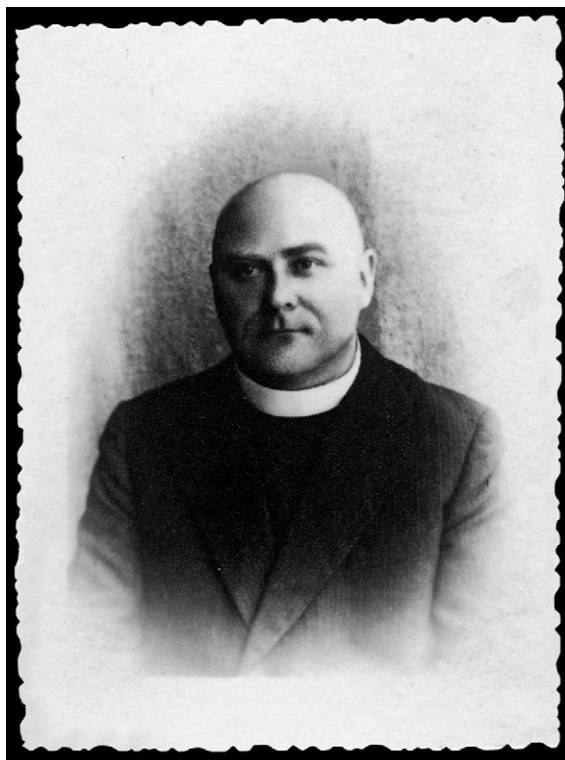
65. Koj (ok. 1946). Okolicznościowe spotkanie w domku p. Jadwigi Woźniakowskiej (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Od lewej: p. Szczepański, NN, Lucyna (Łucja) Siemienowska z córką Danutą, obok Artur Woźniakowski, p. Woźniakowska z Kysią Korczakówną, p. Władysław Korczakowa, p. Zofia Wołańska, p. Stanisław Janukowicz, NN. Na ścianie murzyńska plecionka z trzciny i włókien palmowych”).

66. „Mój niedzielny mszalik czyli najłatwiejszy sposób słuchania Mszy św.”, Brooklyn 1940 (udostępniła p. M. Dutkiewicz).

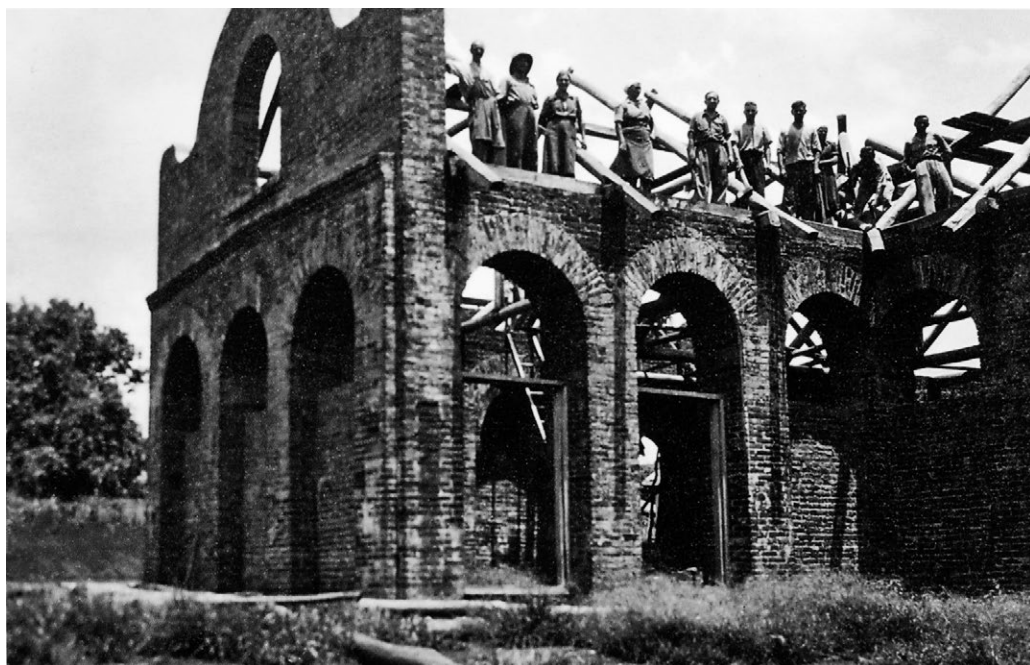
67. Kościół w Masindi, ok. 1945 r. (udostępniła p. M. Dutkiewicz).

68. Masindi, ok. 1945 r. Ks. Franciszek Winczowski, dzięki któremu zapoczątkowano wszystkie prace i wybudowano kościół w Masindi (udostępnił p. M. Greczyło).

69. Masindi, ok. 1944 r. Budowa kościoła (1943-1945). Drugi od prawej: Franciszek Wolak, który prowadził budowę, pozostali to robotnicy (udostępnił p. M. Greczyło).

70. Masindi, ok. 1944 r. Budowa kościoła (udostępnił p. M. Greczyło).

71. Masindi, ok. 1944 r. Budowa kościoła (udostępnił p. M. Greczyło).

72. Masindi, ok. 1948 r. Kościół na tle góry „Wandy” – Nyabyeya (udostępnił p. M. Greczyło).

73. Masindi, ok. 1944 r. Rzeźba św. Jacka wykonana przez włoskiego jeńca (udostępnił p. M. Greczyło).

74. Masindi, ok. 1947-1948 r. Cmentarz (udostępnił p. M. Greczyło: „Pochowanych 44 mieszkańców osiedla”).

75. Masindi (1946). Procesja Bożego Ciała, ks. Szklany (udostępnił p. M. Greczyło: „Święta religijne obchodzono wspólnie. W 1946 r. do osiedla Masindi przybyło dwóch księży po studiach: ks. J. Janus i ks. W. Szklany”).

76. Masindi (1945). Album ofiarowany inż. Franciszkowi Hawlingowi (udostępnił p. M. Greczyło).

77. Masindi (1945). Strona tytułowa pamiątkowego albumu (udostępnił p. M. Greczyło).

78. Masindi, ok. 1945 r. Biuro osiedla. Inż. Franciszek Hawling, komendant Osiedla, stoi w środku, po prawej wysokiego Anglika (udostępnił p. M. Greczyło).

79. Masindi, ok. 1945 r. Zdjęcie osiedlowych lekarzy i pielęgniarek. Pośrodku: dr Jadwiga Zielińska, szefowa służby zdrowia w Masindi, na prawo w krótkich spodenkach p. Józef Hawling, komendant Osiedla (udostępnił p. M. Greczyło).

80. Masindi, ok. 1945 r. Wspólne zdjęcie osiedlowych lekarzy i pielęgniarek (udostępnił p. M. Greczyło).

81. Masindi, ok. 1945 r. Budynki osiedlowego szpitala (udostępnił p. M. Greczyło).

82. Masindi, ok. 1945 r. Sierociniec (udostępnił p. M. Greczyło).

83. Masindi, ok. 1945 r. Świetlica II (udostępnił p. M. Greczyło).

84. Masindi, ok. 1945 r. Szpital, lekarze, pielęgniarki – wizyta biskupa z zakonu White Freathers, Ojców Białych (udostępnił p. M. Greczyło).

85. Masindi, ok. 1945 r. Zakon Ojców Białych. Wizyta biskupa na terenie szpitala w asyście lekarzy (udostępnił p. M. Greczyło).

86. Masindi, ok. 1945 r. Prace przy oczyszczaniu osiedla (udostępnił p. M. Greczyło: „Kobiety, które podejmowały prace przy oczyszczaniu osiedla otrzymywały wynagrodzenie”).

87. Masindi, ok. 1945 r. Prace przy oczyszczaniu osiedla (udostępnił p. M. Greczyło).

88. Masindi, ok. 1945 r. Koszenie trawy. Prace przy oczyszczaniu osiedla (udostępnił p. M. Greczyło).

89. Masindi (jesień 1943). Pobór kobiet do PSK w brytyjskim lotnictwie (udostępniła p. M. Dutkiewicz).

90. Masindi (1944). Zastęp harcerek Ireny Chojnackiej. Od lewej m. in.: „Piotrowska, Balawender, I. Chojnacka, W. Widmunt, Piotrowska, G. Szczygieł, Felicja (Fela) Krawiec, NN, NN, siedzą: Henryka (Henia) Kwiatkowska, Ewa Fuglewicz, Leonarda (Lila) i Helena (Hela) Ruczkowska” (udostępniła p. Irena Kuś Chojnacka).

91. Masindi (po 4.07.1943). Ołtarz ustawiony po tragicznej śmierci Premiera i Naczelnego Wodza PSZ gen. Władysława Sikorskiego (udostępnił p. M. Greczyło).

92. Masindi (1945). Drużyna „Wędrowniczek”. Po prawej stronie pierwsza w furażerce Marysia Gillówna (udostępniła p. M. Dutkiewicz).

93. Masindi (1945). Defilada, 3 Maja 1945. Harcerskie drużyny żeńskie i męskie (udostępnił p. M. Greczyło).

94. Masindi (1945). Defilada, 3 Maja 1945. Harcerskie drużyny żeńskie i męskie. Prowadzi drużynowy Mirosław Masojad (udostępnił p. M. Greczyło).

95. Masindi (1945). Defilada, 3 Maja 1945. Drużyna harcerska Szkoły Handlowej (?), (udostępnił p. M. Greczyło).

96. Masindi (1945). Defilada, 3 Maja 1945. Młodsze drużyny harcerzy (udostępnił p. M. Greczyło).

97. Masindi, ok. 1945. Zuchy i drużna hufcowa drużyny harcerek Wanda Swarowska oraz angielska instruktorka skautek (udostępnił p. M. Greczyło).

98. Masindi, ok. 1945. Harcerze. Pierwszy od prawej Franciszek Ciupak z osiedla w Makindu, Muwange i NN (udostępnił p. M. Greczyło: „W naszych obozach harcerskich uczestniczyli harcerze Afrykanie”).

99. Masindi (1947). East African Jamboree 1947. Jambo: VI Międzynarodowe Spotkanie Skautów, miniatura polskiego proporceyka (udostępnił p. M. Greczyło).

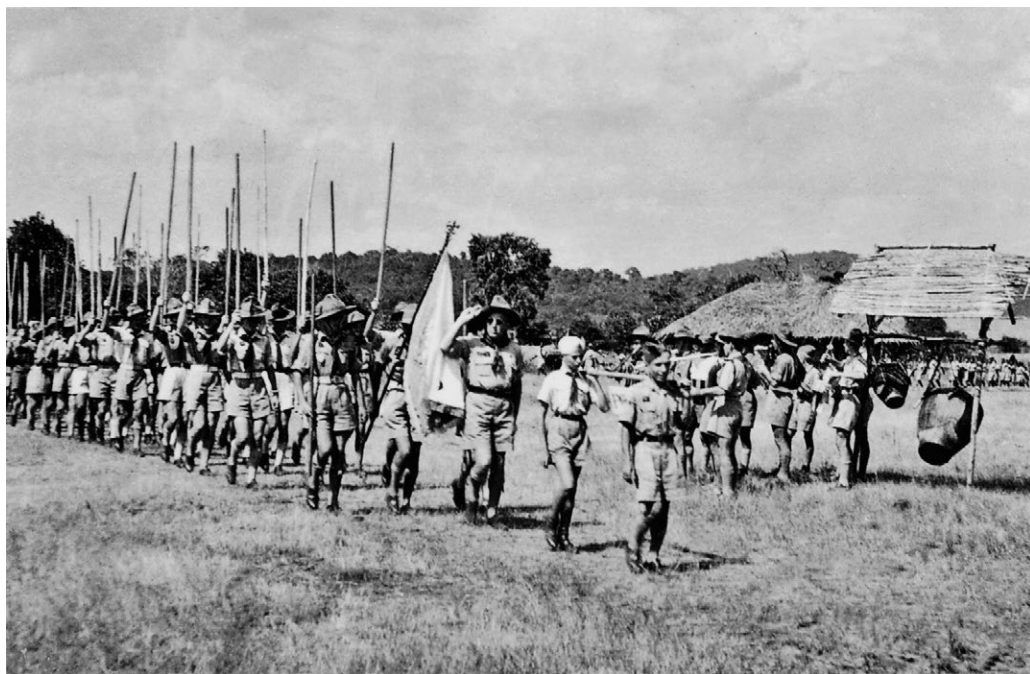
100. Masindi (1947). East African Jamboree 1947. Polscy harcerze ze skautami angielskimi (udostępnił p. M. Greczyło).

101. Masindi (1947). East African Jamboree 1947. Plac apelowy (udostępnił p. M. Greczyło).

102. Masindi (1947). East African Jamboree 1947. Pani M. Dutkiewicz: „Nasi harcerze prezentowali się dostojnie i wyróżniali się w grach harcerskich, zdobywali kolejne stopnie i sprawności harcerskie, śpiewali piosenki. W 1947 r. odbył się obóz harcerski dziewcząt i chłopców, który cieszył się największym zainteresowaniem” (udostępnił p. M. Greczyło).

103. Uganda (1947). East African Jamboree, początek września 1947. Złot w Kazi koło Kampali nad Jeziorem Wiktorii (udostępnił p. M. Greczyło).

104. Masindi, ok. 1945 r. Polska YMCA (Związek Młodzieży Chrześcijańskiej) i osiedlowa orkiestra (udostępnił p. M. Greczyło: „Dzięki tej organizacji funkcjonowała orkiestra i grupy taneczne, młodzież sama szyła stroje do tańców ludowych”).

105. Masindi, ok. 1945 r. Różne grupy taneczne, z lewej: Urszula Kristman (udostępnił p. M. Greczyło).

106. Masindi, ok. 1945 r. Grupy taneczne: strój do mazura (udostępnił p. M. Greczyło).

107. Masindi (1944). Mazur na scenie w II wiosce. Akademia 11 listopada 1944 r., Barbara Niedentahl i Mieczysław Greczyło (udostępnił p. M. Greczyło).

108. Masindi, ok. 1945 r. Grupy taneczne: strój do mazura (udostępnił p. M. Greczyło).

109. Masindi, ok. 1945 r. Różne grupy taneczne: dziewczęta w strojach do mazura, do trojaka (taniec śląski) i do tańca góralskiego. Od lewej stoją: „NN, NN, Marysia Krynicka (Kluszczyńska), Lesia Dadej, Danka Mrówkówna, NN, NN, Marysia Gillówna, Urszulka Kristman (Kristmann), NN, Danka Jarocka, NN; niżej pośrodku trzy tancerki do trojaka, pomiędzy dziewczętami Krysia Rosner (Rozner); siedzą od lewej: NN, NN, Wanda Leszczelowska, NN, Teresa Góra i Irena Wałaszek” (udostępnił p. M. Greczyło).

110. Masindi, ok. 1945 r. Grupy taneczne: tancerki do mazura, za chłopców tańczyły dziewczęta (udostępnił p. M. Greczyło).

111. Masindi, ok. 1945 r. Różne grupy taneczne. Od lewej: „Urszula Kristman, Marysia Gillówna, Danka Mrówkówna i grająca też na akordeonie Marysia Krynicka (Kluszczyńska)” (udostępnił p. M. Greczyło).

112. Masindi (23 września 1943 r., II półrocze). Gimnazjum Ogólnokształcące. Kl. I a (zdjęcie wraz z opisem udostępniła p. M. Dutkiewicz). Od lewej stoją: „Antoni Mażonas, Mieczysław Wodecki, prof. kpt. Władysław Goździewski, prof. Jerzy Bogdański; pod dachem: Czesława Jurków, Maria Paciorek, Irena Andruszkiewicz, Janina Chodkiewicz, Leokadia Lejniak (wysoka), Maria Gillówna, Jadwiga Kwiatkowska, Irena Kardynał, Czesława Harasimowicz, Władysława Byczek, Anna Dul; rząd środkowy: Genowefa Staniszevska, Eugenia Rogaluk, Janina Wróblewska, prof. Marian Kinasz-Surowiecki (geograf), Janina Mażonas, Helena Maliszewska, Irena Rutowicz, Genowefa Januszkiewicz, Henryk Bogumił, Maria Nowak, Alicja Łoboś; od lewej siedzą: prof. Henryk Godlewski (fizyk; każdy z nauczycieli miał swój pseudonim...), ks. proboszcz Franciszek Józef Winczowski (katecheta), prof. Leopoldyna Mastalska (prace ręczne), prof. druh Hieronim Szumowski (matematyk i wychowawca), prof. Emila Michniewicz (historia), prof. Kazimierz Lech Arnold (dyrektor, polonista), prof. Barbara Czerska (stoi za wychowawcą klasy, łacina i historia), Czesław Janewicz; kłęczą: Waldemar Bohdan i Mirosław Misajat”.

113. Masindi (1944 r., II półrocze; w tle przypadkowa dziewczyna). Gimnazjum Ogólnokształcące, kl. I b (zdjęcie wraz z opisem udostępniła p. M. Dutkiewicz). Od góry stoją: „Zygmunt Kułakowski, Eleonora Małek, Ewa Tumidajewicz, Irena Paterek, Stanisława Jurków, Wanda Król, p. prof. Genowefa Bieńko (wychowawczyni, później I. Hawling), Danuta Dominkiewicz (wysoka), Janina Kmiec (mała); Danuta Szulc, Zofia Kiersnowska (z kokardą), Janina Zajac, Krystyna Krzywiec, Janina Hawran, Gienia Świstak, Danuta Turowska; Emma Chodkiewicz (czarna bluzka), Brzezicka, Kwiatkowska i Juliana Drumer (leży); chłopcy: Edward Bielicki, Henryk Bojanek, Miotła, Marian Wróbel, Eugeniusz Dębogórski, Klimowicz, Mnich, Arkadiusz Gill, Czesław Nakonieczny, Kowalewski, Stefan Skroś, Wacław Hawling (młodszy)”.

114. Masindi, ok. 1945 r. Szkolnictwo. IV klasa gimnazjum z wychowawczynią p. Pomorską. U góry m. in.: „Urszula Kristman i Mieczysław Greczyło (z zamkniętymi oczami), od lewej stoją: NN, Wołoszańska, piąta: Wanda Wierzbicka, u dołu klęczy Teresa Góra” (udostępnił p. M. Greczyło).

115. Masindi, ok. 1947 r. Gimnazjum Humanistyczne. Grono profesorskie. Od lewej siedzą: „ks. Szklany, NN, p. Mastalska (prace ręczne), dyr. J. Ekkert, p. Michniewicz (historyk), p. Bieńko, p. Błońska, NN, NN; stoją: p. Godlewski (fizyk) i in.” (udostępnił p. M. Greczyło).

116. Masindi, ok. 1946 r. Kursy angielskiego dla grupy pedagogicznej prowadzone przez Mrs. Edyvean (pierwsza z lewej), od prawej z pieskiem Wanda Wierzbicka (udostępnił p. M. Greczyło).

117. Masindi, ok. 1946 r. Klasa licealna I a, w środku dyrektor Józef Ekkert (udostępnił p. M. Greczyło: „W pierwszym rzędzie, pośrodku siedzi M. Kinasz-Surowiecki, w drugim też pośrodku – dyrektor gimnazjum Józef Ekkert. Reszta uczniowie i nauczyciele, a dla orientacji, że to moja klasa – obok dyrektora, w berecie, stoję ja”).

118. Masindi, ok. 1946 r. Grono pedagogiczne szkoły powszechnej, w środku ks. Szklany, z prawej ks. Janus (udostępnił p. M. Greczyło).

119. Masindi, ok. 1946 r. Jedna z klas szkoły powszechnej. Stoją: pośrodku ks. Janus, po prawej ks. Szklany (udostępnił p. M. Greczyło).

120. Masindi (1947). Klasa II (maturalna) Liceum Humanistycznego 1946/47 (z małpką). Od lewej stoją: „Halina Paduch, NN, Genowefa Piątkówna, Wanda Tybulewicz, NN, Malinowska, Wolak, Helena Augustyn, Lisówna, Goździewska; poniżej: Barbara Niedentahl, dr Zielińska, NN, Misia” (udostępnił p. M. Greczyło).

121. Masindi (1947). Najliczniejsza matura w Masindi (udostępnił p. M. Greczyło: „Dwie klasy II a i II b licealne, w sumie ok. 70 osób. Zdjęcie klasy II a przed budynkiem szkolnym. Nauczyciele: b. dyrektor Arnold, p. Michniewicz, p. B. Czerska, NN, NN, NN, dr Zielińska, ks. Szklany, p. Markowska (łacina), p. Godlewski. Pierwszy po prawej Mieczysław Greczyło”).

122. Masindi (1948). Ostatnia matura w Masindi przed likwidacją osiedla. Zdjęcie maturalne II klasy licealnej (udostępnił p. M. Greczyło).

123. Masindi (1946). II klasa licealna przed maturą (udostępnił p. M. Greczyło).

124. Masindi, ok. 1945 r. Przed Świątlicą RKO. Wręczenie modelu (udostępnił p. M. Greczyło).

125. Masindi, ok. 1945 r. Mieczysław Greczyło: mój model samolotu (udostępnił p. M. Greczyło).

126. Masindi, ok. 1947 r. Polowanie na guinea fowls (perliczki). Od lewej: „Mieczysław Greczyło i Adolf Moszyński” (udostępnił p. M. Greczyło).

127. Masindi, ok. 1947 r. Koleżanki i koledzy (udostępnił p. M. Greczyło).

128. Masindi, ok. 1945 r. Wycieczka nad Jezioro Alberta, podróż statkiem (udostępnił p. M. Greczyło: „W ciągu roku szkolnego wszystkie klasy kolejno wyjeżdżały na wycieczki do Butiaby: pływanie, krótki rejs statkiem i opalanie się na piasku”).

129. Masindi, ok. 1945 r. Klasa licealna humanistyczna na wycieczce nad Jezioro Alberta, plaża w Buti-
bie (udostępnił p. M. Greczyło).

130. Masindi, ok. 1945 r. Wycieczka nad Jezioro Alberta, plaża w Buti-
bie. Trzeci od lewej Mieczysław
Greczyło, obok czwarta Bronia Bielińska (udostępnił p. M. Greczyło).

131. Masindi, ok. 1945 r. Wycieczka nad Jezioro Alberta, plaża w Butiabic (udostępnił p. M. Greczyło: „Pod krzakami oleandrów, z których kwiatów dziewczęta robiły wianki”).

132. Masindi, ok. 1945 r. Wycieczka nad Jezioro Alberta, plaża w Butiabic (udostępnił p. M. Greczyło).

133. Masindi, ok. 1945 r. Uczestnicy wycieczki nad Jezioro Alberta, przed świetlicą (udostępnił p. M. Greczyło).

134. Masindi, ok. 1947 r. Wycieczka dziewcząt do wioski murzyńskiej (udostępnił p. M. Greczyło).

135. Masindi (1945). Szkolni koledzy (udostępnił p. M. Greczyło: „Od lewej: Jurek Lis, NN, Staszek Fedorowicz, Tadeusz Turowicz i Mieczysław Greczyło”).

136. Masindi, ok. 1945 r. Szkolna drużyna futbolowa (udostępnił p. M. Greczyło: Od lewej stoją: „R. Hawling, NN, Mietek Ostapko, Heniek Kubala, NN, Czesław, Jurek Lis, NN, NN; klęczy od lewej Mieczysław Greczyło, (obrona), NN, NN i Edek Merkis”).

137. Masindi, ok. 1945 r. Niedzielną wycieczką do dżungli (udostępnił p. M. Greczyło: „Dla przyzwoiłości z panią Czechowicz, w środku w ciemnej sukience”).

138. Masindi, ok. 1945 r. Rynek murzyński (udostępnił p. M. Greczyło: „Od lewej: Mieczysław Greczyło, Janina Zakrzewska, stoi Julian Stańczak (bez prawej ręki, zmiażdżonej w czasie jazdy z Pahlevi do Teheranu, późniejszy artysta-malarz z licznymi nagrodami, zamieszkał w USA”).

139. Masindi (1945). Szkolne koleżanki (udostępnił p. M. Greczyło).

140. Masindi (1945). Szkolni koledzy (udostępnił p. M. Greczyło).

141. Masindi, ok. 1945 r. Dziewczęta wśród trawy słoniowej (udostępnił p. M. Greczyło: „Od lewej: Alicja Goździewska, NN i Barbara Goździewska”).

142. Masindi, 1946-1947 r. Wycieczka z kolegów i koleżanek z patefonem (udostępnił p. M. Greczyło).

143. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali (udostępnił p. M. Greczyło: „Na czas obozu uczniowie mogli używać łodzi prywatnie, należących do Victoria Nyanza Sailing Club”).

144. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali (udostępnił p. M. Greczyło).

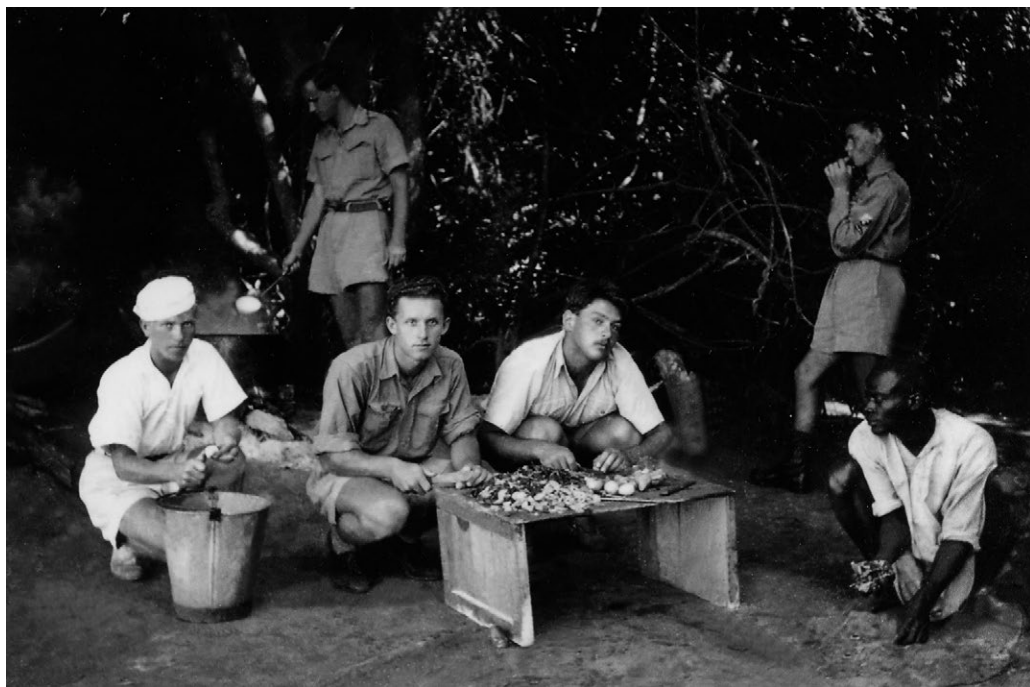
145. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali (udostępnił p. M. Greczyło).

146. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali (udostępnił p. M. Greczyło: „Od prawej harcmistrz Ignacy Koziół i Gutek (Gustaw) Żebrowski”).

147. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali (udostępnił p. M. Greczyło).

148. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali. Praca w obozowej kuchni: krojenie cebuli (udostępnił p. M. Greczyło: „Przy kotle Tadeusz Turowicz, klęczą od lewej: NN, Mieczysław Greczyło i Ryszard Hawling”).

149. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali. Mieczysław Greczyło i jego oddział (udostępnił p. M. Greczyło).

150. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali (udostępnił p. M. Greczyło).

151. Uganda, wrzesień 1946 r. Harcerski obóz żeglarski: Kazi, Murchison Bay, Lake Victoria koło Kampali (udostępnił p. M. Greczyło).

152. Uganda (ok. 1948). Port Butiaba na Jeziorze Alberta przed odpłynięciem (udostępnił p. M. Greczyło: „Nasza 3 dniowa wyprawa do wodospadu Murchison Falls z osiedla Masindi, czerwiec 1946 r. Duża łódź motorowa z czterema kabinami na 8 osób z kuchnią i jadalnią”).

153. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Greczyło Mieczysław – jeszcze nie kapitan”).

154. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Od lewej: Julian Stańczak, Wanda Tybulewicz, Alicja Goździewska, Mieczysław Greczyło, Barbara Goździewska Barbara, Wanda Swarowska, Zofia Cybulska i Lesław Swarowski”).

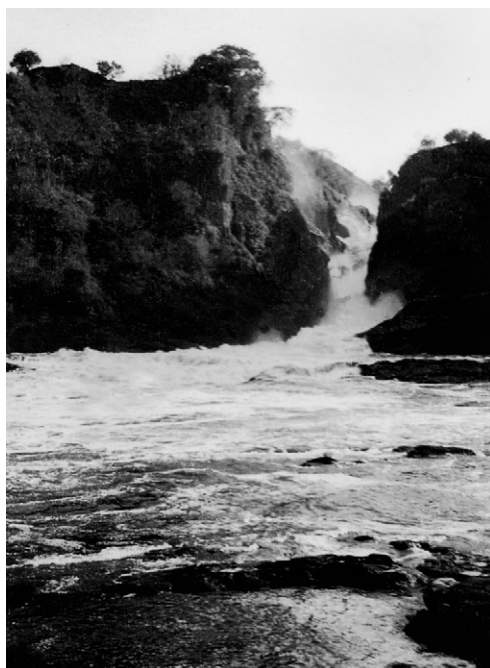
155. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Alicja Goździewska, fotografia na górnym pokładzie”).

156. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Nasz statek – dopływając do Murchison Falls lądowaliśmy po prawej stronie i dalej piechotą (ok. 2 km) dotarliśmy do wodospadu”).

157. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Zbliżone zdjęcie samej szczeliny wodospadu Murchison Falls”).

158. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Widok wodospadu Murchison Falls z naszego statku”).

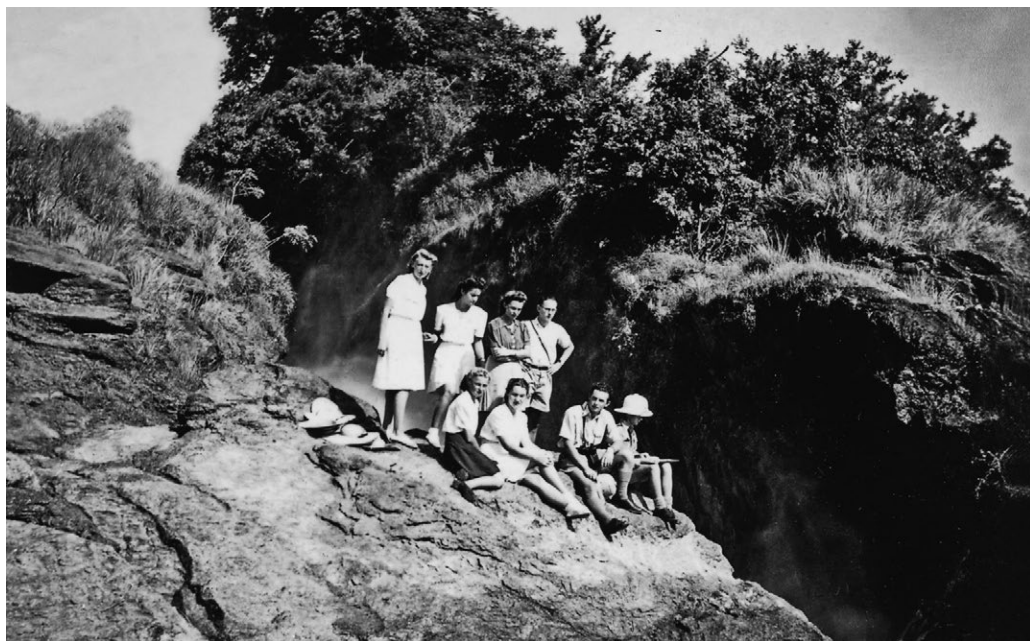
159. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „W drodze do wodospadu. W tym czasie był to jeszcze dziki teren, więc dla ochrony przed zwierzętami prowadził myśliwy, następny w turbanie kapitan Hindus”).

160. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Dopływ Nilu Victoria przez Murchison Falls do Jeziora Alberta”).

161. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Od lewej: Julek Stańczak (szki-cuje), Barbara Goździewska, Wanda Tybulewicz, kapitan (Hindus), Alicja Goździewska, Zofia Cybulska, Wanda Swarowska i jej brat Lesław Swarowski”).

162. Uganda (ok. 1948). Murchison Falls (udostępnił p. M. Greczyło: „Od lewej stoją: W. Tybulewicz, A. Goździewska, W. Swarowska, L. Swarowski; siedzą: Z. Cybulska, B. Goździewska, M. Greczyło, J. Stańczak. Wodospad Murchisona (znany także jako Wodospad Kabalega lub Wodospad Kabarega) o wysokości 120 metrów, znajdujący się na rzece Nil Wiktorii, która przepływa przez północną część Ugandy. Dziś w zasadzie nic się nie zmieniło”).

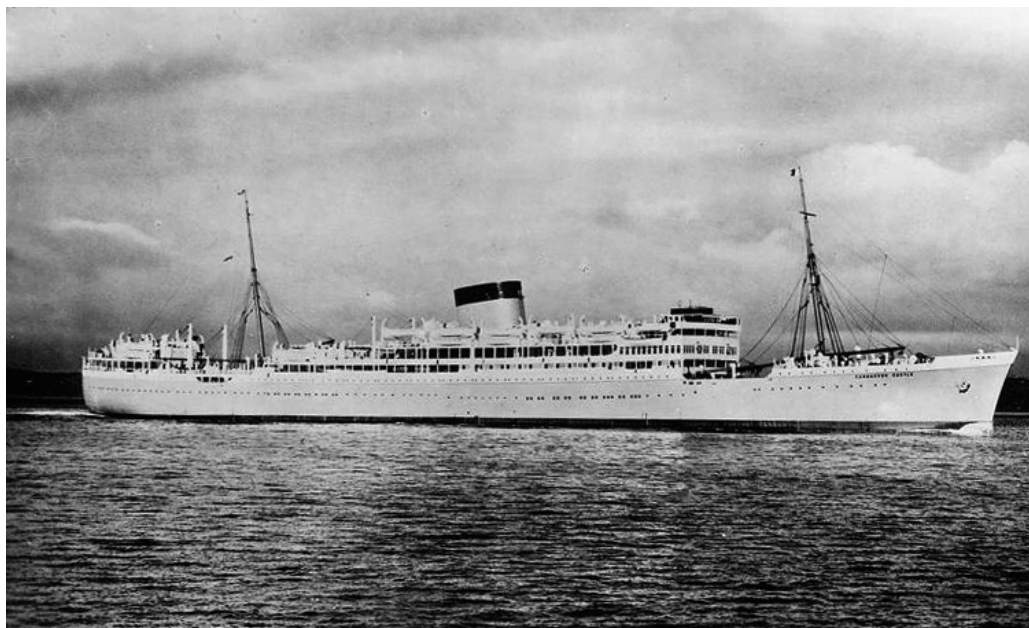
163. Masindi (1944). Irena Chojnacka, Teresa Kopaniarska i Wanda Widmunt przed osiedlowym szpitalem (udostępniła p. Irena Kuś Chojnacka).

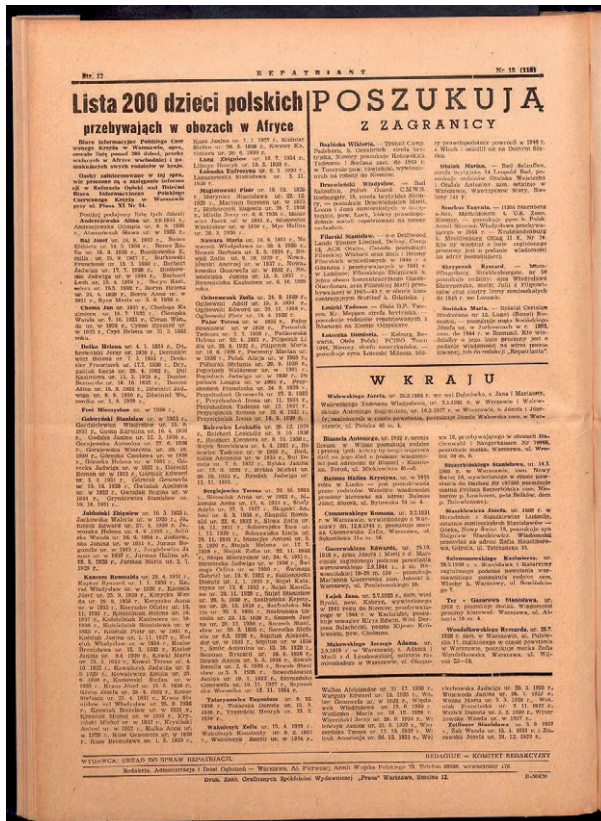
164. Masindi (kwiecień 1946). Irena Chojnacka, Genowefa Franczyk, Teresa Kopaniarska i Wanda Widmunt na osiedlowym placu sportowym (udostępniła p. Irena Kuś Chojnacka).

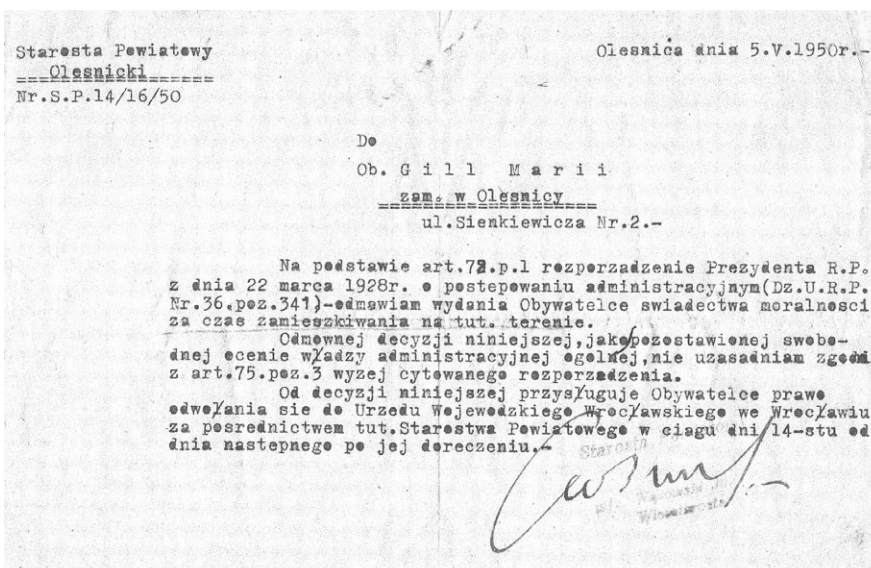
165. Masindi (1948). Irena Chojnacka tuż przed wyjazdem z Ugandy (udostępniła p. Irena Kuś Chojnacka).

166. Union-Castle Line. R.M.M.V. „Carnarvon Castle” (27.04.1948). Statek polskich „Afrykańczyków” w drodze do Anglii (udostępniła p. A. Rzepecka).

167. Lista 200 dzieci polskich przebywających w afrykańskich osiedlach uchodźczych zamieszczona w nr 15 „Repatrianta” z 1948 r. (zbiory własne autora).

168. Tzw. „świadcstwo moralności”. Negatywna decyzja władz była równoznaczna z odmową przyjęcia na studia (dokument udostępniła p. M. Dutkiewicz).

169. Gdynia (10.08.1965). Powrót z Anglii do Polski męża p. Marceliny Bartniczak (udostępniła p. A. Rzepecka).

FRIENDS of POLISH-AFRICAN HERITAGE
1402 Londonderry Blvd, MISSISSAUGA,
Ontario, Canada, L5E 2S3
Tel: (905) 278-0203 Fax: (905) 278-0080
m.grecz@3web.com

Mieczysław GRECZYŁO

ADMINISTRACJA OSIEDLA MASINDI 1942 – 1948

Komendańci:

Brytyjski - Maj. E. Edvin
Polski: Inż. Arch. Jerzy Skolimowski, - Inż. Franciszek Hawling

Rozkład Osiedla Masindi

- 1 Wioska - Babiniec
- 2 Wioska - Jadwisin
- 3 Wioska - Kozł Róg
- 4 Wioska - Niespodzianka
- 5 Wioska - Skolimówka
- 6 Wioska - Przejściówka
- 7 Wioska - Sierociniec
- 8 Wioska - Małpi Gaj

Kościół - Duszpasterstwo

Ks. F. Wierczowski,
Ks. J. Janus
Ks. W. Szklanny
Komitet budowy kościoła
Akacja Katolicka

Administracja Osiedla

Rada Osiedla
Biuro administracyjne
Magazyny żywnościowe
Referat pracy
Referat bezpieczeństwa
Referat opieki społecznej
Pocztą
Administracja wiosek
Budownictwo i konserwacja dróg
Dom Starców

Sanitariat - Szpital

Dr. J. Zielińska
Dr. Siedlecki
Dr. M. Sadowski
Dr. L. Zaks
Ślustry - 62
Dentysta - Dr. J. Kempler
Apteka - Mgr. J. Swarowski

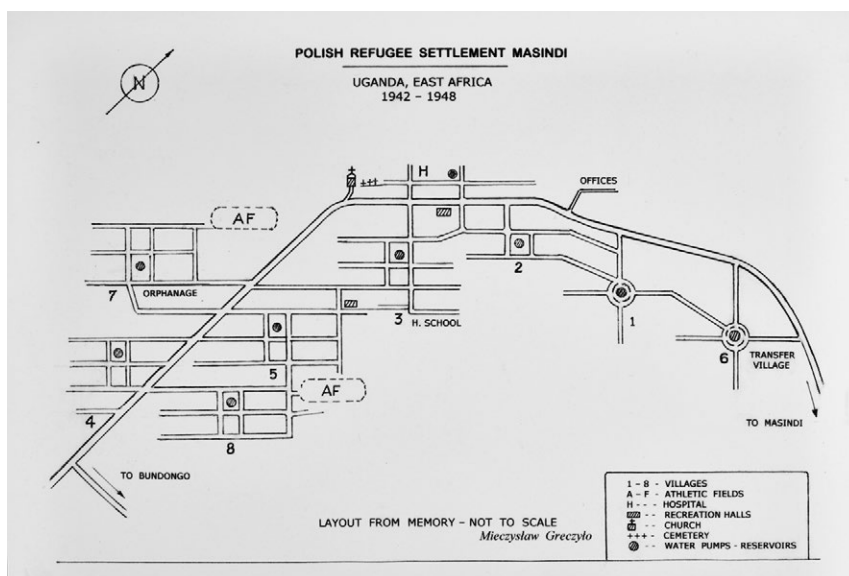
Referat Kulturalno- Oświatowy

Państwowe Gimnazjum Ogólno -
Kształcące i Liceum Humanistyczne
Gimnazjum Handlowe
Gimnazjum Krawiecko-Bielizniarskie
Szkoły powszechne No.1,2,3,4,
Harcerstwo, hufce męski i żeński
Świetlice - 2, kino
Biblioteka
Kółka dramatyczne i literackie
Chór i orkiestra
Zespoły sportowe
Pracownia lalek i haftów
Malarstwo i kronika osiedla

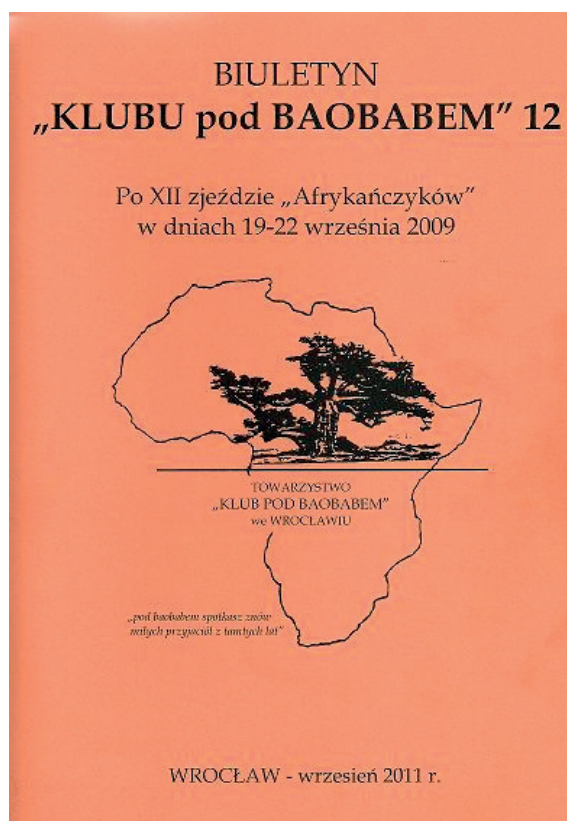
Usługi

Piekarnia, rzeźnia
Sklepy-spółdzielnie (2)
Obsługa stacji wodnych
Slusarnia i kuźnia
Szwalnica
Stolarnia
Cegielnia
Ogrodnictwo
Hodowla i pasieki
Ładownia akumulatorów

170. Administracja osiedla w Masindi (ok. 2004). Druk informacyjny Fundacji „Friends of Polish African Heritage” w Kanadzie (udostępnił p. M. Greczyło).

171. Masindi, mapa osiedla (ok. 2004). Ważniejsze punkty osiedla (udostępnił p. M. Greczyło: „Były to głównie pompy i zbiorniki wody, wokół których budowano wioski”).

172. Biuletyn „Klubu pod Baobabem” (2009), zbierający informacje o XII zjeździe „Afrykańczyków” we Wrocławiu (udostępniła p. M. Dutkiewicz).

173. Półwysep Koja nad Jeziorem Wiktorii – przed laty i w 2009 r. (udostępnił J. Czerniewski).

174. Koja (1994). Osiedlowy cmentarz przed renowacją (udostępnił p. A. Woźniakowski).

175. Koja (1994). Cmentarz przed renowacją (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Fragmenty tablicy nagrobnej Janka Horbaczewskiego. Odnalezione szczątki tablic złożono, według informacji ks. Jana Marciniaka, pod płytą główną z nazwiskami zmarłych”).

176. Koja (1994). Ocalały fragment osiedla: budynki gospodarcze (udostępnił p. A. Woźniakowski).

177. Koja (1994). Nad Jeziorem Wiktorii (udostępnił p. A. Woźniakowski).

178. Koja (1994). Ryszard i Artur Woźniakowscy (udostępnił p. A. Woźniakowski).

179. Koja (listopad 2009). Po latach na odnowionym cmentarzu (udostępnił A. Woźniakowski).

180. Kościół w Namilyango w 2012 r. (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Nad wejściem obraz Matki Boskiej Ostrobramskiej z kościółka w osiedlu Koja. Z lewej p. Edward Krajewski, z prawej skrajnej p. Bronisław Szołopiak, profilem siostra Maria Gaczoł, dalej: Halina Machalska, Danuta Sedlak i miejscowy ksiądz”).

181. Kościół w Masindi (2010). Generalny remont ugandyjska świątynia zawdzięcza Fundacji „Friends of Polish African Heritage” w Kanadzie (udostępnił p. A. Woźniakowski).

182. Masindi (2010). Pamiątkowe tablice w języku polskim, angielskim oraz po łacinie i w języku lokalnym (suahili) przy wejściu do kościoła (udostępnił p. M. Greczyło).

183. Masindi-Nyabyeya, ok. 2010 r. Kościół i cmentarz po renowacji (udostępnił p. M. Greczyło: „W końcowych latach 90-tych zaczęliśmy prowadzić zbiórkę funduszy, pod nazwą „Friends of Polish-African Heritage”, celem odnowienia naszego kościoła w Afryce i nadal ta sprawa nie została pomyślnie zakończona”).

184. Masindi (ok. 2010). Wnętrze kościoła (udostępniła p. Maria Dutkiewicz).

185. Masindi-Nyabyeya (ok. 2010). Wnętrze kościoła „Najświętszej Maryi Panny Królowej Korony Polskiej”, po prawej stronie figura św. Jacka z mahoniu wykonana przez Włocha (udostępniła p. M. Dutkiewicz).

186. Masindi (2009). Artur Woźniakowski i Bronisław Szolopiak na cmentarzu w Masindi. Krzyż z gołdem i okolicznościowym napisem (udostępnił p. A. Woźniakowski).

187. Wrocław (1989). Pierwszy Zjazd Afrykańczyków w Polsce (udostępnił p. A. Woźniakowski: „Od lewej: Jan Fenc, Ryszard Woźniakowski, Jadwiga Woźniakowska, Barbara Fenc i Stefania Fenc”).

188. Wrocław (12.02.2011). Autor niniejszej publikacji, pani Maria Dutkiewicz i wnuczka pani Marceliny Bartniczak (udostępniła p. A. Rzepecka).

Przedłożona publikacja zbiera, najczęściej po raz pierwszy, materiały i dokumenty (przekazy źródłowe i świadectwa zdarzeń) o jednej z wygranych przez nas wówczas bitew, choć nie militarnych, lecz nie mniej istotnych. Dotyczy ocalałych i co wydaje się szczególnie ważne przypominanych tu także imiennie, poprzez autorskie opisy i fotografie – z górą sześciu tysięcy mieszkańców ugandyjskich osiedli Koja i Masindi – pochodzących głównie z Kresów Wschodnich, przede wszystkim kobiet i dzieci: uratowanych dzięki zapobiegliwości władz polskich, materialnej pomocy aliantów zachodnich oraz pracy setek osób wrażliwych na cierpienia ofiar najmniej w tej i w każdej wojnie winnych...

ISBN 978-83-65653-49-9 (druk)
ISBN 978-83-65653-50-5 (online)